

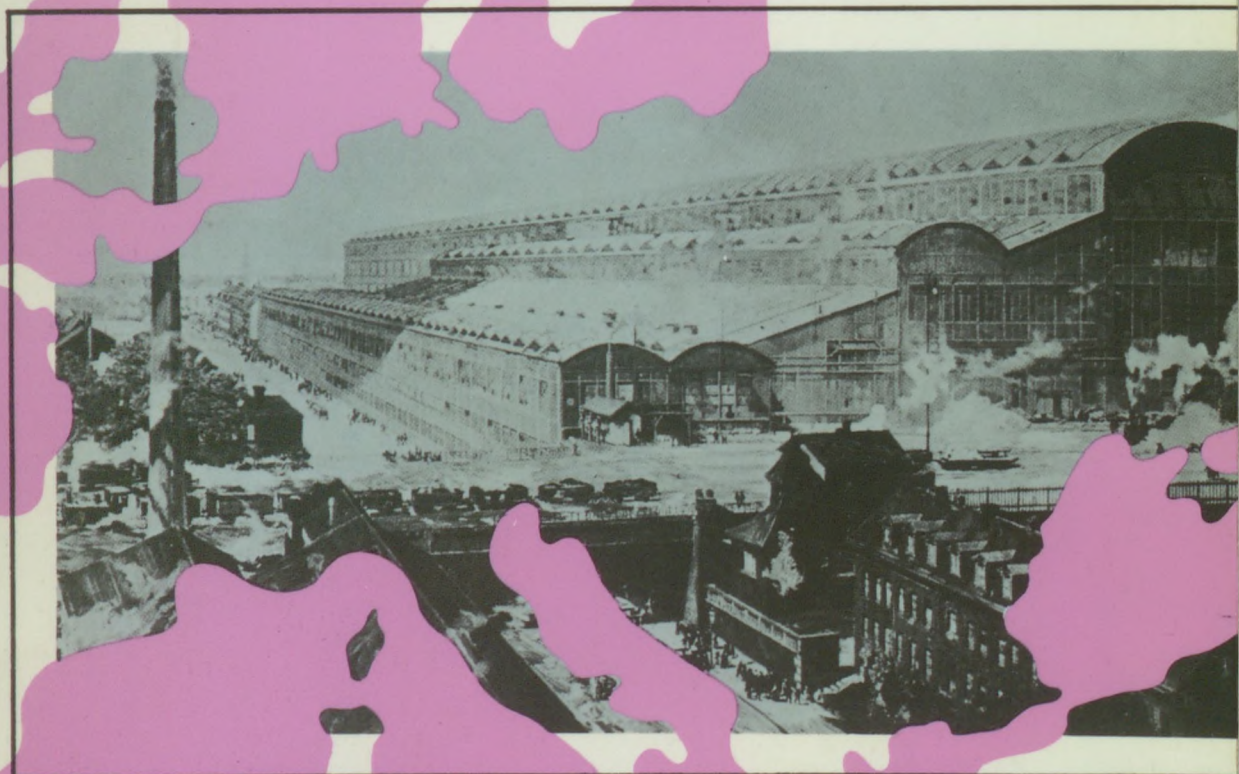
EUROPA TÖRTÉNETE

1789-1914

Martin Roberts

Az ipari forradalom és a liberalizmus kora

Akadémiai Kiadó, Budapest

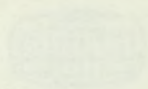
54282/0255

Európa története 1789—1914

Európa története

1789—1914

Az ipari forradalom
és a liberalizmus kora

Akadémiai Kiadó, Budapest 1992

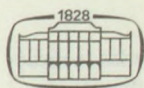

Martin Roberts

Európa története

1789–1914

Az ipari forradalom
és a liberalizmus kora

Akadémiai Kiadó, Budapest 1992

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Martin Roberts: *A portrait of Europe 1789-1914. Machines and liberty.* Oxford University Press 1972

Fordította: KÉPES JÚLIA

A fordítást szakmailag ellenőrizte: EGEDY GERGELY

A szöveget az eredetivel egybevetette: JUHÁSZ ELŐDNÉ MÁK ZSUZSA

ISBN 963 05 6099 2

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1992

© Oxford University Press 1972

Hungarian translation © Képes Júlia 1992

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Tartalom

I

A szerző előszava	7
1. 1789 Európája	9
2. A francia forradalom	19
3. Napóleon színre lép	40
4. Az ipari forradalom	64
5. Városi és falusi élet	83
6. Reakció és látszatbéke	98
7. A török kérdés	116
8. III. Napóleon	131
9. A liberalizmus és az idealizmus kudarca	150
10. Győz a realizmus és a nemzeti eszme	166
11. Európa ingatag egyensúlya	184
12. A modern állam kialakulása	212
13. Életmód és szabadidő	223
14. A tudomány élre tör	243
15. A vallást érő kihívások	258
16. A művészetek és az iparosodás kora	270
17. Európa és a nagyvilág	287
18. Készen a háborúra	305
19. A világégés kezdetét veszi	315
Térképek jegyzéke	333
Képek forrásjegyzéke	334
Irodalmi áttekintés	338
Személy- és földrajzinév-mutató	343

A szerző előszava

Brays Grove-i diákjaimnak és kollégáimnak

Könyvem egyik fő célja megmutatni a tanulóifjúságnak, hogy noha a politikai és gazdaságtörténet igen fontos diszciplína, azért a történettudomány távolról sem merül ki bennük. A 19. századi Európa képe csak úgy lehet hiteles, ha szociális viszonyai, művészeti, vallási és tudományos élete is helyet kapnak benne. Stílus és tartalom tekintetében két szempont vezetett. Egyrészt hogy szókinccse ne okozzon különösebb nehézséget a középiskola átlagos diákjainak sem, másrészt hogy olyan fogalmak is szerepeljenek benne, melyek a legkiválóbbakat is próbára teszik. Ezért remélem, nem csupán a középiskola második osztályában bizonyul majd könyvem használhatónak, de gondolatébresztő olvasmánya lehet a felsőbb osztályoknak is.

Munkámban sok barátom és kollégám segített. Külön szeretnék köszönetet mondani Sylvia Newtonnak a zene témájában való közreműködéséért. Christopher Blacknek, a glasgow-i egyetem tanárának tartozom leginkább köszönettel: szigorú, olykor elevenbe vágó bírálata javára vált könyvemnek mind tartalmi, mind stilisztikai tekintetben. További olvasmányok ajánlásában is többre jutottam vele, mint egymagamban, így a bibliográfia összeállítása valójában kettőnk munkája. Igen hálás vagyok Ray Marriottnak, a leeds-i középiskola történelemtanárának készséges és érdemi együttműködéséért. Szeretnék köszönetet mondani Fritschley asszonynak is, aki csodálatos módon ki tudja betűzni és hibátlanul legépelel kézirásos soraimat. Végül pedig hálás köszönetem feleségemnek, Dianának és kollégámnak, Roger Smithnek, amiért, mint szokták, most is készségesen vállalták a korrigálás terhes feladatát.

Tárgyi tévedésekért és hiányosságokért természetesen kizárólag én vagyok felelős.

*Vidéki élet a 18. sz.-i
Franciaországban*

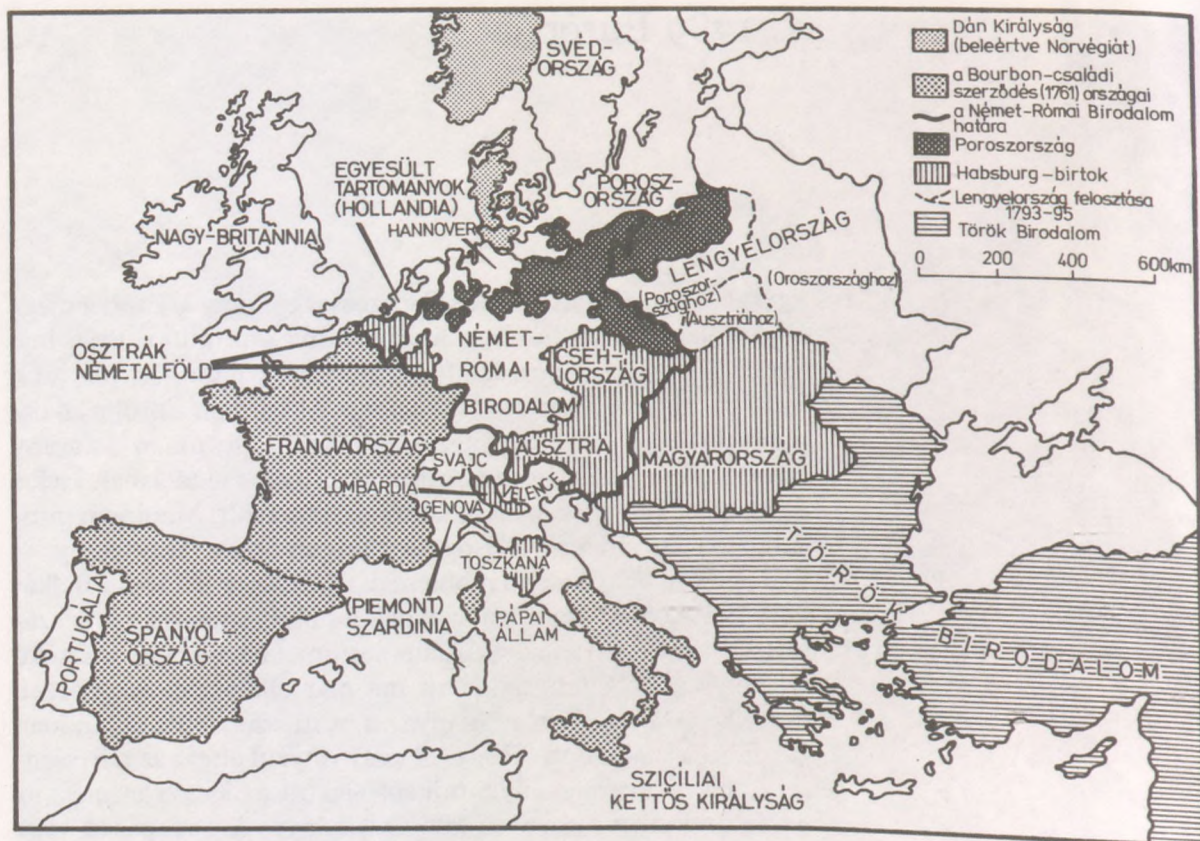
I. 1789 Európája

I

1789-ben Európa népessége Oroszországot nem számítva megközelítőleg 140 millió fő, ma több mint 430 millió. 1789-ben egyedül London lakossága haladta meg az 1 milliót, ma több mint harminc az ilyen városok száma. Akkoriban Európa lakosságának 80-90 százaléka mezőgazdaságból élt, ma ez az arány 30-40 százalék. A többség írástudatlan volt, s oktatásban csak a gazdagok és kiváltságosok szűk rétege részesült. Majdnem minden európai ember vallásos — túlnyomórészt keresztény — volt, csak néhány kisebb mohamedán közösség létezett a Balkánon. Növekedett azonban azoknak a tanult embereknek a száma, akik a vallási tanokat kritikus szemmel nézték. Oly mértékű szegénységben éltek, amilyent ma már elképzelni is nehezen tudunk. A betevő falat hiánya, a testi szenvedés állandóan körülöttük ólálkodott. Hogy jól vagy rosszul éltek, az teljességgel annak volt függvénye, miként alakult az az évi termés, ez pedig az időjárás egyenes következménye. A 18. század vége felé Európa lakói alacsonyabbak, mint ma. A Genova környéki sorozások alkalmával például 1792 és 1799 között a regruták 72 százaléka nem érte el a 157,5 cm magasságot. A várható életkor szintén jóval alacsonyabb: 1800-ban 20-35 év, szemben a mai 60-75-tel. A szárazföldi közlekedés leggyorsabb módja a lovasfutáré volt, aki diplomáciai küldeményekkel száguldott egyik fővárosból a másikba. A hétköznapi embernek azonban be kellett érnie a komótosan haladó fuvarossal és szekerevel, ha az meg tudott birkózni a rossz útviszonyokkal. A tengeri közlekedés — a vitorlás hajó — ennél gyakran gyorsabb volt, de semmivel sem megbízhatóbb, teljesen kiszolgáltatott lévén a szél és az időjárás szeszélyének. Az európai életet így nagymérvű helyhez kötöttség jellemezte. Hiányoztak a friss hírek; még a Bastille elestéről is csak két hét elteltével értesülhettek a Párizstól mindössze 133,5 km-re fekvő Péronne-ban. Amíg tehát a mai európai élet jellemzője, hogy városias, világi jellegű, gyorsan változó, jólétet és egészséget sugárzó, addig az 1780-as években falusias, vallásos, lassan változó volt, a szegénység és halál árnyékában (1. a képet).

Amint az 1. és a 2. térképekről láthatjuk, 1789-ben Európa politikai határai is sokban különböztek a maiaktól. Csupán Nyugat-Európában maradtak a nagyobb államok határai általában változatlanok. Közép- és Kelet-Európában néhány név ismerős már, semmi több. A kormányformák is egészen mások voltak. A földrész délnyugati részéről indulva, Spanyolország

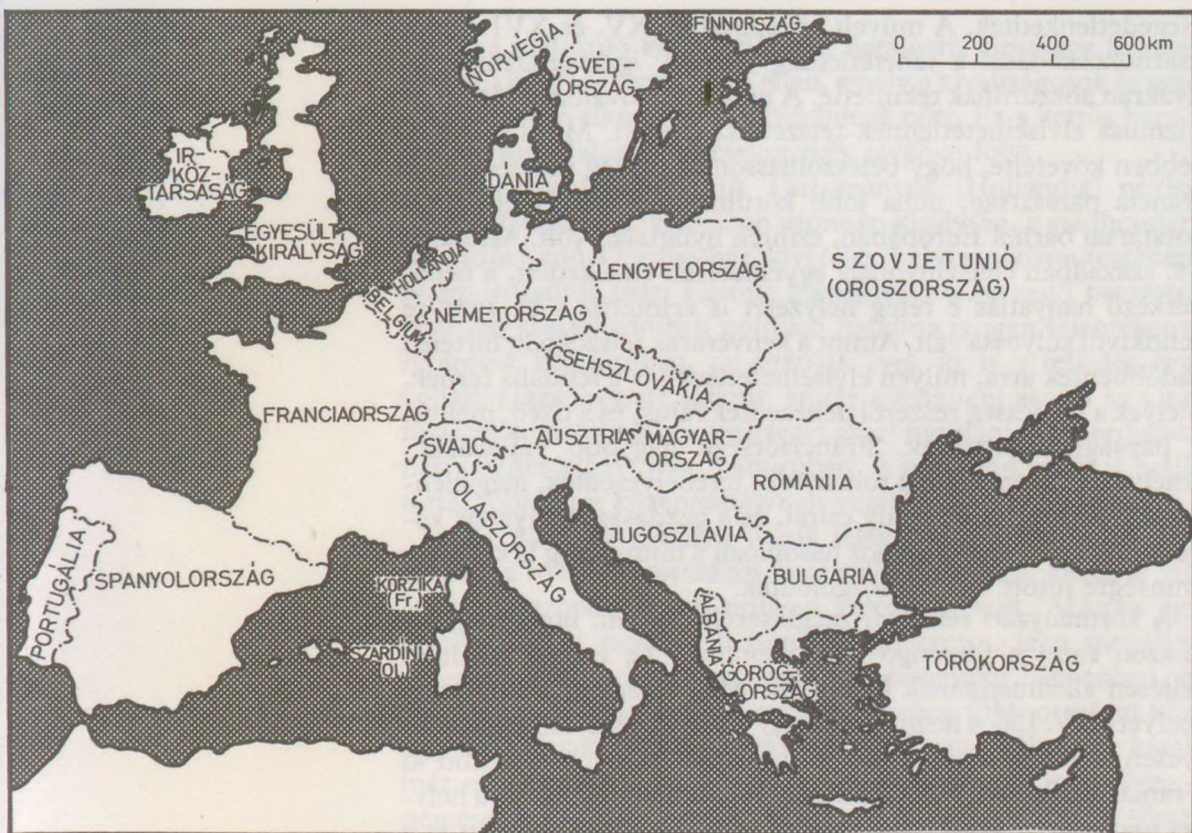

1. Európa 1789-ben

és Portugália örökletes monarchia volt, fénykoruk már rég le-
tűnt. A 16. században mindkét ország hatalmas tengeren túli
birodalmat épített ki, ám a 17. században már képtelenek voltak
gazdasági téren versenyezni északi szomszédaikkal, Hollandiá-
val, Franciaországgal és Angliával. A 18. századra így gazdasá-
gilag, társadalmilag és politikailag egyaránt megrekedtek. A
királyok meg-megbomló szövetségben uralkodtak a nemesség-
gel, amelynek társadalmi helyzete megingathatatlanak látszott
és óriási birtokait gyakran kiskirályként igazgatta. „Medina
Sidonia hercegei — jegyezte meg egy francia látogató — úgy
uralkodnak, miként a maga dzsungelében egy-egy oroszán,
melynek már az üvöltése elijeszt minden közeledőt.” A katoli-
kus egyház mindkét országban gazdag volt, hatalmas és egyálta-
lán nem toleráns, a parasztság (a lakosság zöme) pedig babonás,
és a végsőkéig ragaszkodott a középkori mezőgazdasági módsze-
rekhez. A középosztály elenyésző, különösen Spanyolország-
ban. Minden valamirevaló spanyol megvetette az üzletembere-
ket; a spanyol kereskedelem túlnyomó része francia kézbe ke-
rült. Emellett a 18. századi Spanyolországban a pestis rengeteg
áldozatot követelt és a gazdaság szétesését eredményezte. Sem
Spanyolország, sem Portugália nem játszott többé fontos szere-
pet az európai politikában, bár Portugália, kereskedelmi okok-
ból, hajlamos volt Angliával szövetségre lépni. Spanyolország,
a Bourbon családi kapcsolatok miatt, Franciaországgal szövet-
kezett.

2. Európa 1970-ben

A természeti kincsekben gazdag, több mint 27 millió főt számláló Franciaországnak virágzó nemzetközi kereskedelmével, tetterős, nagyra törő középosztályával, erős hadseregével és egyre hatékonyabb flottájával kétségtelenül Európa leghatalmasabb nemzetévé kellett volna válnia. A 17. század végén szövetségesek nélkül egyedül is fel tudta venni a harcot egész Európával, s jó esélye volt a győzelemre. 1701 és 1783 között azonban Franciaország számára végzetes háborúk zajlottak le. Ezek eredményeként a franciák kárára a britek nyertek egy birodalmat, és eközben Franciaország akkora összeget költött el, amekkorát kormánya nem engedhetett volna meg magának. Az amerikai függetlenségi háború végére — melynek során a franciák segítették az amerikaiakat a britek ellen — XVI. Lajos kormánya csődbe jutott.

Több módja is lett volna annak, hogy az ország pénzügyi helyzetét helyrehozzák, de egyik sem volt politikailag könnyen kivihető. Az alapvető reform a nemesség és a papság — az ország két leggazdagabb rétege — azon kiváltságainak eltörlése volt, melyek jóformán mentességet biztosítottak számukra az adófizetés alól. A nemesek azonban nem tűrték el a zsarnokoskodást. XIV. Lajos kiszorította őket a politikai hatalomból, társadalmi helyzetüket pedig megingatta a feltörekvő középosztály. A kormány pénzügyi nehézségeit arra akarták felhasználni, hogy visszanyerjék egykori politikai hatalmukat, és fenntartsák társadalmi helyzetüket. Franciaország más társadalmi rétegei is

elégedetlenkedtek. A művelt középosztály XV. és XVI. Lajos zsarnokoskodását a tehetetlenség jelének, igazságtalannak és gyakran abszurdnak tekintette. A nemesség kiváltságai és sznobizmusa elviselhetetlennek tetszett szemében. Mind erőteljesebben követelte, hogy beleszólhasson az ország vezetésébe. A francia parasztság, noha jobb körülmények között élt, mint sorstársai bárhol Európában, szintén nyugtalan volt. Miután a 18. században életszínvonala egyenletesen emelkedett, a bekövetkező hanyatlás e réteg helyzetét is érintette, s ez 1787-re rendkívül súlyossá vált. Amint a kenyérárak felszöktek, hirtelen rádöbbsentek arra, milyen elviselhetetlenek is a feudális terhek, melyek a nemesség részéről nehezdedtek rájuk, és a tized, mellyel a papságnak tartoztak. Franciaország nagyobb városaiban, amelyek a 18. században rohamosan terebélyesedtek, megjelentek az ipari munkásosztály csirái, és a gazdasági hanyatlás következtében a parasztsághoz hasonlóan a munkásság is kis híján éhínségre jutott. Ők is mozgolódtak.

A kormányzati rendszer megkísérelte ugyan, hogy megbirkózzon ezzel a forrongó társadalommal, de erre a feladatra teljesen alkalmatlannak bizonyult. Még virágzott a királyság, melyet XIV. Lajos hozott létre, egy olyan királyé, aki szenvedélyesen szeretett uralkodni, s jól működő kormányt alakított ki Franciaországban. Követői a trónon azonban nem álltak a helyzet magaslatán. XV. Lajos inkább kedvelte a vadászatokat és a nőket, XVI. Lajos pedig talán csak a vadászatokat, és a fegyverkovács hozzáértését többre becsülte, mint az államügyeket. Mindkettő léha udvarok felett uralkodott; a cselszövések gondoskodtak azoknak a minisztereknek gyors kegyvesztettségéről, akik képesek lettek volna végrehajtani a Franciaország jólétéhez és a királyság fennmaradásához mindenképpen szükséges reformokat. A kormánygépezet mind képtelenebb volt alapvető feladatainak ellátására, beleértve az adószedést is. Vidéken a kulcsfontosságú kormánytisztviselők, a prefektusok egyre kevesebb sikerrel küzdöttek azért, hogy érvényre juttassák a párizsi rendeleteket, és hogy megtörjék a vidéki Franciaországot jellemző jogok és kiváltságok különös keverékét, melyek egy része a messzi középkorba nyúlt vissza. Az 1780-as években XVI. Lajos kormánya reformokra törekedett, de sem kellő hatalma, sem tekintélye nem volt ahhoz, hogy újra felsorakoztassa maga mögött a népesség valamely jelentékenyebb részét.

Franciaországtól északra feküdt Osztrák Németalföld, amely földrajzilag a mai Belgiumnak felel meg. Társadalmát a franciaországihoz hasonló feszültségek osztották meg. A kiváltságos helyzetű papok és nemesek — kivált a kereskedéssel foglalkozó hercegek — fenyegetve érezték magukat a reformokra törekvő kormánytól és az erősödő középosztálytól; ez utóbbi demokratikusabb kormányzatot követelt, valamint az idejétmúlt kiváltságok megszüntetését. 1787-ben II. József német-római császár, kora uralkodói között a legmerészebb újíto, gyökeresen átszervezte a terület közigazgatását, megnyirbálva a nemesség, a pap-

ság és a kialakuló kereskedőréteg hatalmát. Országos felkelés robbant ki az idegen uralom ellen, amely a kiváltságosok és nem kiváltságosok elkeseredett küzdelmévé nőtt. Ez a kettős harc a francia forradalom kitörésekor még javában folyt.

A szomszédos Egyesült Tartományok (Hollandia) névleg ugyan köztársaság, valójában azonban királyság, a stadhoudert (államfőt) adó Orániai-ház kivételes helyzete következtében. Nagy-Britannia után Európa legnagyobb kereskedő nemzeteként nagykereskedőinek politikai hatalma is igen jelentékeny. Akárcsak Belgiumban, az 1780-as évek itt is a felkelés évei voltak. Hazafias párt alakult, amely gyengíteni akarta az Orániai-család hatalmát, és segítséget akart nyújtani az amerikaiaknak a britek ellen vívott háborúban. A régi rend végül is betiltotta, többnyire középosztálybeli vezetőit pedig száműzték.

A La Manche csatorna másik felén Nagy-Britannia, amely ebben az időben Írországot is magában foglalta, kevésbé látzott virágzónak, mint amilyen valójában volt. Miután egy évszázadon át minden háborúját megnyerte, igen megalázó vereséget szenvedett az amerikai függetlenségi háborúban, és egyetlen szövetségese sem maradt. Európa főbb országai közt egyedülálló volt abból a szempontból, hogy királyainak hatalmát egyértelműen korlátozta a nép egy részét (igaz, főleg a nemeseket és a gazdagokat) képviselő parlament. Széles tömegek kezdték azonban követelni, hogy szűkítsék a király hatalmát és alakítsák át a parlamentet. Mindazonáltal 1789-re Nagy-Britannia Európa leghatalmasabb kereskedő nemzete lett. Stratégiai pozícióinak erősödése és flottájának ereje akkora volt a 18. században, hogy az amerikai háború okozta veszteségek ellenére uralta a világkereskedelmet. 14,5 milliós népessége rohamosan növekedett. Vállalkozó szellemű kereskedőinek és üzletembereinek a kormány korlátlan működési teret biztosított. Valójában az 1780–1790-es évtized a brit történelem egyik legfontosabb évtizedének bizonyult, mert ez volt az ipari forradalom kezdetének időszaka, amely az elkövetkező évszázadban a világ műhelyévé tette az országot. Hogy szinte kiapadhatatlan erőforrásokkal rendelkezik, az nyilvánvalóvá vált a Franciaország elleni hosszú, kétségbeesett harcban, 1793 és 1815 között.

Messze fenn, Európa északi részében terült el Svédország (ebben az időben a fennhatósága alá tartozott Észak-Finnország), valamint a Norvégia felett uralkodó Dánia. Mindkettő királyság, erős arisztokráciával. Svédország európai nagyhatalomnak számított a 17. században, azonban katasztrófális vereséget szenvedett, miután XII. Károly 1708-ban megtámadta Oroszországot. Soha többé nem is játszott döntő szerepet Európa történelmében. Fő törekvése arra összpontosult, hogy megszerezze a Norvégia feletti fennhatóságot Dániától. Dánia pedig Svédország déli tartományait szerette volna megkaparintani, s ezáltal az ellenőrzést a Baltikum bejárata fölött.

Dániától délre a Szent Római Birodalom néven ismert politikai zűrzavart találhatjuk. Voltaire megjegyzése, mely szerint

„sem Szent, sem Római, sem Birodalom”, igen találó. Eredete a középkorra vezethető vissza, de a 18. századra elvesztette minden politikai jelentőségét. 365 különálló állam alkotta — választófejedelemségek, fejedelemségek, hercegségek, szabad királyi városok, püspökségek —, minden elképzelhető formában és méretben. Két leghatalmasabb állama — a Habsburg Birodalom és Poroszország — határai a birodalom területén messze túlnyúltak. Elméletben a szent római császárt választották, a gyakorlatban e tisztséget mindig a Habsburg Birodalom uralkodója töltötte be. Elméletben az összes független tagállam uralkodója a császár alárendeltje volt, gyakorlatban azonban teljes függetlenséget élveztek. A 21 milliós lakosság túlnyomó többsége németül beszélt, de nemzeti tudata nem volt erős.

A birodalom északi részét Poroszország uralta, egy 197 ezer négyzetkilométer kiterjedésű, 5,5 millió főt számláló királyság; szomszédai jobban félték tőle, mint méretei alapján indokolt lett volna. Hírnevét II. (Nagy) Frigyes 1740-től 1786-ig tartó, figyelemre méltó uralkodása alapozta meg. II. Frigyes fondorlatos diplomáciával és kiváló hadseregére támaszkodva birodalmához csatolta a Habsburg Birodalom sziléziai tartományát és Lengyelország egy jelentékeny darabját. Mindazonáltal, a francia XIV. Lajoshoz hasonlóan, olyan kormányzati rendszert alakított ki, mely kizárólag akkor volt működőképes, ha az államfő olyasvalaki volt, mint ő. Unokaöccse, II. Frigyes Vilmos (1786–1797) uralkodása alatt a rendszerben a zavar jelei mutatkoztak, és sem a hadsereg, sem az igazgatás nem működött egykori hatékonyságával. A változást azonban csak nagyon kevesen vették észre, és csupán 1806-ban, amikor Napóleon a jénai harcmezőn szétverte a legendás sereget, ébredt rá Poroszország a valós helyzetre.

Poroszország legfőbb ellensége és Közép-Európa legjelentősebb hatalma a Habsburg Birodalom volt, amely a Habsburgok sokévszázados uralma eredményeképpen több mint 725 ezer négyzetkilométeren terült el, Bajorország és a Balkán között, cirka 24 millió főnyi, különböző nemzetiségű lakosával. Mérete és sokrétűsége különösen megnehezítette irányítását. 1780 és 1790 között II. József császár, aki igen művelt ember volt, megpróbálta modernizálni és egyesíteni a hatalmas birodalmat. Ám túlságosan messzire merészkedett: mindenáron harcolni akart a törökök ellen, ugyanakkor mélyreható és népszerűtlen belső reformokat vezetett be. Végsőkig felháborította a katolikus egyházat, az osztrák és a magyar nemességet és — mint már láttuk — a Habsburg fennhatóság alatt álló Németalföldet (Belgiumot). Noha reformjai a parasztok és jobbágyok javát szolgálták, közvetlen hatásuk csak az volt, hogy megzavarták és megrémisztették őket. Mikor 1790-ben meghalt, úgy látszott, birodalmát széthullás fenyegeti. Utódának, II. Lipótnak a fő erőfeszítése arra irányult, hogy a dinasztia megmentése érdekében érvénytelenítse II. József csaknem minden intézkedését.

A Habsburg Birodalom még az Appennini-félszigetre is lenyúlt, amelyet — a német térséghez hasonlóan — apró államok konglomerátuma jellemezett. Tirol és Lombardia a birodalomhoz tartozott, és Habsburg-rokonok irányították Észak-Itália többi államát is. A Rómától Itália közepén keresztül északkeletre futó területsávot, a Pápai Államot maga a pápa kormányozta, a francia és spanyol királyok Bourbon-rokonai pedig Dél-Itáliát és Szicíliát irányították (a Szicíliai Kettős Királyságot). Mindössze három területet uraltak olaszok: északnyugatra a Piemonti Királyságot (mely magában foglalta Szardínia szigetét is), a szomszédos Genovai Köztársaságot, északkeletre pedig a Velencei Köztársaságot. Piemont növekvő hatalommá vált a Savoyai-ház erőteljes uralma alatt. Genova és Velence viszont az évszázadokon át tartó gazdasági és politikai virágzás után hanyatlásnak indult. A németekhez hasonlóan az olaszoknak is közös nyelve és kultúrája volt. Másban viszont nem voltak egységesek.

A Habsburg Birodalomtól északra, Poroszországtól keletre feküdt a még mindig hatalmas Lengyelország, 487 ezer négyzetkilométernyi területtel és több mint 7 millió lélekkel, de ekkori területe csak kétharmada az 1772. évi első felosztás előttinek. Az ország cinikus feldarabolása Poroszország, Oroszország és Ausztria között a nemzeti célkitűzések újrafogalmazásához vezetett a lengyelek körében. A korábbi évek gyöngesége az anarchiának és a nemesség önzésének volt köszönhető, akik arra használták vétőjogukat az országgyűlésen, hogy megbénítsák a kormányt. 1788-ban összeült a híres Négyéves Szejm, hogy megreformálja az alkotmányt és hatalmat adjon a népszerű királynak, II. (Poniatowski) Szaniszlónak: erősítse meg és építse újjá az országot. Lengyelország hatalmas szomszédai aggodalommal figyelték ezt a folyamatot. Egy újjáéledt és egyesített Lengyelországot a legkevésbé sem kívántak. A második és harmadik felosztás során 1793-ban és 1795-ben Lengyelországot teljesen letörölték a térképről.

Kelet-Európa leghatalmasabb nemzete a Baltikumtól a Fekete-tengerig terpeszkedő, Ázsiába mélyen benyúló Oroszország volt, legalább 35 millió lakossal és 500 ezres hadsereggel. Az 1762-től 1796-ig uralkodó cárnő, II. (Nagy) Katalin számottevően megnövelte Oroszország területét a lengyelek és a törökök, a monarchia és a nemesség hatalmát pedig az orosz parasztság rovására. Az orosz lakosság több mint 90 százaléka paraszt vagy jobbágy volt, túlnyomó részben szegény, és a súlyos adók — amelyre Katalinnak szüksége volt, hogy finanszírozhassa sikeres háborúit — zömmel a legkevésbé fizetőképes osztályra hárultak. Így aztán a paraszti Oroszországot megosztotta a parasztfelkelések sorozata, melyek közül a legkomolyabb, az 1773–1774. évi Pugacsov-felkelés Katalin kormánya és a helyi nemesség ellen irányult. Ettől kezdve Katalin szoros szövetségre lépett a nemességgel, tovább növelve törvényes hatalmukat, úgy hogy amíg Európában másutt a jobbágyság eltűnően volt,

addig Oroszországban ennek a fordítottja figyelhető meg. „Az egykor szabad ukrán parasztok — írta egy angol utazó 1784-ben — siralmas változáson mentek keresztül, és a cárnő egyik rendeletével szolgálai körülmények közé vetette alattvalóit.” Katalin jelölte ki a monarchia 19. századi fejlődésének fő irányát. Legtöbb utódja követte példáját: hadviselő külpolitikát folytatott, és elutasította mindennemű gyökeres belső reformnak még a gondolatát is. A végső, 20. századi következménye ennek a politikai hagyománynak a monarchia megsemmisülése lett — és mindené, amit csak képviselt.

Európa délkeleti része, beleértve a Duna-medencét, a Balkánt és Görögországot, az Ottomán Birodalomhoz tartozott. A törökök, miután 1453-ban elfoglalták Konstantinápolyt, az elkövetkező két évszázadon keresztül folytatták az európai előrenyomulást észak és nyugat felé, 1683-ban kis híján bevéve Bécsset. Vereségük az osztrák főváros mellett valójában hanyatlásuk kezdetét jelentette, és 1789-re birodalmuk ugyan még mindig hatalmas volt, de már gyöngye. A szultán egyre inkább csak névleges vezető, akinek hatalmát gyakran nem is vették tudomásul a birodalom távoli tartományaiban, ahol a helybéli pasák kiskirályokként uralkodtak. Már Konstantinápolyban is szétzüllött a kormányzat a hárembeli intrikák, a janicsárok — a szultán egykor legendás bátorságú és fegyelmű testőrei — megvesztegetése miatt, és amiatt, mert több szultán és nagyvezír vonakodott elfogadni a szükséges reformokat. A törökök mohamedánok voltak, és uralmukat a keresztény alattvalók egész Európában gyűlölték. 1768 és 1792 között Oroszország számos Fekete-tenger menti győzelmével az egész világ előtt felfedte Törökország gyengeségét. A keleti kérdés — vagyis az, hogy miként és ki irányítsa Délkelet-Európát a Török Birodalom várható felbomlása után — a 19. század európai diplomáciájának egyik legbonyolultabb és legnehezebben megoldható problémája maradt.

S végül ott volt Svájc a maga hegy-erődjében, egy kantonok szövetségére épült köztársaság, melyet a gazdag városi polgárok vékony rétege irányított. 1768-ban a középosztály vezette lázadás megbuktatta ezt a kisebbséget, és hatalmon is maradt 1782-ig, amikor a franciák segítségével visszaállították a régi rendet.

Európában, bár voltak köztársaságok, mint Velence és Genova, az uralkodás formája általában az örökletes királyság volt. Mi több, noha Nagy-Britanniában, Svédországban, Lengyelországban az egyes uralkodók hatalmát korlátozták a nemesi közgyűlések, a földrész nagyobbik felén a monarchia abszolút volt, vagyis az uralkodó elméletben nem ismert el semmit, ami hatalmát korlátozta volna, kivéve persze Isten törvényeit és hazája hagyományait.

Korunk mércéi szerint az 1780-as évek európai társadalmá igen szilárd volt. A legtöbb európai ember életmódja — leszámítva Nagy-Britanniát és Nyugat-Európa egyes részeit — alig különbözött apáik és nagyapáik életmódjától. Az európai társa-

dalom hierarchikus maradt, vagyis minden társadalmi osztály tudta és többnyire meg is tartotta a helyét. A városokon kívül, melyek jobbára a környéket szolgáló vásáros helyek voltak, a legtöbb közösség úrból, papból és parasztból állt.

Mindazonáltal a 18. század közepe óta fontos változások jelei látszóttak — szellemi, társadalmi és politikai vonatkozásban egyaránt. Az előző évszázadban a természettudományok és a matematika gyors fejlődésnek indult, hála az olyan lángelméknek, mint Descartes, a francia filozófus és matematikus, és Newton, az angol fizikus. A természettudósok sikeres magyarázatai a világmindenség eddig rejtélyes erőiről a művelt európaiakban egyetemesebb bizalmat ébresztettek az emberi értelem hatalma iránt. Franciaországban — olyan írók sugalmazására, mint Montesquieu, Diderot és Voltaire — egy felvilágosodásnak nevezett szellemi mozgalom indult útjára. Hittek abban, hogy ha a józan ész, nem pedig a babonák és a régi szokások irányítanak az emberek dolgait, az emberiség gyorsan haladna a jólét és boldogság felé. Szemükben a legtöbb európai — főleg az általuk leginkább ismert francia — intézmény csupán a hagyományoknak köszönheti fennállását, és már régen megért a fölszámolásra. Úgy érezték, a fejlődés legfőbb akadálya a katolikus egyház és a kiváltságos, semmittevő nemesség. A „felvilágosodott” gondolkodás hatalmas fejlődésében egy másik franciának, Rousseau-nak volt fontos szerepe. Ő abban hitt, hogy kora társadalmának erkölcstelensége az állapotok mesterként voltában rejlik, és az elképzelhető legjobb társadalom az, amelyben az ember leginkább megközelítheti „a nemes vadember” körülményeit, és szabadságban, egyenlőségben élhet. „Az ember szabadnak született, és mindenütt láncra verik” — írja híres, *A társadalmi szerződésről* című művében, melyben kifejti, hogy a hatalom bármilyen közösségben csupán a közösség „egyetemes akaratának” kifejezésén keresztül érvényesülhet, és az ideális közösség az, ahol mindenki egyenlő. Elfogadhatatlannak tartotta az örökletes királyok hagyományos és abszolút hatalmát, valamint az örökletes nemesség társadalmi kiváltságait. Kivételes ékesszólás jellemezte, és a felvilágosodás többi írójával együtt új gondolkodásmódot alakított ki. 1789-re Nyugat-Európa művelt lakossága hajlott arra, hogy kritikus szemmel tekintse az őt körülvevő társadalmat, és hogy fellelkesüljön a rousseau-i jelszavaktól: „Szabadság, egyenlőség, testvériség” és a „népfelség elve”.

A 18. század második felének legjelentősebb társadalmi változása a középosztály megizmosodása és növekvő politikai öntudatának erősödése volt; kereskedők, kormányhivatalnokok, értelmiségiek, kiskereskedők alkották ezt az osztályt, melyre gyakran a „burzsoázia” névvel utaltak. Kivált Nyugat-Európában gyarapodtak, művelődtek, és a felvilágosodás eszméinek hatására már csak alig-alig voltak hajlandók eltérni az abszolutizmust és a nemesi kiváltságokat. A brit fennhatóság ellen indított amerikai forradalomból (1776) erőt, ösztönzést merített-

tek; egy, főként gyarmati polgárokból álló csoport a szabadság és az emberi jogok nevében lerázta III. György gyűlölt uralmát. Harcuk megragadta Európa képzeletét. A francia Ségur gróf öregkorában így emlékezett vissza ezekre a napokra: „Az új köztársaságiak (az amerikai gyarmati lakosok) bátorsága kivívta egész Európa tiszteletét, az igazság és az emberség barátainak rokonszenvét. . . Hamarosan amerikai követek érkeztek Párizsba. . . Nehéz volna kifejezni azt a lelkesedést, amellyel Franciaországban fogadták őket, egy régi királyság központjában — egy olyan nép küldötteit, mely fellázadt királya ellen.”

Az amerikai forradalom azon felkeléssorozat egyik láncszeme volt, amely az Atlanti-óceán mindkét oldalán figyelmeztetett arra, hogy „az abszolutizmus kora” a végéhez közeledik. Svájcban Genf lázadt föl a városi nemesség ellen 1768-ban, Nagy-Britanniában az 1760-as, 1770-es és 1780-as években reformisták tevékenykedtek lázasan; az 1780-as években felkelések robbantak ki a Habsburg fennhatóság alatt álló Osztrák Németalföldön és az Egyesült Tartományokban is. Mindezekben a mozgalmakban erős volt a polgári elem. Végül, 1789-ben kitört a francia forradalom, amely nagyságában, szenvedélyeiben, erejében és következményeiben messze felülmúlt minden addigi felkelést. Csaknem egy időben gazdasági forradalom zajlott le Nagy-Britanniában, mely átformálta előbb Európa, majd az egész világ gazdaságát. Csak e kettős forradalom után adta át helyét az abszolutizmus kora a forradalmak korának.

1789 a felhőtlen optimizmus éve volt, főként Franciaországban. „Néhány nap múlva — írja egy orléans-i pap — kilencvennyolc éves leszek. Életemben nem volt még olyan nap, mint amilyennek a hajnalát látom. Ó, áldott nap, melyen ennyi erény született!”

Lafayette — egyike annak a sok franciának, aki az amerikai telepesek mellett harcolt, s aki később vezető szerepet játszott a francia forradalomban — megsebesül az amerikai függetlenségi háborúban

2. A francia forradalom

A francia forradalomban talán az volt a legfigyelemreméltóbb, hogy nem maradt sokáig francia. Bár az angolok kivégeztek egy királyt 1649-ben, egy másikat pedig 1688-ban lemondattak, és bár az amerikaiak megszüntették a királyi fennhatóságot az emberi jogok nevében 1776-ban, a kontinentális Európa uralkodói nyugodtan figyelmen kívül hagyhatták ezeket az eseményeket mint távoli és különös angolszász jelenségeket. Nem tudták azonban nem tudomásul venni a franciákat, akik nemcsak hirdették a szabadság, testvériség és egyenlőség eszméjét, hanem 1793-tól egész Európában végig is masírozatták seregeiket a jelszavak alatt. A 19. és a 20. századi európai és világtörténelem visszatérő nagy kérdése az, hogy a különböző társadalmak vajon miképpen vívhatnák ki a szabadságot és egyenlőséget. A 20. század súlyos dilemmája: vajon hogyan érhetnék el a világ nemzetei az őszinte testvériséget? A francia forradalmárok által fölvetett kérdések ma is elevenek, és még mindig igen-igen távol vagyunk a megoldásuktól.

Az előző fejezetben láttuk a francia monarchia gondjait a 18. században, és azt a roppant feszültséget, amely 1789-re felgyülemlett a francia társadalomban. Sok éleseszű megfigyelő hatalmas politikai robbanást jósolt meg, de csak kevesen gondolták, hogy egy addig példátlan társadalmi felfordulás áll a küszöbön. Arthur Young, egy mezőgazdasági szakember, aki 1787 és 1790 között beutazta Franciaországot, 1788-ban kijelentette, hogy Franciaország „kormányzatának forradalmi megváltoztatása előtt áll”, de ez a forradalom „a nemesség és papság rendjét erősítené”. Tekintettel arra, hogy a francia forradalom elsöpörte a nemességet, és gyökeresen megváltoztatta a papságot, bizonyos értelemben Youngnak egyáltalán nem volt igaza. Másrészt viszont mégsem tévedett. A francia forradalom valójában „az arisztokrácia felkelésével” indult: az arisztokraták eltökélték, hogy megszilárdítják politikai hatalmukat. Amint azt Chateaubriand, az író és politikus később megírta, „a patríciusok kezdték a forradalmat, és a plebejusok fejezték be”. Amit 1789-ben még senki — legkevésbé a patríciusok (vagy arisztokraták) — nem látott, az a plebejusok (vagy az alsóbb osztályok) hatalma volt. Az arisztokrata felkelés, súlyos gazdasági hanyatlással társulva csupán a nép forradalmát szabadította el.

A franciaországi események sorozata 1787 és 1799 között drámai és igen bonyolult módon alakult. A következő összegezés hasznos, bár csak hozzávetőleges eligazítást nyújt ebben az útvesztőben. Az arisztokrata felkelés főként a népi forradalom

középosztálybeli vezetőinek adott alkalmat, hogy megragadják a politikai hatalmat, melyet a nép vagy a nemzet nevében bitoroltak. Országlásukat először a királlyal való együttműködés hiánya fenyegette, majd a külhoni és polgárháborúk, a megosztottság saját soraikban, valamint a kiábrándult munkásosztály. Tizenkét év állandóan változó kormányai, háborúi, belső anarchiája és gazdasági hanyatlása után a legtöbb francia mélységes megalégedéssel fogadta Bonaparte Napóleon diktatúráját, aki kész volt elismerni és biztosítani a középosztály és a parasztság 1789 óta kivívott gazdasági és társadalmi előnyeit, miközben saját hatalma vitathatatlan volt.

A történet részletei a következők. 1787-ben Calonne, a pénzügyminiszter, miután kiderítette, hogy a kormány adóssága 112 millió livre-re rúg, drasztikus intézkedések mellett döntött, beleértve azt is, hogy a földadót minden földbirtokosnak, nemesnek és papnak ugyanúgy meg kell fizetnie, mint a parasztnak. Számítva arra, hogy ez az intézkedés minden bizonyos politikai válságot fog okozni, rábeszélte XVI. Lajost, hívja össze a királyság legkiemelkedőbb embereit (az előkelőségeket) politikájának megvitatására. Calonne szempontjából az előkelőségek gyűlése nem járt fényes sikerrel. Bizalmatlanok voltak vele szemben, kiharcolták elbocsátását és a közülük való de Brienne bíborost nevezték ki helyébe. Mindazonáltal de Brienne úgy találta, hogy nem sokat tud módosítani Calonne gazdasági javaslatain, és — mielőtt gyűlésük feloszlott volna — az előkelőségek először azt indítványozták, hogy kérjék ki a párizsi parlament tanácsát; ezután azt javasolták, hogy hívják össze a rendi gyűlést, a birodalom három társadalmi rendjét, a nemességet, a papságot és a többieket képviselő testületet — amire 1614 óta nem volt példa —, hogy megtanácskozzák az ország feszült helyzetét. Az arisztokraták fölkelése valójában akkor tört ki, amikor de Brienne gazdasági javaslatait a párizsi parlament elé terjesztette. A francia parlamentek — elsősorban törvényhozó gyűlések Párizsban és vidéken — főként nemesekből álltak, és egyre inkább a királyi kormányzat ellen szító arisztokrata ellenállás központjaivá váltak. Az 1787. évi párizsi parlament sem volt kivétel ez alól. Visszautasította de Brienne javaslatait, és — akárcsak az előkelőségek — a nemzetgyűlés összehívását követelte. 1788 májusában Lamoignon, de Brienne híve szembe került a vidékiek támogatását is élvező párizsi parlamenterekkel és valamennyi parlamentet felfüggesztette, hogy megkísérelje örökre szétzúzni ellenállásukat. A népfelkelések azonban egész Franciaországra kiterjedtek, mert úgy látszott, hogy a parlamenterek képviselik minden francia jogait a király zsarnoksága ellen vívott harcban. Rouenban és Grenoble-ban a rend visszaállítására bevetett hadsereg a felkelőkhöz pártolt. XVI. Lajosnak engednie kellett, de Brienne-t és Lamoignont elbocsátották. Egy svájci bankár, Necker lett a pénzügyminiszter, és 1789 májusára összehívta a rendi gyűlést Versailles-ba.

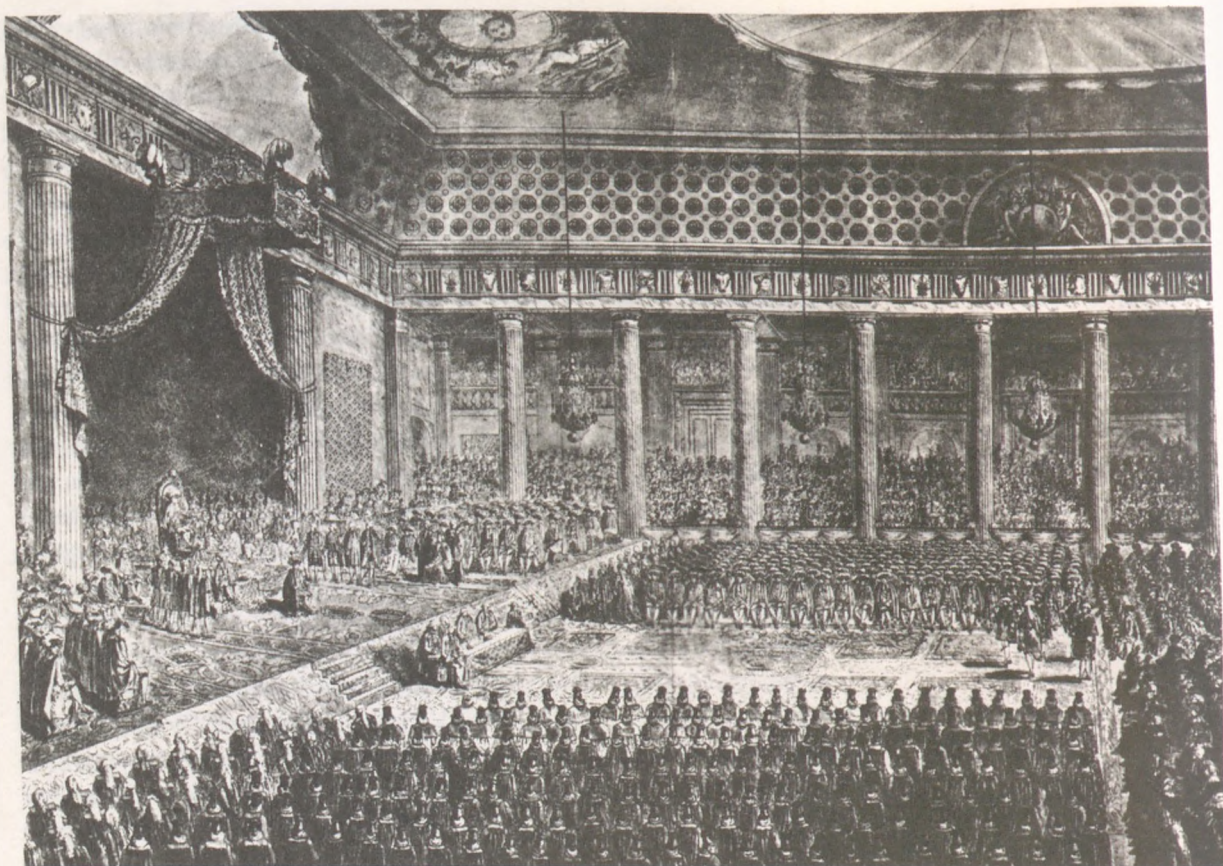

1788–1789 őszén és telén a közhangulat jelentősen megváltozott. Míg 1788 nyarán a nemesség még népszerű volt, 1789 tavaszára már bizalmatlanság övezte. A hangulatváltozás legfőbb oka a párizsi parlament által vezetett nemesség azon követelése volt, hogy a következő rendi gyűlés — az 1614. évihez hasonlóan — három rendből álljon és mindegyiknek ugyanannyi képviselője legyen. A rendek külön közgyűléseken vitáznának és szavaznának. Mivel a nemesség mindig túlsúlyban volt a papok között is, akárcsak saját gyűlésén, a népesség nagy többségét képviselő harmadik rendet a kiváltságosok mindig leszavazták. A harmadik rend vezetői azonban nem tűrték tovább, hogy kálváriát járassanak velük. Érzéseiket legjobban Sieyès, egy sikertelen apátból lett politikai gondolkodó fejezte ki *Qu'est-ce que le Tiers État?* című pamfletjében, mely 1789 februárjában jelent meg. „Mi a harmadik rend? — kérdezte. — Minden. Mi volt ez idáig? Semmi. Mit kér? Hogy legyen valami.” Ami a nemességet illeti, kétségkívül olyan osztály volt, amely „idegen a nemzet számára, semmittevő haszontalansága miatt”. Kiváltságos rendek és a nemzet többi része — ez a felosztás még nyilvánvalóbbá vált a rendi gyűlésbe való választás és a választók sérelmi listájának (*cahiers de doléances*) kiegészítése után, melyet képviselőik a király elé kívántak terjeszteni. Noha a rendek többnyire egyetértettek abban, hogy mielőbb gyökeres közigazgatási és politikai reformokra van szükség, a nemesség és a papság mégis foggal-körömmel védte hagyományos kiváltságait, a harmadik rend viszont ezeknek a kiváltságoknak az eltörlésére törekedett — az egyházi tized, a helyi monopóliumok, a helyi bírói jogok, a vadászati jogok, a feudális kötöttségek és az adómentesség megszüntetésére. Ezért 1789 májusában a harmadik rend képviseletére megválasztott, Versailles-ba érkező képviselők elhatározták, hogy keresztülviszik a reformokat, éppoly gyanakvással szemlélve a kiváltságos rendeket, mint magát a monarchiát. Mint Sieyès megírta: „A papság és nemesség megbízottainak nincs közös érdekük a nemzeti képviselőkkel, ezért a három rend semmiféle szövetsége nem lehetséges a rendi gyűlésben.”

1789 tavaszán és nyarán Franciaországot gazdasági és politikai fejlemények egyaránt izgalomban tartották. A mezőgazdaság hanyatlása megállíthatatlannak látszott, a kenyérárak emelkedtek, a parasztság és a párizsi munkásosztály elkeseredése egyaránt nőtt. A következő néhány hónap viharos eseményeit csak ezzel a gazdasági háttérrel együtt érthetjük meg.

A rendi gyűlés ülése eleve rosszul indult. Noha a király hozzájárult ahhoz, hogy a harmadik rend 610 képviselőt küldjön, míg a nemesség és a papság csak 300–300-at, ahhoz ragaszkodott, hogy a rendek rangsor szerint gyűljenek össze és szavazzanak, ily módon biztosítva, hogy a harmadik rendet leszavazzák. Necker hosszú nyitóbeszéde nem tett említést az alkotmányos reformok szükségességéről, az udvari etikett pedig állandóan emlékeztette a harmadik rend képviselőit társadalmi al-

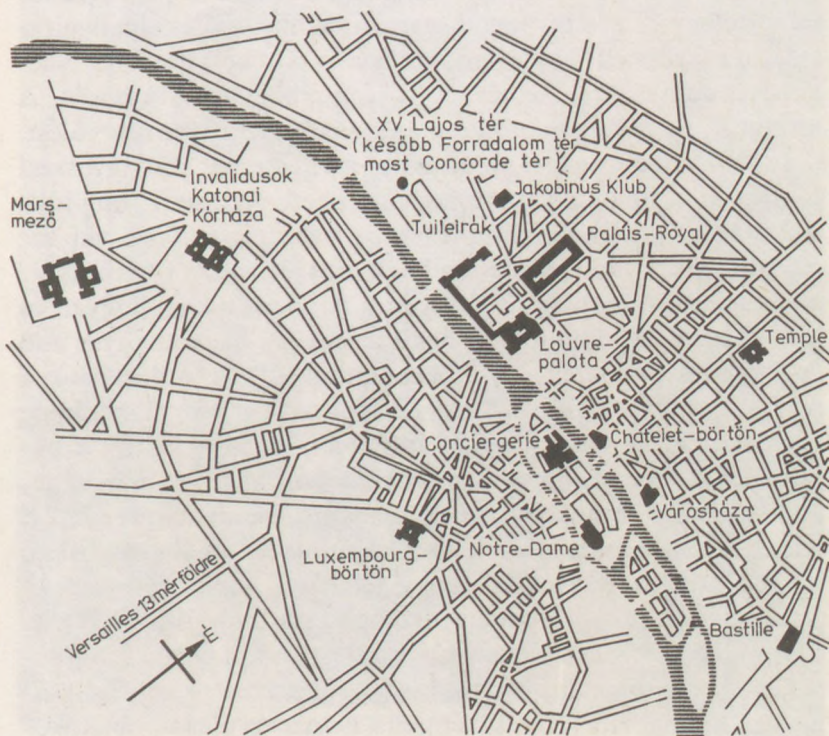
sóbbrendűségükre. Ők azonban az első pillanattól fogva elutasították, hogy ilyen alapon üljenek össze. Hatheti huzavona után továbbléptek, és nemzetgyűlésnek nyilvánították magukat (június 17.). Ez volt az első igazán forradalmi cselekedet, és a korabeli angol nagykövét joggal jegyezte meg: „Ha Őfelsége egyszer határozottan jóváhagyja a harmadik rend gyűlését — írta haza —, ez majdnem annyi, mintha koronáját tenné lábaikhoz.” A legidősebb fia halálától mélyen lesújtott XVI. Lajos mégsem intézkedett azonnal, és három nap múlva a nemzetgyűlés még ennél is tovább ment. Miután kirekesztették képviselőiket állandó találkozóhelyükről (valószínűleg a királyi hivatalnokok hibájából), egy ellenük szőtt összeesküvésre gyanakodva, az eső elől egy labdaház belsejében kerestek menedéket, ahol letették híres esküjüket: „ennek a gyűlésnek a tagjai többé nem válnak el, hanem együtt maradnak, amíg a körülmények megkövetelik, és míg a királyság alkotmányát szilárd alapokra nem helyezik.” Ekkorra már sok pap és nemes is csatlakozott a nemzetgyűléshez, de XVI. Lajos — öccse, d’Artois gróf, valamint Habsburg felesége, Marie Antoinette buzdítására — határozott cselekvésre szánta el magát. Június 23-án, a forradalom egyik kritikus pillanatában nyílt konfrontáció történt. Egy ünnepi ülésen, katonák gyűrűjének oltalmában, XVI. Lajos vázolta reformjavaslatait, a nemzetgyűlés határozatát pedig érvénytelennek és semmisnek nyilvánította, elrendelve, hogy a jövő-

A rendi gyűlés megnyitása Versailles-ban, 1789 májusában. Íme a Francia Királyság szinte utolsója teljes fényében: XVI. Lajos baldachinos emelvényen ül, körülötte a királyi család tagjai. Előtte, az emelvény alatt a királyi tisztségviselők, köztük Necker. A kép alján, háttal a papság ül, velük szemben a nemesség. A harmadik rend jobb oldalon, szemben a királlyal helyezkedik el

ben a rendek külön ülészenek. Nyílt ellenállásba ütközött, amikor a főszertartásmester föloszlásra szólította fel a harmadik rendet, Bailly, a nemzetgyűlés elnöke azt válaszolta, hogy „az egybegyűlt nemzetnek nem osztogathatnak rendelkezéseket”. Mirabeau márki pedig, legbátrabb szónokuk, ekképpen vágott vissza: „Eredj, és mondd meg azoknak, akik küldtek, hogy nem mozdulunk el a helyünkről, amíg csak szuronnal nem kényszerítenek erre.” A szuronyok nem kerültek elő. XVI. Lajos reakciója erre mindössze ennyi volt: „Hát akkor az ördög vigye el őket, maradjanak.” A monarchia és a kiváltságos rendek újabb fontos csatát veszítettek el.

Júliusban tette az udvar az utolsó kísérletet a forradalom megállítására, d'Artois gróf vezetésével. A királyhű csapatokat Párizs és Versailles környékére összpontosították, Neckert pedig, aki mindent megtett annak érdekében, hogy rábeszélje a királyt a gyűléssel való együttműködésre, július 11-én száműzték. Úgy látszott, bármelyik pillanatban bekövetkezhet a gyűlés erőszakos eltiprása. A párizsi polgárok azonban közbeléptek. A Versailles-tól csaknem 20 kilométerre fekvő főváros a forradalmi gondolkodás központja volt. A sokakat sújtó munkanélküliségtől megvadult tömeg kész volt arra, hogy maga szabjon törvényt. Necker elbocsátásának hírére dühödt fegyver- és lőszerzsákmányolásba kezdtek, hogy a várost megvédjék a királyi csapatoktól. Az egyik lehetséges lőszerforrás a Bastille volt, a félelmetes erőd, melyről azt híresztelték, hogy a királyok ott temetik el politikai foglyaikat (3. térkép). Július 14-én, a börtönfelügyelő és a tömeg között lezajló zűrzavaros tárgyalások után tüzharc tört ki, majd néhány hivatásos katona és ágyú

3. Párizs a forradalom alatt

segítségével bevették az erődöt, melyet maroknyi helyőrség védett, felügyelőjét pedig meglincselték. A Bastille nem volt katonai fontosságú létesítmény, politikai foglyok sem voltak benne. Eleste azonban óriási jelentőségűnek bizonyult. Nem csupán jelképezte mindazt, ami a régi rendszerben gyűlöletes volt, de bevétele azt is megmutatta a nemzetgyűlés elhallgattatását tervezőknek, hogy Párizsra igenis oda kell figyelni. Nec kert visszahívták, d'Artois gróf pedig elhagyta az országot. A királynak nem volt más választása: elismerte a nemzetgyűlést.

Időközben a forradalom átterjedt a vidékre is, ahol tavasszal és nyáron mindenféle szóbeszéd terjengett. Arthur Young júliusi utazása során találkozott egy parasztasszonnyal, aki azt mondta neki: „a nagy embereknek muszáj valamit tenniük az olyan szegényekért, mint amilyen ő is. Nem tudta, hogyan és kit, de Isten küldjön jobbat nekünk, mert a hagyományos adó és a földesúri illeték összetör bennünket.” A tudósítások a párizsi eseményekről és a királyi csapatokról azt sugallták, hogy „a hatalmasok” nem hagyják annyiban; pánikot keltett a parasztság körében, hogy a nemesek bosszút akarnak állni a népen. Néhol a munkanélküliek csavargó bandákba verődtek, jelenlétük csak fokozta a félelmeket. Júliusban és augusztusban tovább nőtt a rettegés, a „nagy félelem” napjai jöttek el; a parasztság az ország minden részében régi földesura ellen fordult, felégette a kastélyokat, tüzre vetette a feudális járandóságokat rögzítő földesúri lajstromokat. Augusztus 4-ének éjszakáján egy drámai vita lezárásaképpen a nemzetgyűlés földbirtoko-

A Bastille bevétele. Az erőd sokkal félelmetesebbnek látszott, mint amilyen valójában volt

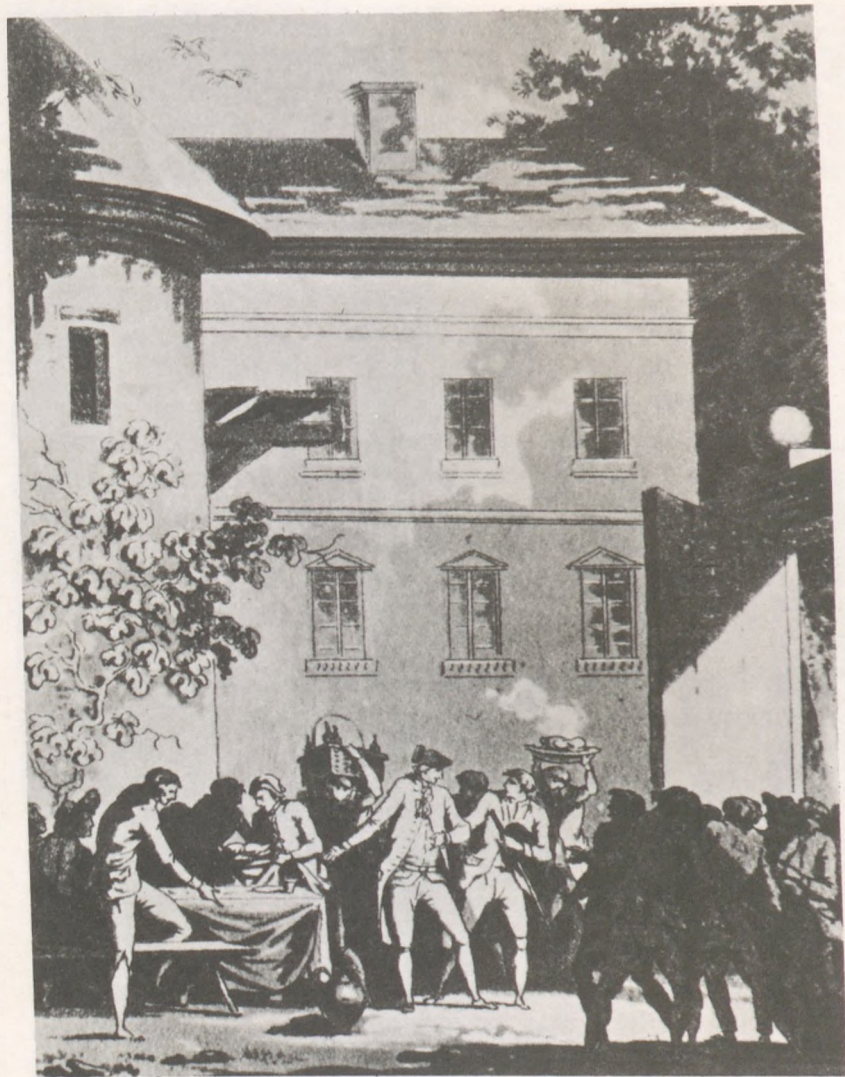
sai lemondtak legtöbb feudális és pénzügyi kiváltságokról, bár döntésük kevésbé volt nagylelkű, mint amilyennek látszott, mert csupán elismerték a kész tényeket. A földbirtokosoknak az a törekvése, hogy kárpótlást kapjanak elvesztett kiváltságaikért, reménytelennek bizonyult a paraszti tömegek ellenállása miatt. Így hát a francia parasztság az 1789. esztendő eseményeire maradandó hatást gyakorolt. Fellépésük forradalmi jelentőségű — a feudális kötöttségek és adók súlya miatt. A feudális kötöttségeket eltörölték, és az adókat ezentúl a forradalmi kormány vetette ki. 1789 után a parasztság viszont, ha nem is volt éppen passzív, jobbra a forradalom ellen foglalt állást.

1789 utolsó, drámai eseményének központja ismét Párizs volt. A nemzetgyűlés tehetetlenül szemlélte a kenyérhiányt, nyár végén már sok párizsi család éhezett. Október 5-én párizsi nők hatalmas tömege vonult Versailles-ba, azt remélve, hogy a király vagy valaki más majd ellátja őket kenyérrel. Mindenre készek voltak. „Félelmetes dolgokat láttunk — jegyezte fel egy angol látogató Versailles-ban. — Egy csomó nyomorult ostro-

1789. július 17. XVI. Lajos az új nemzeti színeket viselve jelenik meg a városházán, a párizsiak nagy örömeire

A nagy félelem korszakának egyik incidense: egy nemesember a dühöngő parasztokat terített asztalnál „kenyerezi le”

molta meg a kastélyt, miközben azt üvöltözték: 'A királynő fejét akarjuk! Le a királynővel! Lajos mondjon le! Éljen soká az orléans-i herceg! (Lajos egyik öccse, aki támogatta a forradalmat.) Ő ad majd nekünk kenyeret!' A királynő lakosztályát védő egyik őrt meggyilkolták, többeket bántalmaztak." Az események hatására a királyi család Versailles-ból Párizsba költözött. Ezt követően Lajos voltaképpen foglya lett fővárosának, amely forradalmibb volt Franciaország bármely más részénél. Az „asszonyok menete” mintegy tizenöt hónappal azután történt, hogy Lajos először engedett a felkelő arisztokrácia nyomásának, és beleegyezett a nemzetgyűlés összehívásába. Az arisztokrácia úgy képzelte, hogy a harmadik rend követi őket bárhová, amerre csak vezetik. Ez persze súlyos tévedés volt. 1789 októberére a vezető nemeseket száműzték, az egykori kiváltságokat törölték, a király pedig vonakodó partnere volt a magabiztos és főként a középosztálybeliekből álló nemzetgyűlésnek. A forradalom következő szakasza megmutatja majd, hogy ez a tapasztalatlan testület képes lesz-e megküzdeni az előző kormányzattal örökölt problémákkal.

Hatalmas tetterővel, eltökéltséggel és emelkedett eszmékkel láttak munkához. Mielőtt Versailles-ból Párizsba mentek volna a királlyal, a küldöttek megfogalmazták legfőbb elveiket a híres Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában. Remekül megszerkesztett okmány volt. „A nemzetgyűlésbe szerveződött francia nép képviselői — így szólnak az első sorok — tudomásul véve, hogy a tudatlanság, feledékenység, illetve az emberi jogok semmibevétele az okozói az általános nyomorúságnak és a kormány romlottságának, elhatározták, hogy egy ünnepélyes nyilatkozatban közzéteszik a természettől eredő, elidegeníthetetlen és szent emberi jogokat, azért, hogy ez a nyilatkozat a nyilvánosság előtt, folytonosan emlékeztesse őket jogaikra és kötelességeikre.” A szabadsághoz való jog központi kérdés volt. Egyetlen polgárt sem tartóztathattak le és tarthattak fogva törvényszéki tárgyalás nélkül. A lelkiismereti és sajtószabadságnak érvényre kellett jutnia. Az egyenlőség is fontos szerepet kapott. Ugyanaz a törvény vonatkozzék minden polgárra, és senki nem mentesülhet az adófizetés alól. A közhivatalokban egyedül az érdem számíthat. Hangsúlyozva a szabadságot és az egyenlőséget, az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának hatása az elkövetkező évszázadban felbecsülhetetlen volt, valahányszor az értelmiség úgy érezte, hogy a zsarnok király vagy a gőgös nemesség eltiporja őt. Bizonyos értelemben a forradalmi polgárság kiáltványa volt, és noha azt állította, hogy mindenki nevében szól, főként a középosztály férfitagjainak érdekeit tükrözte. Bár hangsúlyozta a tulajdonjogot, egy szót sem szólt a munkához való jogról. Ragaszkodott ugyan a törvény előtti egyenlőséghez, de nem tett említést az általános választójogról. A nők jogai szóba sem kerültek.

A Nyilatkozatot két éven át gyökeres reformok sora követte, amelyeket az önmagát immár alkotmányozónak nevező gyűlés irányított — ennek legfőbb feladata ugyanis az volt, hogy Franciaországot alkotmánnyal lássa el. XVI. Lajos „a franciák királya” lett, évi járadékot kapott, minisztereket, nagyköveteket és tábornokokat nevezhetett ki. „Felfüggesztési vétőjoga” is volt, mellyel a neki nem tetsző törvények életbe lépését akár négy évig is késleltethette. A főhatalom azonban többé nem a király kezében összpontosult, hanem az alkotmányozó gyűlés birtokolta: kizárólag ez a testület alkothatott törvényt. Minden második évben választották meg, és a szavazás bonyolult módja azt biztosította, hogy csupa vagyonos emberből álljon. A polgárokat aktív és passzív osztályba sorolták az általuk fizetett adó nagysága szerint. Az utóbbi csoport, a közösség szegényebbik fele, nem fizetvén elég adót, az elsődleges választásokon sem vehetett részt. A másodlagos választásokon, amelyeken az alkotmányozó gyűlés küldötteit választották meg, egy még magasabb adóvagyonú cenzus a lakosság mindössze 1 százalékának biztosított szavazati jogot. S hogy valaki képviselő lehessen, még ennél is magasabb adót kellett fizetnie. „A harmadik rend, a nemesség és papság helyett — jegyezte meg egy cinikus böl-

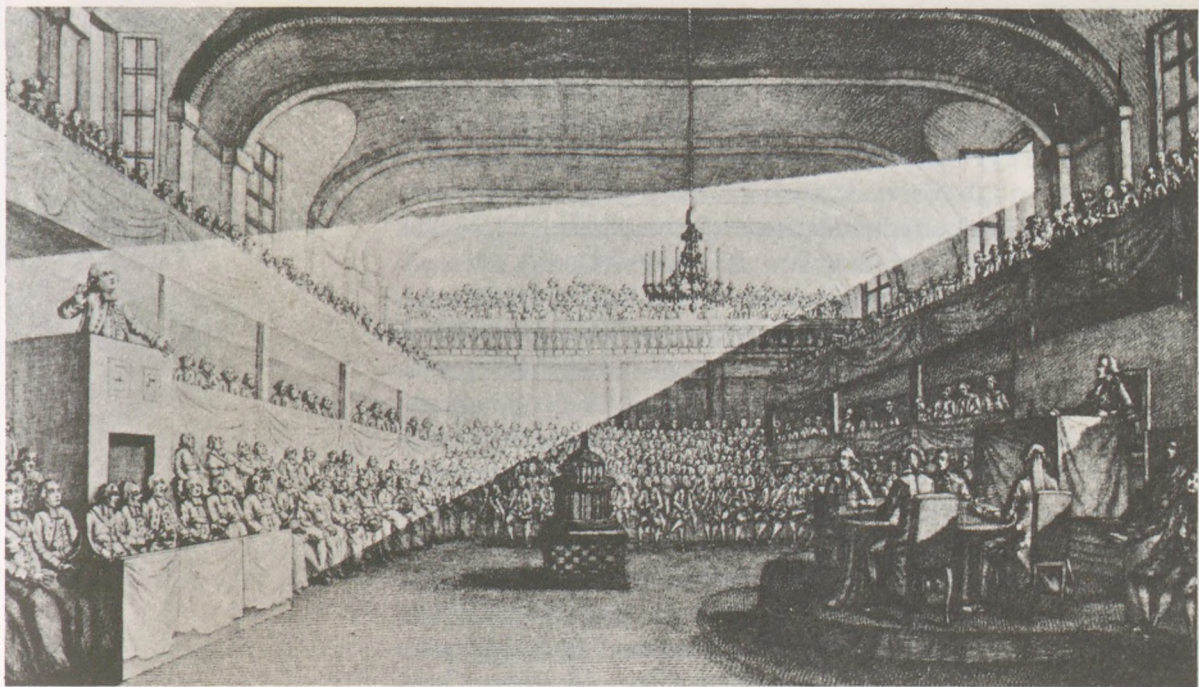
cselő — most a gazdagok, a gazdagabbak és a leggazdagabbak vannak a gyűlésben.” 1789-ben az emberek szenvedélyesen hittek a képviselő elvében, de nem voltak demokraták.

A francia közigazgatást is átalakították. A helyi kormányzat használhatatlan, a fejlődést olyannyira akadályozó tákolmánya helyébe nyolcvanhárom hasonló méretű közigazgatási körzet lépett, széles körű hatalommal. A törvényszékek hálózata helyettesítette az országgyűlést és a nemesség meg a papság helyi bíróságát. A régi vámokat és a többi gazdasági korlátot eltörölték, és megélénkítették az immáron teljesen szabad belkereskedelmet. A forradalom során a munkásosztály gyakran volt nyugtalan, mozgódása nemritkán komoly méreteket öltött. Az alkotmányozó gyűlés inkább elnyomta őket, mintsem egyetértett volna velük. A munkanélküliek foglalkoztatására Párizsban 1789-ben nyitott műhelyeket 1791-ben bezárták, és még ugyanabban az esztendőben a „Loi Chapelier” betiltotta a munkások szervezetekbe tömörülését.

Franciaországot jelentős mértékben újjászervezték az alkotmányozó gyűlés forradalmárai, de eredményeiket három mulasztás alapjaiban megkérdőjelezte. Képtelenek voltak megoldani az öröklött pénzügyi problémákat, reformjaikkal sok keserűséget okoztak a francia katolikus egyháznak, és sosem vívták ki XVI. Lajos készséges együttműködését. A forradalom kiváltó oka a régi pénzügyi rendszer működésképtelensége volt, és „1789 férfit” ezt el is söpörték. A *taille*, *gabelle*, *aides* (adó, sóilleték, rendkívüli adók) egykori zűrzavarát a földadó váltotta föl, amelyet egy újfajta jövedelemadó támogatott volna. Az állam új adókból származó árbevétele azonban távolról sem fedezte a kormány kiadásait, egyrészt e költségek roppant méretei miatt, másrészt pedig azért, mert a parasztság nem volt hajlandó fizetni. A szakadékot a katolikus egyház hatalmas birtokainak kisajátításával és nyilvános árverésen való eladásával hidalták át. Hogy ezt a rendszert finanszírozzák, kamatozó bankjegyeket — assignatákat — bocsátottak ki, melyeket nem-sokára valódi bankjegyként fogadtak el. Az assignaták rövid időre enyhítették a kormány anyagi gondjait, de bevezetésük hosszú távon vágató inflációhoz, gazdasági hanyatláshoz és a köznép nyugtalanságához vezetett.

A szépszámú francia papság, úgy látszott, nem rendült meg túlságosan sem az egyházi területeknek a „nemzet rendelkezésére bocsátásától”, sem az egyházi dézsma eltörlésétől. A néhány egyházi hatalmasság kezében összpontosult roppant vagyon évek óta vizsályok forrása volt az egyház kebelén belül. A papság polgári alkotmányának azonban sikerült a papok nagy többségét a forradalom ellen fordítania. Az alkotmányozó gyűlés által 1790 nyarán elfogadott egyházi reform a papságot fizetett köztisztviselőkné tekintette, és az egyházi igazgatást is újjá akarta szervezni. Az alkotmányozó gyűlés bölcsebben tette volna, ha óvatosabban halad előre, mert ez az intézkedés nagymértékben csökkentette az egyház függetlenségét, és napvilágra

Grégoire apát az első pap, aki hűségesküöt tesz az új alkotmányra. Az Alkotmányozó gyűlés XV. Lajos egykori lovasiskolájában ült össze, amely kényelmetlen és igen rossz akusztikájú volt

hozta az állam, az egyház és a pápa viszonyának bonyolult kérdéskörét. Az alkotmány két cikkelyét a hithű katolikusok igen nehezen emésztették meg. A 19. cikkely szerint „Új püspök nem folyamodhat a pápához szentesítéséért.” A 21. cikkely szerint pedig: „Felszentelés előtt a papjelöltnek ünnepélyes esküt kell tennie, hogy hű lesz a nemzethez, a törvényhez, a királyhoz, s minden erejével támogatja a nemzetgyűlés által elfogadott alkotmányt.” Számos pap úgy érezte, azt kéri tőlük: először is legyenek franciák, és csak másodsorban katolikusok.

Meglehetősen sok küldött azonban Voltaire-tanítvány volt, akik csupán megvetést éreztek a papság és a pápai követelések iránt. Kierőszakolták az alkotmány megszavazását, amely a püspökök számát 135-ről 83-ra csökkentette, és több száz papot fosztott meg a megélhetési lehetőségtől. A döntés meghozatala előtt még formálisan sem kérték ki a papság véleményét, VI. Pius pápát pedig semmibe vették. Következésképpen az egyház teljesen meghasonlott. Azokat a papokat, akik nem voltak hajlandóak felesküdni az alkotmányra, az alkotmányozó gyűlés függesztette föl, azokat pedig, akik ezt megtették, a pápa. Végül csupán hét püspök és a papok harmada tette le az esküt, az alkotmányra fel nem esküdött papokból pedig idővel egyre többen forradalomellenes erők vezetői lettek, különösen vidéken.

Az egyház polgári alkotmánya a királyt is még inkább a forradalom ellen fordította. XVI. Lajos ostoba ember volt, és csak kevéssé érdekelte a politika. Amit megértett a forradalomból, az nem tetszett neki, de 1790-től kész volt — ha kénytelen-kelletlen is — az együttműködésre. Hithű katolikus volt. A polgári alkotmány megdöbentette, és már hajlott arra, hogy

elfogadja Marie Antoinette tervét: menekülni Franciaországból, majd győzedelmesen visszatérni egy seregnyi emigráns nemes és osztrák katona élén, hogy leverjék a forradalmat minden vívmányával együtt. Az alkotmányozó gyűlés és a királyi udvar közt az egyetlen tényleges kapocs, érdemi közvetítő Mirabeau gróf volt, a forradalom első éveinek kiemelkedő politikusa. Arisztokrata családban született, és nemestársait igencsak megbotránkoztatta azzal, hogy megszökött valakinek a feleségével, adósságai pedig csillagászati összegekre rúgtak. Ezért megszavaztatta magát a harmadik rend képviselőjének, és azáltal, hogy ellenszegült XVI. Lajos parancsainak 1789 feszült napjaiban, halhatatlanná tette a nevét. Ékesszólása és lényegmegragadó képessége hamarosan az alkotmányozó gyűlés vezető személyiségévé tette. Úgy vélte, Franciaországnak alkotmányos monarchiára van szüksége, erős, központi kormánnyal, ha túl akarja élni a zűrzavaros időket. Az alkotmányozó gyűlést az a veszély fenyegette, hogy túl sok hatalmat vesz el a királytól, miközben túlságosan is sokat ad a vidéknek. De a monarchia és a vidék roppant veszéllyel nézett volna szembe, ha a király és a nemzetgyűlés kelletlen együttműködése felbomlik, ezért a gróf energiáit jórészt arra fordította, hogy közvetítőként lépjen fel. Mindazonáltal nem volt egyenes, csak kevesek bízhattak meg benne. Adósságait tovább halmozta, és némi készpénzért Lajost politikai információkkal látta el. Marie Antoinette ki nem állhatta, az alkotmányozó gyűlés pedig gyanakodni kezdett tevékenységére. Mégis, élete végéig fennállt ez az együttműködés. 1791 áprilisában bekövetkezett halála Lajos számára valóságos csapás volt. „Magammal viszem — mondta halálos ágyán — a monarchia utolsó foszlányait.” S ez be is bizonyosodott. Két hónappal halála után Lajos engedett Marie Antoinette nyomásának, és a szökés mellett döntött. A terv természetesen meghíúsult. A királyi hintót elfogták az Osztrák Németalföld határához közeli Varennes-nél, a nemzetőrök pedig visszakisérték őket a fővárosba, ahol váltakozva köpködés, sértő gúnyolódás vagy dermedt csönd fogadta őket. Noha Lajost és családját még több mint egy évig nem börtönözték be, a varennes-i események a monarchia mint politikai hatalom végét jelzik.

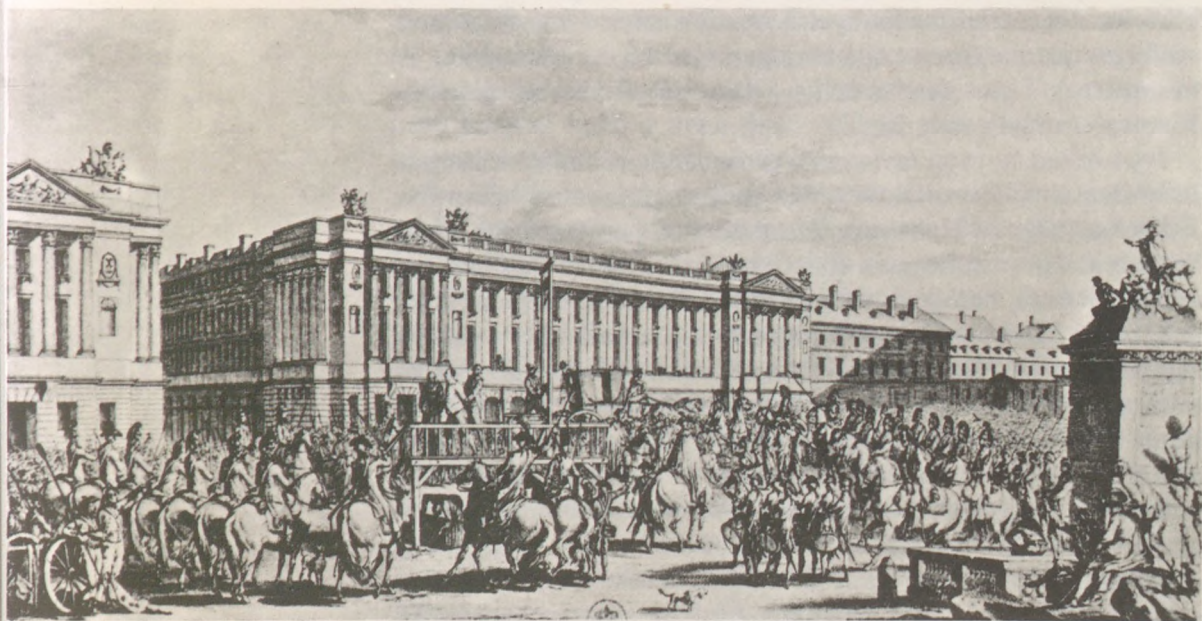
Az alkotmányos monarchia megbukott, mert egyrészt az uralkodó nem tudta elfogadni az alkotmány szellemét, másrészt pedig a forradalmi vezetők vonakodva bár, de lassan belátták, hogy Franciaországnak köztársasággá kell válnia. Lajos és felesége sorsát végül is az a háború pecsételte meg, amely — mint látni fogjuk — a Habsburg Birodalom és Poroszország, illetve Franciaország között tört ki 1792 áprilisában. A királyi család az első pillanattól kezdve esztelen vakmerőséggel viselkedett. A királyné, II. József császár testvére, titkos levelezést folytatott a Habsburg-udvarral. 1792 júniusában, amikor a tapasztalatlan francia seregek visszavonultak a támadók elől, XVI. Lajos megnesztette a népszerű girondista kormányt. Az ellenséges erők parancsnoka, a braunschweigi herceg ugyanakkor a következő

figyelmeztetést intézte a forradalmi erőkhöz: „Ha a királyi családot a legcsekélyebb sérelem éri, ha biztonságukról, védelmükről, szabadságukról azonnal nem gondoskodnak, akkor a Habsburg Birodalom és Poroszország uralkodói elrettentő büntetést fognak kiszabni, és még ennél is szörnyűbb bosszút állnak: a várost katonai megtorlásnak vetik alá, és földig rombolják.” A kiáltvánnyal azonban éppen az ellenkezőjét érték el, mint amit szerettek volna. A Tuileriákat megostromolták, a királyt pedig őrizetbe vették. A forradalmi kormány a királyt trónfosztottnak nyilvánította, és mint árulót törvényszék elé állította. Bűnösségéhez nem fért kétség, mert a Tuileriákban találtak egy dokumentumokkal teli vasládát, amely nyilvánvalóvá tette a forradalom ellen 1789 óta folytatott intrikáit. XVI. Lajos azonban sokak együttérzését nyerte el azzal, hogy az ügyésznek őszintén és egyszerűen válaszolt, s bár a törvényhozó nemzetgyűlés egyhangúlag bűnösnek találta, a vélemények megoszlottak afelől, hogy meg kell-e halnia. Robespierre-nek, a jakobinusok vezérének beszéde végül a halálbüntetés oldalára állította a közvéleményt: „...Lajosnak meg kell halnia, hogy az ország élhessen.”

Lajos viselkedése a vérpadon (1793. január 21.) nála kiválóbb emberhez is méltó lett volna. Edgeworth apát, aki a börtönből utolsó útjára kísérte, ezt a leírást hagyta reánk: „Láttam, amint határozott léptekkel megy a vérpadra, és pusztán a tekintetével elhallgattat tíz-tizenöt dobot velem szemben, és olyan hangoosan, hogy a Szajna mindkét partjára elhallatszott, ezeket az emlékezetes szavakat mondotta: »Ártatlanul halok meg. A bűnököt, melyekkel vádoltak, nem követtem el. Megbocsátok mindazoknak, akik haláloamat okozták, és imádkozom Istenhez, hogy a vér, melyet kiontani készültök, ne szálljon vissza Franciaországra.«” Aztán a dobok pergése elfojtotta szavait, a hóhé-

XVI. Lajos kivégzése: a tömeghez szól, de a dobszó elfojtja szavait

rok gyorsan végezték dolgukat, és amikor a levágott fejet a magasba tartották, ezer meg ezer kalap repült a levegőbe a nép éljenzése közepette.

Lehetetlen nem szánni Lajost, mert jóhiszemű ember volt, aki rendkívül nehéz helyzetbe került. Jelleme azonban szinte lehetetlenné tette, hogy felülkerekedjék a helyzeten. Lassú észjárású volt, lusta és határozatlan, ravasz és a forradalmi nemzetgyűlés megtévesztésére tett kísérletei egy olyan időszakban, amikor a forradalom végveszélyben forgott, közvetlenül a halálához vezettek. 1787-től kezdve nemigen hallgatott a jó tanácsra. Feleségét, annyi bajának okozóját 1793 októberében a nép nagy örömeire szintén lefejezték. Egyetlen túlélő fiuk tüdővészben halt meg 1795-ben, kemény börtönbüntetés után. Provence grófja, XVI. Lajos legidősebb, számkivetett bátyja ekkor XVIII. Lajosnak nyilvánította magát. Neki további húsz esztendőtt kellett várnia, hogy lábát ismét francia földre tehesse.

1791 augusztusában, két hónappal a varennes-i futás után az alkotmányozó gyűlés feloszlott, és új választásokat követően az úgynevezett törvényhozó nemzetgyűlés kezdte meg működését. Mivel az alkotmányozó gyűlés elrendelte, hogy egyetlen tagját sem lehet újraválasztani, az új kormányzó testület viszonylag tapasztalatlan volt. Nem sokkal később a forradalmi vezetők két nagyobb pártba tömörültek: a girondisták és a jakobinusok pártjába. Mint nevük is sugallja, a girondisták vidékről jöttek, sokuk a Gironde folyó torkolata melletti kikötő, Bordeaux környékéről származott. Idealisták voltak, ragyogó szónokok, és a forradalom franciaországi és európai jövőjét fölöttébb derűlátóan ítélték meg. Politikailag azonban felszínesnek bizonyultak, és hiányzott belőlük a nehéz időkben a sikerhez mindenképpen szükséges éleslátás, türelem és könyörtelenség. A girondisták legfőbb ellenfeleként fölbukkanó jakobinusok egy párizsi apátságról kapták nevüket, melyből később szélsőséges forradalmi klub lett. Két fontos előnnyel is rendelkeztek a másik párttal szemben: jól megszervezett támogatókkal bírtak Párizsban, és rátermett, könyörtelen vezérek — mint például Robespierre és Marat — irányították őket.

1791 őszen és 1792 tavaszán a girondisták uralták a törvényhozó nemzetgyűlést. Ők vezették meg gondolatlanul háborúba Franciaországot a Habsburg Birodalom és Poroszország, majd később az egész kontinens ellen. Amikor azonban valóban sor került a harcra, nemigen tudták kézben tartani az eseményeket. A háborús kiadások kiélezték a monarchia, a papság és a gazdaság amúgy is kiélezett problémáit. Párizsban a támadó csapatokhoz való közelsége a főváros népét különösen nyugtalanná tette, és a Nemzeti Konvent — az új gyűlés, amely 1792-ben alakult, hogy véget vessen a háborúnak — egyre inkább a sansculotte-ok befolyása alá került. A kézművesek és boltosok seregét nevezték így, akik már a Bastille bevételénél is jeleskedtek. A sansculotte-ok ostromolták meg a Tuileriákat a braunschweigi herceg kiáltványa után. Amikor szeptemberben az

Marie Antoinette útban a nyaktiló felé. J.-L. David vázlata

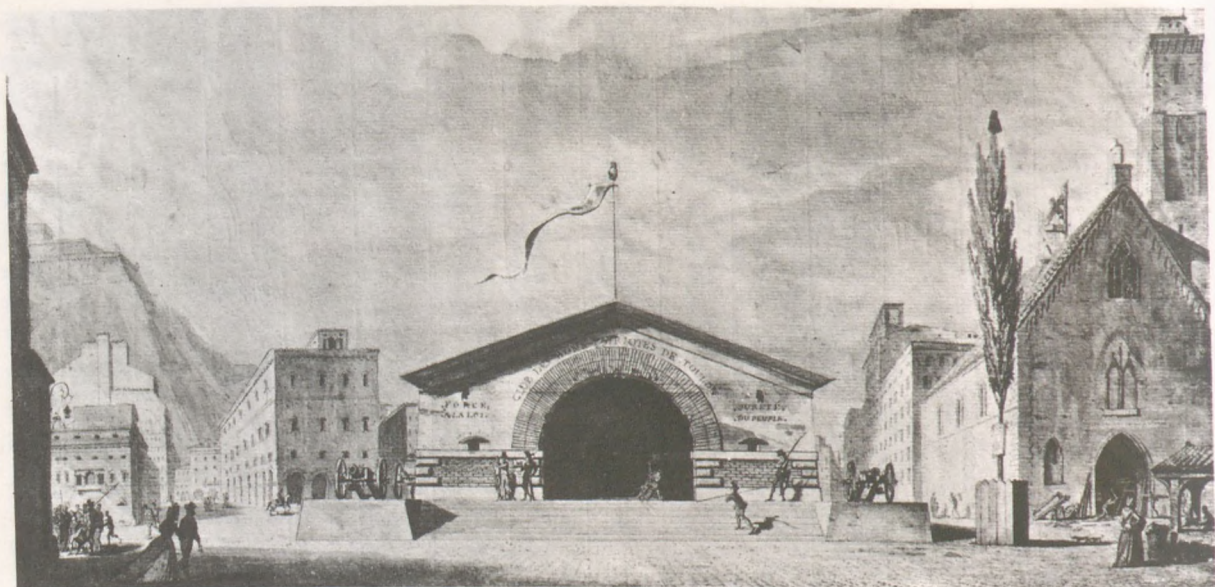
A szeptemberi mészárlás

ellenség elfoglalta Verdunt, az északi francia határ legerősebb erődjét, informátorokat keresve agyba-főbe verték a párizsi börtönök foglyait, és a pánik és bosszú szörnyűséges hangulatában válogatás nélkül több mint ezer embert mészároltak le (ez volt az ún. szeptemberi mészárlás). A sans-culotte-ok kiszámíthatatlanok és rendkívül erőszakosak voltak.

Noha a háborús helyzet ideiglenesen javult, a gazdaság állapota romlott, és a girondista miniszterek számos olyan intézkedést hoztak, melyek Párizsban különösen népszerűtlenné tették őket. A király törvényszék elé állítása és kivégzése Robespierre és a jakobinusok növekvő hatalmát mutatta. 1793 tavaszán a francia seregek ismét visszavonultak, és leghíresebb tábornokuk, Dumouriez átállt az ellenséghez. Ismét zúgolódás és pánik lett úrrá Párizs utcáin. Az élelmiszerárak magasba szöktek, az assignaták értéke viszont meredeken zuhant lefelé. Június 2-án jól felkészített sans-culotte csapat fogta körül a nemzetgyűlés épületét: 31 vezető girondistát letartóztattak, majd egy rögtönítélő bíróság halálra ítélte őket. Vidéki támogatóikat hasonló kegyetlenséggel küldték a másvilágra.

Az államcsíny (1793. június 2.) már a forradalom leghősiesebb, ám legszörnyűbb szakaszát jelezte előre. Sokkal több forgott kockán, mint az, hogy melyik csoport vezesse a Konventet. Már maga a forradalom volt végveszélyben. A támadókkal szembekerülő forradalmi seregek demoralizálódtak. A polgárháború időszakában a francia vidéki városok felét ellenforradalmi erők irányították. Gazdasági káosz dúlt, a Konvent megzavarodott, Párizs pedig valósággal reszketett a félelemtől és az izgalomtól. A kihívás hatása roppant nagy volt. Húsz év múlva Napóleon hanyatló birodalmának egyik tisztje így emlékezik vissza a régi szép napokra: „a kormány szenvedélyes jakobinusokból állt, akik durva gyapjúruhát és facipőt viseltek, csupán kenyéren és rossz sörön éltek, és a találkozótérmeik padlójára

fektetett matracokon aludtak, amikor a fáradságtól már nem bírtak tovább dolgozni és tanácskozni. Ezek az emberek mentették meg Franciaországot.”

Az államcsíny után a jakobinusok egyre inkább befolyásuk alá vonták az államgépezetet. Már valamivel ezelőtt két különleges bizottságuk alakult — a Közbiztonsági és a Közjóléti Bizottság —, a napi események ellenőrzésére. A jakobinusok uralma alatt a Közjóléti Bizottság lett az ország tényleges kormánya. Ennek a rendkívüli férfiakat felsorakoztató, figyelemre méltó bizottságnak, mely reggel 8-kor gyűlt egybe a Tuileriákban, és késő éjszakáig dolgozott, Robespierre volt a legjelentősebb alakja. Ő fémjelezte a jakobinus terror korszakát, hívebben, mint bárki más, és azóta is vagy csodálatot, vagy megvetést vált ki a történészekből. Erőszakkal került hatalomra, terrorral maradt hatalmon, és nyaktiló alatt végezte. Mégis megmentette a forradalmat. Megérdemli hát a legnagyobb figyelmet!

Maximilien de Robespierre ragyogó iskolai pályafutás után szülővárosában, Arrasban apja nyomdokaiba lépett, ügyvéd lett. Hírnevet azzal szerzett, hogy nagy nehézségekkel dacolva is a szegények pártját fogta, ha peres ügyeik adódtak, ezért 1789-ben megválasztották a harmadik rend küldöttének. A rendi és alkotmányozó gyűléseken gyakran hallatta hangját és hamarosan a Jakobinus Klub vezető tagja lett. Országos hírnevét azzal alapozta meg, hogy — egyedül a politikai vezetők közül — szívósan ellenezte a girondisták háborúba lépését 1792-ben, valamint azzal, hogy oly nagy hévvel követelte Lajos halálát. Nem volt túlságosan vonzó személyiség. Megjelenése hüllőre emlékeztetett, de erőltetett módon piperkőcöt csinált magából, nagy gondot fordítva ruházatára. Politikusként azonban kiemelkedő volt. Rousseau-ból merített forradalmi elképzelései világosak és következetesek voltak, és már-már fanatikus elszántság, kitartás jellemezte, még az akkori idők mércéjével

A touloni Jakobinus kör épülete. 1793-ra országszerte jakobinus körök hálózata alakult ki

Robespierre

mérve is. Hitte, hogy a forradalom a legnagyobb előrelépés az emberiség történetében, s ezért eredendően jó; leverettetése a gonosz győzelme volna. Talpig becsületes, tisztességes, igaz barátságra képes, rendíthetetlen férfiú volt. Sosem kételkedett saját igazában. 1793 júliusában megfogalmazta a jakobinus programot:

Mi a célunk? Hogy az alkotmányt a nép javára fordítsuk. Mi a szabadság megvalósításának akadálya? A külső és belső háborúk. Mi módon lehetne véget vetni a külső háborúnak? Úgy, hogy republikánus tábornokokat nevezünk ki a seregek élére, és megbüntetjük azokat, akik elárultak bennünket. Hogyan fejezhetjük be a polgárháborút? Az árulók és összeesküvők megbüntetésével, különösen azokéval, akik mindezért felelősek... és elrettentő példaként szigorúan megbüntetjük mindazokat, akik bemocskolták a szabadságot, és a hazafiak vérért ontották.

Nagy ember volt, de félelmetes.

A jakobinusok azonnal kézbe vették a háború irányítását. A Konvent teljes mozgósítást rendelt el, és Carnot, az egykori hadmérnök, zseniális szervező bebizonyította, hogy ez a hatalmas embertömeg hamarosan megfelelően képzett és jól felszerelt hadsereggé formálható. Őszre Franciaországban több mint 1 millió férfi volt fegyverben. Az állam irányította gyárak ontották a fegyver- és lőszerszállítmányokat. A jakobinus képviselők, Saint-Justnek, a Közjóléti Bizottság legifjabb tagjának vezetésével beutazták a frontokat, lelkesítve a csapatokat és sarkallva a tábornokokat (a legkisebb mulasztás halálbüntetéssel járt!). Nem egészen egy év leforgása alatt az összes támadót kisöpörték francia földről. A polgárháborún is ugyanilyen gyorsan úrrá lettek. A legkomolyabb lázadást, a vendée-it keserves harcok árán verték le — az ellenállás mindenütt megtört.

Az 1793. decemberi törvény értelmében Franciaország minden egyes megyéje Párizs fokozottabb ellenőrzése alá került. Más törvények pedig a gazdasági élet helyreállítását célozták. Az alapvető élelmiszerek árát az infláció megállítása érdekében maximálták, és a leértékelődött assignatákat is sikerült valamennyire stabilizálni. Új alkotmányt, radikális oktatás-, ipar- és szegénygondozás-politikát készültek bevezetni a válságból való kijutást követően.

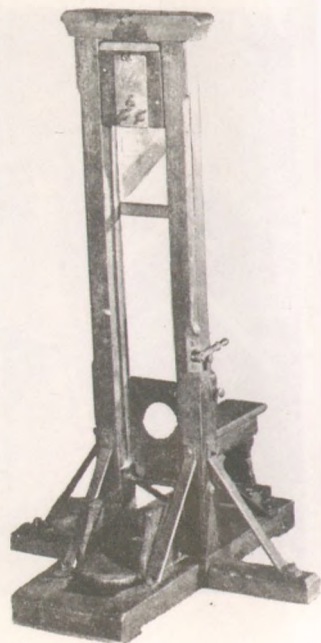
Akárhogy nézzük is, a jakobinusok őszi és téli eredményei szinte hihetetlenek voltak, de súlyos árat kellett fizetni értük. Franciaország ismerte a „terror” a jakobinusok előtt is, de ők ezt a politika mindennapi eszközévé tették. Amint Robespierre mondotta: a jakobinus uralom „erény, amely nélkül a megfélemlítés végzetes; és ugyanakkor a megfélemlítés, amely nélkül az erény tehetetlen.” A forradalmi törvényszék különleges és gyorsított eljárásra feljogosító törvényszéki hatalmat kapott, és zömmel valódi, de olykor csupán vélt ellenségeinek ezreit küldte a halálba. A terror központja Párizs volt, de a legszörnyűbb események másutt zajlottak. A lyoni lázadók, akik két hónapi ostrom után végül megadták magukat, kivégzőosztag elé kerül-

tek, Nantes-ban Carriér a Loire-ba fojtatta áldozatait. A jakobinusok kegyetlensége vetekedett hősiességükkel.

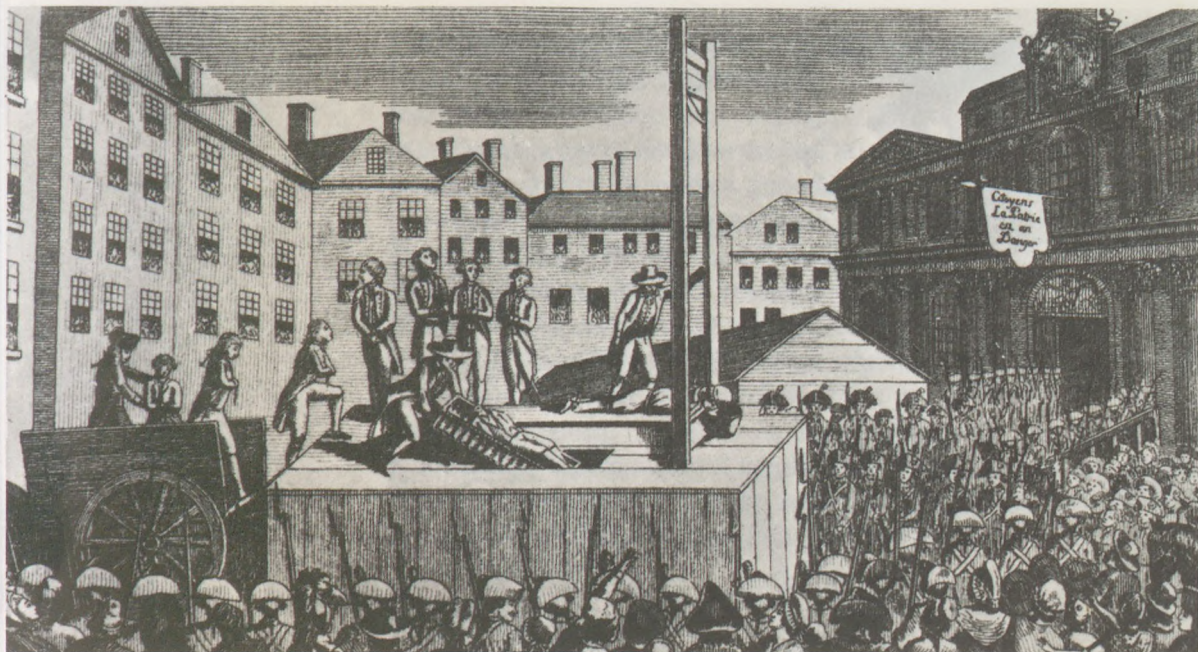
De egyetlen társadalom sem maradhat sokáig ilyen állapotban, és 1794 tavaszára a jakobinusok, sikereik ellenére, egyre erősödő ellenzékkel találták magukat szemben. Egyrészt számos tapasztalt politikus, élükön Dantonnal, úgy érezte, hogy a terrortól már untig elég volt, másrészt egy csoport sans-culotte, Hébert vezetésével, vallásellenes hadjáratot akart kezdeni, amit főként Robespierre helytelenített mélységesen. A jakobinusok azonban nem vesztették el sem politikai érzéküket, sem könyörtelenségüket. Gyors egymásutánban kétszer csaptak le. A hébertistákat 1794. március 25-én fejezték le, a dantonistákkal április 5-én végeztek. „Gyalázatos Robespierre — mondta Danton, amint elhaladt volt elvbarátja háza előtt a vesztőhelyre vezető úton —, nemsokára követni fogsz engem!” Így is történt. Ezzel a két tisztogatással a jakobinusok tulajdon pusztulásuk talaját egyengették. Úgy látszott, Robespierre elvesztette minden valóságérzékét. Miközben mindenki más számára a válság nyilvánvalóan véget ért, ő továbbra is árulókat látott mindenütt. Sok időt töltött egy új vallás, egy új istenség, a Legfelső Lény tanának kimunkálásával, s eközben elvesztette vezető szerepét a Közjóléti Bizottságban és a Konventben. Pozíciójának visszaszerzése érdekében végzetes hibákat követett el. A prairiali törvénnyel (prairial volt az új forradalmi naptárban május-június hó neve) olyannyira kiszélesítette a hazaárulás fogalmát, hogy csak kevesen érezhették magukat biztonságban. Fokozta a terrort: csupán június 10-e és július 27-e közt 1376 embert fejeztek le. Július 26-án aztán nagy hatású, de zavaros beszédet tartott a Konventben, fenyegetve a forradalom ellenségeit, bárhol légyenek is. Beszéde felrázta a megrémisztett Konventet. Másnap, amikor Robespierre újra szólni kívánt, pisszegéssel és „Le a zsarnokkal!” kiáltásokkal fogadták. Egy szót sem tudott kinyögni. „Danton vére a torkára forr!” — kiáltotta egy ismeretlen hang. Pokoli zűrzavar közepette a Konvent megszavazta, hogy Robespierre-t és társait tartóztassák le. A jakobinusok gazdaságirányításának kudarcaitól és a hébertisták kivégzésétől kiábrándult sans-culotte-ok nem siettek segítségükre. Míg a Konvent 6 ezer embert tudott felvonultatni, a jakobinusok csak 3 ezret, azok is szétszéledtek, amikor észrevették a hatalmas túlerőt. Robespierre öngyilkosságot kísérelt meg, de sikertelenül. Fivérével, Saint-Justtel és tizenhét másik társával együtt július 28-án lefejezték. Másnap még hetvenegy társuk következett sorra, a forradalom utolsó és legnagyobb vérontásaként.

Továtűntek a forradalom nagy napjai. Az új vezetők valamelyest úrrá lettek az assignaták értékének katasztrofális csökkenése által kiváltott gazdasági káoszon, a párizsi zavargásokon, a vidéki, jakobinusellenes mozgalmakon, és 1795-ben alkotmányt adtak az országnak. Minden adófizető megszavazta, hogy két kamarába választ küldötteket. Ezek a kamarák aztán öt vezetőt választottak, akiknek egy erős, a napi eseményeket kézben tartá-

A guillotine: a jakobinusok által leginkább használt kivégzési eszköz. Hatásosabb és kevésbé fájdalmas, mint az azt megelőző módszerek. A sors iróniája, hogy feltalálója, Dr. Guillotine, saját találmányának áldozata lett a Terror idején

*A nyaktiló működés közben:
kilenc nemes kivégzése a
Terror idején*

ni képes kormány létrehozatala lett volna a feladata — erre Franciaországnak égető szüksége volt. Voltaképpen ennek elodázása, sikertelensége vezetett Napóleon diktatúrájához.

A forradalmi háború (1792–1795)

Időközben a forradalmi háború első szakasza véget ért (4. térkép). A girondisták 1792-ben hadat üzentek a Habsburg Birodalomnak és Poroszországnak — részben az Osztrák Németalföldön gyülekező emigráns nemesi csapatok miatt, részben pedig azért, mert az említett hatalmak uralkodói támogatást ígértek XVI. Lajosnak. Emellett fontos céljuknak tekintették, hogy Európa népeit fölszabadítsák a zsarnokok uralma alól. Európának azonban valójában nem sok oka volt, hogy e háborús törekvéseket komolyan vegye. A francia hadseregnek alig maradt vezetője, a parancsnokok szinte kizárólag a nemességből kerültek ki. Flottája még rosszabb állapotban volt, ráadásul ütőképessége Normandia és Bretagne kisnemességétől, a forradalom legádázabb ellenségeitől függött. Nagy-Britannia miniszterelnöke, az ifjabb Pitt óvatos ember volt, de nem voltak kétségei afelől, hogy a francia ellenállás hamarosan összeomlik. Az első összetűzések még igazolták várakozását. A rosszul vagy alig kiképzett francia csapatok csakhamar megfutamodtak. Az osztrák és porosz csapatok mélyen benyomultak a francia területekre, és csak szeptember 20-án, Valmynál szenvedték el első, kisebb vereségüket, főként a kitűnő francia tüzérség tevékenységének köszönhetően. Braunschweig hercege, az egyesített osztrák–porosz erők parancsnoka öreg és igen óvatos ember volt. Valmy után visszavonult az Osztrák Németalföldre és hagyta, hogy a megerősödő és önbizalmukat visszanyerő franci-

Danton

4. A forradalmi harcok
1792—1801

ák indítanak támadást. Dumouriez betört Osztrák Németalföldre, és 1792 novemberében döntő győzelmet aratott Jemappes-nál, majd elfoglalta Brüsszelt. A győzelem legfőbb következménye az volt, hogy Nagy-Britannia és Hollandia, megriadva az Osztrák Németalföld stratégiaiag fontos területének meghódításától, megalakította az első franciaellenes koalíciót.

Ilyen félelmetes ellenállással szemben Dumouriez győzelme csak kérészerűtű lehetett. A girondista hadvezetés nehézkesen működött, és 1793 tavaszára a tábornok és a kormány viszonya fölöttébb megromlott. Amikor az osztrákok ellen intézett második támadása rosszul sikerült Neerwindennél (március 18.), Dumouriez vissza akart vonulni Párizsba. Amikor ezt csapatai megtagadták, átpártolt az ellenséghez. Ezt követően a koalíció közös támadást kezdeményezett, a spanyolok a Pireneusokon keresztül, a piemontiak az Alpokon, a poroszok a Rajnán át, az osztrákok Németalföldről, Nagy-Britannia pedig a Csatorna és a Földközi-tenger irányából. E roppant fenyegetéssel kellett szembenézniük a jakobinusoknak 1793 nyarán és őszén. Carnot, „a győzelem szervezője” először az északi fenyegetésre

összpontosított. A Hondshoote mellett vívott csata megmentette Dunkerque-et a britektől, a wattignies-i Maubeuge-t az osztrákoktól. A többi határszakaszt fokozatosan tisztították meg a lelkesen és egyre hatékonyabban küzdő republikánus katonák. 1794-ben a francia seregek támadást indítottak. A fleurusi győzelem (1794. június) megnyitotta az utat Brüsszel felé. Októberre átkeltek a Rajnán és a Pireneusokon. Év végére megszállták Hollandiát. Az első koalíció széthullott. 1795 áprilisában Poroszország megkötötte a bázeli békét, átengedve a Rajna bal partját a franciáknak. Egy hónap múlva a hollandok átálltak a másik oldalra (hágai egyezmény). 1795 végére már csak a Habsburg Birodalom, Piemont és Nagy-Britannia állt harcban a jelentékeny katonai erővel rendelkező francia nemzettel, amely eddig csak határait védte, de immáron igyekezett kielégíteni a közelmúlt sikereitől fölpiszkált hódításvágyát is.

Jemappes: a csata vége. A legyőzött osztrákok a csatornán keresztül próbálnak menekülni a francia lovasság elől

3. Napóleon színre lép

1790 novemberében megjelent Edmund Burke *Gondolatok a francia forradalomról* című műve. A szerző azon kevés brit állampolgár közé tartozott, akik kezdettől fogva helytelenítették a forradalmat. Azzal érvelt, hogy a franciák, nagy múltú hagyományaik lelkes lerombolásával, aláássák társadalmuk szerkezetét. Néhány sötét szándékú és felelőtlen ember a józan ész és a szabadság nevében a káoszba vezeti a csőcseléket. Rengeteg erőszak és vérontás után — jósolta — katonai diktatúra alakul majd ki, amely sokkal hatásosabb és szörnyűbb zsarnokságot zúdít majd a franciákra, mint eddig bármelyik királyuk. Jóslata mindenben beigazolódott. A katonai diktátort, aki tíz évvel a forradalom kezdete után bukkant föl, Bonaparte Napóleonnak hívták.

Korai évek

Napóleon 1769-ben született — Charles és Laetitia Buonaparte második fiaként — köznemesi családból, a lázongó Korzika szigetén. A szigetet, miután Genovától függetlenné vált, a franciák 1768-ban bekebelezték, és a helybeli lakosok vezérét, Paolit száműzték. Napóleon tehát születése szerint francia állampolgár volt. Gyermekkoráról csupán annyit tudunk, hogy zsarnokkodó, engedetlen gyermeknek számított, akinek gyors észjárása már első tanárait is ámulatban ejtette. Apjára is nagy hatást gyakorolt, aki ezért elhatározta, hogy inkább második fiát, Napóleont küldi katonai pályára, nem pedig Josephet, az idősebbet. Francia állampolgársága és korzikai nemessége alapján a fiú francia ösztöndíjakat nyert el különböző katonai akadémiákon, először Autunben, aztán Brienne-ben.

Brienne fontos állomása volt életének. Megalapozta katonai pályafutását, és nagymértékben formálta jellemét. Ő volt az első korzikai, aki ilyen ösztöndíjat kapott: akcentusa és viselkedésmódja némileg el is különítette a többi diáktól. Ráadásul köpcös is volt, és a források tanúsága szerint e vonások néha neveltség tárgyává tették. Tanárai mindenesetre becsülték intelligenciája és szorgalma miatt. Záróbizonyítványában ez áll: „Szervezete és egészsége kiváló; jelleme hajlítható, irányítható, őszinte és hálás; viselkedése tökéletesen szabályszerű; kemény munkájával mindvégig kiemelkedett a matematika terén. Elég jól tudja a történelmet és a földrajzot. Nagyon rosszul vív és táncol.” 1784-ben — a szokásos két-három év helyett — egy év alatt elvégezte a

főiskolát, és még mielőtt huszadik életévét betöltötte volna, tüzérségi hadnagy lett belőle. 1792-ig idejét Auxonne és Korzika között osztotta meg: Auxonne-ban elsajátította a legmodernebb tüzérségi technikát, Korzikában pedig politikai viszályokba bonyolódott. Emiatt végül családjával együtt száműzték a szigetről.

Elragadtatással fogadta a forradalmat. 1789 eseményei mind az idáig álmukban sem várt lehetőségeket teremtettek az olyan nyughatatlan, nagyra törő fiatalemberek előtt, amilyen ő is volt. A régi rendszerben viszonylag szerény háttére megakadályozta volna abban, hogy elérje a legmagasabb tisztséget a francia hadseregben. Most a határ a csillagos ég volt. A girondisták és jakobinusok küzdelmében a jakobinusokat támogatta. Idővel ösztönös hajlam fejlődött ki benne arra, hogy a megfelelő időben a megfelelő helyen legyen. 1793-ban Toulon környékén tartózkodott, amikor a Hood tengernagy vezette brit flotta e fontos tengeri támaszpont királypárti felkelőinek segítségére sietett. A republikánus tüzerek vagy betegek voltak, vagy sebesültek, Napóleon azonban ideiglenesen kinevezett tüzérpáncsnokként támadásba lendült, és az angolokat kiűzte a kikötőből. A királypártiak pedig kénytelenek voltak megadni magukat. Ez a siker megnyerte számára Augustin Robespierre-nek, Maximilien fivérének a barátságát, és előléptetésre javasolták. Már ekkor sem palástolta nagyravágását. Amint azt a cinikus és tapasztalt Dugommier tábornok nem sokkal a touloni siker után megjegyezte: „Még ha hazája ellene fordulna is, ez a tiszt elintézné saját előléptetését.”

A jakobinusok bukása után egy hónapot börtönben töltött Dél-Franciaországban, majd Párizsba indult, azzal a helyénvaló feltevessel, hogy ott lehet a legjobb állásokhoz jutni. Csatlakozott egy politikai kalandor, Barras köréhez, aki tevékenyen részt vett a jakobinusok megbuktatásában, és most a főváros vezető alakjai közé tartozott. Barrasnak hamarosan szüksége volt tüzérre. Az élelemhiánytól felbőszült párizsi sans-culotte-ok kivonultak az utcára a kormány ellen. Négyszer annyian voltak, mint amennyi embert Barras fel tudott vonultatni, de Bonaparte ágyú eldöntötték a felkelés sorsát. Bátyjának, Josephnek a következő tárgyilagos leírást vetette papírra erről az igen veszélyes eseményről. „Felvonultattuk csapatainkat; az ellenség a Tuileriáknál támadott meg bennünket. Rengeteget elpusztítottunk közülük. Ők harminc emberünket ölték meg, és hatvanat sebesítettek meg. Lefegyvereztük a csapatot, és minden elcsöndesedett. Mint mindig, most sem kaptam egy karcolást sem.” Ebben az úgynevezett „kartácsfüstincidensben” Napóleonnak sikerült háromszáz lázadót megölnie. Ettől kezdve teljes megvetéssel fordult szembe a zendülő tömeggel.

Kilátásait is sikerült tovább javítania. A hálás Barras először a tábornoki rangot eszközölte ki számára, majd 1796-ban az itáliai sereg parancsnokságát. Bemutatta Napóleon jövődjét (első) feleségének, Joséphine de Beauharnais-nek, akit Napóleon negyvennyolc órával azelőtt vett feleségül, hogy Párizst elhagyva Itáliába indult.

A tervezett 1796–1797. évi itáliai hadjárat része volt a Habsburg Birodalom elleni általános francia támadásnak. A célkitűzés az volt, hogy teljessé tegyék az első koalíció összeomlását, és további előnyöket csikarjanak ki a Rajna-vidéken. A 40 ezer fős, rosszul felszerelt itáliai hadsereg a francia seregek hamupipőkéje volt. Mégis, a hadtörténelem egyik legsikeresebb hadjárata következett. 1797 tavaszára Európa kénytelen volt tudomásul venni, hogy Itáliában a francia sereget egy Marlborough-val, Julius Caesarral, sőt Nagy Sándorral egyenértékű tábornok irányítja. Napóleon katonai sikerének kulcsa intelligenciájában és tettejében rejlett. Brienne-ben és Auxonne-ban folytatott tanulmányait korántsem tekinthetjük elfecsérelt időnek, és az új tüzérségi módszerek biztos uralásából fakadó fölényt hasznosította is taktikájában. Tökéletesítette az erőltetett menet és a meglepetésszerű támadás művészetét. Ugyanakkor mestere volt a részleteknek, nem bízott semmit a véletlenre. Katonai elmélete évekkel megelőzte ellenségeinek teóriáit, határtalan önbizalommal párosuló, gyors döntései pedig ellenállhatatlanná tették. Szerencsés volt katonáival is, noha keserűen panaszkodott fegyelmük és felszerelésük hiányosságaira. Elképesztően merész harcosok voltak. „Mosolyogva tették kockára életüket — jelentette a direktóriumnak. Bátorságukkal csupán jókedvük vetekszik, amellyel vállalják a legkeményebb erőltetett menetet is.” Parancsnokai, különösen Berthier és Masséna, a lehető legrátermettebbek voltak.

Amikor Napóleon átvette a parancsnoki tisztséget, az itáliai hadsereg morálja igen alacsony szinten mozgott. A tehetségtelen parancsnokok egymásutánja azt a gyanút ébresztette, hogy a párizsi tábornokok előléptetésüket elsősorban nem rátermettségüknek, hanem az intrikáknak köszönhetik. Napóleon hamarosan legyőzött minden ellenérzést. Masséna így írta le első benyomásait az új parancsnokról: „Megkérdezte, hol állomásoznak hadosztályaink, milyen a felszerelésük, milyen egy-egy csapattest szelleme és harcértéke. Kiadta a menetparancsot, és bejelentette, hogy másnap seregszemlét tart, az utána következő napon pedig megtámadjuk az ellenséget. Olyan méltósággal, pontossággal és hozzáértéssel beszélt, hogy tábornokai azzal a meggyőződéssel tértek nyugovóra: végre igazi hadvezérük van.”

Bizalmukat nem pazarolták méltatlanra. Az olasz hadsereg 1796 végén kelet felé vonult. Egy hónap alatt a piemontiak (Piemont még mindig az első koalíció tagja volt) úgy megzavarodtak a franciák gyors előrenyomulásától és heves támadásaitól, hogy három csata gyors egymásutánban történt elvesztése után (Montenotténál, Mondovinál és Cherascónál) békét kötöttek. Bonaparte késedelem nélkül továbbvonult a fő ellenség, a Habsburgok ellen. Június 3-ra elérte Veronát, 320 kilométert téve meg nem egészen egy hónap alatt, és eközben elfoglalta Milánót. Előrenyomulásának üteme — amelynél gyorsabban nem ismer a történelem a motorizáció korszaka előtt — úgy

*A francia sereg hadjáraton.
Napóleon korai hadjárataira
jellemző jelenet. Katonái
gyakran szedett-vedett
társaság voltak. A szállító
szekerek a háttérben minden
bizonytal a környékről
zsákmányolt élelemmel vannak
tele*

megdöbbenette az osztrákokat, hogy miután Lodi városánál az Adda folyó hídján Masséna és Berthier egy hősies támadással elsöpörte őket, visszavonultak hatalmas mantovai erődjükbe (4. térkép).

Ekkor Napóleont, legnagyobb bosszúságára, a direktórium dél felé irányította, hogy felszámolja a brit befolyást Közép-Itáliában. Június-júliusi villámhadjáratával térdre kényszerítette ezt a területet, majd visszatért Mantovába, kierőszakolva a város megadását 1797 januárjában, miután Castiglionében, Arcolében és Rivoliban legyőzte az osztrák seregeket. A direktórium ismét eltérítette eredeti célkitűzésétől, de egy újabb villámhadjáratral mégis kicsikarta a pápától a kedvező torentinói egyezményt. 1797 késő tavaszán a franciák gyors iramban keresztülhaladtak Velencén, fel az Isonzó völgyén, mélyen behatolva az osztrák területekre. Nagyon kis ellenállással találkoztak, mert a gyakorlatilag immáron teljesen elszigetelt osztrákok elhatározták, hogy békét kötnek. A tárgyalások májusban Leubenben kezdődtek, és októberben fejeződtek be Campo Formióban. A tárgyalásokon kiderült, hogy Napóleon nem csupán ragyogó katona, hanem igen sikeres diplomata is. Hogy az osztrákok elfogadják a francia térnyerést, I. Ferenc császárnak kárpótlásképpen felajánlotta a háborúban semleges Velencét. Francia csapatok szállták meg és „szabadították föl” Velencét, elűzve arisztokrata kormányát. Szabadságfát ültettek a Szent Márk téren, és a velencei oroslán lába alá helyezték az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának másolatát, majd átadták a várost az ellenséges osztrákoknak, akik 1792 óta a forradalmi Franciaország legádázabb ellenségei voltak. Cserébe Franciaország megkapta Lombardiát és az addig osztrák fennhatóságú Belgiumot. A Rajna-vidékkel és Itália többi részével pedig tetszése szerint rendelkezhetett.

Franciaország dicsőségre és békére áhítozott, így Napóleon nemzeti hősként tért vissza. A színpalak mögött azonban a direktórium korántsem volt ennyire elégedett. Bonaparte már a hadjárat kezdetétől fogva túlságosan függetlenítette magát, és amint sikert sikerre halmozott, egyre kevésbé volt hajlandó engedelmeskedni feljebbvalóinak. Vonakodását nem is próbálta túlságosan palástolni. „Pillanatnyilag — írta haza éles hangú levelében — Itáliában a diplomácia a katonákra tartozik.” A Habsburg Birodalommal folytatott béketárgyalások oly gyorsan haladtak, hogy mire a direktórium hivatalos diplomatái megérkeztek, dolguk már csak a kész tények elfogadása volt. A direktórium mindazonáltal nem sokat tehetett azért, hogy a megnövekedett hatalmú tábornokot kordában tartsa. A helyhatósági testületektől a kapott támogatás választásról választásra csökkent, és 1797 szeptemberében már csak államcsíny révén tudta megtartani hatalmát. A tábornokot, aki végrehajtotta a választott helyi testületek „megtisztítását”, szintén Napóleon nevezte ki Itáliából. A francia kormány egyre jobban függött a francia hadseregtől, melynek csillaga Bonaparte volt.

Ezért nagy megkönnyebbülést jelentett a direktórium számára, mikor Napóleon 1798-ban Egyiptomba hajózott. A Habsburg Birodalom és Piemont megalázása után az első koalíciónak már csupán egyetlen tagját kellett térdre kényszerítenie: Nagy-Britanniát. Amióta 1793-ban a két ország hadat üzent egymásnak, egyik fél sem tett szert különösebb előnyre. A francia királypártiak megsegítésére indított brit akciókat 1793-tól 1795-ig sorra megghiúsították ugyan, de a kudarcokat kiegyensúlyozták az 1794-ben (a dicsőséges június elseje) és 1797-ben (Szent Vincent-fok) aratott tengeri győzelmek. Nagy-Britannia ezenkívül komoly gabonahiánnyal küszködött, és gazdasági válságot élt át; 1797-ben a tengerészek fellázdáltak Spitheadben és Nore-ban. 1798-ban Napóleon a rá jellemző fantáziával és merészséggel dolgozta ki tervét Nagy-Britannia térdre kényszerítésére. Az ellenség ereje, érvelt, földközi-tengeri és ázsiai kereskedelmében rejlik. Ha megkaparintjuk Egyiptomot, ez a kereskedelem egy csapásra összeomlik, és India, a Brit Birodalom koronájának legragyogóbb ékköve is a markunkba hullik. Napóleon a stratégiai megfontolásoktól függetlenül is ellenállhatatlannak tartotta Kelet vonzását. Nem mutatta-e meg az olasz hadjárat, hogy ő a második Nagy Sándor, és Nagy Sándor falanxai nem gázolták-e le az Indiai-óceán partvidékét? „Ez a kis Európa — jelentette ki — túlságosan szűkre szabott harctér. Igazi hírnevet csak Keleten lehet szerezni.”

Az egyiptomi hadjáratra a touloni kikötőből kelt útra 1798 májusában. Miután kitért a Nelson admirális parancsnoksága alatt hajózó brit flotta elől — inkább szerencsével, semmint a döntések helyességének köszönhetően —, elfoglalta Máltát, és június végén Alexandriában vetett horgonyt. A körülmények drámai módon különböztek az itáliaiaktól. A vidék forró éghajlata és szegénysége kegyetlenül megnehezítette a bevonulást

A nílusi csata másnapján. A győztes brit hajókat viharvert, égő francia hajóroncsok veszik körül

Kairóba, mert a sereg ellátása helyszíni beszerzésen nyugodott. Csöppet sem meglepő, hogy rengeteg volt az áldozat. „Voltak, akik annyira kimerültek — írta egy tiszt —, hogy eldobták felszerelésüket. Mások éhen-szomjan pusztultak, megint másokkal a forróság végzett; voltak, akik látva társaik szenvedését, főbe lőtték magukat, néhányan a Nílus vizébe menekültek, és ott veszték.” Napóleon azonban rendíthetetlen maradt. A Nílus mentén dél felé haladva Kairó alá nyomult és csatára kényszerítette Egyiptom mameluk uralkodóit. Híres lovasságukkal a piramisok árnyékában vette fel a harcot. Ám az ütközet nem annyira harcnak, mint inkább mészárlásnak bizonyult; a franciák mindössze tíz embert veszítettek, és végérvényesen megtörték a mamelukok hatalmát. Egy hét múlva azonban Nelson, aki addig hiába üldözte a francia flottát a Földközi-tengeren, végre beérte őket a Nílus torkolatánál az Abukír-öbölben. Noha alkonyatkor vette észre a francia hajókat, habozás nélkül támadott, és másnap hajnalra szét is verte a francia flottát. Napóleon számára ez megsemmisítő csapás volt. Teljesen elvágták Európától, további támadásra nem is gondolhatott Keleten. Elhatározta, hogy a Földközi-tenger mentén északnak indul. Első két

célpontja Szíria és Palesztina volt, de útját elzárta Akkon városa, melyet három oldalról tenger vett körül, ráadásul Sir Sidney Smith brit flottája is a várost erősítette. Itt verték meg először Napóleont: 1799. május 7-i támadását megghiúsították, csapatai súlyos veszteségeket szenvedtek.

Elgyengült seregével visszafordult Egyiptomba. A vereség kegyetlenné tette: 3 ezer foglyot végeztek ki parancsára, és azoknak a francia katonáknak, akik olyan súlyosan sérültek meg, hogy életben maradásuk nem látszott valószínűnek, halálos adag ópiumot adatott. Visszatérvén Egyiptomba, otthagya seregét, és gyors fregatt-flotillán, kikerülve a brit hajóhadat, biztonságban hazavitorlázott Franciaországba.

Elégedetlen országba tért haza. Franciaország nagyra törő tervei megriasztották Oroszországot, Svédországot és Törökországot: Nagy-Britanniával és Ausztriával összefogva egy második koalíciót hoztak létre, és amíg Napoleon Egyiptomban időzött, két kiváló tábornok — Németországban az osztrák Károly főherceg, Itáliában pedig az orosz Szuvorov — vezetésével — 1793 óta először — alaposan megverték a franciákat. Franciaországban a direktórium hatalma, amely sohasem volt igazán erős, a vereség légkörében kis híján összeroppant. Ami az egyiptomi hadjáratot illeti, sokat lehetett hallani a piramisoknál aratott győzelemről, de csak keveset az abukíri és akkoni vereségről. Napoleon népszerűsége így mit sem csökkent. Eközben jó néhány összeesküvő azon mesterkedett, hogy megbuktassa a direktóriumot. A legügyesebb és legtapasztaltabb közülük Sieyès volt, „a forradalom vakondja”, ahogy Robespierre megvetően nevezte; ő minden elérhetőt kiásott, hogy ráleljen a tökéletes alkotmányra. Most bizonyos volt abban, hogy Franciaországnak egyetlen erős emberre van szüksége a kormányzat élén és az ő hatalmát választott gyűlések korlátoznák. Mivel politikai nézetei alapján két tábornok is szóba jöhetett, előbb Napoleon felfogását kezdte kipuhatolni, majd ketten véghezvitték a brumaire-i államcsínyt (1799. november), amely végre megdöntötte a direktóriumot, Napóleont pedig Franciaország első konzulává tette.

Ez az államcsíny inkább Bonaparte szerencséjéről, mint tehetségéről árulkodott, és kétségkívül komikus pillanatai is voltak. Annak érdekében, hogy a hatalmat vérontás nélkül ragadják meg, mindkét gyűlést — a Vének Tanácsát és az Ötszázak Tanácsát — meg kellett győzni arról, hogy az új Sieyès—Bonaparte-féle alkotmányra szavazzanak. A nép zavargásai miatt mindkét gyűlés Párizsból Saint-Cloudba költözött, ahol körülzárták őket Bonaparte csapatai. A „vénekkel” nem volt semmi gondja, mert heves beszédet intézett hozzájuk, bizonygatva: hazafias kötelességük, hogy megmentse Franciaországot a mindenütt megnyilvánuló erkölcsi romlástól és kishitűségtől. Nyilvánvaló fenyegetéssel zárta a szónoklatot: „Ha bárki törvényen kívül akar engem helyezni, a háború mennyköve fogja agyonzúzni. Ne feledjétek, kéz a kézben járok a Háború Istené-

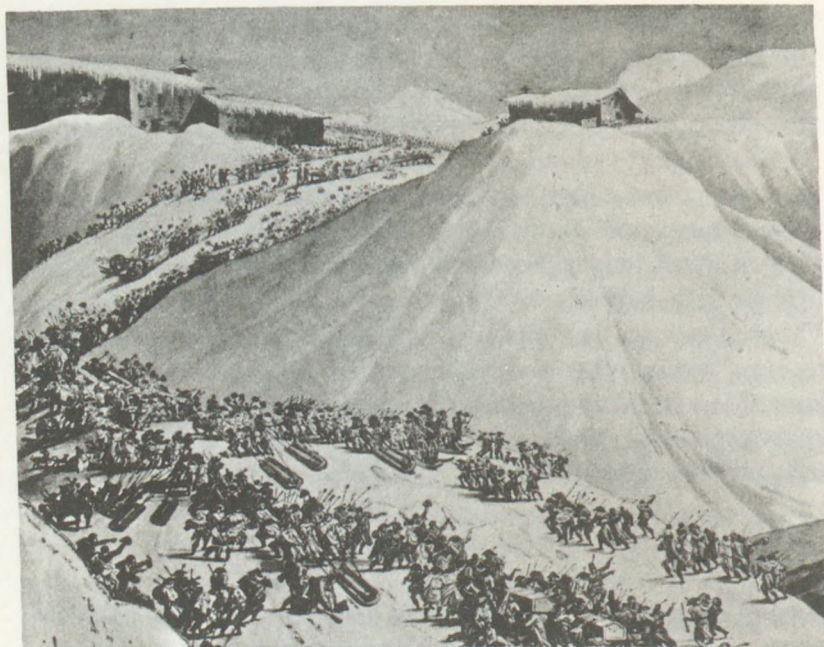
vell!” Az ötszázak Tanácsa azonban nehezebb eset volt. „Le a diktátorral!, Számúzzük!” — ezekkel a kiáltásokkal fogadták, amikor belépett. Ekkora gyűlölködés láttán a mamelukok legyőzője elvesztette a fejét, és hagyta, hogy kivezessék a helyiségből. Az államcsínyt csupán öccse, Lucien gyors észjárása mentette meg, aki azon a napon lett a kamara elnöke. A tárgyalás elnapolásával megakadályozta a képviselőket abban, hogy bátyját törvényen kívül helyezték, majd odarendelte a csapatokat, hogy ürítsék ki a helyiséget. Ugyanazon a napon este kilenckor a Vének Tanácsa, az Ötszázak Tanácsának töredékével egyetértésben, bejelentette a direktórium öt tagjának, hogy három konzul lép helyükbe: Bonaparte, Sieyès és Ducos. Nemsokára kiáltványt tettek közzé: „A forradalom azokon az elveken alapszik, melyek indították; most már befejeződött.”

A konzulátus

Csupán erőszak tarthatta fenn az új kormányzatot, és a hadsereget maga Napóleon irányította. Nagyon gyorsan világossá tette, hogy mint első konzul, senkivel sem óhajt a hatalmon osztozkodni. Egy év múlva úgy módosította Sieyès eredeti alkotmányát, hogy már csak nevében nem volt diktátor. Mint maga Sieyès is rámutatott a szenátus előtt, ez a kamara egyre inkább Bonaparte jelöltjeiből alakult: „Uraim, van egy irányítójuk — egy férfi, aki mindent tud, mindent akar, és mindent képes megvalósítani.” 1800-ban még kevés franciát nyugtalanított, hogy ekkora hatalom összpontosul egyetlen ember kezében. 1789. évi tapasztalataik óta erős kormányra áhítoztak, a külfölddel pedig tisztességes békére, s úgy látszott, Napóleon mind a kettőt biztosítja.

A konzulátus időszakában (1799–1804) Napóleon pontosan azt adta alattvalóinak, amit vártak. Mint később látni fogjuk, a konzulátus nemcsak egy erős kormány időszaka volt, hanem a rendkívül alkotó, népszerű s a forradalom első éveinek szelleméhez hű reformoké is. S ez az időszak többet is hozott, mint egy tisztességes béke. 1799-ben a második koalíció seregei a francia határ felé nyomultak, és az első konzul, hogy feltörje az ostromzárát, két irányban is támadott. A terv az volt, hogy ő maga Észak-Itália ismerős útjain támad, Moreau pedig átvág Dél-Németországon. Ebben a zavaros hadjáratban rendkívüli szerencséje volt. Elvesztette a harcérintkezést az osztrák sereggel, csapatainak egy részét Desaix vezetésével Genovába irányította, az ostromlott Masséna felmentésére, s ekkor szinte egyik pillanatról a másikra szembe találta magát egy nagyobb osztrák sereggel! Már-már vereséget szenvedett, amikor Desaix, miután a távolból meghallotta a csata hangjait, saját kezdeményezésére visszafordult, és a vereséget ragyogó győzelemmé változtatta (4. térkép). Desaix azonban halálos sebet kapott, és Napóleon azon nyomban egy „hivatalos”, ám az igazságnak a legkevésbé sem megfelelő beszámolót bocsátott ki a csatáról; ebben

Átkelés a Szent Bernát-hágón: az osztrákok elleni hadjárat során, amely Marengónál ért véget. A nehézágyúok átjutása a jeges hegyszoroson, állandó lavinaveszélyben igen nehéz feladatnak bizonyult

leírja, hogy a tapasztalt első konzul miként aratott ragyogó győzelmet beosztottai hozzáértő segítségével, akik közül a legbátrabb — fájdalom, elesett a harcmezőn. Moreau sokkal egyértelműbb győzelme Hohenlindennél megadásra kényszerítette az osztrákokat. A lunéville-i béke megkötésekor, 1801-ben a franciák megszerezték a Rajna-határvonalat, amire 1793 óta áhítoztak, de Itáliában nem követeltek további területeket. Egyedül Nagy-Britannia nem tette le a fegyvert, de egymagában is félelmetes ellenségnek bizonyult. Hajóhada 1800-ban megkaparintotta Máltát, 1801-ben Koppenhágában elsüllyesztette a dán flottát, hogy a Balti-tengert is ellenőrzése alatt tartsa, végül pedig elérte, hogy Egyiptomban a francia sereg maradéka megadja magát. Mindazonáltal Nagy-Britannia igencsak belefáradt a háborúba, és az 1801-ben kezdődő béketárgyalások elvezettek az amiens-i békéhez (1802. március). Ezzel a szigetország elfogadta a francia uralmat Nyugat-Európában, cserébe néhány tengeren túli területi engedményért (Ceylon, Trinidad).

Napóleont jobban bálványozták, mint valaha. Néhány barátja azt javasolta, nevezzék ki élete végéig első konzulnak, és egy népszavazás adatai szerint ezt 3,5 millióan pártolták is és csupán 8 ezer fő tiltakozott. 1804-ben egy ellene szőtt összeesküvést fedtek fel, amelybe Németországba emigrált nemesek is belekeveredtek. Napoleon megtorlásképpen elhurcoltatta és kivégeztette d'Enghien herceget, egy Németországban élő, a hangját gyakran hallható emigráns nemest, hogy kedvét szegje minden összeesküvőnek, noha a hercegnek semmi köze nem volt a szóban forgó összeesküvéshez. Európa elborzadt; nem úgy Franciaország! 1804 májusában a szenátus Napóleont a franciák örökös császárává kiáltotta ki. Egy újabb népszavazás megmu-

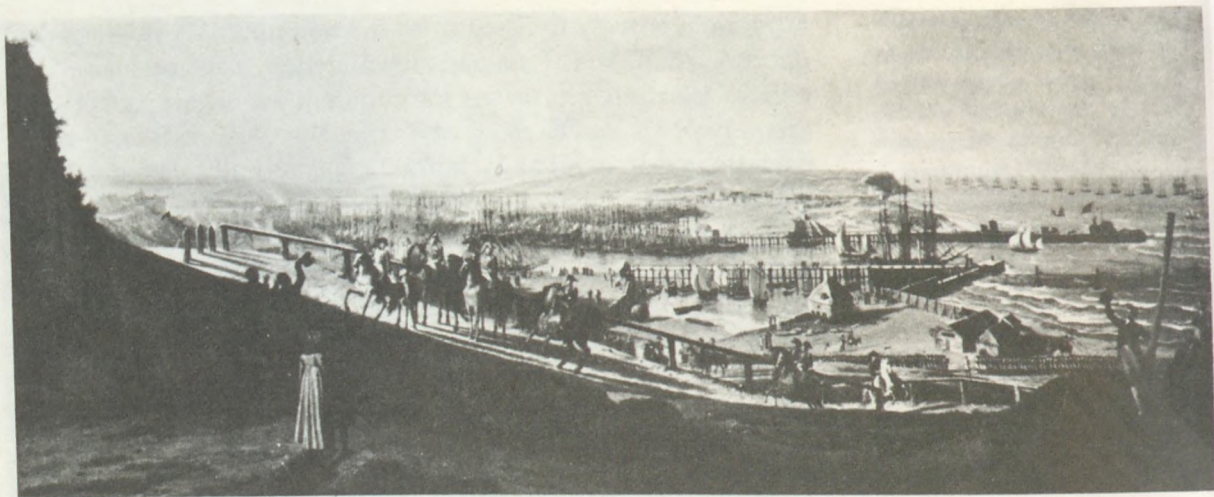
tatta, hogy a nagy többség most is mellette áll. A rá következő decemberben, VII. Pius pápa jelenlétében, a Notre-Dame erre a célra kiürített részén — leromboltak két oltárt, a kórust a szentélytől elválasztó fallal együtt — Napóleon császárrá koronáztatta magát, azzal az ősi koronával, amely állítólag még Nagy Károlyé volt.

Itt érdemes némi szünetet tartani, hogy átgondoljuk: mint történhetett, hogy egy korzikai senki képes volt francia császárrá emelkedni és egész Európát rettegésben tartani? Tagadhatatlan, hogy Napóleon különleges képességű férfiú volt. Kivételesen tisztán látó, rendkívüli elméje lehetővé tette számára, hogy bármilyen kérdést megoldjon, akár katonai, akár diplomáciai, akár alkotmányos vagy közigazgatási kérdésekről volt is szó. Nem mindennapi testi-lelki kitartás és tetterő jellemezte, vonzó személyisége pedig alkalmassá tette arra, hogy mindig a helyzet magaslatán álljon. Ezekhez az erényekhez járult még egy nagy adag önbizalom és nagyra törés, és az a tény, hogy híján volt mindennemű vallási, erkölcsi vagy filozófiai aggálynak. De bármennyire rátermett volt is, a szerencse is kegyébe fogadta. A forradalom éppen kapóra jött a hozzá hasonlóan tehetséges fiatal embereknek, olyan lehetőségeket nyújtva a kitűnésre, amelyekről szüleik még álmodni sem mertek volna. Napóleonnak szerencséje volt, hogy 1793-ban Toulonban tartózkodott, hogy 1795-ben találkozott Barrasszal, hogy 1798–1799-ben több ízben is sikerült eliszkolnia Nelson elől a Földközi-tengeren, és hogy újra Párizsban időzött, amikor a direktórium a végét járta. A szerencse úgy mosolygott rá, ahogy csak kevesekre, és kezdte azt hinni, hogy a sors istene mindenütt vele van, és bármi történjék is, nem vallhat kudarcot.

A császárság

A történet szerint Beethoven, a nagy zeneszerző, aki sok ifjú némethez hasonlóan ujjongva ünnepelte a francia forradalmat és a fiatal Napóleon győzelmét, sőt Eroica szimfóniáját az első konzulnak ajánlotta, a császárrá koronázás hallatán úgy feldühödött, hogy letépte az ajánlást a partitúráról, és ezt írta helyébe: „Egy nagy ember emlékére”. E mondat igaznak bizonyult. 1804 fontos fordulópont Napóleon pályafutásában. Nem azért, mert túl volt élete legnagyobb hódításain, hanem inkább azért, mert 1804 előtt, bármilyen könnyörtelen, nagyra törő és cinikus volt is, cselekedetei nagyjából Franciaország érdekeit szolgálták — s ha elfogadjuk, hogy a francia forradalom többet nyújtott Európának, mint az egykori önkényuralom, akkor Európa érdekeit is. Így Beethoven és a hozzá hasonlóan vélekedők ezrei bíztak benne. A császári korona viszont — a személyes és családi hatalom jelképeként — kiváltságot és zsarnokságot sugallt, és sértette 1789 férfiúinak és a jakobinusoknak az emlékét. 1804 után Franciaország és Európa nem forradalmi vagy más jellegű elvek valóra váltásán fáradozott, hanem Napóleon s a

népes és követelőző Bonaparte-klán különleges, személyes törekvéseinek és igényeinek a kielégítését volt kénytelen szolgálni.

Fennállásának éveiben a császárság egyre erősebb lett. Egy évvel és két héttel az amiens-i béke aláírása után Nagy-Britannia és Franciaország ismét hadban állt. Egyik fél sem teljesítette, amit ígért, a két nemzet oly mérvű bizalmatlanságot táplált egymás iránt, hogy tényleges megállapodás nem is volt lehetséges. Napóleon úgy tett, mint aki lenézi az angolokat, „szatócs népnek” nevezve őket, de tudatában volt erejüknek. Mint Mme de Staël, egy ellenséges bíráló megjegyezte, az angolok „megtalálták a módját, hogy egyszerre legyenek tisztességesek és sikeresek, ami Bonaparte számára lehetetlennek látszott”. A zseniális Nelson vezette brit flotta ugyanúgy uralkodott a tengeren, ahogy a francia seregek a szárazföldön. A császár mindazonáltal kész volt mesteri tervével. „A La Manche csatorna — jelentette ki — csupán egy vizesárok, és át fognak kelni rajta, amint valakinek elég bátorsága lesz, hogy ezt megkísérelje... Legyünk hat órán keresztül a tengerszorosok urai — kérte tengernagyait —, és a világ urai leszünk.” A császár utasítását követve Villeneuve-nek, a touloni flotta tengernagyának sikerült átjutnia Nelson blokádján, és őt Európa vizeiről a nyugat-indiai szigetvilágba csalogatnia. Ezután gyorsan vissza akart térni, hogy ideiglenes főlényt csikarjon ki a Csatornán, lehetővé téve Napóleon seregeinek, hogy biztonságban átkelhessenek az angol partokra. Nelson azonban gyanította a karibi szigetvilágban, hogy mi készülődik, ezért egy gyors fregattal üzenetet küldött a londoni admirálisnak. Calder tengernagy Villeneuve-öt a La Manche csatornáról a Finisterre-fokhoz csalta egy látszólag jelentéktelen ütközetre. Sorsdöntő volt ellenben Napóleon számára, aki rájött, hogy a rendelkezésére álló tengeri kísérettel nem képes végrehajtani a feladatot. Átkozva a szerencsétlen Villeneuve-öt, aki később — miután Nelson tönkrevverte a parancsnoksággal küzdő francia-spanyol vegyes flottát a Trafalgar-foknál 1805 októberében — öngyilkosságot követett el.

A flotta, amely sosem járt a tengeren. A hajók, melyeknek a hadsereget kellene átvinniük a Csatornán, Boulogne-ban várakoznak

Austerlitz, 1805: közvetlenül
egnagyobb győzelme előtt
Napóleon fehér lován adja ki
utolsó parancsait marsalljainak

Napóleon szeptember 3-án visszavonta a lerohanási tervet, és csapataival osztrák területre nyomult.

1803-ban Franciaország egyedüli ellensége Nagy-Britannia volt. 1805-re Napóleon törekvései olyan fenyegetővé váltak, hogy saját biztonsága érdekében a Habsburg Birodalom és Oroszország is csatlakozott a harmadik koalícióhoz (5. térkép). Mennykő csapott le rájuk! A 172 ezer fős, francia sereg hét nagy hadoszlopban kelet felé indult a La Manche csatorna partjáról, napi 23 kilométeres átlagsebességgel. Egy komótosan védelemre berendezkedő osztrák sereget Nyugat-Bajorországban meglepett, bekerített és 27 ezer emberrel megadásra kényszerített Ulmnál. Napóleon azonnal elfoglalta Bécset, majd északnak fordult, hogy megtámadja az osztrák—orosz sereget, mielőtt még a poroszok elhatározták volna, hogy csatlakoznak a koalícióhoz. 1805. december 2-án 72 ezer fős hadserege összeütközött az osztrákok és az oroszok 86 ezres seregével Austerlitznél. Napóleon fényes győzelmet aratott, olyat, amilyen a nagykönyvben meg van írva. Amint azt előre sejtette, az ellenség megpróbálta jobbról bekeríteni, és elválni Bécstől. A középütt maradt és az átkaroló hadművelet miatt átmenetileg meggyengült csapattestek ellen indítva támadást sikerült elválnia egymástól az ellenség fő erőit. Több mint 20 ezer osztrák katonát öltek meg, míg a franciák csupán 900 főt vesztek. I. Sándor cár szomorúan visszavonult Oroszországba, I. Ferenc császárnak pedig békeszerződést diktáltak Pozsonyban. A Habsburg Birodalom elvesztette minden megmaradt itáliai területét, de a német területek egy részét is. Németország nyugati részét Rajnai Szövetséggé szervezte át Napóleon. Ferenc császár kinyilvánította, hogy a Szent Római Birodalomnak vége, és a Szövetség Napóleont mint kormányzót ismerte el. Ez már túl sok volt

Napóleon 1805—07. és 1809.
vi hadjáratai

Poroszországnak, mely előzőleg visszariadt attól, hogy csatlakozzék a franciaellenes koalícióhoz. A hihetetlenül elbizakodott porosz seregek elindultak, nem várták be az orosz szövetségesek hadait, s még ugyanazon a napon, 1806. október 14-én egyik seregükre Napóleon Jénánál, a másikra Davout Auerstadtnál mért megsemmisítő csapást. Napóleon azonnal az oroszok nyomába eredt. 1807 februárjában az orosz csapatok mozdulatlan-ságra kényszerítették őt Eylaunál, Kelet-Poroszországban. Az oroszok visszavonultak, májusban azonban megsemmisítő vereséget szenvedtek Friedlandban, és Sándor cár is békekötésre kényszerült. Az 1807 júliusában aláírt tilsiti békével, melyet a két uralkodó titkos tárgyalásait követően írtak alá a Nyemanon horgonyzó hajón, Európát voltaképpen felosztották Franciaország és Oroszország között, a nagyobbik rész természetesen Franciaországnak jutott. Oroszország megkaparintotta Finnországot Svédországtól, valamint a lengyel területek egy részét a poroszoktól. A porosz fennhatóság alatt állt Lengyelország fennmaradó része lett a Varsói Nagyhercegség, a rajnai porosz tartományokból pedig a Vesztfáliai Királyság, s mindkét terület francia befolyás alá került. Poroszország területének egyharmadát veszítette el, népességének mintegy a felével. Tilsit méltóképpen koronázta meg Napóleon legsikeresebb hadjáratát. Nem egészen két év alatt három katonai nagyhatalmat tört meg Európában. A kontinens nagyobb részén uralkodott, mint bárki a Római Birodalom óta (6. térkép). Ekkor mindössze harmincnyolc éves volt.

Nem egészen nyolc évvel később azonban már a britek életfogytiglani foglya Szent Ilona szigetén, 7500 km-re Európától. Bukása még fölemelkedésénél is drámaibb volt. Noha Tilsit hatalma csúcspontját jelezte, a katasztrófa magvait már elvetették. Az 1805. évi támadási terv kudarca után Napóleon elhatározta, hogy Nagy-Britanniát körülzárja, így kényszeríti megadásra. Két rendelet — az egyiket Berlinben adták ki 1806-ban, a másikat Milánóban 1807-ben — kontinentális zárlatot rendelt el, melynek célja az volt, hogy megakadályozza az angol áruk importját Európa bármely részébe. Egy efféle kiközösítés, érvelt, úgy tönkre fogja tenni az angol ipart, hogy a kormány kénytelen lesz békét kötni. Öccsének, Louis-nak így számolt be erről: „A tengert a szárazföldön keresztül akarom meghódíta-

Tilsit, 1807: a Nyeman folyón felállított sátrak magányában Napóleon és Sándor, Oroszország cárja felosztja egymás közt Európát

Európa Tilsit után

ni.” A terv azonban visszafelé sült el. Anglia valóban veszteségeket szenvedett, főleg 1811-ben, de sikerült új piacokra lennie Európán kívül. A zárlat következtében Európa-szerte gazdasági válság alakult ki, amely Franciaországot éppúgy sújtotta, mint a többi országot. Azokat a nemzeteket, amelyeket hagyományos kereskedelmi kapcsolatok fűztek Nagy-Britanniához — Portugáliát, Belgiumot, Hollandiát és a balti államokat —, csak folyamatos zsarnokoskodással lehetett rávenni, hogy a kontinentális zárlatot tiszteletben tartják. Virárgzott a csempészet. A francia sereg továbbra is brit csizmában menetelt, és a császár végül arra kényszerült, hogy újra engedélyezze a Nagy-Britanniával folytatott kereskedelmet az égetően szükséges pénz előteremtése érdekében. A zárlat eredményeként Franciaország lassanként egész Európa támogatását elveszítette, pedig azelőtt szerte a kontinensen nagy népszerűségnek örvendett.

A kontinentális zárlat hatékonyra tételének szüksége a franciákat Spanyolországba és Portugáliába vezette — katasztrofális eredménnyel. 1808-ban Napóleon azt ötlötte ki, hogy a civakodó és cselekvésképtelen spanyol királyi család helyébe bátyja,

A kontinentális zárlat brit nézőpontból. Az 1807-ből származó karikatúra szövege következő: „Az Óriás Kereskedelem legyőzi a Törp Blokádot!”

Joseph léphetne. Károly királyt és Ferdinánd herceget Bayonneban — vesztegetést és fenyegetést kellő arányban adagolva — rávették, hogy mondjanak le tisztségükről, Joseph pedig Madridba küldték. A spanyol Bourbon-kormány olyan népszerűtlen volt, hogy Napóleon feltételezte: a spanyolok örömmel fogadják majd a Bonaparte királyt. Ez azonban óriási tévedésnek bizonyult, amint azt Joseph a saját bőrén tapasztalhatta. „Az a helyzet — írta haza öccsének —, hogy egyetlen spanyol sincs a pártomon, kivéve azt a néhányat, akik velem utaznak.” A spanyolok feldühödtek az ősi királyi családot ért cudar bánásmód miatt, és országszerte felkelések törtek ki Joseph ellen. 1808. július 22-én, az első igazi vereség alkalmával Napóleon konzuli kinevezése óta Baylenben Dupont kénytelen volt megadni magát, 18 ezer emberével együtt. A császár azonban nem vette tudomásul, hogy Spanyolországban komoly bajok vannak. „Mennyi ostobaság, tehetetlenség és gyávaság” — dühöngött a bayleni hírek hallatán, majd saját maga kelt át a Pireneusokon, hogy rendet teremtsen. Egy villámhadjáratlal megsemmisítette a spanyol hadsereget, a Sir John Moore vezette kisebb brit hadsereget pedig fejvesztett menekülésre kényszerítette La Corunába. Úgy tért vissza Párizsba, hogy mélyen meg volt győződve: a spanyol kérdés végképp megoldódott. Azonban ismét tévedett. A spanyolok gerillataktikához folyamodtak, s országuk erre kifejezetten alkalmas is volt. Egy kisebb létszámú brit sereg, amely Lisszabonban állomásozott, nem hagyta Sir Arthur Wellesley — a későbbi Wellington herceg — parancsnoksága alatt magát a tengerbe szorítani, és 1810 után egyre mélyebbre nyomult Spanyolországba (7. térkép). 1809-től Napóleonnak égető szüksége volt Európa más részeiben is a katonákra, mégis mintegy 250 ezer francia katonát kötött le a kegyetlen, megnyerhetetlen háború a Pireneusoktól délre. Ez volt a „spanyol fekély”, amely, mint Napóleon később elismerte, olyannyira meggyengítette birodalmát.

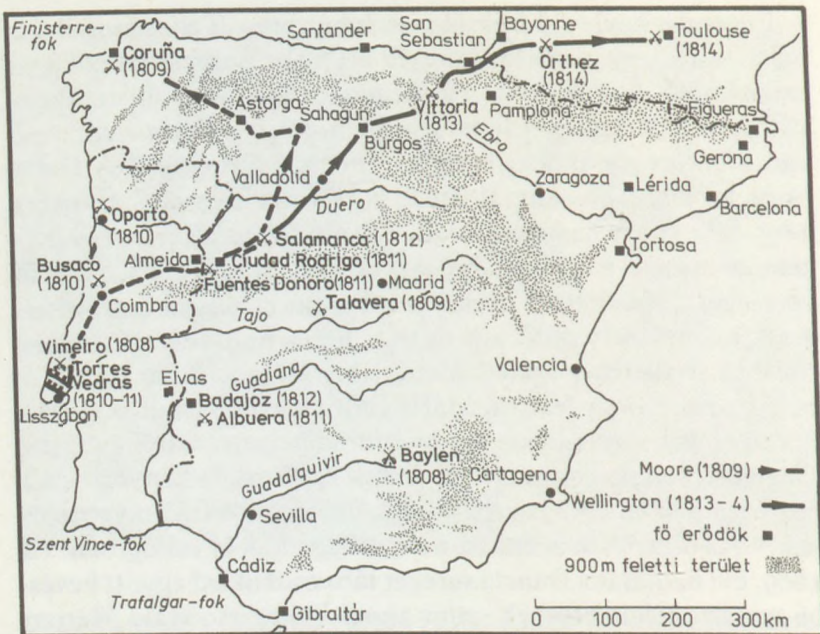
Európa a bayleni hírektől visszhangzott. „Teljesen nyilvánvaló — írta egy porosz miniszter —, hogy Bonapartét elhagyta szerencséje, és félelmetes pályafutása elérte tetőpontját. Európát Spanyolországban lehet megmenteni, ha Európának megvan a bátorsága ahhoz, hogy megmentse önmagát.” A Habsburgok, hogy bosszút álljanak austerlitz megaláztatásukért, 1809-ben ismét hadat üzentek. Károly főherceg fölényes győzelmet aratott a franciakon Aspernnél, Wagramnál azonban vereséget szenvedett (5. térkép). I. Ferenc császárnak, szövetségesek híján, békét kellett kötnie. A schönbrunni (bécsi) békében további területeket kellett átengednie a franciaknak. Abba is beleegyezett, hogy leánya, Mária Lujza legyen Napóleon második felesége, a gyermektelen Joséphine helyett, akitől a császár meglehetősen fagyosan vált el. Amint egy kortárs könyörtelenül megfogalmazta: „Az osztrák üszőt föláldozták a Minotaurusznak.” Az osztrákok azonban nem csüggedtek el túlságosan. Az 1809. évi hadjárat a francia sereget tábornokukkal együtt kevésbé mutatta félelmetesnek, mint annak előtte. A ravasz Metternich gróf vezetésével azt várták, hogy eljőjön az ő idejük.

Metternich Ausztria nagykövete volt Párizsban, és alaposan megismerhette a császárt. Véleménye szerint Napóleon hazárdjátékos, aki nem bírja megállni, hogy ne tegyen fel mindent az utolsó kockadobásra. Erre a dobásra 1812-ben került sor, a tét pedig Oroszország volt. Tilsitben Napóleon megbabonázta I.

*spanyolországi háború
érzelmei a spanyol festő,
Moya képén: francia katonák
észárolnak le spanyolokat
páncsokkal vagy ok nélkül”*

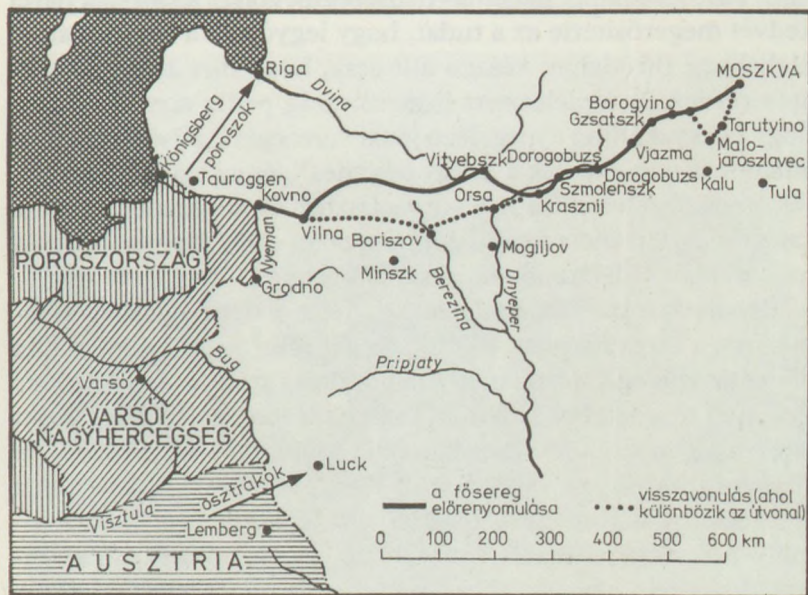
7. Napóleon spanyolországi hadjárata

Sándor cárt erőteljes személyiséggel, később azonban a francia–orosz kapcsolatok megromlottak. Lengyelországban, Törökországban és Svédországban a két ország érdekei élesen ütköztek, és Sándor cár egyre inkább hajlott arra, hogy figyelmen kívül hagyja a kontinentális zárlatot. 1812 júniusában Napóleon türelmét vesztette, és hadat üzent, kijelentve: „Egyszer és mindenkorra végezni akarok a barbár Észak hatalmas birodalmával.” Noha tisztában volt vállalkozásának minden nehézségével, az orosz éghajlat keménységével, az orosz seregek szívósságával és azzal, hogy távollétében európai felkelések törhetnek ki Európa-szerte, egy percig sem kételkedett saját sikerében. Feltételezte, hogy hatalmas, 600 ezer fős serege döntő győzelmek sorozatával megadásra kényszeríti az oroszokat, és Sándor cár kénytelen lesz békét kötni, mielőtt még a nyár ősze fordulna. A dolgok azonban másként alakultak. Serege csupán számában volt nagy. Nem egészen a fele volt francia, és a katonák rosszul kiképzettek, fegyelmezetlenek és szökésre hajlamosak voltak. Mégis e hatalmas ármádiával szemben a sokkal kisebb létszámú orosz seregnek nem volt más választása, mint hogy meghátráljon és elkerülje a nyílt harcot, amelyre Napóleon olyannyira áhítozott. Mindkét sereg egyre mélyebben hatolt Oroszország belsejébe (8. térkép). Vajon ellenállnak-e az oroszok Vilniusnál? — töprengtek a franciák. Vilniust harc nélkül foglalták el. Talán Vityebszknél? Vityebszket kiürítették, mire a franciák belovagoltak. Hát a történelmi városnál, Szmolenszknél? Az orosz utóvédnek éppen idejében sikerült elhagynia Szmolenszk leégett falait, hogy kicsússzon a franciák gyűrűjéből. Az előrenyomulást a Napóleonra oly kevésbé jellemző fejvesztettség és a marsalok határozatlansága jellemezte. Már augusztus közepe volt, és a császár vezérkari főnöke sürgette, hogy késedelem nélkül térjenek haza. A hatalmas sereg létszá-

mát a halottak és szökések együttesen 200 ezer fő alá csökkenték, és a tél beállta előtti fölényes győzelem egyre kevésbé látszott valószínűnek. Napóleon azonban szentül meg volt győződve arról, hogy az oroszok mindenképpen megvédik a nem egészen 300 kilométerre eső Moszkvát. A város elfoglalása Sándor cárt mindenképpen megadásra kényszeríti majd — vélekedett. Folytatódott az előrenyomulás kelet felé. Végül a Moskva-folyó partján, Borogyino faluval arcvonaluk középpontjában aztán az oroszok harcba bocsátkoztak, hogy megvédjék fővárosukat. A legvéresebb csatában, melyet valaha is vívott, Napóleonnak csak nagy nehezen sikerült hadállásukból kikergetnie az oroszokat és visszavonulásra kényszeríteni őket, de ez 32 ezer francia életébe került. Szeptember 14-én a franciák bevonultak Moszkvába. A város üres volt, és már rég lángokban állt — talán éppen a visszavonuló orosz kormányzó parancsára gyújtották föl. A Szentpétervárott tartózkodó Sándor cár hallgatott, és október 19-én Napóleon végül a visszavonulás mellett döntött.

Azonban túlságosan sokáig halogatta a dolgot. Újabb orosz seregek zárták el a déli, hazafelé vezető utat, így a franciák visszakényszerültek arra az útra, amelyet előzőleg feldúltak. Noha az október hátralevő része meglehetősen enyhe volt, a november úgyszintén, az élelmiszerhiány és a kozákok állandó zaklatása a visszavonulást az első perctől fogva rémálommá tette. Csupán a híres császári gárdisták tartották össze a francia sereget. Amint egy orosz megfigyelő megjegyezte: „a gárda Napóleonnal úgy hatolt át kozákjainkon, mint egy százagyús hajó egy halászflojtán.” Decemberben beállt a szörnyű hideg, harmincfokos faggyal. A seregből kétségbeesett csöcselék lett. December 6-án Napóleon hintáján sietve Párizsba távozott, és egy hét múlva Ney marsall, aki utóhadának hősies vezetésével kiérdemelte a „bátrak bátra” címet, a Nyemanon eredeti sere-

Az oroszországi hadjárat

gének tizenhatodrésszével kelt át. „Éhség Tábornok és Tél tábornok — írta haza Ney feleségének — győzte le a nagy hadsereget, nem az orosz fegyverek.” Amit még hozzáfűzhetett volna, ám hűségből és ostobaságból nem tett, az Bonaparte tábornok rettenetes önhittsége és elhibázott számítása volt.

Nemsokára megalakult a negyedik koalíció, hogy azon nyomban kiaknázza a rendkívüli orosz győzelemből fakadó előnyöket. Félelmetes szövetség volt. Nagy-Britannia uralkodott a tengereken, és kiváló hadserege a Pireneusi-félszigeten ténykedett. Az oroszoknak hatalmas hadseregük volt, s a katonák harci kedvét megerősítette az a tudat, hogy legyőzték a franciákat. A Habsburg Birodalom készen állt arra, hogy újra harcoljon, az átszervezett és újraélesztett Poroszország pedig arra áhítozott, hogy bosszút álljon a megalázó jénai vereségért. Kisebb európai államok is csatlakoztak a „nagy négyhez”, és az egyszerű emberek, megelégedve a francia sorozótisztek és adószedők állandó zaklatásait, a francia forradalom óta talán első ízben, a zsarnoki monarchiák oldalára álltak a franciák ellen.

Napóleon mindazonáltal nem vesztette el derűlátását. Visszatartva a tárgyalásokat, újabb sereget állított, és megtámadta Németországot. Drezda mellett győzelmet aratott, de Lipszénél csaknem teljesen bekerítették, csak hadseregének a fele tudott kitörni a gyűrűből, 60 ezer katonája fogságba esett. Miközben sikeresen védekezve visszavonult Párizs felé, Wellington a brit seregekkel átkelt a Pireneusokon, és Toulouse irányába nyomult. A franciáknak, akik nem szoktak hozzá, hogy saját határain belül harcoljanak, és akiket a végsőkig kimerítettek a csá-

Visszavonulás Moszkvából: a császár sánját elcsüggedt csapatok veszik körül. Balra néhány katona tüzet gyújt, mások közepén egy lovat darabolnak fel, hogy megfőzzék és megegyék. Mindenütt holtak és haldoklók, jobbra egy halotról húzzák le ruháit

szár telhetetlen követelései — még több pénz, még több ember —, csakhamar elégük lett az egészből. Amint a szövetséges csapatok közeledtek Párizs felé, a császárt cserben hagyták miniszterei és marsalljai; 1814. április 6-án lemondott.

A száz nap

Európa megkönnyebbülten sóhajtott föl — de még korai volt az öröm. Hátra volt még egy jelentős esemény e rendkívüli ember életéből — Európa még nem szabadult meg tőle. Míg a győztes koalíció Bécsben összeült, hogy felosszák egymás között a Napóleon utáni Európát, és XVIII. Lajos, XVI. Lajos öccse, aki a koalíció seregeivel együtt lépett Franciaországba, megkísérelte visszaállítani a királyi hatalmat, Napóleon megkapta Elba szigetét a Földközi-tengeren, hogy némi vigaszt leljen kényszerű visszavonultságában. Ez Sándor cár ötlete volt, de meglehetősen szerencsétlennek bizonyult. Tíz hónappal lemondása után Napóleon maroknyi követőjével együtt megszökött a szigetéről, és partra szállt Franciaország déli partján.

„A száz nap” néven ismert időszak következett. Amikor Napóleon elindult észak felé, alig ezer embere volt, mégis felbomlasztotta a Bourbon-rendszert. „Öljétek csak meg császárokat, ha úgy tetszik” — mondta, miközben fegyvertelenül nyomult előre megszokott, szürke kabátjában, a Grenoble kapuit védő zászlóalj felé. „Éljen a császár!” — kiáltották, és csatlakoztak hozzá. Ney marsall, miután könnyelműen megígérte XVIII. Lajosnak: visszahozza Párizsba Napóleont, hogy bebörtönözzék, egy érzelmes lyoni találkozó után visszatért egykori parancsnokához. (Később ez az életébe került.) XVIII. Lajos sietve menekült a fővárosból, és március 20-án Napóleont éljenző tömeg vitte fel a Tuileriák lépcsőin.

A koalíció azonban még nem oszlott föl, így Napóleon esélyei meglehetősen csekélyek voltak. Azt remélte, hogy gyors győzel-

A győztes szövetségesek diadalmenettel vonulnak be Párizsba 1814-ben

A „száznapos uralom”:
Grenoble polgárai óriási
lelkedéssel üdvözlik a
császárt

met arat valamelyik sereg felett, mielőtt még teljesen bekerítené a túlerő. 130 ezer fős hadseregével bevonult Brüsszelbe; arra készült, hogy legyőzze a briteket és a poroszokat, mielőtt az oroszoktól és az osztrákoktól erősítést kaphatnának. Ez kis híján sikerült is. Amíg Ney és Wellington Quatre Bras-nál sakkban tartotta egymást, Napóleon Lignynél vadul a poroszokra rontott. Mind a britek, mind a poroszok visszavonultak Brüsszel felé, de Napóleon végzetesen tévedett; rosszul ítélte meg a porosz visszavonulás irányát, és 20 ezer emberét teljesen fölöslegesen utánuk küldte. Kimerített hadsereggel készült Wellington megtámadására, aki pedig erős hadállásba helyezkedett Waterloo falu közelében, a Brüsszel felé vezető főutat védelmezve. Napóleon, mint mindig, most is fölöttébb biztos volt a dolgában. „Azt mondom nektek, hogy Wellington rossz tábornok, az angolok rossz katonák, az egész csak piknik lesz” — jelentette ki a támadás előestéjén. A csata azonban elkeseredett küzdelmet hozott. „A legkilátástalanabb harc, amelyben valaha is részt vettem, és sosem voltam ennyire közel a vereséghez” — emlékezett vissza Wellington.

A briteknek nagy nehezen sikerült a francia támadások megmegújuló hullámait visszaverniük, és éppen ellentámadásba készültek lendülni, amikor késő délután megérkeztek a poroszok. Legyőzték a franciákat, Napóleon pedig Párizsba visszatérve rádöbbsent, hogy immáron nincsenek támogatói. Megadta magát a briteknek. Életének utolsó hat évét gyöngülő egészségben töltötte Szent Ilona szigetén, maroknyi hűséges csatlósa társaságában, emlékiratait írva, és perlekedve a sziget kormányzójával.

Napóleon szerepének értékelése

Franciaország számára Napóleon uralmának tizenhat éve egyes eredményeket hozott. A konzulátus (1799–1804) időszakában sokat tett a francia nép javára, lényeges reformokat vezetett be. 1800 után a Franciaország 18. századi történetét végigkísérő

pénzügyi nehézségek egy részét megoldotta. A Francia Bank megalapításával ellenőrizte a pénzkibocsátást, értékálló pénzt veretett, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az ország végre elérje az annyira szükséges pénzügyi stabilitást. Az alkotmányozó gyűlés által 1790-ben életre hívott helyhatósági rendszer annyiban módosult, hogy a megválasztott tanácsok helyébe a megyék élére prefektusok, a kerületekére alprefektus, a városokéra pedig polgármester került — minden egyes tisztviselőt a kormány jelölt ki. A rendszer tartósnak bizonyult: mind a mai napig fennáll.

Átszervezték a francia oktatást. Egy művelt nemzet — ez volt Napóleon meggyőződése — egyben erős nemzet is. Negyvenöt úgynevezett líceumot, középiskolát, összesen 6400 diákkal, finanszíroztak állami ösztöndíjjal, és 1813-ra a gimnáziumok 6 ezer egykori diákja a császári egyetemen tanult. A gimnáziumokat és az egyetemet kifejezetten a jövő vezetői számára tervezték, a tantervet pedig szigorúan ellenőrizte a közoktatási miniszter. „Amíg a gyermekeket nem tanítják meg arra, hogy republikánusok legyenek-e vagy monarchisták, katolikusok-e vagy hitetlenek — írta Napóleon —, addig államról lehet szó, de nemzetről nem.” A nők nevelésének viszont nem tulajdonítottak túlságosan nagy jelentőséget. „Nem az a fontos, hogy egy lány gondolkodjék — magyarázta —, hanem sokkal inkább az, hogy hívő legyen.” Tanításukat apácarendekre bízták. Napóleon nem tartozott az istenhívők közé. Meggyőződése volt azonban, hogy a köznapi embernek szüksége van a vallásra, és egyetlen uralkodó sem engedheti meg magának, hogy figyelmen kívül hagyja alattvalói vallását, ha fenn akarja tartani a társadalmi rendet. „Ha zsidókat kormányoznák — mondotta —, helyreállítatnám Salamon templomát.” De katolikusokat kormányzott, s így minden erejével arra törekedett, hogy javítsa viszonyát a pápasággal. Az eredmény, az 1801-i konkordátum, Napóleon diplomáciai győzelme: VII. Pius pápa, cserébe azért, hogy a francia állam a katolicizmust „a polgárok túlnyomó többsége vallásának” ismerte el, elfogadta az egyház polgári alkotmányának lényeges pontjait. Noha a vallási kérdések a 19. században mindvégig megosztották Franciaországot, a konkordátum 1905-ig érvényben maradt.

A reformok közül a legnagyobb jelentőségűnek a Polgári Törvénykönyv (Code Civil) bevezetése bizonyult, amely a francia állampolgárok törvényes jogait és kötelességeit pontosan meghatározta. A törvénykönyv szakképzett jogászok munkája volt, az alkotmányozó gyűlés által lefektetett alapokra épült, és az első konzul minduntalan sürgette elkészültét. Amikor elkészült, Napóleon azt mondta: büszkébb rá, mint mind a negyven katonai győzelmére. Ezt követte a Büntetőjogi és Kereskedelmi Törvénykönyv; ezt ugyanaz az ésszerű és módszeres gondolkodás inspirálta, mint amely a francia törvényeket és közigazgatást Európa irigységének tárgyává tette.

Kétségbevonhatatlan, hogy Napóleon sokat tett Franciaországért, ezért azonban nagy árat kellett fizetni. Ragyogó vezető volt, de bosszúálló zsarnok is, és a közönségesség sem hiányzott belőle. A császárságot kiterjedt kém- és besúgóhálózat tartotta fön Fouché, a kegyetlen rendőrminiszter irányításával. A sajtócenzúra tökéletesen működött, a kormány ellenségeit állandóan zaklatták. A zsarnoki módszerek sok franciát felháborítottak, amiként a Napóleon által alapított „Becsületrend” és a császári udvar a császári pompával. A bírálatok másik forrása az a módszer volt, amellyel Napóleon saját családja szekerét tolt. A Bonaparték kapzsik és fárasztóak voltak, ő maga is sokat kesergett miattuk. „Ahogy beszélnek — tört ki egyszer —, azt hihetnék, eltékozoltam atyám örökségét.” Valójában túlságosan is törődött velük. Josephből királyt csinált, először Nápolyban, majd Spanyolországban. Lajos Hollandia királya lett, Jeromos pedig Vesztfáliáé. Nővérei az európai arisztokrácia színe-javához mentek feleségül, mostohafia, Eugène de Beauharnais pedig Itália alkirálya lett. Eugène kivételével a család nem érdekelte meg a sok gondoskodást és a költséges támogatást.

Waterloo után. A fogoly Napóleont a Bellerophon átviszi a Csatornán, mielőtt útjára, Szent Ilona szigetére indulna

Mindent összevetve, a császárság kissé izléstelen volt és gyakran nevetséges. Utolsó éveiben már a császár sem az a férfiú, aki egykoron. Még 1805 előtt két ízben is idegösszeroppanást kapott a túlfeszített munkától. Úgy látszik, kivételes életerejére kiégette: hamar megöregedett. 1805 után meghízott, és nehezebben tudott alvás nélkül meglenni. Moszkvából való visszatérte után azok, akik jól ismerték őt, úgy találták, hogy elvesztette egykori munkabírást és határozottságát.

Mindezt azonban még magának sem vallotta be. Ambíciói egyre nőttek. „Isten — mondotta a spanyoloknak — elszántá

és erőssé tett engem, hogy legyőzzek minden akadályt”, és ezt még önmaga is elhitte. Decrès, tengerészeti minisztere már 1806-ban megjegyezte: „A császár őrült, aki mindannyiunkat pusztulásba visz.” Háborúiban, óvatos számítások szerint is egymillió francia és több mint egymilló nem francia pusztult el, vagy lett nyomorékká. A legtalálóbbs sírfeliratot egy másik nagy francia tábornok, Foch marsall írta: „Napóleon elfeledte, hogy az ember nem lehet Isten; hogy a nemzet az egyén fölött áll, az emberiség felett pedig az erkölcsi törvény: elfeledte, hogy a legfőbb cél nem a háború, hanem a béke.”

4. Az ipari forradalom

„Amíg Franciaországon a forradalom hurrikánja söpört végig, Angliát egy csöndesebb, ám gyöngébbnek semmiképpen sem mondható robbanás rázta meg. A manufaktúrák időszakának álmos fejlődését igazi forrongó korszak követte” — írta Friedrich Engels, egy német pamutgyáros fia, aki Anglia iparát az elsők között tanulmányozta. Ő annak a kettős forradalomnak írta le a második, gazdasági vetületét, amely a 18. század utolsó húsz esztendejében átformálta Európa életét.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni az ipari forradalom jelentőségét. Nagy-Britannia arculatát 1800-ra teljesen átalakította, 1900-ra pedig Európát és az Amerikai Egyesült Államok tekintélyes részét is átformálta. Hozzájárult ahhoz, hogy ezek a területek a világ gazdasági és nagyrészt politikai irányítói is lehessenek. Az első világháború kitöréséig gyökeresen megváltoztatta a legtöbb európai társadalom élet- és gondolkodásmódját. Sőt, mi több, az ipari forradalommal elindított gazdasági és társadalmi változások üteme azóta sem lanyhult. Inkább tovább gyorsult, és az a társadalom, melyben élünk, következménye és folytatása e gyorsuló változás végtelen folyamatának.

A 18. század végén és a 19. században végbemenő gazdasági változások méltán kapták a „forradalom” nevet, mert ebben az időszakban először zajlott le az emberiség történelmében az, amit a közgazdászok az „önmagát gerjesztő növekedés beindulásának” neveznek. Ezt úgy értik, hogy az először Nagy-Britanniában, majd másutt is kialakuló ipari termelés e területek gyors és szüntelen gazdagodását eredményezte, a természet világával szemben is növekvő fölényt biztosítva. A 19. század elmúltával a fejlett gazdaságokban egyre kevesebb embernek kellett félnie az éhségtől és az igazi szegénységtől, ami pedig az idők kezdetétől fogva osztályrészük volt (és a Föld lakosai kétharmad részének még ma is az). Csak az ipari forradalom kezdete óta érzi úgy a legtöbb európai, hogy ha évről évre nem megy jobban a sora, akkor valami nincs rendjén.

Számos jellemzője van ennek az önmagát gerjesztő és mind-egyre terjeszkedő gazdaságnak. Kulcsjelentőségűek a feldolgozó iparágak, amelyek hazai és külföldi nyersanyagokat használtak föl, és késztermékeiket — például ruhát, cipőt, ágyút, mozdonyt — az egész világon értékesítették. Mivel a háziipar helyébe a fejlődő gyáripar lépett, és a testi erőt lassan kiszorították a gépek, egyre inkább lehetségessé vált a nemzetközi piacra termelés. Ehhez gyárakat kellett építeni, gépeket beállítani, így nélkülözhetetlenné váltak a fölös pénzzel (tőkével) rendelkező

egyének, akik készek mutatkoztak akár többéves időszakra is kölcsönözni üzletembereknek. Az ipari forradalom korai éveiben Nagy-Britanniában az újonnan alakult ipari társulásokat kisebb részvényescsoportok tartották a kezükben és finanszírozták, rendszerint saját tőkéjüket fektetve az üzletbe. Ám ahogy múlt az idő, az új ipari társaságok Európában és Nagy-Britanniában egyaránt részvénytársaságokká alakultak, s ezek úgy teremtették elő a vállalkozáshoz szükséges pénzt, hogy cserébe a kapott kölcsönökért társaságuk részvényeit ajánlották föl. A kormány és a helyhatóságok készek voltak arra, hogy ugyanazt a pénzügyi eljárást kövessék mind a számukra szükséges pénz előteremtésére, mind a nemzetgazdaság számára létfontosságú iparágak ösztönzésére, amit legszerencsésebben „kapitalista” iparként jellemezhetünk, és ami e forradalom eredményeként egész Európában elterjedt. A társaságok azáltal tudták biztosítani a szükséges tőkét, hogy megígérték: a kölcsönzött összegek kamatai a várható haszonnal arányosan fognak növekedni. Egyre több európai vásárolta az iparvállalatok részvényeit, s kapott rendszeresen osztalékot (kamatot). Az értéktőzsdék, ahol részvényeket adtak és vettek, az európai üzleti élet legfőbb jellegzettségévé váltak. Mivel a nélkülözhető pénzzel rendelkező egyének, akik készek voltak pénzüket az eljövendő osztalék reményében befektetni, főként a középosztályból kerültek ki — értelmiségiek, kiskereskedők, üzletemberek voltak — s mivel az ő takarékoságuk és tetterejük vált az ipari forradalom hajtóerejévé és a tőkés viszonyok megteremtőjévé, ez a forradalom — legalábbis kezdetben — a középosztályt jutalmazta gazdagsággal és politikai hatalommal egyaránt.

Bár még ma is sokat vitáznak azon, egész pontosan mikor kezdődött Nagy-Britanniában az ipari forradalom, a főbb gazdasági ágazatok termelési adatai azt mutatják, hogy az 1780–1790 közötti években vette kezdetét „az önmagát gerjesztő

A londoni tőzsde: a kapitalista világ központja a 19. században

növekedés”. Az a kérdés, hogy e folyamat miért éppen Nagy-Britanniában kezdődött, szintén heves vitát váltott ki. Nagy-Britannia legnagyobb előnye versenytársaival szemben talán a 17–18. században kialakuló világméretű kereskedelme volt. A 17. század végére Nagy-Britannia megelőzte Hollandiát, Európa első kereskedelmi hatalmát. A 18. században sikeresen felelt meg a francia kihívásnak. Ez a kereskedelmi hatalom biztosította, hogy a „nekilendülés” kritikus korszakában Nagy-Britanniában tetemes mennyiségű, ipari beruházásra felhasználható tőke álljon rendelkezésre. Ez azt jelentette, hogy a brit kormányt és az uralkodó osztályokat sokkal jobban érdekelte a takarékos befektetéssel való pénzkeresés, az új eljárások és gépek alkalmazása, mint a kontinens lakosait. Másrészt, itt nemigen terjedt el a Franciaországra különösen jellemző arisztokratikus sznobéria azokkal szemben, akik megdolgoztak a pénzükért, ahelyett, hogy örökölték volna. Amint azt a tudós, üzletember és arisztokrata Chaptal gróf 1819-ben írta: „ez az ostoba előítélet akadályozza meg a francia nemességet abban, hogy részt vegyen a kereskedelemben, és az iparban dolgozókat alacsonyabb rendű polgároknak tekintse, jelentős mértékben akadályozva így a közvagyon gyarapodását.” A tőzsde, a Bank of England, a londoni és vidéki magánbankok Nagy-Britannia számára a gyors gazdasági fejlődéshez szükséges intézményi háttérrel biztosították. A franciáknak, ezzel ellentétben, egészen 1800-ig nem volt nemzeti bankjuk, és a részvénytársaságokat csaknem a 19. század közepéig nagyfokú bizalmatlansággal kezelték. Nagy-Britannia abban is szerencsés volt, hogy földrajzi és történelmi körülményeknek köszönhetően a nagyipari termékek előállításához szükséges nyersanyagok és az értékesítéshez nélkülözhetetlen piacok egyaránt könnyen elérhetőek voltak számára. Például a gyalázatos, ám igen jövedelmező rabszolga-kereskedelem közeli kapcsolatot alakított ki Liverpool és Bristol kikötői, valamint az Amerikai Egyesült Államok gyapotültetvényei között. Ezek a kapcsolatok tették lehetővé Nagy-Britannia legfontosabb gyáriparának, a lancashire-i pamutiparnak a fejlődését. A brit birodalom ugyanakkor jó piacokat biztosított, India és Dél-Amerika hamarosan a brit textíliák legfőbb vevői lettek.

Nagy-Britanniában ugyancsak bőven volt szénből, az ipari forradalom első szakaszának legfőbb energiaforrásából, és az új gépek gyártásához nélkülözhetetlen fémből, a vasból. Ami a legfontosabb eszközöket illeti — a gőzgépeket, a gépi szövőszékeket, a nagyolvasztókat —, számos találemény brit mérnök volt, aki az új igényeknek megfelelően vagy átalakította a régi gépeket, vagy újakat szerkesztett. 1765-ben például James Watt egy különálló sűrítő hozzátoldásával alakította át Newcomen gőzgépét. A szerkezet hatékonysága ezáltal alapvetően javult. További ötletes átalakításokkal 1783-ban egy olyan gépet szerkesztett, amely pusztá szivattyúzás helyett körirányú mozgást végzett, és egyaránt fel lehetett használni álló helyzetű és moz-

Liverpool a 18. században:
egy város, amely a rabszolga-
kereskedelmen gazdagodott meg

gásban lévő gépek meghajtására. Óriási technikai fejlődés indult meg a brit vasiparban is. A 18. század elején Darby fölfedezte, hogy a vasérc koksszal jobban olvasható, mint faszénnel. Az ipar így nem függött többé a faszéntől, melynek az erősen fogyatkozó erdők miatt igencsak híján voltak. A Darby-féle eljárást Smeaton az 1760-as években tovább javította, 1780-tól pedig Cort kavarrókohója eladdig példátlan tisztaságú kovásoltvas előállítását tette lehetővé.

A textiliparban találmányok sora jelezte a termelés forradalmi változásának útját. Kay repülő vetélője, egy, a hagyományos kéziszövőszékhez erősített eszköz — amely lehetővé tette, hogy a takács sokkal gyorsabban dolgozzék, mint annak előtte — 1733-ban jelent meg. A szövési folyamat sebességének fokozása pedig azon nyomban a szál fonását gyorsító módszerek keresésére serkentett. Hargreaves mozgókocsis fonógépe („Fonó Jenny” — 1764) módot adott arra, hogy egyetlen szövőmunkás több orsóval is dolgozhassék, jelentősen fölgyorsítva a fonás folyamatát, amelyet tovább gépesített Arkwright kézierővel hajtható, nyújtóműves (1775) és Crompton szakaszos működésű fonógépe (1779). Cartwright 1784-ben megjelenő gépi szövőszéke gépesítette a bonyolultabb szövési folyamatokat, és több módosítás után, a napóleoni háborúk időszakában terjedt el a textiliparban.

Ezekben a találmányokban az az érdekes, hogy jelentőségüktől függetlenül inkább találékonyság, mint alapos kísérletezés eredményei voltak, inkább iparosmunka szülte őket, mint tudományos kutatás. 1800-ban a franciák megelőzték a briteket a tudomány és matematika terén, és semmivel sem bizonyultak kevésbé találékonynak. A Jacquard-féle selyemszövőszék (1804) például sokkal bonyolultabb szerkezet volt, mint bárme-

lyik, hasonló brit gyártmány, az 1820-as években pedig éppen a francia Carnot dolgozta ki a gőzgépek működésének tudományos magyarázatát. Sőt, a 19. században a franciák és a németek egyaránt joggal állíthatták, hogy tudományos és műszaki oktatásuk jobb, mint a briteké. Amint egy német látogató 1839-ben megjegyezte: „Csak megdöbbenésünknek adhatunk hangot, látván, hogy egy olyan országban, ahol az iparosodás ennyire előtérbe került, s ennél fogva magától értetődő lenne, hogy megismertessék az embereket a fejlődés motorjául szolgáló tudományokkal és ismeretekkel, a fiatalság tantervéből ezek a tárgyak teljességgel hiányoznak. Éppen ezért meglepő, hogy mindezek ellenére ily sokat értek el, és közben semmiféle szakmai képzést nem kaptak.” A helyzet azonban az volt, hogy nem annyira az ötletes találmányok alakították az ipari fejlődést, hanem inkább az iparosodás igényelt és végül is kapott új gépeket.

A késő 18. század brit népességének jellege szintén nagyban hozzájárult a brit ipar gyors fejlődéséhez. Először is: gyorsabban gyarapodott, mint azelőtt bármikor. 1700-ban 7 millió ember élt Angliában és Walesben. 1801-re ez a szám 9 millióra nőtt, 1831-re 14, 1851-re pedig 18 millióra. Másodsor: a mezőgazdasági fejlődés föld nélküli bérmunkásréteg kialakulását eredményezte, akik többé nem voltak helyhez kötve, mint a nyugat-európai paraszt vagy a kelet-európai jobbágy. A brit földnélküliek növekvő tömege a gyárvárosokba vagy iparúzó falvakba költözött, ahol új állásokhoz juthatott. A városiasodás Nagy-Britanniában gyorsabban ment végbe, mint bárhol mást a világon a 19. században.

Ezen okok miatt az ipari fejlődésben Nagy-Britannia messze elhagyta Európát és az egész világot az ipari forradalom első időszakában. Nehéz pontos statisztikai adatokat találni, de 1830-ban Nagy-Britannia a földrész széntermelésének 75 százalékát, pamutárújának pedig több mint 50 százalékát adta. 1860-ban a világ vas- és acéltermelésének 54 százalékát termelte a szigetország. Kereskedelme is ugrásszerűen bővült: 1830-ban a brit export értéke kétszerese volt a franciáénak, amely közvetlenül utána következett, noha a brit népesség még mindig alatta maradt Franciaország lakosságának. A „világ műhelye” elnevezés teljességgel indokolt volt.

Az ipari forradalom vonzó példának bizonyult, és lökészerű rohamokban terjedt végig az egész földrészen kelet felé. 1914-re csupán néhány elmaradott területet — mint például Írország egyes részeit, Spanyolországot, Dél-Olaszországot és a Balkánt — kerülte el, így Nagy-Britannia nem ülhetett babérjain.

Belgium volt az első európai ország, amely követte az angolokat, s amellyel gazdasági téren sok a közös vonása. 1819-ben egy angol úriember, J. C. Symons — aki az európai ipar állapotát tanulmányozta — jegyezte meg: „Belgium ásványi kincseinek és más természeti adottságainak köszönhetően át fogja venni a vezető szerepet a kontinens gépiparának fejlődésében.” Az ant-

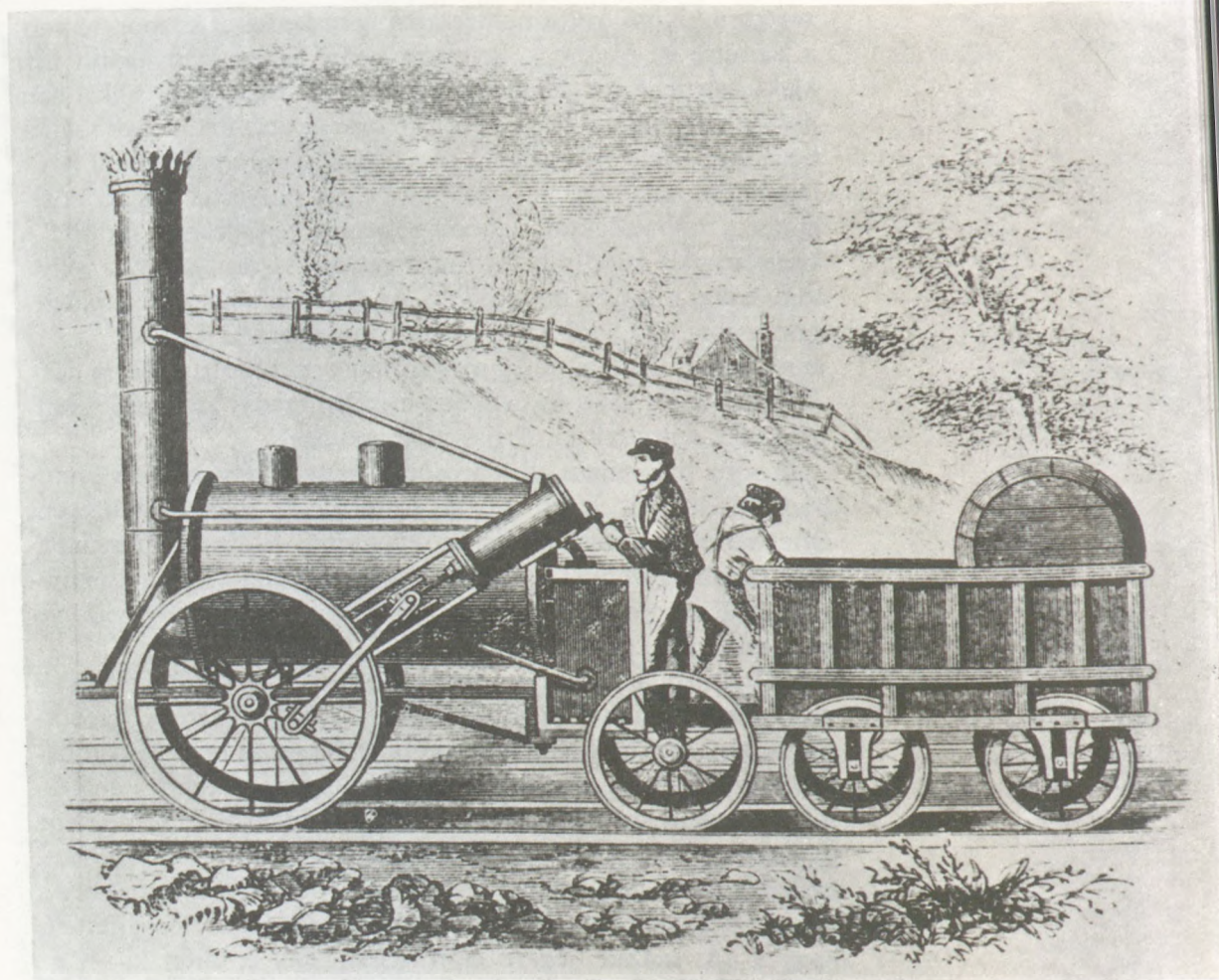
werpeni kikötő óriási nemzetközi kereskedelmi központtá vált, a Sambre és Meuse völgyeiben pedig óriási szénvagyon várt kiaknázásra. A kontinentális zárlat egyes belga gyárosokat arra ösztönzött, hogy a brit export kiesése okozta űrt megpróbálják betölteni. Gent pamutipara és Liège gépipara például jól járt a napóleoni háborúkkal. Miután a belgák elnyerték függetlenségüket a hollandoktól, iparuk rohamos fejlődésnek indult. A széntermelés 1830-tól 1850-ig megháromszorozódott, 2 millió tonnáról 6 millióra növekedett. Az iparban alkalmazott gőzgépek száma 1830-tól 1838-ig megduplázódott: 354-ről 712-re emelkedett, 1850-re pedig megháromszorozódott, 2300-ra nőtt. Az 1830-as és 1840-es években minden igényt kielégítő vasúthálózatot építettek ki, Brüsszel központtal.

Európa más tájain az iparosodás nagyon egyenlőtlen ütemben haladt 1840 előtt. Bizonyos területek ipari szigetekként emelkedtek ki a mezőgazdaság tengeréből — Észak-Franciaország textillel, szénnel és vassal, a porosz Rajna-vidék a szénmezőkkel, Elberfeld-Barmen textilgyáraival, Csehország vitkoviicei vasiparával (9. térkép).

Az iparosodás motorja a vasútépítés volt. A vasút egymástól távol fekvő területek között teremtett gyors és biztos összeköttetést, ami nélkül a nagyipar gyors térhódítása nem valósulhatott volna meg. A nagyerejű gőzmozdonyok és több ezer mérföldnyi vasúti sín iránti igény további fejlődésre serkentette az új gazdaság kulcságazatait. Nagy-Britanniában — egy szigeten, melynek fontosabb városai nem estek 100 km-nél messzebbre a tengertől, és melynek kedvező földrajzi viszonyai elősegítették, hogy a 18. század végére csatornahálózata épüljön ki — az újfajta közlekedési formára nem volt akkora szükség, mint a kontinensen; itt csak akkor építettek vasutat, amikor az ipari forradalom már igen előrehaladott szakaszába jutott. Mindazonáltal a brit mérnökök igencsak előrelendítették a vasút fejlődését szerte a világban. Számos brit szénbányában már a 19. század elején sínen futó gőzmozdonyokat használtak a csillék szállításához. A leghatékonyabb közülük a Newcastle on Tyne-ből származó George Stephensoné volt. A mozdonyokat az első személyszállító vasút vontatására használták, ami 1825-ben nyílt meg Stockton és Darlington között. Még fontosabb volt a Liverpool és Manchester között 1830-ban megnyitott, önmagában is jelentős technikai vívmánynak tekinthető vonal.

Az új találmány jobban megragadta a kor fantáziáját, mint bármi más. Először vált lehetővé az ember számára, hogy gyorsabban haladjon bármely más élőlénynél. A tőkésék Európaszerte szívesen fektették megtakarított pénzüket vasúti részvényekbe, méghozzá oly mértékben, hogy gyakran éltek a „vasút-mánia” kifejezéssel a vasútrészvényekkel való spekuláció két legkorábbi időszakának megjelölésére (1835–1837, 1845–1847). Noha nem számított különösebben jó befektetésnek — a brit szigeteken vasútba fektetett tőke 1855-ben csupán 3,5 százalék hasznot hozott —, a vasutak mégis fölépültek. Az első francia

vasútvonal 1832-ben nyílt meg, az első német 1835-ben, az első orosz 1838-ban, az első olasz pedig 1839-ben. A vasút újdonság volt, és a szakaszok nagyon rövidek, de a fő vonalak kiépítése sem sokáig késlekedett. A Brüsszel—Antwerpen vonalat, a nagyszabású belgiumi hálózat első szakaszát 1836-ban adták át a forgalomnak. A következő évben Németországban 100 km-es, Lipsét és Drezdát összekötő vonalat építettek. Miután gazdasági értékük nyilvánvalóvá vált, az európai kormányok felkarolták a vasút ügyét. A belga vasutakat kezdettől fogva az állam irányította, a franciát pedig az 1840-es évek óta. 1840-ben 2700 kilométernyi vágány volt Európában, 1870-ben már 90 ezer. 1910-re pedig, mikor a kontinentális hálózat gyakorlatilag teljesen kiépült, Oroszországot leszámítva, 250 ezer km. Az Alpokat első ízben 1871-ben fúrták keresztül (Mont Cenis-alagút). 1888-ban Calais-tól már Konstantinápolyig lehetett vonattal utazni, 1904-re pedig befejezték a transzszibériai vonalat. A vasútvonalak hosszával együtt nőtt az utazás sebessége, megbízhatósága és kényelme. Az 1870-es években megjelentek a hálókocsik, az 1880-as években a transzkontinentális luxusexpresszek, az 1890-es években pedig a hűtőkocsik. Nehéz volna

Stephenson Rocketja, a híres Rainhill mozdonyverseny győztese 1829-ben

eltúlozni az új közlekedési eszköz jelentőségét. Nemcsak azért, mert a nyersanyag és a készáru szinte száguldott rendeltetési helyére, és az ipari élet ritmusa fölgyorsult, hanem azért is, mert a távolság egyre kevésbé jelentett akadályt az emberek között. 1800-ban a leggyorsabb postakocsi négy nap alatt tette meg a London—Edinburgh távolságot, 1870-re ez az idő 12 órára csökkent. 1835-ben a német postakocsik átlagosan napi 42 kilométert tettek meg, e távolság leküzdésére a modern mozdonyoknak egy óra sem kellett. A 19. század utolsó harminc évében a tengeri közlekedés is nagy változásokon ment át, mert a fából készült vitorláshajókat egyszer s mindenkorra felváltották a vasból és acélból készült gőzhajók, a teher- és személyszállításban egyaránt.

Műszaki szempontból az európai ipari forradalom 1840 és 1870 között lépett második szakaszába. A vas és gőz kora utat nyitott az acél és elektromosság korának. Noha az acélelőállítás technikáját főként a sheffieldi Huntsman sokban javította, a termelés továbbra is igen költséges maradt. 1856-ban azonban Bessemer, egy Angliában letelepült francia fia új eljárással tökéletesítette s olcsóbbá tette az acéltermelést. Csupán egyetlen

*Vasútépítés a Liverpool—
Manchester vonalon 1830-ban*

nehézség adódott: ezzel az eljárással nem lehetett feldolgozni a legkönnyebben bányászható foszfortartalmú ércet. Csak 1878-ban fedezte fel a foszfortartalmú nyers érc tisztítását S. Gilchrist Thomas, egy londoni hivatalnok, aki esti egyetemen és vegyész unokafivérével, P.C. Gilchristtől tanult kohászatot. Mivel a brit acélipar közvetlenül 1856 után rengeteget költött a Bessemer-féle eljárás meghonosítására, kevés acélgyáros kívánta bevezetni a javított Gilchrist-Thomas-módszert. A kontinensen azonban, ahol az acéliparba később fektettek be na-

*A Toulouse—Párizs expressz
1912-ben*

*Egy francia
luxusexpresszvonat
étkezőkocsija a 19. század
végén*

gyobb összegeket, az új eljárás hatalmas lökést adott az acéltér-
melésnek, különösen Németországban.

Az elektromos dinamót 1866-ban tökéletesítette egy idős
német feltaláló, Werner Siemens. A találmány jelentősége ab-
ban rejlett, hogy képes volt az elektromos energiát ipari és
háztartási célokra hasznosítani. A gőzvontatást felváltotta az
elektromos vontatás, a gázvilágítást pedig a villany, miután az
amerikai Edison kifejlesztette az izzólámpát. 1884-ben Charles
Parsons szabadalmaztatta a nagy fordulatszámú turbinát és
dinamót, és az 1880-as években a horvát Tesla — aki, mielőtt
az USA-ba emigrált, Bécsben és Prágában dolgozott — tökéle-
tesítette az elektromos áramnak nagy távolságokba történő to-
vábbítását. Így vált lehetővé az elektromos áram ma már annyi-
ra természetesnek tűnő ipari és lakossági fölhasználása.

Európában a műszaki fejlődésből a legnagyobb hasznot Né-
metország húzta. 1850 előtt iparosodása bizonyos régiókra kor-
látozódott: a Ruhr-vidékre és a sziléziai szénmezőkre. A fejlő-
dést hátráltatta a tőkehiány, a közlekedési rendszer elmaradott-
sága és a politikai széttagozottság. 1818-ban azonban Poroszor-
szág, amely Ausztria után a Német Szövetség legerősebb tagja
volt, elkezdte gazdaságának megreformálását. Kiváló úthálóza-
tot építettek ki, a belső vámokat eltörölték. Ugyanakkor vám-

*Németország ipari és
kereskedelmi fejlődése: a berlini
Borsig mozdonygyár a 19.
század végén*

megjelenésével is — mint például a rajna-vesztfáliai szénszindikátus, az A.E.G. villamosipari tröszt és az I.G. Farben festégyártó művek — a német ipar igen versenyképesé vált, úgy az európai, mint a világpiacon. Az első világháború előtti esztendőben úgy látszott, hogy Németország átveszi Nagy-Britanniától a vezető gazdasági szerepet Európában.

A francia iparosodás sosem volt olyan mélyreható, mint Nagy-Britanniában vagy Németországban. Nem egészen világos, hogy miért. Franciaországban nem volt ugyanis hiány sem nyersanyagban, sem nemzetközi forgalmú jó tengeri kikötőkben, sem pénzt befektetni kívánó tőkésosztályban, sem pedig ötletes tudósokban és feltalálókban. A gazdaság azonban sohasem lendült fel igazán. Ennek egyik oka a francia parasztság helyzetében keresendő. 1789-re Franciaország virágzó parasztagazdasággá — kevés város, sok falu nemzetévé — fejlődött. A francia forradalomban a parasztság egy pillanatra az élre tört, kivívta a feudális kiváltságok eltörlését és sok esetben saját földdarabkájának tulajdonjogát. Mivel azonban Franciaország lakossága lassabban növekedett, mint bármely más európai országé, hiányzott az a föld nélküli, egyre növekvő népesség, mely az új ipari városok munkaerejét alkotta volna. A másik lehetséges ok a franciák idegenkedése volt az olcsó tömegáruk termelésétől — szívesebben gyártottak luxuscikkeket. Megemlítendő továbbá, hogy a francia részvényesek éppoly kedvvel fektettek tőkét külföldi vállalkozásokba, mint hazaiakba.

Ezért a francia ipari fejlődés inkább egyenletes volt, mint látványos. Először is az ipar az olyan nagyvárosokban rendezkedett be, mint Párizs és Lyon, mint az északnyugat-francia textilvárosok vagy Elzász-Lotaringia vaslelőhelyein. A vasút fejlődése 1830-ban kezdődött, de az országos hálózatot csupán az 1848-as forradalom után építették ki. A második császárság

A párizsi értéktőzsde az 1860-as években. Virágzik a francia kereskedelem központja

alatt (1852–1871), III. Napóleon hathatós ösztökélésére, a francia gazdaság fejlődésnek indult. Amíg a brit kormány rendszerint hagyta, hogy üzletemberei boldoguljanak vagy csődbe menjenek, addig a francia kormány tevékenyen közbelépett a fontosnak látszó iparágak érdekében. 1850 és 1870 között a vastermelés 400 ezer tonnáról a háromszorosára, mintegy 1,2 millió tonnára emelkedett. Ugyanebben az időszakban ötszörösére nőtt a gőzgépekkel nyert energia mennyisége. Elzász-Lotaringia vasérckincsének elvesztése ellenére — e területet 1871-ben Németországhoz csatolták — a gazdaság gyorsan és lendületesen fejlődött az 1870-es években. Az évszázad végére Nagy-Britannia, Németország és Belgium után Franciaország volt Európa legfejlettebb nemzete, jobban megőrizve az ipar és mezőgazdaság egyensúlyát, mint bármelyikük.

Az európai ipari nagyhatalmak sorában az utolsó a legnagyobb területű és a legkeletebbre fekvő Oroszország. A 19. században az orosz gazdaság jó ideig a legelmaradottabb volt Európában. Noha az ország természeti kincsekben gazdag — például ott volt az uráli vasérc vagy a donyeci szénkészletek —, de a lelőhelyek igen messze estek a sűrűn lakott területektől, és a közlekedés igen elmaradott volt. A fejlődés másik akadályát az jelentette, hogy a jobbágyság intézménye egészen az 1860-as évekig fennmaradt, az orosz középosztály kis létszámú és politikailag jelentéktelen, a hatalmat kezében tartó nemesség pedig nem mutatott érdeklődést az újkeletű iparágak iránt. Nyugat-Európával összehasonlítva, a vasutak Oroszországban jóval az iparosodás kibontakozása előtt épültek. 1861-ben 1500 km hosszú pálya volt készen, 1880-ra már 21 100. Vállalkozó külföldiek, mint a német Knopp a textiliparban, a walesi Hughes a vasiparban, a svéd Nobel fivérek az olajiparban kiváló eredményeket értek el az 1860-as és 1870-es évek folyamán, a kormány pedig mindent megtett, hogy ösztönözze az új iparágakat. Valójában az iparosodás folyamatába az állam éppannyira beavatkozott, mint bárhol másutt Európában. Ezenkívül a folyamatot már a kezdetekben a nagy méretek jellemezték. 1880-ban az orosz gyári munkások 45 százalékát ezer vagy még több embert foglalkoztató gyárakban alkalmazták. A fellendülés az 1890-es években Vitte gróf pénzügyminisztersége idején következett be. Mottója így szólt: „Egy nagyhatalom nem várhat” — és a kormány pénzének kétharmadát a gazdaság fejlesztésére fordította. Az eredmények figyelemre méltóak voltak. Külföldi, főleg francia tőke segítségével az orosz gazdaság gyorsabban növekedett, mint Európában bármelyik. 1900-ban az orosz ipari termelés 40 százalékát 1891 óta létesített üzemekben állították elő. A gazdaság 1898–1906 között pangott, majd újra fellendült: 1906 és 1914 között évi 6 százalékot növekedett. 1880 és 1914 között vasútvonalainak hossza a háromszorosára emelkedett, a széntermelés a négyszeresére, a vas- és acéltermelés pedig a tízszeresére. Az ipari világhatalom gazdasági alapjait lerakták.

Vitte gróf (1849–1915), aki Oroszország hatalmas gazdasági fellendülését irányította 1890 és 1914 között

Európa néhány más területén szintén intenzív iparosodás bontakozott ki a 19. század végére. Észak-Itália, a középkorba visszanyúló kereskedelmi hagyományokkal a század második felében erősen iparosodott. A fő lendítőerő Piemontból indult ki, és Cavour miniszterelnöksége alatt (1851–1861) gyors fejlődés ment végbe. A Habsburg Birodalomban Csehország csaknem olyan fejlett ipari bázist épített ki, mint Bécs környéke, az ércekben gazdag Svédország pedig az észak-európai országok között messze a legfejlettebbé vált. 1914-re a kontinensnek csupán néhány része maradt ki a gazdasági forradalom hatása alól. Még a hegyvidéki Svájc is megalapozta hírnevét: minőségi készárut exportált.

Azt megvilágítandó, hogy s mint ment végbe ez a bonyolult és óriási változás, érdemes figyelmünket egyes kiemelkedő feltalálókra és gyáriparosokra fordítani.

James Watt

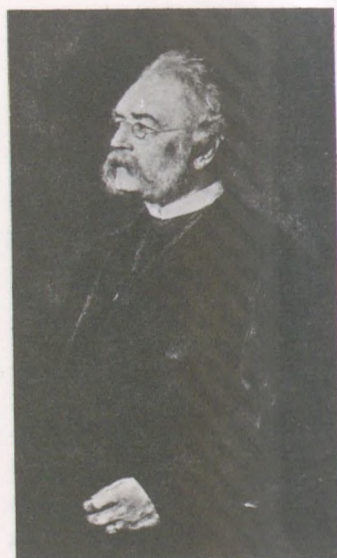
1736-ban született a skóciai Greenockban egy ácsmester fiaként. Mesterember-tehetsége már korán megmutatkozott olyannyira, hogy apja munkásai közt szinte szólásmondássá vált róla: „Ahová csak nyúl, ott pénz terem.” 1763-ban a glasgow-i egyetem fölkerlte: javítsa meg Newcomen gőzgépének egy példányát, amely arra szolgált, hogy vizet szivattyúzzon ki a szénbányákból. Jamest meglepték a tervezés hiányosságai és meggyőződött arról, hogy külön kondenzátor beépítése sokkal jobb gépet eredményezne. A probléma csupán abban állt, hogy nem akadt hozzáértő mérnök, aki elgondolását megvalósította volna. Ezért csak 1774-ben, miután Matthew Boultonnal, egy birminghami üzletemberrel társult, tudta megvalósítani a tervét. Boulton jó érzékkel megáldott iparos volt. Hatalmas gyára működött Sohóban, Birmingham közelében, ahol szakmunkások minőségi játékokat állítottak elő óriási külpiacra, főként Európa nagyvárosaiba. Felismerve a Watt tervében rejlő lehetőséget, Boulton hajlandó volt arra, hogy jelentékeny műszaki apparátusával kifejlessze a gépet kereskedelmi haszon reményében. Az együttműködés gyümölcsözőnek bizonyult. Watt szivattyúja olyan hatékonyan működött, ahogy azt feltalálója állította. 1783-ban Watt tovább tökéletesítette a forgattyús motort. 1800-ra a Boulton–Watt-féle cég több mint 700 szivattyút állított elő, valamint több mint 300 forgattyús motort; a konstrukciót átvették Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban.

Így a lángelméjű mesterember és a ragyogó kereskedő találkozása példátlan és igen fontos fejlődést eredményezett az ipari forradalom kezdetén.

Werner Siemens

1816-ban született egy német parasztcsalád sok tehetséges fia közt a legtehetségesebbként. Mivel apjának nem állt módjában egyetemre küldeni, kadét lett a porosz hadseregben, és kiváló műszaki képzést kapott a berlini hadmérnöki és tüzérségi iskolában. Az első dolog, ami tanulmányai után komolyan érdekelt, az a galvanizálással történő aranyozás és ezüstözés módszerének kidolgozása volt. Hamarosan megmutatkozott tehetsége arra, hogy találmányából jó üzletet is csináljon: szabadalmaztatta eljárását, majd jelentős haszonnal eladta egy brit cégnek. Ezt követően figyelme az elektromos távírás felé fordult, és unokafivére anyagi támogatásával távírógyárat alapított a mérnök Halskéval társulva. Első elektromos távírója nem működött valami jól, ezért a Porosz Államvasutak fölbontotta a szerződést a céggel. Ez azonban nem szegte Siemens kedvét, távíróján javított, és igen előnyös szerződéseket kötött Oroszországban, Nagy-Britanniában és másutt. Fivérei segítségével cégeket alapított Londonban, Szentpétervárott és Berlinben, s 1860-ra a cég világhírré tett szert a szárazföldi és tenger alatti távközlés révén. Siemens azonban sose hagyta, hogy üzleti sikerei leállítsák kísérleteit, és legnagyobb, egyedülálló találmányát — az elektrodinamót — hatvanéves korában tökéletesítette, majd — Halskéval együtt — hamarosan üzleti szempontból is hasznosította. 1880-ban a cég bemutatta első villamos felvonóját, a következő évben pedig izzólámpagyárat alapított. Amikor végül nyugdíjba vonult, cége egyesült legfőbb vetélytársával; így jött létre az A.E.G nevű hatalmas villamosipari kartell.

Werner Siemens (1816—1892)

A Siemens-féle „Concorde”
elektromos villamos, az 1881-
es párizsi Villamossági
Kiállításon

Siemensnek a 19. század közepét átívelő pályafutása azt mutatja, hogy egy alapos műszaki képzettségű, ragyogó feltaláló jó üzleti érzékkel és egy élet munkájával képes volt nemzetközi hírnevet szerezni, hazájában pedig lényegében monopóliumot kialakítani. Ez az életút egyben annak is okát adja, hogyan tudott Németország olyan rohamosan felfejlődni az ipari forradalom második szakaszában.

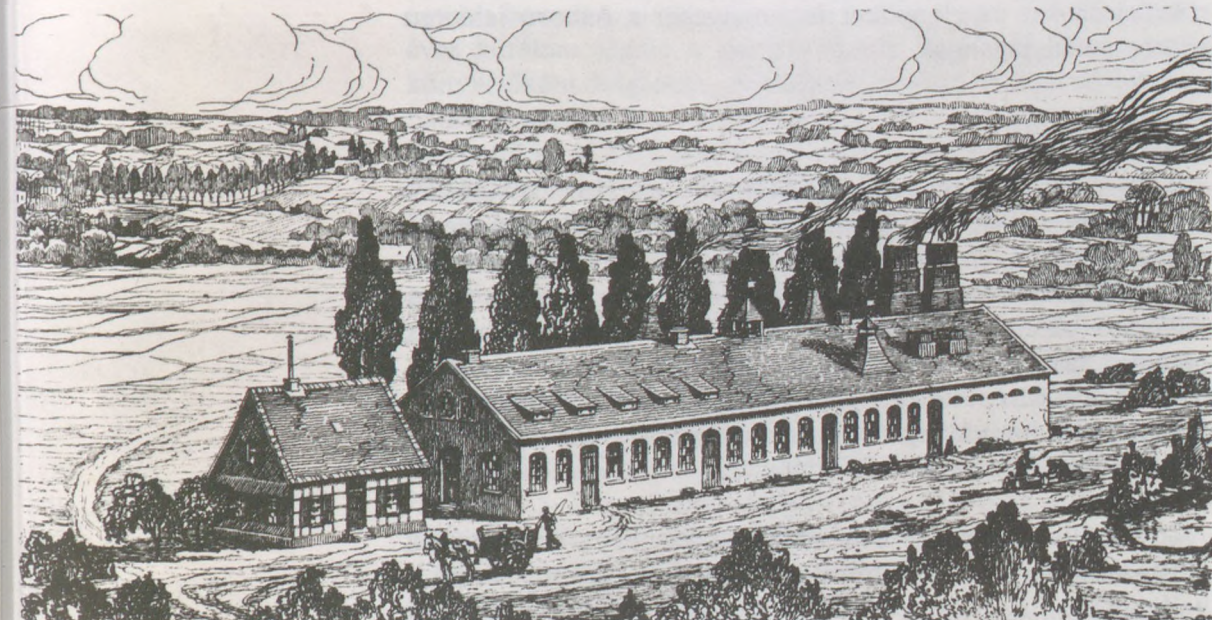

Alfred Krupp (1812–1887)

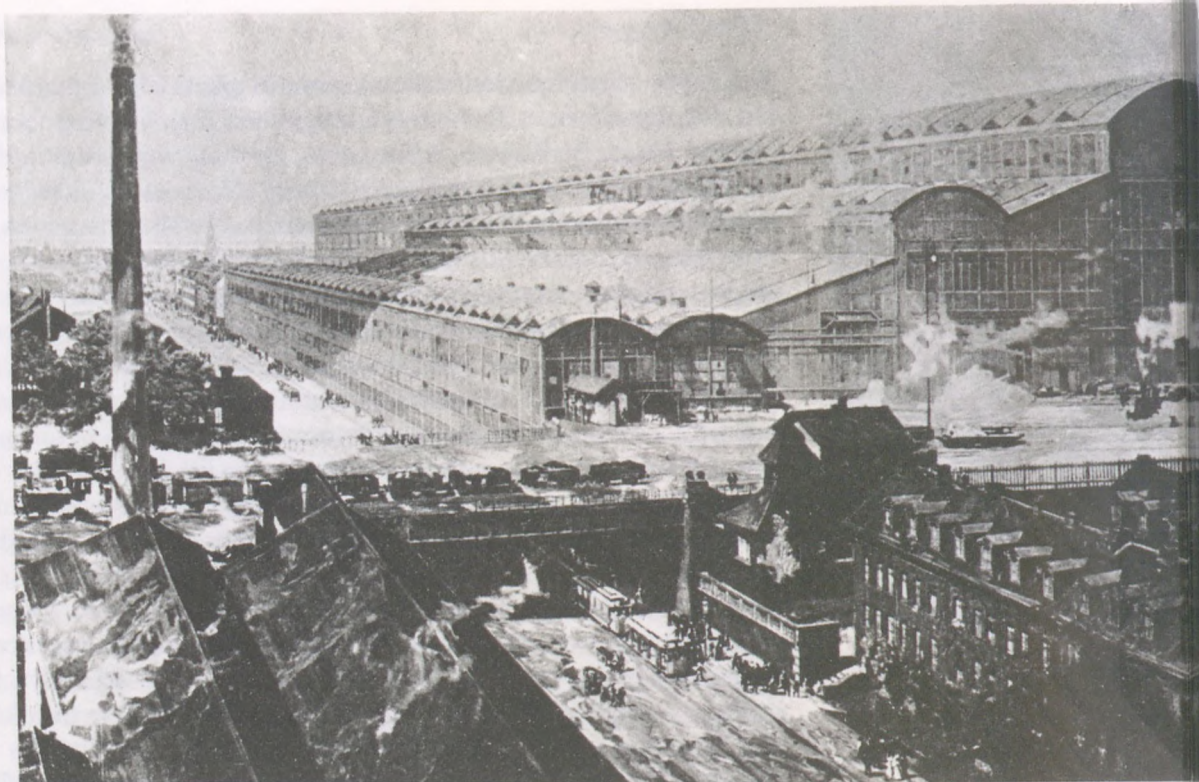
Alfred Krupp

A Krupp család nemzedékeken keresztül sikeres kereskedőcsalád volt Essenben, a Ruhr folyó völgyében fekvő német kisvárosban. Friedrich Krupp, Alfred apja, egy kallómalmot öntödévé alakított, és jó minőségű acélt állított elő, hasonló eljárással, mint Huntsman Sheffieldben. Kezdetben elég sikeresen működött, ám egy hosszú lefolyású betegség ledöntötte a lábáról, és amikor meghalt, tizennégy éves fiát egyedül hagyta az üzemben, mindössze hét alkalmazottal és megrendelések nélkül. Alfred azonban energikus volt és határozott. Fiatalkor ellenére beutazta Németországot, elegendő megrendelést biztosított az acélmű működéséhez, és közben sokat tanult az acélipar lehetőségeiről. Ebben az időben gyakorlatilag egyedül működtette az üzemet, ahogy ő maga mondta: „tisztviselőként, levelezőként, pénztárosként, kovácsként, kohászként, kokszolóként, éjjeliőrként a frissítőkemencénél és számos egyéb munkát is vállalva.” A *Zollverein*nel együtt üzlete is bővült, és 1835-ben gyárát vízierőről gőzerőre állította át. A dolgok mindazonáltal gyakran nehezen mentek, és az 1847–1848-as gazdasági válság kényszerítette a családi ezüst beolvasztására, hogy kifizethesse munkásait. De Kruppnak, akárcsak Cockerillnek, a vasút maga a megváltást jelentette. Acélrugókat és tengelyeket rendeltek tőle a köln–mindeni vonalhoz, és rövidesen az öntöttacélból készült vasúti kerékabroncsok a legfontosabb Krupp-termékké váltak. Az 1850–1860-as években a cég feltartóztathatatlanul terjeszkedett. A Bessemer-eljárás nem érte meglepetésként, mert londoni megbízottja a feltaláló közeli jó barátja volt. Krupp hamarosan ráállt az olcsó acél gyártására. Ugyanakkor elkezdte fejleszteni a fegyvergyártást, amely a Krupp család legismertebb, majd leghírhedtebb és legjövedelmezőbb tevé-

A gyár, amelyet Alfred Krupp 1826-ban örökölt

kenysége lett. Az 1864., 1866. és 1871. évi győzelmeket Krupp-ágyúkkal aratták. 1873-ra Alfred elnyerte az „Ágyúkirály” gúnynevet, és 16 ezer embert alkalmazott. Halála előtt több mint 70 ezer alkalmazottja volt, egykori „örökségének” tízezer-szerese.

Életpályája jól érzékelteti, hogy akkoriban mi mindent lehetett elérni energiával, rátermettséggel és némi szerencsével. Egyben megmutatja, hogy az acél milyen alapvető szerepet töltött be a német gazdaságban a század második felében, és tükrözi azokat az előnyöket is, amelyeket a háború jelentett bizonyos üzletágaknak.

Az esseni gyáróriás részlete, melyet Krupp 1887-ben utódaira hagyott

John Cockerill

1839-ben Victor Hugo, a francia költő és regényíró a következőképpen írta le a Meuse völgyét: „A dombok lábánál . . . két kerek tűzlabda tigrisszemként ragyogott. Az út mentén félelmetes, óriási láng emelkedett a sötét gyárkéménysor fölé. A völgy lábához közelebb, az árnyékban rejtőzött egy parázsló kemence, melynek szája egyszer csak kinyílt majd becsukódott, és félelmetes zajok közepette tűznyelv csapott ki belőle.” Európa leg-hatalmasabb ipari komplexuma tárult az író szeme elé — John Cockerill gyárai a belgiumi Seraing-ben — a kemencék begyűjtása után.

Cockerill Lancashire-ben született, de 1797-ben apjával, Williammal együtt Belgiumba vándorolt munkát keresve. Amikor apja 1813-ban visszavonult, pamutipari szakemberként már

virágzó üzlethálózata volt a két textilvárosban, Verviers-ben és Liège-ben; az örökség fiaira szállt. John igen rátermett szervező és diplomata volt. Hamarosan bizalmas kapcsolatba került a holland királlyal (aki 1815-ben Belgium uralkodója lett), és támogatásával gépipari vállalkozásba kezdett. A Cockerillek megvették a királytól Seraing régi várát Liège mellett és gépgyárrá alakították. Cockerill lemásolta az angol gépeket, és egész Nyugat-Európában értékesítette őket. Egy angol megfigyelő megjegyezte: „Cockerill úr gyakran dicsekszik azzal, hogy Seraing-ben az összes új találmány a kezében van, már tíz nappal azután, hogy Angliában megjelenik.” A gőzgépeket gőzhajók követték (1820), majd gőzmozdonyok (1835). Rövid visszaesés után — ez akkor következett be, amikor 1830-ban Belgium föllázadt a hollandok ellen — az üzlet újra föllendült a vasútépítésekkel. Élete végén John Cockerill már több mint 60 ipari létesítményt irányított, és a halála után alakult részvénytársaság — a John Cockerill Részvénytársaság — a mai napig fennáll.

Pályafutása nemcsak a kora 19. századi belga gazdaság életrealitását mutatja, hanem azt is: milyen fontos szerepet játszottak az angolok, és az angol géptervezésnek milyen jelentékeny szerepe volt a kontinens új iparában.

A Péreire fivérek

Az ipari forradalom második szakaszában a vállalatok egyre nagyobbak, az új gépek mind bonyolultabbak és drágábbak lettek, a kölcsönvett és befektetett összegek pedig megsokszorozódtak. A feltalálók fontosságával már-már vetekedett a bankároké, akiknek szakértelme abban rejlett, hogy előteremtsék a tőkét, mely lehetővé teszi a gyors ipari fejlődést. Közéjük tartozott két különlegesen bátor vállalkozó, Emile és Isaac Péreire, egy kis bourdeaux-i francia zsidó bankár család fiai. Huszonkét éves korában Emile a párizsi tőzsde tagja lett, Isaac pedig könyvelőként dolgozott a francia fővárosban. Mindkettőre nagy hatást gyakoroltak a filozófus Saint-Simon nézetei, aki először mérte föl az új gazdaság erejét, és azt, mi mindent lehet elérni Európában tehetséges bankárokkal. Az 1830–1840-es években a Párizs környéki vasutak finanszírozására összpontosították erőfeszítéseiket. A Párizsból az északi országhatárig vezető vonal és a párizs–lyoni egyaránt sikeres ügyletnek bizonyult, hírnevük pedig nőttön nőtt. III. Napóleon kormánya szabad kezet adott nekik. Részt vettek az új országos vasúthálózat, a gázszolgáltatás és az omnibusz-közlekedés kifejlesztésében. Közreműködtek abban, hogy Haussmann nagyobb kölcsönöket kaphasson Párizs újjáépítéséhez, a császár pedig krími, itáliai és mexikói háborúihoz. Legnagyobb eredményük a *Crédit Mobilier* megalapítása volt. Ez a fajta bank legfontosabb célját abban látta, hogy a széles közönségnek részvényeket adjon el, a pénzből pedig hosszú lejáratú hiteleket folyósítson már működő vállal-

kozások új terveinek megvalósítására, vagy pedig új társaságok létrehozására. Az efféle bankok — a *Crédit Foncier* Franciaországban, a Darmstadt Bank Németországban és a *Kreditanstalt* Ausztriában hasonló profilúak voltak — vonzották a kisebb befektetők pénzét, és igen nagy népszerűségnek örvendtek. Ezenkívül a beruházási banknak ezt a fajtáját nagymértékben támogatták az új angliai (1855—1862) és franciaországi (1863—1867) társasági törvények, amelyek korlátozták a társaságok csőd esetében fellépő kötelezettségeit. Így a gyárosok szívesebben vállalták az új elképzelések és tervek kockázatos valóra váltását.

Különböző okok miatt az 1860-as években a Périere fivérek túlfeszítették a húrt. Az 1866-os gazdasági visszaesés túlságosan megviselte a *Crédit Mobilier*-t, amely a rá következő évben tönkrement. Eredményeik így is figyelemre méltóak. Nagyban hozzájárultak a francia gazdasági fejlődéshez a második császárság korszakában, és a *Crédit Mobilier*-vel egy olyan bankrendszer alapjait vetették meg, mely óriási hatást gyakorolt az egész világra.

Mindezek az emberek — Watt, Boulton, Siemens, Cockerill, Krupp és a Péreire fivérek — a középosztályból származtak. Ebben az időszakban az ilyesfajta emberek irányították az ipari forradalmat. Amint azt Marx, noha nem volt a burzsoázia barátja, még 1847-ben, azaz az ipari forradalom második szakaszának tényleges kezdete előtt írta:

„a burzsoázia, felsőbb osztályok fölött gyakorolt mindössze százéves uralmával nagyobb termelőerőt teremtett, mint az összes előző nemzedékek együttvéve. A természet erőivel gépeket hajt, a kémiát az iparban és a mezőgazdaságban használja föl, létrehozta a gőzhajózást, az elektromos távirót, hatalmas földterületeket vont művelés alá, folyókat tett hajózhatóvá, hatalmas tömegeket vont el a földműveléstől. Melyik megelőző évszázad álmodott arról, hogy ilyen teremtő erők szenderegnek a társadalom verejtékes munkájának mélyén?

5. Városi és falusi élet

Városi viszonyok

A gazdaságban végbement forradalom következményeként az 1914-es Európa sokban különbözött az 1789-estől. Először is lélekszámban igencsak gyarapodott. Lakosainak száma már a gazdasági föllendülés előtt rohamosan nőtt. Ennek pontos oka a mai napig sem egészen tisztázott. Talán a születési arányszám növekedése játszott közre, vagy a halálozások csökkenő száma, esetleg a két tényező együtt. Talán az utóbbi volt a jelentősebb. Annyi bizonyos, hogy az emberi nem két fő gyilkosa — az éhség és a pestis — sokat veszített erejéből a 18. és 19. század során. A közlekedés javulása lehetővé tette, hogy gyorsan ennivalót szállítsanak éhínségtől sújtott területekre, a fekete patkányt, az európai pestis legfőbb hordozóját pedig egy viszonylag ártalmatlan barna fajta váltotta föl. Noha különböző mértékben, de úgy Európa, mint az egész világ népessége folyamatosan növekedett. A társadalmi következmények óriásiak voltak, sőt még ma is azok. 1750-ben Európa lakossága körülbelül 157 millió fő volt, beleértve az oroszokat is; ez a szám 1830-ra 230, 1880-ra 320, 1900-ra pedig 420 millióra emelkedett. (1960-ban ez a szám 630 millió körül volt, ebből 214 millió orosz.) A 19. században a brit lakosság lélekszáma 16 millióról majdnem háromszorosára, 45 millióra nőtt; a német úgyszintén: 24-ről 65 millióra; az orosz lakosság száma pedig majdnem négyszeresére, 37-ről 140 millióra ugrott. Ezzel szemben a francia népesség sokkal lassabban nőtt, nem egészen 50 százalékos gyarapodással a lélekszám 27-ről 39 millióra emelkedett. Az Atlanti-óceánon túl az Egyesült Államok népessége 5-ről 92 millióra, azaz tizennyolcszorosára nőtt, majdnem teljes egészében az európai kivándorlás következményeként.

Ugyanakkor a gyorsan növekvő népesség egyre nagyobb arányban városiasodott. Más szóval, mind több és több európai költözött városokba. 1789-ben csupán két igazi nagyváros volt Európában — a kb. 1 millió lakosú London és az 500 ezres lélekszámú Párizs. A polgárok túlnyomó többsége — 80 százalék vagy még több — még Nyugat-Európában is vidéken lakott. 1910-re hét, milliónál több lakosú várost számolhatunk, további 23 városban pedig több mint 500 ezren laktak. Néhány város növekedési arányszáma elképesztő. 1800-ban London lélekszáma 959 ezer volt, 1850-re 2 millió 363 ezer, 1910-re pedig 4 millió 452 ezer. Moszkva még ennél is gyorsabban nőtt: 1800-ban 250 ezer, 1850-ben 365 ezer, 1910-ben pedig már 1 millió 506 ezer lakosa volt. A fontosabb fővárosok közül azonban Berlin nőtt a leggyorsabban: 1800-ban 172 ezer, 1850-ben 419

ezer, 1910-ben pedig 3 millió 730 ezer ember élt itt (60 év alatt kilencszeres növekedés). A nagyobb ipari városok népessége hasonló mértékben emelkedett: Manchesteré, a lancashire-i pamutipar központjé ezen időszak alatt megdöntözött: 70-ről 719 ezerre. Essen, a Krupp család városa heti piacot tartó kisváros volt 1800-ban, alig több mint 4 ezer lakossal. 1900-ban 295 ezer lakosú nagyvárossá lett. Odessza, az egyik legfőbb fekete-tengeri kikötő 1800-ban 6 ezer lakost számlált, 1910-ben mintegy 500 ezret.

Amint e számok mutatják, az ipari városok népessége nagyobb arányban nőtt, mint a népesség általában. Így egyre kevesebb európai élt mezőgazdaságból. 1850 körül múlta felül először a brit városi lakosság száma a vidékét. 1914-ben ez majdnem egész Európára jellemzővé vált. 1910-ben a teljes brit munkaerőnek mindössze 8 százalékát foglalkoztatták az iparban; Németországban ez az arány 34, Franciaországban 43, az Egyesült Államokban pedig 32 százalék volt. Ha összehasonlítjuk az egy évszázaddal előbbi 80-90 százalékkal, a számok óriási változást jeleznek.

Az ipari városok nemcsak nagyobbak voltak és gyorsabban fejlődtek, mint addig bármely város, de a bennük élő társadalmi csoportok is egyre élesebben különböztek egymástól. Ahogy a gépek, a gyárak és a tömegtermelés lépett a kis műhelyben vagy saját házában folytatott kézművesmunka helyébe, két különböző városi osztályt lehetett egyre világosabban megkülönböztetni. Egyrészt a magántulajdonnal rendelkező kisebbséget — bankárokat, iparosokat, kereskedőket, értelmiségieket, akiknek vagy a birtokában voltak az új ipari vállalatok, vagy pénzt fektettek

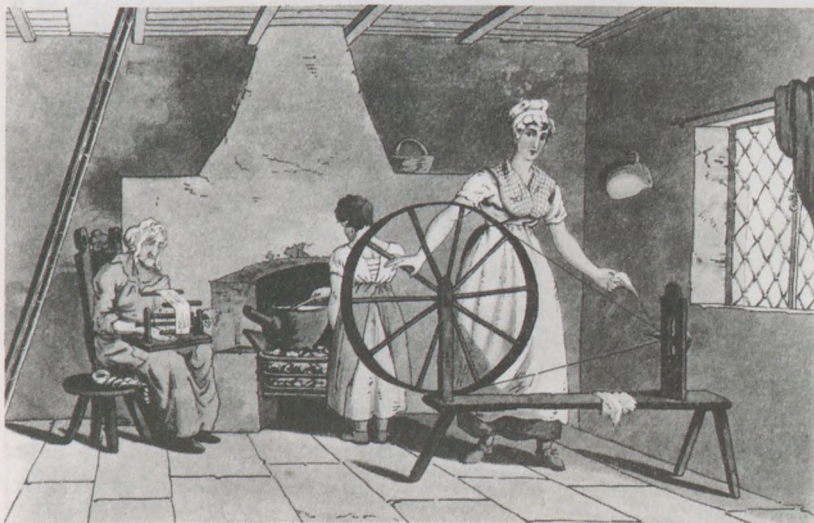
„A téglák és malter rohama”:
London gyors növekedése,
ahogy azt a karikatúrista
Cruikshank 1829-ben látta

azokba — és a gyárakban alkalmazott hatalmas többséget — az ipari munkásokat —, akiknek egyedüli jövedelmét munkabérük jelentette. A 19. században a két osztály közötti feszültség, amelyet Marx, a modern kommunizmus alapítója „burzsoáziának” és „proletariátusnak” nevezett, gyakran már-már elviselhetetlennek tetszett, és olykor erőszakba csapott át.

A feszültség is, az erőszak is több okra vezethető vissza. Bár a középosztály életszínvonala egyenletesen és szembetűnően emelkedett, az „ipari föllendülést” követően az európai munkásosztály életszínvonalában hasonló tendenciát nem lehetett érzékelni. A gazdaságtörténészek között régóta folyik heves vita arról, mi is történt valójában az európai munkásosztály életszínvonalával az 1780 és 1850 közötti időszakban. A fontos statisztikai bizonyítékokat nehéz megragadni, de a jelek szerint egyes munkások több bért kaptak, mint apáik és nagyapáik, mások korántsem örvendhetek ilyen szerencsének, és az általános javulás csak lassú és bizonytalan volt.

Bármi legyen is az igazság a bérekkel kapcsolatban, ahhoz nem fér kétség, hogy az ipari munkások életkörülményei az új városokban és gyárakban rendkívül mostohák voltak. Az új gyárakban egyre nagyobb lett a gépek szerepe. Régen, amikor a kézműves a saját házában dolgozott saját eszközeivel, maga szabta meg munkája ütemét és minőségét. Az új ipar azonban a gép ütemével és színvonalán működött. Ennek következtében a munkás, különösen az ipari munkás egyre inkább elgépiesedett. Minél tovább dolgoztak a gépek, annál nagyobb volt a termelés és a haszon, ezért a munkanapok igen hosszúra nyúltak. Mivel a gyári munkás a termelési folyamatnak azokat a fázisait végezte el, amelyeket nem lehetett gépesíteni, igen egyhangú munkát végzett olyan gyorsan és olyan sokáig, amennyire ez egyáltalán lehetségessé vált. Amint azt Biedermann lipcsei professzor a német textilipar kapcsán megjegyezte: „még a szövőmunkás munkája is sokkal gépiesebbé válik; értelme, me-

Háziipar: fonás a 18.
században

Gyáripar: fonás a szakaszos működésű fonógép segítségével 1835-ben. Amíg a nő az előző képen meghatározhatta saját tempóját, annak, aki a gyárban dolgozik, lépést kell tartania a géppel. A kép jobb alsó sarkában: a szálakat a gép alatt összesöprő fiú állandó balesetveszélynek volt kitéve

lyet ez idáig arra használt, hogy ő alakítsa a szövet mintáját, immár bizonyos mértékben a gépre szállt. Az értelméből származó haszon pedig számára elveszett, és a gép tulajdonosánál maradt.”

Az iparon belül igen szigorú fegyelem uralkodott. A 19. század első felében a porosz bányászoknak kidolgozott rendszabályok szerint kellett dolgozniuk, melyek még azt is megszabták, hogyan kell üdvözölniük a bányatisztviselőt, társadalmi följobbvalójukat. „Ezeknek a rendtartásoknak bármilyen megszegését — számolt be egy kortárs — pénzbírsággal büntették, a rá következő alkalommal pedig nehezebb és rosszabbul fizetett munkakörbe történő lefokozással. A bányászfiúkra pedig 4-től 16-ig terjedhető kötélcsapást mértek. Az elrettentés kedvéért az ütések az összes munkás jelenlétében kellett elszennvedniük, az imát követően az aknába ereszkedés előtt. A harmadik szabálysértés alkalmával a bányászokat meghatározott vagy meghatározatlan időre elbocsátották.” Egy berlini öntöde és gépgyár 1844. évi szabályzata a következőket tartalmazta: „6. rendszabály: Egyetlen munkás sem hagyhatja el a helyét, csak munkájával kapcsolatos okból. 7. rendszabály: Tilos a munkások között mindenfajta beszélgetés; ha egy dolgozónak kérdése van a munkájával kapcsolatban, forduljon a munkavezetőhöz, vagy külön erre a célra kijelölt munkatársához.”

Mai mérték szerint a munkaidő szinte hihetetlenül hosszú volt. A lancashire-i pamutiparban a 19. század elején napi tizennégy óra, heti hat munkanap (vagyis heti 84 óra) általánosnak számított. Ám Franciaországban, a lyoni selyemiparban még ennél is hosszabbra nyúlt a munkaidő. John Bowring, aki a brit kormány megbízásából tanulmányozta a francia ipar helyzetét, 1834-ben ezt írta: „Lyonban az átlagos munkaidő napi 16 óra, de ha nő a kereslet, a szövőmunkások általában 18-20 órát dolgoznak. Nyáron általában reggel négykor kelnek, és este 10-kor fekszenek le. Télen 6-kor vagy 7-kor kelnek, és 11-kor térnek nyugovóra.”

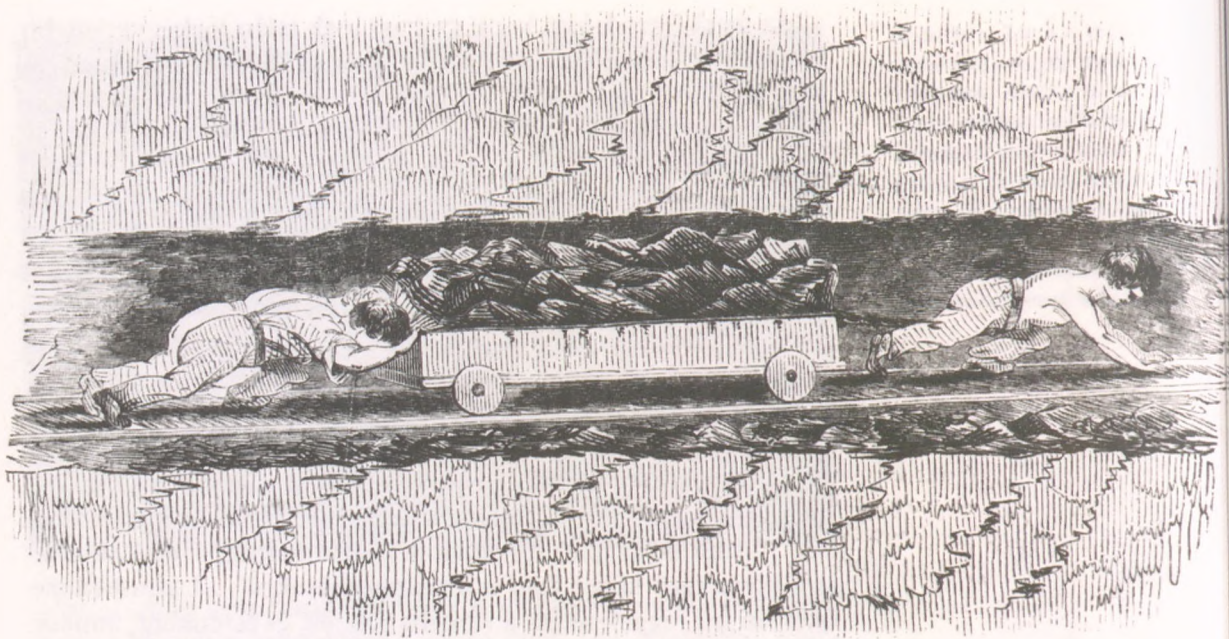

Az ipari forradalom korai szakaszának talán legkegyetlenebb vonása az elterjedt női- és gyermekmunka. Munkakörülményeik megdöbbentőek voltak. A munkaadók szempontjából foglalkoztatásuk nagyobb előnyökkel járt, mint a férfiaké, mert könnyebben lehetett őket fegyelmezni és jóval kevesebb bért kaptak. A lancashire-i pamutiparban 50 ezer férfi mellett 53 ezer felnőtt nőt, 54 ezer 13 és 18 év közötti fiatalkorút és 24 ezer 13 év alatti gyermeket alkalmaztak. Egy szászországi kormánybizottság vizsgálata szerint: „a tíz éven aluli gyermekek foglalkoztatása a gyárakban mindennapos gyakorlat, átlagos munkanapokon reggel öttől este nyolcig egyvégtében.” Elismerte, hogy a kormánynak teljességgel értelmetlen az az intézkedése, miszerint munkaidőben kell tanítani a gyerekeket, mert azok ilyen zsenge korban mindenképpen elfáradnak és kimerülnek a szüntelen munkában. Így a tanulás órái elfecsérelt időnek tekinthetők”. Villermé az ipari forradalom hatásainak egyik első kutatója a következő képet festi a textilmunkásokról: „Látni kellene őket, amint reggelenként a városba jönnek, és esténként, amikor hazamennek. Nagy számban vannak közöttük nők, sápadtan, éhesen, mezítláb gázolva át a sáron — és kisgyerekek, még a nőknél is többen, ugyanolyan piszkosan, elgyötörtén, olajfoltoosan a szövőszék melletti gürcöléstől.”

A rendkívül hosszú munkaidőt — a gépesített gyárak forró, zajos, gőzös, kormos és olajos levegőjét — az alkalmazottak, kivált a gyermekek egészsége sínylette meg. Íme Villermé megjegyzései a mulhouse-i pamutgyár munkásairól, akiknek helyzetét 1825-től 1840-ig tanulmányozta: „a legáltalánosabb betegségek idegi eredetűek — arcidegzsába, tüszős mandula- és szemgyulladás. A gyermekek a görvélykór leggyűlöletesebb formáitól szenvednek: első éveikben két betegség tizedeli soraiakat, amelyek gyakran azért végzetesek, mert elhanyagolják őket — a téli hidegben a hörghurut, nyáron és kora ősszel pedig a hasmenés.” A balesetveszélyes gépek mellett sérülések szintén gyakorta fordultak elő.

De bármilyen szörnyűek voltak is a körülmények, a gyári munka még mindig jobb a semminél. Európában a 19. századot mindvégig az ipari munkanélküliség jellemezte. Az új gazdaság gyorsan ciklikus jelleget öltött. A föllendülés éveit — nagy volumenű termelés, haszon, bérek és befektetés — a válság éveit követték, a termelés csökkentésével, rengeteg munkás elbocsátásával — és akik állásban maradtak, azoknak bére is tovább csökkent. Közvetlenül a napóleoni háborúk után, 1816–1819-ben következett be az első nagyobb gazdasági válság, aztán újabbak jöttek: 1825–1826, 1836–1837, 1839–1842, 1846–1848, 1857–1858 (az első világméretű gazdasági válság), 1866–1867, 1873–1876 és 1893–1896. E nehéz időkben milliók tengődtek abból a megtakarított pár fillérből, amelyet akkor kuporgattak össze, amikor jobb idők jártak, vagy a szegényes segélyből, amelyet a kormány folyósított. Egyik sem biztosított elegendő alapot arra, hogy megküzdjenek a gyakori időszakos munkanél-

küliség következményeivel egészen az 1880-as évekig, amikor is Németországban a Bismarck-féle törvények változtattak a helyzeten. Németországban sok munkásnak egyetlen menekési lehetőség adódott ebből a bizonytalanságból: a kivándorlás. G. Fenenzano, aki az olaszok az Amerikai Egyesült Államokba való kivándorlását hasonlította össze a többi európai állam kivándorlási adataival, arra a következtetésre jutott, hogy a munkásokat a szülőhazájukból elűző legfontosabb tényezők:

*Példák a szörnyű munkakörülményekre
Csillésfiúk munka közben*

a gépek megjelenése és a gazdasági válságok gyakorisága. Az 1857. évi amerikai válság például, miután súlyosan érintette Közép-Európa összes fontos államát, zavarba ejtve a jól értesülteket és csapást mérve a legfontosabb intézményekre, a skandináv államokban is éreztette hatását. Ha a munkát ily módon és ily mértékben lehet befolyásolni, érthető, hogy a munkás biztosítani kívánja magát az ilyen komoly és gyakori gondok ellen.

*Kimerült gyermek munkanapja
végén*

Az új ipari városokban félelmetes állapotok uralkodtak. 1844-ben Engels a következőképpen írta le a kilátást a hídról Manchester központjában: „A híd alatt roncsalmazok, szemét, szenny és hulladék ömlik alá a meredek bal parti telepről; itt minden házat a szomszédja mögé építenek, és mindegyikből csak egy kevés látszik, mind fekete, füstös, omladozó, törött ablaküvegekkel és -keretekkel.” Az északnyugat-franciaországi Lille éppen ilyen rémisztő volt. Íme Adolphe Blanqui leírása 1848-ból az ottani szállásokról:

Csak a pincék mélyén érthetjük meg azoknak a gyötrelmeit, akik életkoruk vagy a hideg miatt nem jöhetnek elő. Nagyobb rész a pusztán földön vagy szalmán fekszenek, kemény krumplihéj-fekelyen, vagy az aznapi munka során összegyűlt forgácson. Ezekből a vermekből mindennemű felszerelés hiányzik; csak a legtehetősebbeknek van kályhája, faszéke, és némi evőeszköz. Gazdag ugyan nem vagyok, mondta egy öregasszony, szomszédjára mutatva, aki a nedves pincekővön feküdt, de legalább van egy nyaláb szalmám, hál' Istennek! Több mint 3 ezer polgártársunk él ilyen rémisztő körülmények között a szűk kis pincékben.

A kivándorlás vonzereje: az 1849-es karikatúra szembeállítja az európai élet nehézségeit az Újvilág jólétével

HERE AND THERE;
OR, EMIGRATION A REMEDY.

E feltételek természetesen hatással voltak a lakók egészségére. A németországi Breslau (ma Wrocław) lakásviszonyairól Crocker doktor, a város szegényeinek gyermekorvosa a következőket jegyezte meg 1845-ben:

A munkások általában nedves alagsorokban laknak, udvarokban vagy keskeny utcákban. Gyakran számos ember, esetleg az egész család lakik egyetlen szobában, egyetlen ágyuk van, és mindenre ezt a szobát használják, úgyhogy a levegő áporodott, ám takarékosági okokból télen ritkán szellőztetnek. Étrendjük többnyire kenyérből és burgonyából áll. Ez a két ok, ami miatt a görvélykór olyan elterjedt erre felé.

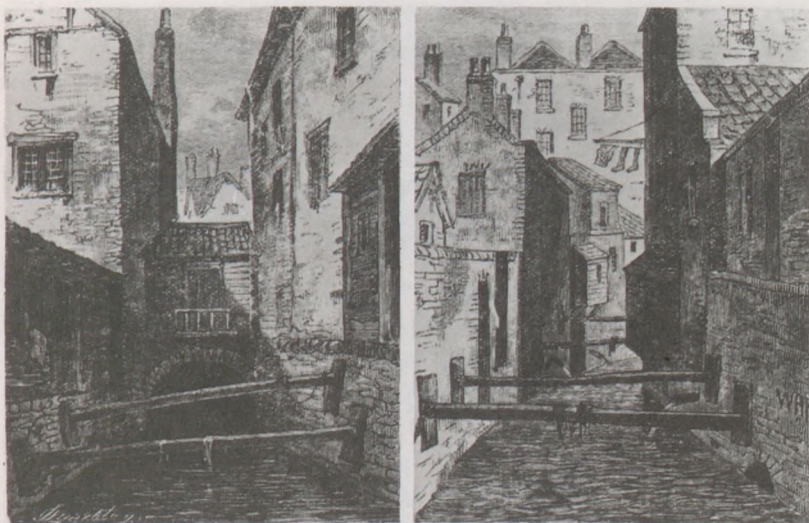
Ezeket a városokat ugyanakkor gyorsan és olcsón építették, amennyire csak lehetett, hogy kellő mennyiségű házat emeljenek a rohamosan növekvő népesség számára. Így általában az alapvető városi szolgáltatások — egészségügyi ellátás, a megfelelő vízellátás, utcák tisztítása hiányoztak. Az elkerülhetetlen és tragikus következmény a tömeges járványok ismétlődő felbukkanása volt (főleg a víz terjesztette a ragályt). 1831–1832-ben és 1848-ban kolera pusztított Nyugat- és Közép-Európában. A hastífusz és a torokgyík gyakori és gyilkos látogató. Nem túl meglepő, hogy sok munkás keresett menekvést az ivásban és az ópium élvezetében. Az a mondás járta, hogy Manchesterből a leggyorsabb kivezető út az alkohol.

Ilyen körülmények között korántsem meglepő, hogy az ipari munkásosztály igen ellenséges érzelmeket táplált munkaadói iránt. 1835-ben Lancashire-ben tett látogatása után Tocqueville, az éles szemű politikai író megjegyezte: „Ebből a mocskos csatornából az emberi munka valóságos folyama ömlik ki, hogy megtermékenyítse az egész világot. Ebből a szennyes kanálisból tiszta arany csörgedezik. Itt az emberiség eléri a legmagasabb fejlődési fokát, s egyben a legkegyetlenebbet. Itt a civilizáció csodát teremt, viszont a civilizált emberből vadember lesz.” Egyre több és több európai érezte úgy, hogy az ipari forradalom által felszabadított hatalmas erők csupán a kisebbségnek hoztak jólétet és kultúrát, a többieknek csak kárt. Az 1830-as és 1840-es években növekvő osztályellentét jellemezte Európa nagyobb városait. Amint egy francia parlamenti képviselő, St. Marc Girardin megjegyezte 1831-ben, a francia nemzetgyűlés vitáján: „Minden gyáros úgy él gyárában, mint az ültetvényes a rabszolgái között. A társadalmat fenyegető barbárok nem a Kaukázusban laknak, nem is Tatarország sztyeppéin, hanem iparvárosaink peremén. . . A középosztálynak világosan föl kell ismernie a helyzet természetét, tudnia kell, hogy s mint áll a dolog.”

A munkásosztály két alapvető módon válaszolt mindarra, amit az ipari forradalom korai szakasza számára hozott. Először kétségbeesetten és reménytelenül megpróbálta, hogy visszafordítsa a történelem kerekét: összetörte az új gépeket, amelyek látszólag megfosztották hagyományos munkájától. Az efféle cselekvést általában luddizmusnak nevezik (Ned Luddról, az

A Fleet csatorna menti nyomornegyed, 1836-ban. Ez volt London egyik legegésztelenebb övezete az egészségügyi törvény megszületése előtt

1811–1812. évi nottinghami géprombolás legendás hírű vezetőjéről). A másik, valójában sokkal sikeresebb reakció a dolgozók társulásainak, illetve szakszervezeteinek a kialakítása volt, amelyek egységesek és erősek lévén, munkáltatóiktól jobb körülményeket csikarhattak ki.

A 19. század első felében a munkáltatók és a hatóságok egyaránt merev elutasítással fogadták a munkásság mindkét választát. A géprombolást Nagy-Britanniában a gazdasági válság éveiben (1810–1820) könnyörtelenül elfojtották. 1813-ban tizenhárom munkást akasztottak fel Yorkban géprombolásért. 1819-ben tizenegy ember vesztette életét a manchesteri mészárlásban, amikor a katonák erőszakosan feloszlattak egy politikai reformokat követelő békés felvonulást. A dorset-i mezőgazdasági munkások szakszervezet-alakítási kísérletére válaszul a kormányzat 1834-ben hat résztvevőt Ausztráliába deportált. Mikor az 1838-tól 1842-ig terjedő nyomorúságos évek után megszületett a chartizmus, a munkásosztály jelentős politikai mozgalma, sem Lord Melbourne whig kormánya, sem Sir Robert Peel tory kabinetje nem alkalmazott más eljárást, mint a hadsereg felvonultatását az ipari körzetekben, és a főbb vezetők letartóztatását, ha a helyzet komolyra fordult.

Franciaországban az egymást követő kormányok hasonlóképpen jártak el. Óriási arányú géprombolás zajlott le közvetlenül a napóleoni háborúk után. 1819-ben a belügyminiszter levélben figyelmeztette Isère megye elöljáróját, hogy a Vienne városában munkába állított új nyírógépek gondot okozhatnak. „Rá fog jönni — folytatódott a levél —, mennyire fontos, hogy a közigazgatás a legnagyobb határozottságról és erélyről tegyen tanúbizonyságot. Ha az izgatók megvalósítják céljukat, ha a fegyelemsértés első megnyilvánulását nem büntetjük a legnagyobb szigorral, a következmények rendkívül veszélyesek lehetnek, és talán saját országunkban is megisméltódnak azon túlkapasok, melyek Angliát sújtották.” Mikor a vienne-i munkások valóban

lecsaptak a gépekre, és az Isère folyóba vetették őket, a felügyelő azonnal letartóztatta közülük a tizenkilenc hangadót.

Akárcsak Angliában, a munkások szervezkedéseit itt is erősen visszaszorították. Amikor 1831-ben a lyoni selyemgyári munkások megkísérelték, hogy tárgyalásokat kezdeményezzenek a munkaadók és alkalmazottak között az új bérarányok kialakítására, fegyveres fölkelés robbant ki, melyet végül 20 ezer katona vert le. Három évvel később még ennél is komolyabb felkelés tört ki, miután a kormány betiltotta a munkásegyleteket, még azokat is, ahol a tagok száma nem haladta meg a húszat. A selyemgyári munkások barikádokat emeltek a város ipari körzeteinek határain, és csaknem egy álló héten keresztül álltak ellen a hadsereg támadásainak. Sok vért kellett ontani, hogy beadják a derekukat. A júliusi monarchia alatt (1820–1848) a munkakörülmények Franciaországban éppoly rosszak voltak, mint bárhol másutt Európában. A kormány hajthatatlannak mutatkozott, a francia munkások viszont politikailag öntudatosabban viselkedtek, mint más európai társaik. A legnagyobb visszhangot a lyoni felkelés váltotta ki, de Párizsban is sor került hasonló eseményekre 1832-ben, 1834-ben és 1839-ben, Lille-ben, Clermont-ban és Toulouse-ban pedig 1840-ben. A 1833-as és 1844–1846-os éveket sztrájkok jellemezték szerte az egész országban. A 19. században Franciaország volt az egyetlen a nagyobb európai országok közül, amelyben ilyen heves osztályküzdelmek zajlottak. Az 1848-as „júniusi napok” és az 1871-es párizsi kommün alatt ezekben s nem százakban lehetett számolni az áldozatokat.

Németország egészében véve fegyelmezettebb volt Franciaországnál, részben azért, mert munkásai politikailag kevésbé

Munkásfelkelés Lyonban, 1834 áprilisában. A francia hadsereg lovasságát és gyalogságát a barikád mögötti polgárság (a kép bal oldalán) visszaveri

öntudatosodtak, részben pedig mert a nagymértékű iparosodás főként a század második felében zajlott le, így a munkaadók és a kormány tanulhatott a britek és franciák hibáiból. Az 1840-es években azonban komoly zavargások törtek ki Sziléziában és Szászországban. A sziléziai textilipar, amely egy évszázaddal korábban Európában a legfejlettebbek közé tartozott, a gépek konkurenciájának hatására összeomlott. 1844-ben a szövőmunkások rárontottak a gépekre és a gyárosok magántulajdonára. A nottinghami harisnyagyártókhoz és a lyoni selyemgyári munkásokhoz hasonlóan őket is a hadsereg verte le. A szomszédos Szászországban 1846-ban és 1848-ban fordult elő géprombolás. Egy érchegeységbeli szöggyár tulajdonosa az egyik közeli városba látogatott, s amikor visszatért üzemébe, „az udvart kövekkel teleszórva találta, s a gyár épületében csaknem minden gépet szétromboltak fejszével és feszítővassal. A legtöbbjét széthordták vagy a folyóba dobták.” A kirendelt katonaság nyolcvan gyanúsítottat tartóztatott le.

A munkáltatók és munkások közötti harc egyik alapos ismerője Karl Marx volt (1818–1883). Marx német zsidó családból származott, s már egyetemi évei alatt filozófiai, gazdasági és politikai kérdések foglalkoztatták. Pályafutását újságíróként kezdte, rövid ideig a *Rheinische Zeitungot* szerkesztette, amíg a porosz hatóságok nem száműzték radikális politikai nézetei miatt. A francia és belga hatóságok gondoskodtak arról, hogy párizsi és brüsszeli tartózkodása rövid legyen, és 1849-ben arra kényszerült, hogy Angliában keressen menedéket. Majdnem egész hátralévő életében iszonyú szegénységben élt a Sohóban.

Géprombolók a Habsburg Birodalomhoz tartozó Csehországban 1844-ben

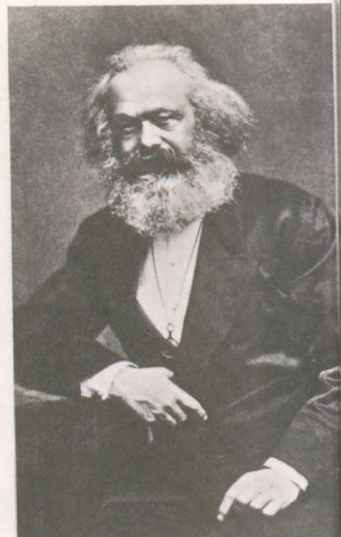
Kutatómunkája nagy részét a British Museumban végezte; a Highgate temetőben nyugszik. 1848-ban Marx barátjával, Friedrich Engelsszel együtt kiadta a *Kommunista kiáltványt*, amely politikai akcióprogram és egyben az ipari társadalom elemzése. A történelem, Marx meggyőződése szerint, osztályharcok története. A modern kapitalista társadalomban, amelyet az ipari forradalom hozott létre, a két egymással harcban álló osztály a középosztály vagy burzsoázia és a munkásosztály vagy proletariátus. Mivel a burzsoáziát csupán a haszon érdekli, a lehető legjobban ki akarja zsákmányolni a proletárokat, leszorítva fizetésüket és megtagadva tőlük mindennemű politikai hatalmat. A proletariátusnak azonban nemcsak a nyomora növekszik, hanem száma és kétségbeesése is. Végül körülményeik tűrhetetlenné válnak, és akkor majd fellázadnak: ez a forradalom mindörökké el fogja törölni a kapitalizmust. Ebből a sikeres forradalomból fokozatosan bontakozik ki az igazi kommunista társadalom, melyben nem lesz magántulajdon, és mindenki testvéri együttműködésben dolgozik majd együtt a közjóért. Amíg fennmarad a kapitalizmus, a kommunisták feladata az, hogy siettessék az elkerülhetetlen forradalom eljövételét. A kiáltvány a híres felhívással zárul: „A proletárok csak láncukat veszíthetik, cserébe egy egész világot nyernek. Világ proletárjai, egyesüljetek!”

Marx félelmetes erejű író volt. Európában és az egész világon a dolgozók milliói érezték igaznak a gazdasági rendszerről adott elemzését, a kommunista jövő látomása pedig óriási ösztönző erőként hatott. Noha a kiáltvány 1848-ban nem gyakorolt túlságosan nagy hatást, az elkövetkező években rengetegen olvasták, és az egész kontinensen marxista pártok alakultak. A marxizmus különösen erős volt Németországban az első világháború előtt. Németországból áterjedt Oroszországba, és a sikeres 1917. évi bolsevik forradalmat követően az Európán kívüli világra. A kiáltványt a 19. század egyik legnagyobb hatású politikai irataként kell értékelnünk.

Mezőgazdasági viszonyok

Az iparban és a városi életben a 19. században végbement változások oly drámaiak voltak, hogy mellettük szinte eltörpülnek az egyéb eredmények, mint például a mezőgazdasági technika fejlődése. Pedig ebben az időszakban az európai mezőgazdaságban hatalmas változások zajlottak le.

1789-ben Európa, amely valójában még mindig mezőgazdasági kontinens volt, lényegében elő tudta állítani a számára szükséges összes élelmiszert. 1914-re azonban ipari kontinenssé alakult, és élelmiszer-ellátása más földrészekről vált függővé, nevezetesen Amerikától, Ausztráliától, valamint a hátsó-indiai szigetvilágtól, noha az európai parasztok sokkal többet termeltek, mint egy évszázaddal azelőtt. 1789-ben csupán Hollandiá-

Karl Marx (1818—1883)

Friedrich Engels (1820—1895). Marx és Engels, a modern kommunizmus megalapítói életük végéig barátok voltak

ban és Angliában jelentek meg olyan viszonylag nagy paraszti gazdaságok, melyek mezőgazdasági bérmunkásokkal a piacra termeltek. A kontinens többi részén parasztok és jobbágyok művelték a földet. Ők, noha hűbéri járadékkal tartoztak földesuruknak, amit szolgálat vagy termék formájában kellett törleszteniük, saját földdarabbal rendelkeztek, s azt megművelhették saját maguk és családjuk számára. Európa nagy részében a földművelés módszerei igen keveset változtak a középkor óta, és a legtöbb föld a király, a nemesek vagy az egyház birtokában volt. Az első világháború kezdetére azonban — hála a tudományos módszereknek — már széles körben elterjedt a piacgazdálkodás, amelyet magas termelékenység jellemezett. A paraszti tulajdon szintén elterjedt volt, a jobbágyságot az összes feudális járandósággal együtt eltörölték. Az egyház hatalmas birtokai eltűntek, és a föld tulajdonjoga jobban megoszlott a társadalmi osztályok között.

E változások fokozatosan mentek végbe. Az angliai bekerítések lehetővé tették a hatékony, piacra termelő földművelést a régi nyílt területek és közös földek sövénnyel vagy kerítéssel való körülzárásával. Mindez 1760 és 1815 között zajlott le. Írországból, mely ekkor Nagy-Britanniához tartozott, a fejlődés merőben ellentétes irányú volt. Itt a túlnyomóan paraszti népesség földdarabkáját a birtokától távol lévő angol földbirtokostól bérlé, és megélhetése a népesség rohamos növekedése következtében egyre inkább egyetlen terméktől függött, a burgonyától. Ez a függőség tragikus módon mutatkozott meg, amikor 1845-ben a rossz burgonyatermés Írországra hozta a „nagy ínséget”, a 19. századi Európa legnagyobb katasztrófáját.

A francia forradalom megszüntette a jobbágyságot Franciaországban, megtörte a nemesség és az egyház hatalmát, a paraszti tulajdonosok számát pedig 4 millió lélekről hozzávetőleg 6,5 millióra növelte. Franciaország a kisparaszti gazdaságok országa lett, és az is maradt. Az átlagos francia parasztgazdaság 1892-ben mintegy 2 holdat tett ki, szemben az angol gazda átlagos 45 holdjával. A Németországon 1793 és 1815 közt átvonuló francia seregek sok forradalmi újítást hoztak magukkal, az egyik a porosz és német jobbágyok felszabadítása volt. Az egykori jobbágyoknak azonban kártérítést kellett fizetniük uruknak, és emellett magas bérleti díjakat is, aminek következtében a század első felében a német parasztok szegényebbé váltak, mint a franciák, és nehezen szenvedték át az 1845–1848. évi válságot. 1848-ban igencsak kivették a részüket az első forradalmi zavargásokból, és az 1848–1849-es forradalom egyik kézzelfogható eredménye súlyos gazdasági terhek csökkentése volt. Mindazonáltal a német államokban 1840-től 1870-ig kimondottan „menekültek” a földekről. Sok paraszt kivándorolt, vagy az új ipari központokba költözött. Németország először 1865 és 1875 között importált élelmiszert, mindaddig exportőrnek számított.

Kelet-Európában a jobbágyság intézménye egészen a század második feléig fennmaradt. A Habsburg Birodalomban az 1848. évi forradalmak után szűnt meg végérvényesen. A fősza-
badított jobbágyoktól csupán egészen jelentéktelen kártalanítást kértek, és az akkori belügyminiszter, Bach által megszabott feltételek alapján 3 millió parasztnak adtak földet, melyet 100 ezer nagyobb birtokból osztottak szét. A birodalom különböző részein különböző terményekre, tevékenységekre specializálódtak — Ausztria a haszonállatokra, Magyarország a búzára, Csehország a cukorra. Bécs virágzó mezőgazdasági térség fő piaca lett. Európa utolsó jobbágyait — Oroszországban és Romániában — az 1860-as években szabadították föl, de egyik országban sem javult számottevően a parasztság társadalmi és gazdasági helyzete. Oroszországban csupán Sztolipin reformjai után, 1906 és 1912 között terjedt el széles körben a paraszti tulajdon.

A jobbágyfelszabadítás és a sokkalta tudományosabb mezőgazdasági módszerek alkalmazása a mezőgazdaság termelékenységének rohamos növekedéséhez vezetett. Az egyre jobb ekékkel és a fokozott trágyázással az addig parlagon heverő földek is művelhetővé váltak. 1820 és 1880 között a megművelt területek nagysága 270 millió holdról 398 millió holdra emelkedett (70 százalékos növekedés). Hollandiában és Nagy-Britanniában belterjesebb mezőgazdasági módszerek jelentek meg — például a bekerítés, a vetésforgó és a fajtanemesítés —, amelyek magasabb terméshozamot eredményeztek. A búzatermelés 1820-ról 1880-ra 2800 millió vékáról 5040 millióra emelkedett (78 százalék). Viszonylag új termények — mint a burgonya és a cukorrépa — még gyorsabban nyertek teret.

Az 1870-es és 1880-as években azonban az európai mezőgazdaságnak egy előre nem látott kihívással kellett szembenéznie. Egyes tengeren túli területek, mint például az Amerikai Egyesült Államok, Argentína, Ausztrália és Új-Zéland olyan természeti adottságokkal rendelkeztek, amelyek lehetővé tették, hogy Európánál sokkal gazdaságosabban termeljenek élelmiszert. Az Egyesült Államokban például a kéveköto aratógép feltalálása megsokszorozta a síkságok búzatermelését, olyannyira, hogy az amerikai szükségleten felül hatalmas mennyiségű felesleg keletkezett. Az 1860-as és 1870-es években az Atlanti-óceán gőzhajóforgalma fölgyorsult és megbízhatóbbá vált, következésképpen az 1870-es években olcsó amerikai búza árasztotta el Európát. 1867-ben Angliában föltalálták az első hűtőgépet, és nem egészen tíz év múlva már hűtőhajók közlekedtek a tengereken. Az első hűtőhajón szállított áru, az ausztrál borjúhús Londonban kötött ki, az 1880–90-es években pedig már olcsó fagyaszott élelmiszer hajózott Európába mind a négy égtájról.

Az új helyzetben az európai kormányoknak két választási lehetőségük volt. Vagy semmit sem tettek, és hagyták, hogy a külföldi verseny tönkretegye a hazai mezőgazdaságot: ez esetben az élelmiszerárak csökkentek, a lakosság életszínvonal

pedig nőtt. A másik lehetőség a hazai mezőgazdaság védelme: a külföldi élelmiszerekre vámot vetettek ki (így emelve az árakat). Nagy-Britannia és Belgium, mindkettő fejlett ipari ország lévén, az előbbit választotta, míg a legtöbb európai ország az utóbbit. A következmények ijesztőek voltak. Franciaországnak és Németországnak sikerült fenntartania egy meglehetősen jól fejlődő mezőgazdasági szektort, amely a munkaerő mintegy harmadrészét foglalkoztatta 1914-ben, a brit mezőgazdaság azonban, amely egykor a legvirágzóbb volt Európában, 1875 és 1900 közt teljesen tönkrement. 1914-re a munkaerő nem egészen tíz százalékát alkalmazták a mezőgazdaságban, és Nagy-Britannia élelmiszer-ellátása a tengeren túli szállításoktól függött. E függő viszony veszélyei a háborús időkben, 1916-ban mutatkoztak meg, amikor a német tengeralattjárók kis híján kitéhtették és megadásra kényszerítették a szigetországot.

6. Reakció és látszatbéke

A bécsi kongresszus

Az 1814 őszen Bécsben összegyűlt európai uralkodóknak és diplomatáknak két roppant súlyú kérdéssel kellett szembenéznük: először is azzal, miként rombolják le Napóleon hatalmas birodalmát a tartós béke fenntartása mellett, másodsor pedig azzal, miként állítsák vissza az európai társadalom régi, hagyományos kereteit és intézményeit, melyeket a francia forradalom szétzúzott. Az első kérdéssel meglehetősen sikerrel birkóztak meg. A második azonban már meghaladta erejüket. 1793 után, ahányszor csak bevonultak a franciák Európába, mindig magukkal vitték 1789 szellemét és a világ legjobban működő, leghatékonyabb és legmodernebb kormányzatát, melynek elveit legjobban Napóleon törvénykönyve testesítette meg. 1815-re az európai liberalizmus magvait — azon politikai elveket, amelyeket a francia forradalom szelleme bontott ki, és amelyek középpontjában az egyéni szabadság fontossága és az uralkodó hatalmának választott nemzetgyűléssel való korlátozása állt — túl mélyen vetették el ahhoz, hogy könnyen kigyomlálhatók lettek volna. Azokon a területeken, ahol virágzó középosztály élt — Hollandiában, a Rajna-vidéken, Észak-Itáliában — a liberalizmus hatása egyre erősödött. Ez volt a politikai filozófiája a városi középosztálynak, amely az ipari forradalommal Európa legbefolyásosabb társadalmi csoportjává vált. Az 1815 és 1848 közötti időszak a „reakció” korszaka, amikor Európa uralkodói, különösen Közép- és Kelet-Európában, mindent megtettek, hogy visszaállítsák a korábbi társadalmi viszonyokat és elfojtsák a változás erőit, melyek közül a liberalizmus volt a legjelentősebb. Válaszképpen szerte a kontinensen „liberális” forradalmak sora lángolt fel, világosan megmutatva, hogy a konzervatív államvezetés mennyire alkalmatlannak bizonyult ezekben a változó időkben.

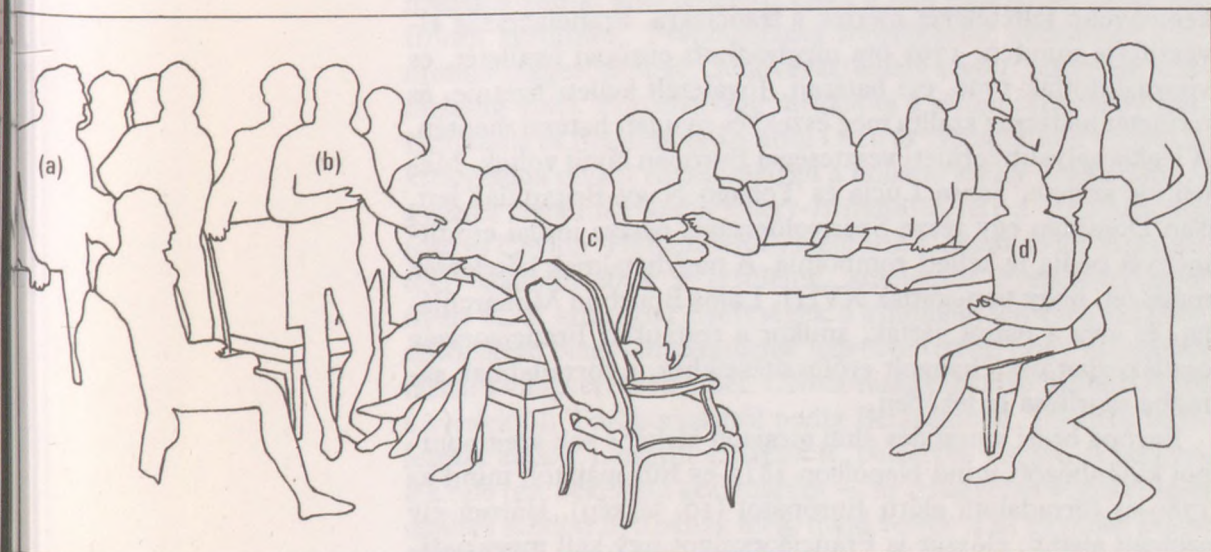
A bécsi kongresszus sok látványossággal és izgalommal szolgált. A helybéli nemesség állandóan multságokra és bálokra járt; Metternichnek, az osztrák kancellárnak és házigazdának mindenütt nyüzsögtek a titkos ügynökei. A gyűlés közepe táján Napóleon megszökött Elba szigetéről, és ismét le kellett győzni, a győztesek pedig kétszer is csaknem összevesztek a hadizsákmány felosztása miatt. A kongresszus kulcsfigurája I. Sándor cár volt, akinek hatalmas serege döntő szerepet játszott a franciák leverésében. Ő 1801-ben került a trónra, miután félőrvült apját, I. Pált egy palotaforradalomban meggyilkolták. Rejtélyes egyéniség volt. „Fölöttébb talányos ember, aki titkát magával vitte a sírba” — így jellemezte őt Puskin. Érzékeny és idealista,

A Bécsi Kongresszus. Isambey,
a festő csoportképen ábrázolja
a nagy európai államok
képviselőit

- a — Wellington (Nagy-Britannia)
- b — Metternich (Ausztria)
- c — Castlereagh (Nagy-Britannia)
- d — Talleyrand (Franciaország)

szeszélyes és mélabús, könnyen került a nála erősebb személyiségek hatása alá. Napóleon 1807-ben Tilsitnél megbabonázta, Bécsben Krudener bárónő hatása alá került, aki abban a hitben élt, hogy az emberiség napjai meg vannak számlálva, és az Isten őt rendelte arra, hogy megmentse a világot az orosz cár segítségével. Ezért Sándor elhatározta, hogy a békeszerződéseknek biztosítaniuk kell Oroszország érdekeit és vallásos eszményeinek megvalósítását — serege pedig erős tárgyalási pozíciót biztosított neki.

Három kiemelkedő diplomata vett részt a kongresszuson. Az első Lord Castlereagh, brit külügyminiszter. Nagy-Britannia legfőbb érdeke abban állt, hogy Franciaország területét csökkentsék, és megakadályozzák Oroszország túlságos megerősödését. Castlereagh ügyesen képviselte hazája érdekeitet, ugyanakkor a mérséklet mellett emelve szót sokat tett azért, hogy megakadályozza a többi szövetséges kiválását, a kongresszust konstruktív döntés felé terelte. A második Metternich herceg, osztrák kancellár, mindnyájuk közül a legokosabb diplomata. A Habsburg Birodalom alapvető gyöngesége ellenére sikerült a dinasztia közép-európai vezető helyzetét visszaállítania. Ő és Castlereagh egy véleményen voltak a legtöbb vitapontot illetően, és szorosán együttműködtek a kongresszus során. A harmadik Talleyrand, a francia Bourbon Monarchia képviselője. Bár feltehetően csak „megfigyelőként” vett részt, körmönfont, de tisztán látó diplomáciája segített abban, hogy hazája előnyösebb feltételeket érjen el, mint amilyenek várhatóak lettek volna egy, a közelmúltban teljes vereséget szenvedett ország esetében.

Az 1815. évi „bécsi egyezmény” három különálló megállapodásból állt: a második párizsi szerződésből, amely Franciaországgal foglalkozott, a bécsi szerződésből, amely átrajzolta Európa térképét, és a négyes szövetségből, amely új egyezményt szándékozott garantálni. A második párizsi szerződés az első — még Napóleon elbai szökése előtt aláírt — helyébe lépett. Mintegy büntetésképpen a „száz nap” támogatásáért, sokkal keményebb feltételeket mértek a franciákra. Franciaország elveszítette minden, 1791 óta meghódított európai területét, és visszaállították 1790. évi határait. Jóvátételt kellett fizetnie, és területét hadsereg szállta meg északi és nyugati határai mentén. A legkomolyabb területi veszteségei Európán kívül voltak. Mauritius szigete, Santa Lucia és Tobago Nagy-Britanniáé lett, San Domingo egy része Spanyolországé, összes indiai erődítményét pedig le kellett rombolnia. A nagyhatalmak kötelezték magukat, hogy támogatják XVIII. Lajos Bourbon Monarchiáját, és arra a napra vártak, amikor a restaurált Franciaország csatlakozhat összehangolt erőfeszítéseikhez, a forradalmak sarokba szorítása érdekében.

Európa bécsi szerződés által átrajzolt térképe sok szempontból különbözött mind Napóleon 1812-es Európájától, mind az 1789-es forradalom előtti Európától (10. térkép). Három elv szolgált alapul: először is Franciaországot úgy kell megakadá-

10. Európa a bécsi kongresszus után

lyozni abban, hogy újra fenyegetse a földrészt, hogy a francia határ mentén erősebb ütközőállamokat hoznak létre. Másodszor, a győztes nagyhatalmak Franciaország és a kisebb országok rovására akartak erősödni, de semmiképpen sem olyan mértékben, hogy az a hatalmak egyensúlyát fölborítsa. Harmadszor pedig, ahol lehetett, újból a régi dinasztiáknak kellett trónra kerülniük. Franciaország megfélemezése érdekében Piemontot megerősítették Genovával (amely azelőtt független köztársaság volt), Poroszország megkapta a rajnai tartományokat, Hollandia és Belgium (a korábbi Osztrák Németalföld) egyetlen királysággá olvadt össze, melyen a holland király uralkodott. A győztes hatalmak közül Nagy-Britanniáé lett a Jóménység foka és Ceylon (Hollandiától), Helgoland, Málta és a Jón-szigetek, valamint azok a területek, amelyeket Franciaországtól nyert el. E stratégiai nyereségek a különlegesen erős flottával rendelkező Nagy-Britanniának lehetővé tették, hogy markában tartsa a világkereskedelmet. Oroszország elnyerte Finnországot a svédektől, Törökországtól pedig Besszarábiát. Jelentős területeket kapott Lengyelországtól is, beleértve Varsót. A lengyelek felé tett békéltető gesztusként — az ő függetlenségüket igen cinikus módon nyirbálták meg, majd vették el az egymást követő felosztásokkal a 18. század végén — I. Sándor cár Lengyelor-

szágot saját védelme alatt álló királyságnak nyilvánította, és alkotmányt varrt a lengyelek nyakába. Lengyelország függetlensége azonban inkább csak látszólagos volt, mintsem valódi. A győztes szövetségeseikkel harcoló Svédország Finnországiért cserébe az addig Dániához tartozó Norvégiát kapta meg. Poroszországhoz, kárpótlásul lengyel veszteségeiért, a Rajna menti területeken túl hozzácsapták a Szász Királyság több részét — mert ez az állam sokáig Napóleon mellett harcolt. A Habsburgok újjáépítették birodalmukat Itáliában, részint közvetlenül, mint Lombardiában és Velencében, részint családi kapcsolatok segítségével, mint Parmában, Modenában és Toscanában. Így, Genovához hasonlóan, a régi Velencei Köztársaság is elvesztette függetlenségét. „A köztársaságok kimentek a divatból” — jegyezte meg Sándor cár. A Bourbon-család tagjait újra trónra ültették Spanyolországban, a Nápolyi Királyságban és Franciaországban. A pápa visszaállította a Pápai Államot. Ezeknek az uralkodóknak a trónra történő visszahelyezését a „trónöröklési jog” elvével indokolták, mert egyikük sem örvendett különösebb népszerűségnek. A gondolat Talleyrand-tól eredt, aki, miután rájött, hogy az isteni jog alapján való uralkodás érvrendszere, sajnálatos módon, divatjamúltan hangzik, azzal érvelt, hogy azok a „törvényes” uralkodók, akik a legerősebb törvényes igénnyel léphetnek föl. Ilyen viharos évek után a legmegalapozottabb igényt a régi dinasztiák nyújthatták be. Csupán egyetlen régi politikai szervezetet nem állítottak vissza, a Szent Római Birodalmat. Napóleon Rajnai Szövetsége helyébe pedig a Német Szövetség lépett, melyet harmincnyolc állam laza csoportja alkotott, beleértve Ausztriát és Poroszországot. A Szövetségnek országgyűlése is volt, de — bár rendszeresen összeült — igazi hatalom nélkül. Az egész terület erős osztrák befolyás alatt állt, és ez így is maradt az elkövetkező harminc évben.

A bécsi egyezményre ráütötte bélyegét a 18. századi diplomácia könyörtelen hatalmi politikája. A kisebb népeket — mint például a norvégokat, finneket, lengyeleket, velenceieket, genovaiakat és szászokat — általuk gyűlölt uralkodóknak vetették alá, véleményük kikérése nélkül. Az uralkodó ráadásul más nemzetiségű is volt, s mindez csupán azért történhetett, mert ők gyöngék voltak, szomszédaik viszont erősek. A bécsi kongresszusnak ezért azonnal akadtak bírálói. Gentz, az éles szemű porosz, aki részt vett a tárgyalásokon, azt a tanulságot vonta le, hogy a kongresszus „semmi egyebet nem eredményezett, csupán a nagyhatalmak nem túlságosan értékes egyezményét Európa békéjének megőrzéséért, egészen önkényes módosításokat a kisebb államok sorsát illetően . . . , de semmilyen intézkedést nem hoztak a közrend vagy a közjó érdekében, ami kárpótolhatná az emberiséget hosszú szenvedéseikért, vagy békésebb jövővel biztatna”. Harminc évvel később még markánsabb véleményt fejtett ki az olasz Cavour, aki a legtöbbet tette azért, hogy lerombolja a honfitársaira kényszerített osztrák uralmat. „Sem-

miféle elvre nem támaszkodva, sem a trónöröklési jogra, sem a nemzeti érdekre, sem pedig a nép akarására, figyelmen kívül hagyva úgy a földrajzi körülményeket, mint az általános érdekeket, ez a tiszteletre méltó gyűlés [a bécsi kongresszus] csupán az erősebb jogán cselekedett, és politikai építményt emelt mindenemű erkölcsi alap nélkül.”

Cavournak minden bizonnyal igaza volt, amikor hangsúlyozta, hogy az 1815. évi szerződés sem a liberalizmust, sem a nacionalizmust — a 19. század közepének két leghatalmasabb eszmei áramlatát — nem vette figyelembe. Az is igaz azonban, hogy ezek az áramlatok a század elején még korántsem voltak olyan erősek, és csak a jövőbe tekintő államférfiak mérhették föl, befolyásuk milyen mértékben fog növekedni. A bécsi békéltetőkben nem volt meg a jövőbelátás képessége, de azért nem nevezhetők csupán az erőpolitika híveinek, sem vak reakciósnak. Tapasztalataik meggyőzték őket arról, hogy a háború mindenáron elkerülendő rossz, a régi diplomáciai módszerek viszont alkalmatlanok megakadályozására. A Négyes Szövetségen keresztül megpróbálták, először az újkori történelemben, rendszeres nemzetközi „csúcstalálkozókat” rendszeresíteni, hogy az egyezményeket betartassák és a békét megőrizték. A szövetség VI. cikkelyének szavaival, Nagy-Britannia, Poroszország, Ausztria és Oroszország megegyezett, hogy „felújítják találkozóikat . . . abból a célból, hogy közös érdekeikről tanácskozzanak, és mérlegeljék mindazon intézkedéseket, amelyek a legüdvösebbek lesznek a nemzetek nyugalma és virágzása, valamint a béke megőrzése érdekében.” Közvetlenül ezután azonban két, egymással versengő eszme bontakozott ki arra nézve, hogyan is őrizték meg a békét a gyakorlatban. A szövetség eredeti elgondolása Castlereaghtól származott, majd Sándor cár hamarosan előállt hangzatosabb tervével. Ebben Krudener bárónő nagy szerepet játszott. Minden európai uralkodót arra kértek, csatlakozzon a cárhoz az „irgalom, a béke és a szeretet Szent Szövetségében, magukat ugyanazon keresztény nemzet tagjainak tartva”. „Hangzatos semmi” — ez volt Metternich véleménye a cár ajánlatáról. Castlereagh pedig egyenesen elvetette: „egy adag fennkölt misztika és merő ostobaság.” Mindazonáltal az európai uralkodók aláírták, a brit régensherceg, a török szultán és a pápa kivételével. Amikor az időszakos kongresszusok összeültek, világossá vált, hogy a Négyes Szövetség kötelezettségeiről alkotott orosz vélemény jelentősen különbözik a brittől. Castlereagh mindig azt hangoztatta, hogy a kongresszusoknak azokkal az államközi vitákkal kellene foglalkozniuk, amelyeket a bécsi szövetség vet fel. A hatalmaknak sosem szabad egy másik állam belügyeibe avatkozniuk, még akkor sem, ha a lehető legdemokratikusabb forradalom fenyegetne. „A nagyhatalmak szövetségét — írta az 1820-as State Paperben — sohasem szánták a világkormány egyesülésének vagy más államok belügyeinek irányítására.” Sándor cár viszont meg volt győződve arról, hogy a forradalom az ördög műve, és járványos, mint valami betegség.

A hatalmaknak keresztényi kötelessége úgy saját biztonságuk, mint a kontinens biztonsága érdekében, hogy közbelépjenek és leverjék a forradalmat, ha bárhol is fölütné visszataszító fejét. A két leghatalmasabb európai nemzet véleménykülönbsége miatt a kongresszusi rendszer nem bizonyult hosszú életűnek.

Az első kongresszus Aachenben 1818-ban kifejezetten sikeres volt, noha Metternich és Castlereagh összefogott, hogy meggyőtsa Sándor cár tervét a spanyol Dél-Amerika forradalmainak szétzúzására. Franciaországot felszólították, hogy csatlakozzon a Szent Szövetséghez, a megszálló hadsereget pedig visszavonták. A második kongresszus azonban, amely 1820-ban ült össze Troppauban, már sokkal viharosabban zajlott le. A spanyolországi, itáliai és görögországi forradalmak meggyőzték Ausztriát és Poroszországot, hogy csatlakozzanak Oroszországhoz a troppai jegyzőkönyv aláírásával, melynek legfontosabb része így szól: „ha effajta átalakulás (forradalom) következtében azonnali veszély fenyeget más államokat, a hatalmak kötelezik magukat, hogy békés eszközökkel, de szükség esetén fegyverrel visszahozzák a bűnös államot a Nagy Szövetség kebelébe”. Nagy-Britannia elhatárolta magát ezektől az intervencionista tervektől. Castlereagh véleménye szerint a troppai jegyzőkönyvben „nincs egy szikrányi józan ész sem”. A következő kongresszuson, amelyet 1822-ben tartottak Veronában, Wellington hercege, az új külügyminiszter, Canning utasítására — „történiék bármi is” — elhatárolta magát attól a francia tervtől, hogy közbelépjenek a spanyol forradalmárok ellen. Ez volt a kongresszusi rendszer tényleges vége. Canning — Metternich szerint az „ellenséges meteor” — nem volt hajlandó követet küldeni 1824-ben a spanyol fennhatóság alatti Amerikáról tartott kongresszusra, sem 1825-ben a szentpétervári kongresszusra.

Tévedés volna mindazonáltal a Négyes Szövetséget és a kongresszusi rendszert kudarcként elkönyvelni. Bár Nagy-Britannia ment a maga útján, és 1830 után Franciaország is az „intervencionista” terveket ellenzőkhöz csatlakozott, az európai nagyhatalmak szövetsége kétségkívül létezett, az európai államférfiak leültek tárgyalni, mielőtt fenyegetőztek volna, és a béke minden európai nemzetnek egyaránt érdekében állt. Mindez segített egy olyan diplomáciai légkört kialakítani, amely lehetővé tette Európa számára, hogy 1850-ig elkerülje a háborút. Ez volt a bécsi békéltetők legfőbb eredménye. A vesztfáliai béke után (1648) Európa nem egészen tizenöt év békéjének örvendhetett, az utrechti béke után nem egészen harmincnek, a versailles-i béke után pedig (1919) nem egészen húsznak. 1815 békítői joggal bírálhatók, ám ugyanakkor némi dicséretet is érdemelnek.

Metternich

Így hát a győztes szövetségesek első kérdése — miként zúzzák szét Napóleon császárságát, és hogyan teremtsenek tartós békét — sikeresen megoldódott. A második kérdés megoldását célzó kísérletek — miként állítsák vissza a kontinensen a régi, forradalom előtti kereteket — forradalmak sorát lobbantották föl. I. Sándor cár „Szent Szövetsége” a reakció egyik megjelenési formája volt 1815 után. A forradalom legügyesebb és legtürelmesebb ellensége azonban az 1815–1848 közötti időszakban Metternich herceg volt.

Az osztrák kancellár sok gyűlöletet ébresztett élete során. Robert Browning angol költő egyik versében egy olasz liberálisal ezt mondatja:

... Ha kívánhatnék szabadon
Hármat, hogy az valóra váljon,
Tudom, mi lenne egyik álmom:
Hogy Metternichet elkapom,
S nyakát addig szorongatom,
Míg vére el nem foly' kezem közt.

Ráadásul, mivel a történészek inkább a szabadelvű értékekkel rokonszenveztek, a történelemkönyvek lapjain Metternich inkább gonosztevéként tűnik fel, mint hősként. Kétségkívül érdekes figura volt. A Rajna-vidéken született. Apja nyomán maga is a Habsburg Birodalom kormányzatának szolgálatába lépett, és hamarosan rátermett diplomataként vált ismertté. 1809-ben már osztrák nagykövet Párizsban, ahol alaposan tanulmányozta Napóleon jellemvonásait, és hozzájárult ahhoz, hogy végül sikerült őt legyőzni. Ezután nélkülözhetetlenné vált a Habsburgok, sőt Poroszország és Oroszország uralkodói számára is. Bukásáig, 1848-ig kétségkívül Európa legbefolyásosabb embere volt.

Diplomáciai jártassága figyelemre méltó, önteltsége pedig minden képzeletet felülmúlt. Napóleon eszén túljárva úgy vélte, mindenkién túljárhat. Kifinomult intelligenciája és széles körű politikai tapasztalatok birtokában azt hitte: jobban érti korát, mint bárki más. „Az emberek úgy figyelnek rám — írta Gentznek — mint egy lámpásra, melyhez azért közelítenek, hogy bevilágítsa a sötét éjszakát.” Húsz évvel később, amikor az 1848-as forradalom londoni száműzetésbe kényszerítette, leányának még mindig ezt írta: „Hosszú miniszteri pályafutásom során a kormányzásra hivatottak közül én voltam arra a legalkalmasabb.” Szinte semmi sem tetszett neki, ami századának első felében történt, kivéve az irodalmi és tudományos fejlődést. 1789 rettenetes év volt. „Csupán egyetlen komoly probléma van Európában — írta 1832-ben —, a forradalom.” A franciáknak sok mindenért felelniük kellett. „Két szó elég ahhoz, hogy rosszat teremtsen: két szó, amely semmit nem jelent, ám elbűvöli az álmodozókat ürességével. Ezek a szavak: Szabadság és

Egyenlőség.” Saját korát átmenetnek tartotta két kellemesebb korszak között. „Életem — elmélkedett — egy gyűlöletes korszakkal esik egybe. Vagy túl hamar, vagy túl későn jöttem a világra . . . 1900-ban kellett volna születnem, magam előtt a 20. századdal.” Életpályáját áthatotta a pesszimizmus. Meggyőződése volt, hogy a régi rend, amelyet támogatott, halálra ítéltett, mégis, amíg csak lehetőség mutatkozott, rendkívüli ügyességgel és türelemmel igyekezett életben tartani. A forradalmat csupán erős kézzel és kemény intézkedésekkel lehetett kezelni. Harminchárom évig sikerült sarokba szorítania, míg az végül 1848-ban elsöpörte őt. A maga módján rendkívüli ember volt.

Az 1820–1825. évi forradalmak

A forradalom első hulláma Spanyolországban kezdődött 1820-ban. A Bourbon- király, VII. Ferdinánd, akit 1814-ben visszauttettek a trónra, mondhatta magáénak Európa legmoverebb, legreakciósabb kormányát, noha Észak-Spanyolország városai-ban a liberális eszmék igen nagy népszerűséget élveztek. Az ország ezenkívül számos, a napóleoni háborúból származó megoldatlan kérdéssel küszködött, melyek közül politikai szempontból a legégetőbbet a rátermett, állástalan fiatal katonatisztek nagy száma jelentette. A kormány parancsot adott egy csapatstnek, hogy induljon Dél-Amerikába az 1820-ban felkelt gyarmatlakók leverésére. A katonák azonban Riego tábornok vezetésével fellázadtak és kikiáltották az 1812. évi liberális alkotmányt, tömegtámogatás reményében. Miközben Riego a déli területeket igyekezett maga mellé állítani, az északi városok föllázadtak, és arra kényszerítették Ferdinándot, hogy fogadja el az 1812. évi alkotmányt.

A forradalom ragályosnak bizonyult. 1821 márciusában a hadsereg tisztjeinek és a liberális nemességnek sikerült Portugáliában nemzetgyűlést összehívnia és alkotmányt kicsikarnia a királytól és régensétől, egy angol katonatisztől, Beresford marsalltól. Dél-Itáliában számos titkos forradalmi társaság válthatta valóra terveit, mikor meghallották a spanyolországi híreket. Pepe tábornokot, egy energikus tisztet, akiről tudták, hogy nézeteltérése van a királlyal, rávették: vezesse a felkelést. A napolyi hadseregben nagy volt az elégedetlenség, mert a vezető állásokat kizárólag osztrákok töltötték be, s így a legtöbb ezred készségesen követte őt. A forradalmárok először sikert sikerre halmoztak: Pepe a sereg élére került, Ferdinánd király pedig elismerte az 1812. évi alkotmányt, azzal a megjegyzéssel, hogy „ha tudta volna, hogy így vágnak egy alkotmányra, már régen megkaphatták volna”. A következő állomás az északnyugati itáliai Piemont. Itt is tiszték és értelmiségiek titkos társasága volt a lelke a fölkelésnek: nemcsak alkotmányt kívántak, hanem száműzni is akarták az osztrákokat Itáliából.

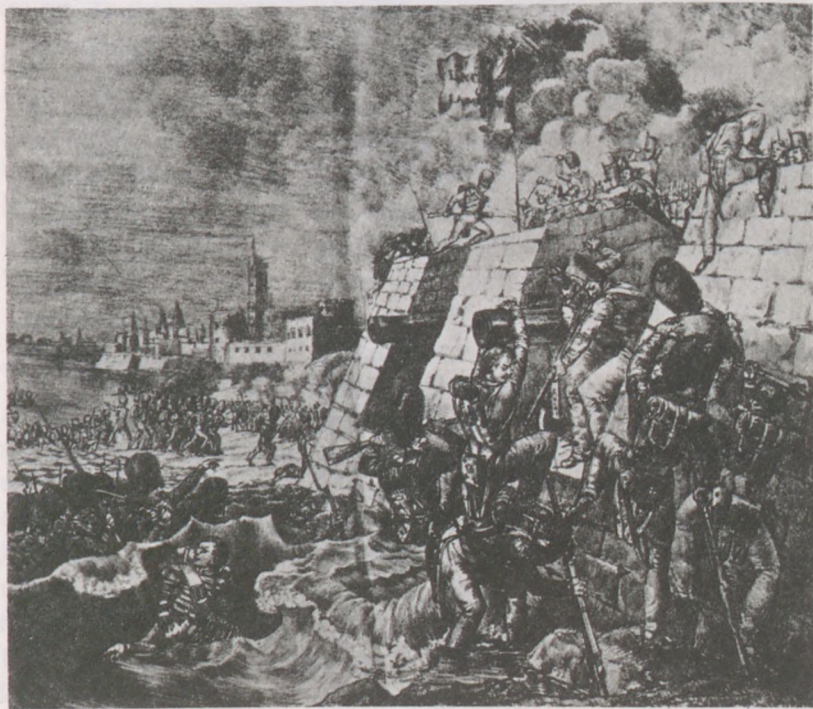
„Tűzvész”, „földindulás”, „árvíz” — ezekkel a szavakkal jellemezte Metternich az eseményeket. Véleménye szerint a

felkelések, mindenekelőtt Itáliában, egész Európa monarchikus berendezkedését fenyegették. Különösen Itália egységesítését tartotta veszélyes kívánságnak. Itália — hangoztatta — csupán egy „földrajzi kifejezés”, és ez így is van rendjén. Ezért hozzáfogott, hogy elhallgattassa őket, megszerezve — Nagy-Britannia kivételével — az összes nagyhatalom támogatását.

Megfelelő szervezettséggel a konzervatív tábor jóval erősebbnek bizonyult a forradalmároknál. 1821 tavaszán az osztrák sereg dél felé nyomult, Rietinél leverte Pepét, majd bevonult Nápolyba, hogy helyreállítsa IV. Ferdinánd király zsarnoki uralmát. Pepe száműzetésbe vonult, együtt azokkal a szabadelvű vezetőkkel, akiknek sikerült megúsniuk a bebörtönzést. Piemontban is hasonlóan alakultak az események. Egy osztrák sereg Novarában leverte Santarosát, a forradalmi vezért, és sok liberálist osztrák fogságba hurcoltak. Egy 12 ezres megszálló alakulat Piemontban maradt. Egész Itáliában üldözték a liberálisokat, sokukat bebörtönözték, némelyiküket kivégezték. Legalább 2 ezer olaszt hurcoltak el a félszigetről száműzetésbe.

A spanyolok számára a fordulópont 1823-ban következett be, amikor a franciák elhatározták, hogy közbelépnek a spanyol király érdekében. A francia hadsereg áprilisban átkelt a Pireneusokon, és dél felé szorította a forradalmárokat. A végső ellenállás Cádiz elestével tört meg. Akkor VII. Ferdinánd olyan vadul rontott régi ellenségeinek, hogy a franciák hiába próbálták megfékezni. Százakat kínoztak meg és végeztek ki, ezreket zártak börtönbe. Riegót egy szamar vontatta kosárban hurcolták Madrid egyik főterére, fölakasztották, ötfelé vágták, és az öt részt elrettentésül egy-egy „bűnös” városba tették ki közszemlére.

A franciák megrohamozzák a cadizi Trocadero erődöt. Amint az erődöt bevették, Cadiz védhetetlen lett, és a forradalmárokat megadásra kényszerítették

Ferdinánd semmit sem okult tapasztalataiból. Hamarosan összeveszett fivérével, Don Carlosszal, aki egy erőteljes egyházi politikai mozgalmat vezetett, és Spanyolország osztályrészül a következő néhány évben a belső zűrzavar jutott.

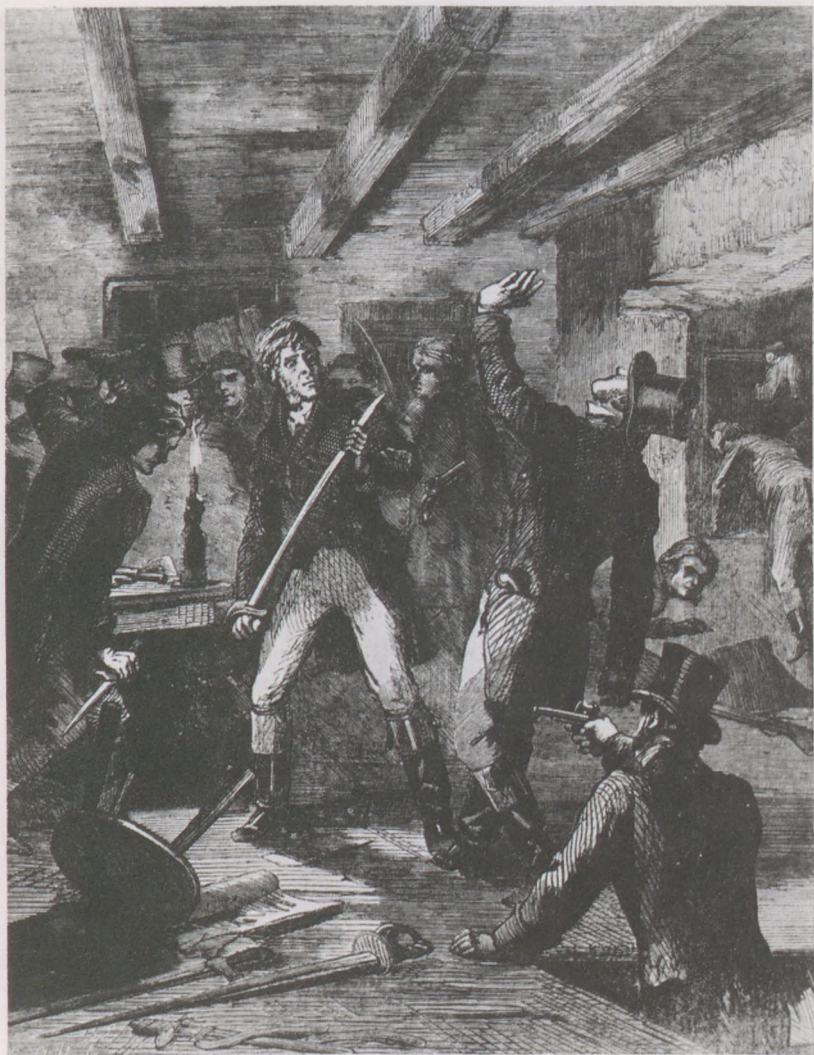
A konzervatív erőknél csupán Portugáliában nem sikerült teljes győzelmet aratniuk. A zűrzavaros helyzetben VI. János trónon tudott maradni, és képes volt megőrizni egyfajta parlamentális kormányzatot. Állandóan fenyegette azonban második fia, Don Miguel — aki zsarnokibb kormányzást akart —, ezért — hatalma megőrzése érdekében — brit támogatásra volt szüksége, és ezt Canning készségesen meg is adta neki.

1824-re tehát Európa konzervatív erői ismét uralmon voltak. A liberális felkeléseket egy maroknyi elégedetlen nemes, katonatiszt és értelmiségi robbantotta ki, kapcsolatuk a középosztállyal és a parasztsággal sosem volt erős. Széles körű és állhatalmas támogatás nélkül az olyan felkelők, mint Pepe és Santarosa, gyengének bizonyultak a bécsi kongresszus államainak szervezett erőivel szemben.

Noha de Berri herceget, XVIII. Lajos unokaöccsét 1820 februárjában meggyilkolták, és ezzel majdnem egy időben fedezték föl a Lord Liverpool kormánya ellen szőtt gyilkos összeesküvés tervét (az ún. Cato utcai összeesküvést), ebben a forradalmi hullámban egyetlen jelentős európai hatalmat sem sikerült megdönteni. 1825-ben azonban Oroszországot megrázta a dekabrista felkelés. I. Sándor cár uralma igen kemény volt. Lengyelországnak pedig semmivé foszlott az a reménye, hogy a cár kegyesen némi tényleges önkormányzatot engedélyez. A francia- és olaszországi eszmék hatására Lengyelországban és Nyugat-Oroszországban titkos társaságok alakultak. 1820-ban kisebb zavargások tették nyugtalanná Sándort, emiatt egyre nagyobb hatalommal ruházta föl egyik kegyetlen, de igen hatékonyan működő emberét, Arakcsejevet. 1825-ben tovább mélyült a válság Oroszországban és Lengyelországban, és két társaság, a Trubetckoj herceg irányította Északi Társaság és a Pesztyel ezredes vezette Déli Társaság úgy döntött, hogy a következő évben megdöntik a rendszert. 1825. december 13-án azonban I. Sándor cár meghalt, és egy ideig zűrzavar uralkodott, mert Miklós, az öccse, noha Sándor cár őt jelölte örököséül, bátyját, Konstantint nyilvánította cárnak, miközben Konstantin Varsóban Miklóst nevezte ki. Az Északi Társaság elhatározta, hogy a tettek mezejére lép, de nem volt határozott tervük, és amikor Miklós már a kezükben volt, habozni kezdtek. A cárhű csapatok minden nehézség nélkül kerítették be az összeesküvőket. Amikor a következő hónapban a Déli Társaság is kirobbantotta a felkelést, annak leverése nem okozott gondot. Az ifjú Miklóst, akit általában cárként ismertek el, rettentően megrázta a dolog, és meglehetősen eltúlozta a veszélyt. „A forradalom Oroszország küszöbén áll — mondta —, de esküszöm, amíg élek, be nem lép.” Tömeges letartóztatások követték a felkelést. Százhusz embert végül bíróság elé állítottak,

*A Cato Street-i
összeesküvőket, akiket egyik
társuk árult el, elfogják a
hatóságok emberei*

közülük ötöt kivégeztek, sokukat Szibériába száműzték. A további felkelések megghiúsítására I. Miklós cár megalakította a Harmadik Ügyosztályt, a titkos rendőrszervezetek hosszú sorában az elsőt. Miklós azonban a dekabristákkal szembeni kegyetlen bánásmódjával csak szította a lappangó forradalmi hangulatot, és így mártirokká, későbbi orosz forradalmárok példaképeivé tette őket.

Az 1830–1832. évi forradalmak

A második forradalmi hullám, 1830-tól 1833-ig egészében véve sokkal komolyabb volt, mint 1820–1823-as elődje. Franciaországban kezdődött a Bourbonok 1815-ben visszaállított monarchiája ellen. XVIII. Lajos uralkodása alatt a restauráció egész jól indult. A király öreg volt és köszvényes, nem különösebben népszerű, de hosszú száműzetése során igen türelmessé vált, és fejébe vette, hogy „begyógyítja a forradalom okozta sebeket”. Uralkodása elején elismerte a forradalmi időszakban a földtulajdonban végbement változásokat, s ez biztonságérzettel töl-

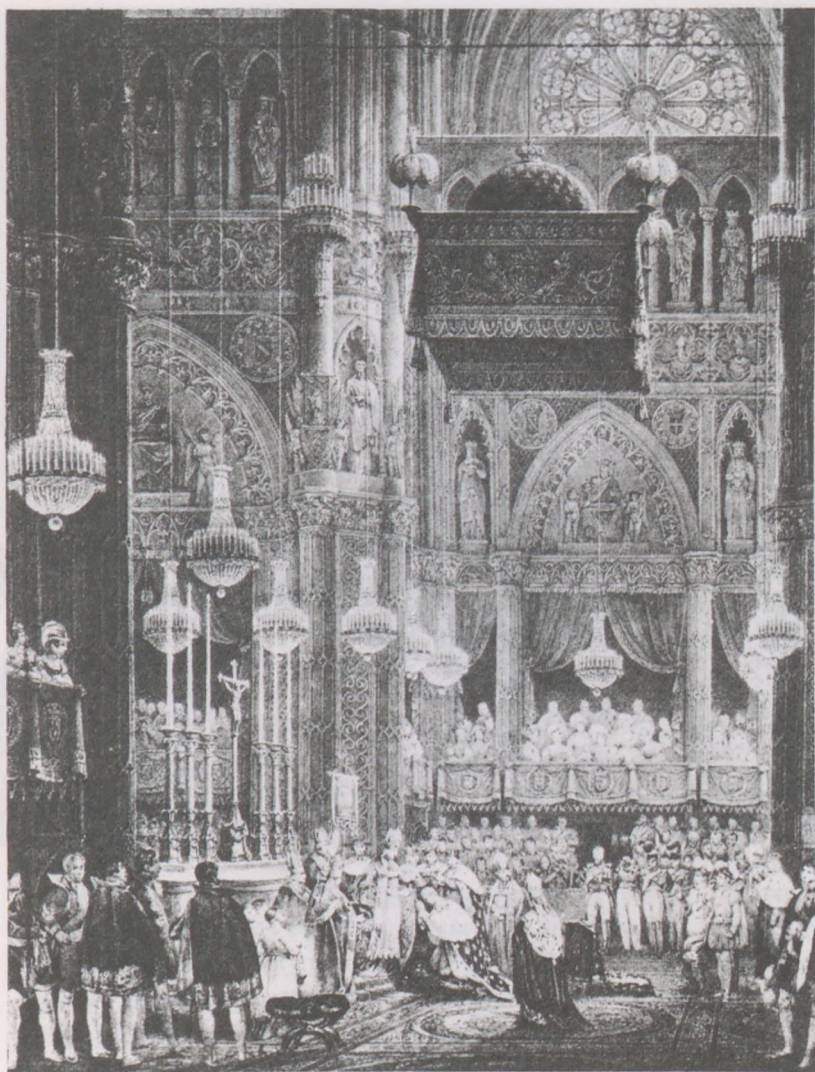

tötte el az 1789 óta jó körülmények között élő birtokos osztályokat. Egyben életre hívta a főrendek kamaráját és a választott küldöttek kamaráját. Egyébként csaknem érintetlenül hagyta Napóleon legtöbb reformját, beleértve a konkordátumot is. Noha alkotmányos uralkodó volt, azzal vigasztalta magát, hogy még mindig sokkal több hatalmat sikerült megőriznie, mint uralkodótársának, az angliai III. Györgynek. Cenzori hatalma jelentős maradt, és ami a legfontosabb, maga választhatta minisztereit.

Lajos balszerencséjére, kevés támogatójának volt annyi esze, mint neki, különösen igaz ez a királypártiakra, akik vele együtt tértek vissza a hosszú és keserves száműzetésből. Napóleon waterlooi veresége után szabadjára engedték bosszúvágyukat, Carcassonne-ban egy élő sast (Napóleon jelképét) hoztak le a hegyekből, és darabokra szaggatták. Avignonban Napóleon egyik marsallját meglincselték, a temetésen pedig koporsóját a Rhône-ba lökték. Az elkövetkező években az ultrák néven ismertté vált szélsőséges királypártiak Lajos öccse, d'Artois gróf vezetésével erős csoportokat alakítottak mindkét kamarában. Úgy érezték, Lajos túlságosan is elnéző a forradalommal szemben, és hogy határozottabb erőfeszítésekre volna szükség a történelem kerekének visszafordítása érdekében. Meggyőződésük volt, hogy a királynak keményebbnek kellene lennie; hogy a katolikus egyháznak nagyobb befolyást kell biztosítani, különösen az oktatás terén. Vissza kellene állítani a régi arisztokrácia egykori társadalmi helyzetét. Ezek az igények természetesen megdöbbenettedék a franciák millióit, akik őszintén hitték, hogy a forradalom valódi eredményeket hozott. Több eltökélt liberálist megválasztottak a küldöttek kamarájába, és 1815-től 1820-ig 1789 és 1793 döntő vitapontjait újra és újra ékesszólóan megvitatták. Lajos mindenáron az ultrák sakkban tartására törekedett, mert nem fért kétség ahhoz, hogy ha szabad utat enged nekik, kitör a liberális forradalom. Először ez sikerült is neki két rátermett minisztere, Richelieu és Decazes segítségével, ám Berri hercegnek, a király unokaöccsének meggyilkolása (1820) az ultrák kezére játszott. Elérték, hogy Decazes-t elbocsássák, amiért túlságosan engedékenynek bizonyult a liberálisokkal szemben, és jelentős változtatásokat erőszakoltak ki a kormánypolitikában. Erősödött a sajtócenzúra, megnőtt az egyház befolyása az oktatásban, a francia seregek pedig bevonultak Spanyolországba, hogy leverjék a spanyol forradalmat.

XVIII. Lajos 1824-ben bekövetkezett halála korántsem fordította meg ezt az irányvonalat, mert X. Károly néven öccse, d'Artois grófja követte őt a trónon, aki hatvanhét éves korára sem keltette érett férfiú benyomását. Reimsben koronázták meg, a középkor minden látványos kellékét felhasználva. A papok a legtöbb területen átvették a vezető szerepet. Az ereklyék és kegytárgyak lopását — a templomrablás bűnét — halállal büntették. Az iskolák világi tanárait papok váltották föl, a sajtócenzúrát még jobban kiterjesztették. Ezenfelül a forrada-

lom során birtokuktól megfosztott nemesek megfelelő kártalanítást célzó tervet úgy kezelték, hogy a legtöbb birtokos úgy érezte: X. Károly biztonságunkat fenyegeti.

1827-re a népes francia középosztály ismét a Bourbon Monarchia elszánt ellensége lett. Az év során *Aide-toi, le ciel t'aidera* (Segítség magadon, Isten is megsegít) néven liberális politikai társaság alakult, s Guizot hozzáértő vezetésével, valamint Lafitte bankár anyagi támogatásával liberális többséget biztosítottak a küldöttek kamarájában a következő választásokhoz. Károlyal azonban nem lehetett egyezkedni. 1829-ben úgy döntött, eljött a liberálisokkal való leszámolás órája, és a három legszélsőségesebb ultrát — Polignacot, La Bourdonnaye-t és Bourmont tábornokot — nevezte ki miniszternek. A nép támogatásának elnyerésére expedíciós hadsereget küldtek Algériába. Algír 1830-ban elesett, de a liberálisok tovább növelték többségüket. Ezért a kormány az államcsíny mellett döntött, és július 25-én rendeletet bocsátott ki; feloszlatta az újonnan választott kamarát, a választók számát pedig 100 ezerről 25 ezerre csök-

kentette. Ekkor Polignacnak látomásai voltak, több ízben is megjelent előtte Szűz Mária, és ragyogó sikereket ígért neki. Talán az isteni segítség reménye tartotta vissza a kormányt még a legegységesebb óvintézkedésektől is, mielőtt a rendelet nyilvánosságra hozták volna. A hadsereg zöme távol tartózkodott a fővárostól, és a város védelméért felelős tábornok nem tudta, mi is történik voltaképpen.

A rendelet nyilvánosságra hozatala után Párizs utcáin hamarosan barikádok emelkedtek. A legaktívabb forradalmárok a diákok és a munkások soraiból kerültek ki, és csaknem az egész város támogatta őket. Az ellenállás nem volt különösebben heves. Július 29-én este a Notre-Dame-ra kitűzték a nemzeti lobogót, X. Károly pedig száműzetésbe menekült. Könnyebbnek bizonyult azonban megszabadulni a Bourbonoktól, mint utódaikat megtalálni. Sok ifjú forradalmár azt kívánta, hogy állítsák vissza a köztársaságot és ebben a veterán La Fayette márki is mellettük állt. A tapasztaltabb politikusok, mint Talleyrand, Thiers és Laffitte, az alkotmányos monarchiát részesítették előnyben, a trónon Lajos Fülöppel, Orléans hercegével, az ősi uralkodó család tagjával. Lajos Fülöp megfelelő jelölt volt, mert mindig is rokonszenvezett az 1789-es forradalommal, sőt, mi több, 1792-ben Jemappes-nál a forradalmi seregben harcolt. Hosszas tárgyalások után La Fayette márkit meggyőzték, támogassa Lajos Fülöpöt, majd végül az ünneplő tömeg tetszésnyilvánítása közepette mindketten megjelentek a város-

A „Három Dicső Nap” egyik epizódja, amely a Bourbonokat 1830-ban elűzte Párizsból. Egy svájci ezrednek sikerült áttörnie az utcai barikádon, de egy forradalmi csoport ellentámadást indított

háza ablakában, háromszínű zászlóba burkolva. Pár nap múlva Lajos Fülöpöt elismerték „Isten kegyelméből és a nemzet akaratából a franciák királyának”. A nemzetgyűlés hatalmát megerősítették, és a képviselt választók száma közel kétszeresére, 200 ezerre nőtt (35 millió lakosból). A júliusi forradalom a birtokos osztályok győzelme volt. Olyan királyuk lett, aki volta-képpen közülük származott, és olyan alkotmányuk, amely politikai hatalmat biztosított számukra.

1828-ban az ifjú Cavour e jóslatot vetette papírra: „Franciaországban a két párt döntő harcra készül... az események egész Európát magukkal fogják ragadni.” Így is lett. A szomszédos Belgium lázban égett a francia forradalom hírére. A belgák nem nyugodtak bele az 1815. évi bécsi szerződéssel rájuk kényszerített holland király uralmába. A két nemzet közti feszültség már-már elviselhetetlenné vált. A függetlenségi hagyományokat ápoló holland protestánsok megvetették a katolikus belgákat, akiken állandóan idegen uralkodó basáskodott. Bár a király sokat tett a belga gazdaság fellendítéséért, azért inkább hollandokat ültetett a zsíros állásokba, zsarnoki módszerei pedig sértették a liberálisokat, akiknek száma Belgium iparosodásával együtt gyarapodott.

A liberálisok titokban szervezkedő csoportja augusztus 25-ére felkelést tervezett. E nap estéjén egy operaelőadás nézőközönsége tódult ki Brüsszel utcáira, és azt kiabálta: „Le a hollandokkal!” A felkelők átvették a hatalmat a fővárosban, és másnap Belgium népe függetlenséget követelt. Szeptemberben komoly harcok törtek ki, de Brüsszel népe nem hátrált meg és sikerült megvédenie a barikádokat a holland csapatokkal szemben. Novemberre a legtöbb hollandot kiűzték az országból, és összeült a nemzeti kongresszus, hogy kidolgozza az alkotmányt. A forradalmárok szempontjából a legnagyobb veszélyt az jelentette, hogy Poroszország és Oroszország egyaránt ellenségesen állt velük szemben. Mivel azonban e hatalmakat saját országukban is fenyegették a forradalmi erők, Franciaország és Nagy-Britannia pedig rokonszenvvel viseltetett az új nemzet iránt, komoly veszéllyel nem kellett számolni. A nemzeti kongresszus alkotmányos monarchiát akart, és a brit nyomásnak engedve elfogadta királyul I. Lipótot, a német Szász-Koburg hercegi család sarját. Az országban Európa legliberálisabb alkotmányát vezették be. 1831-re a belga függetlenség megszilárdult, 1839-re pedig már Európa legnagyobb része elismerte Belgiumot, beleértve a hollandokat is.

A legvéresebb forradalom Lengyelországban zajlott le. 1830 novemberében az a varsói híresztelés, mely szerint I. Miklós cár a francia és a belga forradalmárok ellen készül, felkelést robbantott ki, amely elűzte az orosz helytartót az országból. A lengyelek ideiglenes kormányt alakítottak, ez azonban hamarosan két pártra szakadt: a mérsékelt reformista és az oroszokkal egyezkedni próbáló „fehérek”, valamint a gyökeres reformokat követelő és a teljes függetlenségért síkra szálló „vörösök”.

Miklós cár azonban nem tárgyalt egyik csoporttal sem. Az oroszok óriási túlerővel támadtak, és miután Ostrolëkánál döntő győzelmet arattak, Varsót vették ostrom alá. A vörösök eltökelten harcoltak tovább, reménykedve a francia intervencióban, ám mindhiába. Miklós véres bosszút állt. A lengyel birtokosok földjeinek egytizedét elkobozták. A varsói és vilniusi egyeteme-
ket bezárták. Ezeket végeztek ki vagy börtönöztek be; mind többen és többen választották a kivándorlást. Lengyelország Európa letragikusabb sorsú állama lett. Költője, Krasiński szavaival: „A sírok és keresztek földje. Megismerni az emberek némaságáról és gyermekek szomorúságáról.”

1915-től 1848-ig a Német Szövetség Európa egyik legcsön-
desebb zuga volt. 1819-ben a diákok szervezte lázadások a Metternich által sugallt karlsbadi határozatokhoz vezettek; szigorodott a sajtócenzúra és a kormány ellenőrzése az oktatásban. Ez az elnyomás olyan eredményes volt, hogy a liberális költő, Heine gúnyosan jegyezte meg: „már a Szent Gotthárd-hágó gerincéről hallottam, mint horkol Németország.” Az 1830-as forradalmak rövid időre fölébresztették szendergéséből. 1832-ben újságírók, egyetemi tanárok és diákok nagyszabású liberális nemzeti ünnepet szerveztek a bajorországbeli Hambachban, és több mint 25 ezer ember jelenlétében keményen bírálták a bécsi egyezményt, különösen annak Németországra gyakorolt hatását. Metternich azonnal cselekedett. A szövetségi országgyűléssel további elnyomó intézkedéseket hozatott a nevezetes „hat törvényt” — és az ország visszasüllyedt korábbi szendergésébe.

Metternich a legjobban Itália területén tartott az 1830. évi francia forradalom hatásától. A párizsi hírek felkeléseket szítottak Észak- és Közép-Itáliában, és némelyiket gyors siker koronázta. Az ideiglenes liberális kormányoknak azonban nem volt reményük a fennmaradásra francia segítség nélkül. Metternichnek sikerült lebeszélnie Lajos Fülöp új kormányát a támogatásról, az osztrák sereg pedig gyorsan távozásra kényszerítette a különböző ideiglenes kormányokat. A régi uralkodók visszakerültek trónjukra, börtöneik zsúfolásig teltek liberálisokkal. Bernetti bíboros a Pápai Államban különösen kegyetlen megtorló intézkedéseket hozott.

Itáliában azonban, Németországgal ellentétben, nem hagyott alább a forradalmi lelkesedés. Az 1830-as években elszenvedett vereségek nyomán a liberális eszmék új bajnoka lépett színre, Giuseppe Mazzini, egy genovai professzor fia. Igen éles eszű ember volt, s a hatóságokkal már iskoláskorában összeütközésbe került. Igazgatója elkeseredetten írta bizonyítványába: „Noha kivételes tehetségű fiatalember, életmódja igen kifogásolható, gyakran kijár az épületből, hogy barátaival találkozzon.” Tanulmányai végeztével belevetette magát a politikába, csatlakozott egy titkos forradalmi társasághoz, és részt vett az 1830-as forradalomban. Elfogták, bebörtönözték és száműzték. Marseille-ben új társaságot alapított, az „Ifjú Itáliát”, amelyből hamarosan újabbak sarjadtak ki — „Ifjú Németország”, „Ifjú

Mazzini

Írország”, „Ifjú Európa”. Színpadias figura volt. Szobájában állandóan szivarfüst gomolygott, számos kanárimadarat tartott, s mindig feketében járt, „gyászban Itáliáért”. Gyakorlati politikusként azonban nem volt túlságosan eredményes. Miután egy életen át sikertelen összeesküvéseket szervezett Itália fölszabadítása és egyesítése érdekében, megérte Itália fölszabadulását és egyesítését, de az egyáltalán nem tetszése szerint történt, ezért elítélte. Mazzini politikai tevékenységénél fontosabbak írásai, illetve elképzelései egy új liberális és nemzeti mozgalomról, amely bármit hajlandó megtenni hazája fölszabadításáért. Csak az összes nemzet egyesülésével és fölszabadulásával köszönthet a világra béke és haladás — hangoztatta. Idealizmusa több ezer európai lelkét rabul ejtette, az 1830–1848 közötti liberalizmusnak pedig újra lendületet és optimizmust adott. Mazzini balul végződő összeesküvései kissé talán komikusnak hathattak, de eszméinek óriási hatása tagadhatatlan. Metternich szerint ő volt „Európa legveszélyesebb embere”.

1833-ra világossá vált, hogy a forradalom két szembenálló táborra osztotta Európát. Franciaországban és Belgiumban a konzervatív rendszereket liberálisok döntötték meg, Nagy-Britanniában, Spanyolországban és Portugáliában a liberalizmus határozottan teret nyert. Másutt, Lengyelországban, Olaszországban és Németországban, ahol a birtokos középsztály meglehetősen gyönge volt, a liberális forradalom teljes elbukással végződött. 1833–1834-ben két olyan egyezményt írtak alá, amelyek tovább mélyítették a szakadékot a konzervatív Kelet-Európa és a liberálisabb Nyugat-Európa között. Ausztria, Poroszország és Oroszország a münchengratzi megállapodásban megerősítette, hogy mindenfajta felkelés ellen összefognak. „Amíg a három uralkodó egyezsége érvényes — írta Metternich —, a világnak van esélye a biztonságra.” A következő évben Franciaország, Nagy-Britannia, Spanyolország és Portugália aláírta a Négyes Szövetséget, amely — bár elsősorban az Ibériai-félszigettel foglalkozott — arra is törekedett, hogy Palmerston brit külügyminiszter szavaival „ellensúlyozza a keleti Szent Szövetséget”.

7. A török kérdés

1815-öt követően az európai diplomácia legérzékenyebb pontja az úgynevezett keleti kérdés volt, vagyis az, hogy mi történjék Európa délkeleti részének jelentős, még mindig török uralom alatt álló térségével. A török uralom ugyanis egyre gyöngült. Különlegesen összetett probléma volt ez, mert már 1815-ben öt nagyhatalmat érintett. A törökök, bár politikai hatalmuk meggyöngült, fényes múlttal dicsekedhettek, és mélységesen lenéztek az európaiakat, akik ellen oly sokáig sikeresen harcoltak. Nem állt szándékukban, hogy harc nélkül föladják birodalmukat. A török birodalomból a 18. században jelentős területeket megkaparintó oroszok azt remélték, hogy a Fekete-tengert orosz beltengerré, Konstantinápolyt pedig orosz várossá tehetik. Az osztrákok, noha az oroszoknál jóval csekélyebb agresszivitás feszült bennük, tudatában voltak a Dunán és a Fekete-tengeren húzódó kereskedelmi útvonalak fontosságának, és nem kívánták ölbe tett kézzel nézni, hogy az oroszok területet és befolyást nyernek. A franciák virágzó kereskedelmet építettek ki a Földközi-tenger keleti medencéjében, Egyiptomban pedig politikai befolyásra tettek szert, és nem szerették volna, ha Oroszország bármelyiket is fenyegeti. Végül Nagy-Britannia, melynek kereskedelmi érdekei a Földközi-tenger keleti térségében még erősebbek voltak, szintén világosan látta, hogy Oroszország az egyetlen hatalom, amely közel-keleti terjeszkedésével fenyegethetné az Indiai Birodalmat.

A Balkán állapota és múltja csak tovább bonyolította az ügyet. Ezen a hegyes-völgyes vidéken, a legrégebb időktől fogva támadók hullámai söpörtek végig, így a népesség összetétele igen változatos volt. Legnagyobb részük délszláv, de lakott itt latin nép is: románok az Al-Duna völgyében, az Adria partján albánok, kiknek gyökerei a szláv támadás előtt, a Krisztus után 6. századra nyúlnak vissza, délre pedig görögök. A szlávok között is jelentős különbségek alakultak ki. A bolgároknak saját nyelvük volt, és a népi emlékezetben élénken élt egy hatalmas birodalom képe, mely 910-ben a Fekete-tengertől az Adriai-tengerig terjedt. Noha a szerbek és a horvátok hasonló nyelvet beszéltek, a szerbek cirill, a horvátok latin betűket használtak, és a horvátok a katolikus, míg a szerbek az ortodox vallást vették fel. S akár a bolgárok, a szerbek is dicsőséges múltra emlékezhettek: 1331 és 1355 között, Dusan István király uralkodása alatt a Szerb Királyság Belgrádtól Görögország északi feléig nyúlt. Bár a délszlávok túlnyomó többsége a mohamedán törökök támadásai ellenére keresztény maradt, a bosnyákok, külö-

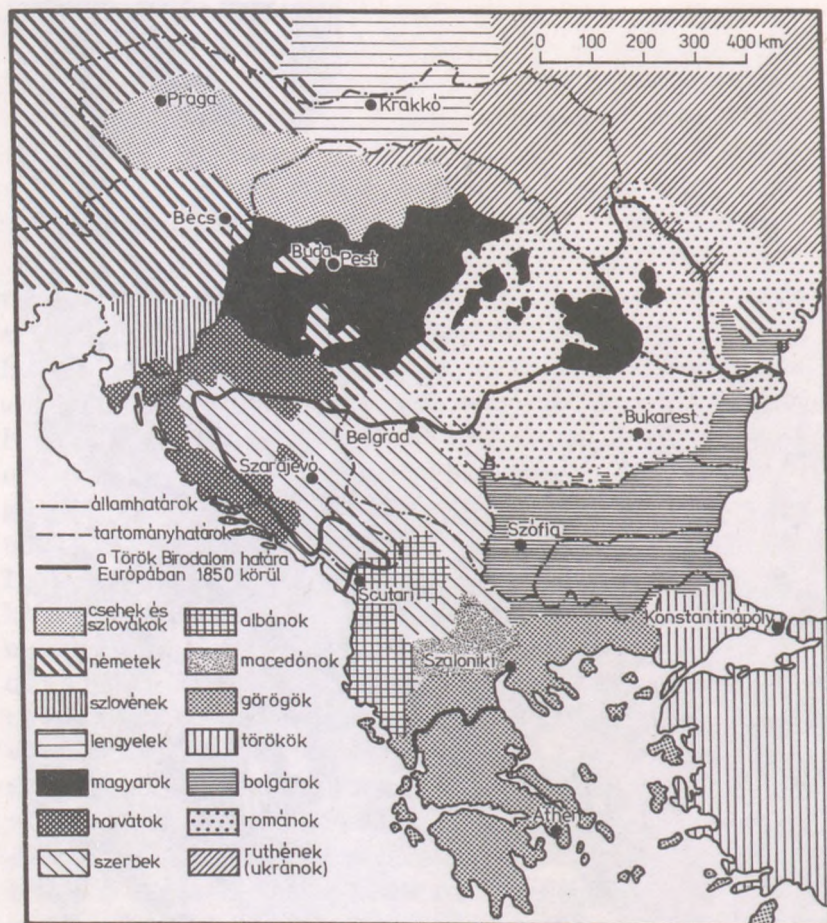

nösen a nemesség, törökebbek lettek a törököknél, fanatikus muzulmánok, és keservesen sanyargatták keresztény parasztjait. Macedóniában a népesség jelentős része szintén mohamedánná lett; a szerbhorvát egyik dialektusát beszélték, egy már csaknem különálló nyelvet (II. térkép).

Így nemcsak keresztények és mohamedánok közt folyt a versengés, hanem keresztények és keresztények között is; nemcsak törökök és szlávok közt, hanem szlávok és szlávok közt is. A Földközi-tenger keleti medencéjében dúló nagyhatalmi versengés miatt a keleti kérdés állandóan robbanással fenyegetett, és a helyi balkáni ellentétek tovább élezték a helyzetet. A 19. század a krími háború, a megszámlálhatatlanul sok balkáni háború és a sorozatos diplomáciai válságok ellenére sem volt képes a kérdést rendezni. 1900-ra a Balkán „Európa lőporos hordója” lett. A robbanásra tizennégy évet kellett várni.

A Török Birodalom rendkívüli gyöngesége már 1815 előtt nyilvánvalóvá vált. 1768 és 1792 között a török sereg sorozatos vereségeket szenvedett az oroszoktól, és a birodalom távoli tartományaiban a szultán hatalma annyira meggyöngült, hogy a helyi pasák gyakorlatilag függetlenséget élveztek. Nyugat-Macedónia hegyei közt Ali pasa, a „janinai oroszlán” 1788-tól

11. Délkelet-Európa az 1850-es években

1822-ig úgy uralkodott, ahogy neki tetszett. Az első balkáni állam 1799-ben nyerte el függetlenségét. Az Adriai-tengertől kissé távolabb egy kicsiny ország terült el: Montenegró. „Mikor Isten megteremtette a világot — így beszéli el egy réges-régi ballada — észrevette, hogy még jó sok szikla maradt tarsolyában; hát az egészet egy sivár földdarabra zúdította — így keletkezett Montenegró.” Uralkodója, I. Péter hadat üzent a törököknek, és kicsiny seregével fényes győzelmet aratott, „Montenegró mészkőhegyei közt — tartja egy másik helyi mondás — a kis sereget megverik, a nagy meg éhen pusztul.” A törökök arra kényszerültek, hogy elismerjék Montenegró függetlenségét és területeket engedjenek át Péternek.

A szerb függetlenség

A 19. század első szláv felkelései inkább a helyi uralkodók igazságtalansága, mint a szultán ellen irányultak. A szerb történelmére büszke nemzet volt, de 1389-ben hadseregét és nemeségét a török leverte a koszovói Rigómezőn, és a balkáni ország elbukott. A török uralom eleinte hatékonyan és kiméletesen működött, a 17–18. századra azonban a korrupció terjedése miatt mind többet követelt. A janicsárok Szerbiában különle-

sen nagy hatalommal rendelkeztek, és uralmuk a társadalmi és gazdasági viszonyok romlását eredményezte. 1717-ben egy angol nemesasszony a következőket írta levelében a törökök meg szállta Szerbiáról: „Átkeltünk a kietlen Szerbián; majdnem mindenütt erdő borítja, bár természettől fogva termékeny ország. Lakói szorgalmasak, ám a parasztok elnyomása olyan méreteket ölt, hogy el kell hagyniuk házukat és megművelt földjüket, mert minden a janicsárok prédája.” A keserűség másik forrása az volt, hogy 1766-ban fölszámolták a szerb ortodox egyházat. A szultán közvetlenül a konstantinápolyi görög patriárka alá rendelte a hívőket, és sok szerb pap helyébe görög lépett. E zord körülmények elviselését rendkívüli mértékben megnehezítette, hogy az északra élő szerbek viszonylagos jólétben éltek a Habsburg-uralom alatt.

Az elkerülhetetlen fölkelés 1804-ben robbant ki. Vezetője Karagyorgye (Fekete György) volt, nevét haja színéről kapta. Remélve, hogy meggyőzi a szultánt némi önkormányzat szükségességéről, először a helybéli janicsárok ellen fordította a lázadást, de amikor Konstantinápoly elutasította önkormányzati javaslatait, függetlenségi háborút indított. A szerbek először — alapos helyismeretük és az orosz támogatás következtében — előnyben voltak, de visszavette őket a megosztott vezetés. Az orosz segítségnyújtás 1812-ben megszűnt, így a törökök fölénybe kerültek, Karagyorgyét pedig száműzték. A visszatérő hódítók kegyetlen bosszúja hamarosan újabb fölkeléshez vezetett, ezúttal Milos Obrenović vezetésével. Milos ravaszabb volt, és sokkal sikeresebb is, mint Karagyorgye. Bár nem ért el teljes függetlenséget, Szerbia északi részében a török uralmat névlegessé tette. Karagyorgye a második felkelés végére tért haza a száműzetésből, megzavarva az éppen a törökökkel tárgyaló Milost. 1817-ben rejtélyes körülmények között — ezek az Obrenović-családra terelték a gyanút — meggyilkolták. Valaki beárulta a törököknél, akik megölték, és fejét trófeaként Belgrádból Konstantinápolyba küldték a szultánnak. Csaknem bizonyosan Milos volt az áruló. Hosszú és véres családi viszály kezdődött az Obrenovićok és a Karagyorgyevicsek között, amely több mint egy évszázadon át tartott.

Milos szerb fejedelem 1839-ig ült a trónon, uralkodása éveiben alakult ki a szerb nacionalizmus. 1833-ban tovább növelte országa területét. Föllendítette a kereskedelmet, kiépítette az úthálózatot, sokat áldozott az oktatásra. Tudósok tanulmányozták a szerb nyelvet és irodalmat, népszerűsítették a nemzet történelmét és kultúráját. Az Obrenovićoknak a legtöbb problémát a Karagyorgyevicsek mellett a hegyi rablóvezérek okozták, akik minden kormányt ellenségüknek tartottak, mert csökkeneni akarta hatalmukat és adót akart szedni. Mivel már nem voltak törökök, akiket fosztogatni lehetett volna, előszeretettel vettek részt családi vérbosszúban. 1804 és 1945 között Szerbia (Jugoszlávia) kilenc uralkodója közül négyet meggyilkoltak, négyet pedig száműzték!

A görög függetlenség

A legtöbb európai hajlamos volt arra, hogy megvetéssel tekintsen a szlávokra. Még 1868-ban is a következőket mondta egy magyar gróf egy osztrák kancellárnak: „Önök vigyáznak a saját barbáraikra, mi a mieinkre” — és a barbárokon mindketten a területükön élő szláv lakosságot értették. Így a szerbiai események nem keltettek különösebb érdeklődést a kontinens egyéb részein. A nyomukban fellángoló görög felkelésekkel kapcsolatban azonban egészen más volt a helyzet. Bár a legtöbb görög hasonlított balkáni szomszédaira: itt is voltak bandavezérek, a parasztok itt is kizárólag az ortodox egyházra hallgattak, de volt még egy réteg — görög kereskedők, diplomaták, köztisztviselők, tengerészek szerteszét a Török Birodalomban —, amely a későbbiekben fontos szerepet játszott. E jómódú és művelt csoport, amely kiterjedt kapcsolatokat ápolt Európa egyéb térségeivel, világosan látta kora Görögországának nyomorúságát, összehasonlítva azt a dicsőséges múlttal. A francia forradalom híre felrázta a görögöket: a forradalmár Rhigas átírta és a görög viszonyokhoz alakította a francia nemzeti himnuszt, a Marseillaise-t, és titkos társaságot alapított a görög múlt tanulmányozására és a liberális forradalom előkészítésére. Ahol csak művelt görögök tevékenykedtek, mindenütt ilyesfajta társaságok működtek. A legnagyobb hatása a Nemzeti Társaságnak volt, amely 1814-ben alakult a fekete-tengeri Odessza kikötőjében. 1821-ben felkelést szerveztek Moldáviában Ypszilantisz herceg vezetésével. Úgy látszik, azt gondolták, hogy a moldáviai parasztok rokonszenveznek majd a görög függetlenség eszméjével,

Felkelések a görög függetlenségi háború kezdetén. Az ortodox görögkeleti papok vezető szerepet játszottak a felkelésben

ám ők éppúgy nem kedvelték a görög köztisztviselőket, mint a török uralkodókat, így Ypszilantisz nem kapott elegendő támogatást, és a felkelést hamarosan leverték.

Közben egy sokkal nagyobb arányú felkelés tört ki Görögország déli részén, amely merőben különbözött Ypszilantisz mozgalmától. Ezen a területen a törökök 1770 óta zsarnokoskodó albán csapatok segítségével tartották fenn uralmukat, de maradandó siker nélkül. A belső rend kivételesnek számított, a környék valódi urai a görög szegénylegényvezérek, a *klephtek* voltak. Amikor Germanosz, Patrasz püspöke 1821. március 25-én Hagia Lavra kolostorában kibontotta a nemzeti lobogót — e napot a görögök ma is a függetlenség napjaként ünneplik —, nem újabb háborút indított el, hanem összefogta a már zajló kisebb háborúkat. E függetlenségi harc hősei — például Kolo-kotronisz és Klepht Odüsszeusz — sokkal inkább emlékeztettek Karagyorgyéra vagy a janinai Ali pasára, mint a korszak tipikus nemzeti hőseire: az amerikai George Washingtonra, a francia La Fayette-re vagy az ógörög hősökre, mint Miltiadész vagy Leónidasz. Görögország azonban olyan sokat jelentett a homéroszi és thuküdidészi klasszikus hagyományon nevelkedett Európa számára, és a görög értelmiségiek forradalmi írásai oly meggyőző erővel hatottak, hogy Európa liberálisai hatalmas lelkesedéssel vették pártfogásba a görög függetlenség ügyét.

Senki sem szólt ékesszólóbban erről, mint Byron, az angol költő. Marathonban tett látogatása — ahol időszámításunk előtt 490-ben az athéniek visszaverték a perzsa támadókat — e sorokat ihlette:

Néznek Marathonra a hegyek -
S Marathon a tengerre néz;
Ott álmodoztam egykor én,
Hogy még Göröghon szabad lész.

Thermopülében időszámításunk előtt 480-ban 300 spártai egy keskeny hegyszorosban 50 ezer perzsát tartóztatott föl. Hősies-gükről így emlékezik meg:

Add vissza, föld, kebeledből
Spártai elhunyt hőseink!
A háromszázból hármat adj:
És Thermopylaenk újra nagy!

Az új görök dalnok. Részletek a *Don Juan*ból — Arany János fordítása

Byron nem csak költő volt. Elment Görögországba, hogy együtt harcoljon a forradalmárokkal a szabadságért. Mindent megtett azért, hogy pénzt teremtsen elő és egyesítse az egymás ellen szító görög vezéreket. 1824-ben betegség okozta a halálát Miszszolunghiban. Példáján föllelkesülve sok ifjú liberális kerekedett fel — főleg Angliában és Franciaországban —, hogy Görögországba menjen harcolni.

Byron

A navarinói csata, 1827

A háború rendkívüli kegyetlenkedések közepette zajlott. A görögök első sikereiket 8 ezer védtelen török lemészárlásával ünnepelték. A törökök válaszul a konstantinápolyi görögöket koncolták föl, az ortodox egyház pátriárkáját pedig húsvét vasárnapján palotájának kapujára akasztották fel, majd holttestét a tengerbe vetették. A legszonytatóbb események 1822-ben történtek Chios szigetén. Az év elején a szigetnek közel 100 ezer lakosa volt. Augusztusban, miután a törökök végeztek velük, mindössze 1800-an maradtak: 23 ezret megöltek, több mint 47 ezret pedig eladtak rabszolgának.

Bármekkora fölháborodással fogadta is az európai közvélemény a vérengzéseket, különösen a törökök mészárlásait, az államférfiaknak nem állt szándékukban hadat viselni a szultánnal. A görögök megsegítése mindenütt a forradalmat bátorítaná — vélekedtek. Legjobb volna, érvelt Metternich, ha a felkelés „a civilizáció kerítésén túl égne el”. Ausztria, Franciaország és Anglia sem adott segítséget a görögöknek, nehogy a Török Birodalom gyengítésével Oroszországot erősítsék.

1824 után azonban megváltoztatták álláspontjukat. A szultán ugyanis, elveszítvén a sikerbe vetett minden reményét, bevonta terveibe Mohamed Alit és mostohafiát, Ibrahimot, hogy döntő csapást mérjen a görögökre. Mohamed Ali Egyiptom pasája volt, a leghatalmasabb a szultán pasái között, ütöképes hadsereggel és flottával. Ibrahim a görögök ellen fordult, és már-már teljes sikert aratott, amikor az oroszok úgy döntöttek, beavatkoznak. Nagy-Britannia és Franciaország szövetséget írt alá az

oroszokkal 1827-ben, és egy egyesített angol—francia—orosz flotta hajózott a görög vizekre. Nem kívántak Törökországgal háborúzni. Azt remélték, hogy a haditengerészeti erők meggyőzik a szultánt: tárgyalnia kell a görög kérdés megoldásáról. A török hajóparancsnok azonban olyan ostoba volt, hogy tüzet nyitott egy közeledő szövetséges hajóra, amikor az tárgyalni készült velük. Codrington tengernagy, a szövetséges flotta főparancsnoka az egész török flottát megsemmisítette a Navarino-öbölben. Amint azt Wellington, a brit miniszterelnök mondta, „kellemetlen ügy volt”, de a franciák és az oroszok katonai segítségével együtt biztosította a görög függetlenséget. Az Oroszország és Törökország közötti drinápolyi (ma Edirne) béke elismerte a görög függetlenséget. 1830 és 1832 között a londoni konferencia kidolgozta az új állam határait, 1833-ban pedig a tizenhét éves Ottó bajor herceget választották meg görög királynak.

A görögök azonban egyáltalán nem voltak megelégedve az új határokkal. A Korinthoszi-öböltől északra, a görög nyelvterületeknek csupán egy kicsiny részét ölelte fel, Kréta szigete pedig török kézen maradt. Ottó király sem bizonyult népszerűnek. A vezető állásokat inkább bajorok kapták, mint görögök, és csupán 1843-ban, egy vértelen forradalom nyomására ismerte el az alkotmányt. Jelentős változás mégsem történt. Az egymást követő kormányok állandóan pénzhiánnyal küszködtek, és képtelenek voltak legyőzni a banditizmust. 1862-ben Ottó arra kényszerült, hogy lemondjon a trónról. Nagy-Britannia gondoskodott az újabb trónörökösről a walesi herceg sógora, Dániai Vilmos György herceg személyében. Azonban az idő múlása sem békítette meg a görögöket az 1832. évi határokkal, és területi igényeik szembefordították őket Bulgáriával és Törökországgal. Három háború zajlott le 1914 előtt, valamint még egy 1920 és 1923 között, amíg Görögország jelenlegi határai kialakultak. Így azonban, noha a független görög állam megszületését egész Európában üdvözölték, az valójában nem tett sokat a Földközi-tenger keleti medencéjében feszülő ellentétek csökkentésére.

Mohamed Ali

Az 1830-as és 1840-es években Miklós, Oroszország cárja a „békés behatolás” politikáját folytatta Törökország irányában (12. térkép). Tanácsadói a következőképpen érveltek: Oroszország balkáni pozíciója olyan erős a többi európai hatalomhoz képest, hogy Törökországgal nem érdemes háborúzni. Ez a békés politika 1833-ban sikeresnek bizonyult, amikor Mahmud szultánnak Oroszországhoz kellett fordulnia, hogy az szövetkezzen vele. Mohamed Ali volt az, aki a szultánt erre a kétségszerű lépésre kényszerítette. Ő ugyanis a franciák támogatásával ki akarta terjeszteni hatalmát Szíriára is, és remélte, hogy a szultán jóváhagyja majd terveit. Amikor rájött, hogy épp ellen-

kezőleg, a szultán csökkenteni akarja egyiptomi hatalmát, Ibrahimot Konstantinápoly ellen küldte. Ibrahim volt a legjobb tábornok az egész Török Birodalomban. 1831-ben és 1832-ben győzelmet győzelemre halmozott. A koniehi csatában megsemmisítette a szultán utolsó seregét, és Konstantinápoly sorsa az ő kezébe került. Kétségbeesésében a szultán Nagy-Britanniához fordult segítségért. A brit nagykövet tanácsa ellenére a külügyminiszter, Palmerston erre nem volt hajlandó, mert szerinte túlságosan nagy lett volna a kockázat. Csak ezután fordult Mahmud Oroszországhoz. „A fuldokló — jegyezte meg egyik tanácsadója —, a kigyóba is belekapaszzkodik.” A katonai segítség viszonzásaképpen Miklós kierőszakolta a törököktől az unkiár-iszkeleszi szerződés aláírását (1833), amely a Fekete-tengert gyakorlatilag orosz beltengerré változtatta. Mohamed Ali és Ibrahim belement a tárgyalásokba, és el is érték, amit akartak. A brit érdekek komoly mértékben háttérbe szorultak, ezért Palmerston, egy különösen tehetséges követ, Stratford Canning (később Lord Stratford de Redcliffe) segítségével lépéseket tett a brit befolyás helyreállítására. Mindketten elhatározták — és mindkettő szokatlanul elszánt férfi volt —, hogy hasonló válság esetében Anglia jóval aktívabb szerepet fog játszani.

Hét év múlva, 1839-ben erre alkalom is adódott. A szereplők ugyanazok: Mahmud szultán, Mohamed Ali és Ibrahim, valamint Oroszország, Nagy-Britannia és Franciaország. Mahmud megtett minden tőle telhetőt, hogy összeroppantsa Mohamed Ali hatalmát, és bár már a halálos ágyán feküdt, seregeit az egyiptomi pasa ellen küldte. Az eredmény végzetesnek bizonyult. Ibrahim fölényes győzelmet aratott Nezibnél, Mahmud meghalt, a török sereg pedig Alexandriába szökött. Mohamed Ali, a franciák titkos támogatásával, egy tapasztalatlan, tizenhat éves ifjú ellenében úgy gondolta, olyan békefeltételeket szabhat, amilyeneket csak akar. Palmerston azonban közbelépett. Mialatt a brit flotta ostromzár alá vette Alexandriát, nagyszabású nemzetközi konferenciát indítványozott 1840 júniusára, és rávette Oroszországot, Ausztriát és Poroszországot, hogy Mohamed Alit csupán Egyiptom és Akko örökös pasájának ismerjék el. Sem a franciákat, sem Mohamed Alit nem kérdezték. Thiers, a francia miniszterelnök azt mondta erről: „Diplomáciám Waterlooja volt.” A francia kormány felháborodott, és még azt is fontolóra vette, hogy hadat üzen Nagy-Britanniának. Szerencsére azonban meggondolta magát, Thiers-t pedig a kevésbé agresszív Soult váltotta föl. Ezalatt a brit flotta Bejrútot és Akkót ágyúzta, kényszerítve Ibrahimot, hogy visszavonuljon Egyiptomba, Napier tengernagy megjelenése Alexandriában rábírta Mohamed Alit, hogy tárgyalóasztal mellé üljön. A Palmerston irányította tárgyalások eredményeként Egyiptomra korlátozták Mohamed Ali hatalmát, és 1841-ben aláírták a Boszporusz-tengerszorosra vonatkozó egyezményt. Mindenfajta külföldi hadihajónak tilos volt behatolnia a Fekete- és a Földközi-tenger közötti szorosba. Ez Palmerston diplomáciájá-

nak óriási győzelme volt. Az oroszoknak az unkiar-iszkeleszi egyezményel szerzett előnyei kiegyenlítődtek, és az új szultán, Abdül Medzsid a britek barátságára épített. Ettől fogva Palmerston és külügyminiszter utódai azon a véleményen voltak, hogy a Török Birodalmat lehet és kell támogatni az orosz expanzió ellen. Ahogy Palmerston a maga őszinte módján mondta: „amit nap mint nap hallunk a Török Birodalom hanyatlásáról, miszerint az csupán egy hulla, vagy kiszáradt farönk, és így tovább, az szintisza ostobaság.” Így Anglia arról volt meggyőződve, hogy Törökország, bár beteg, de nem gyógyíthatatlan, Oroszország az ellenkezőjét vallotta.

A krími háború

Ez az alapvető véleménykülönbség határozta meg a Földközi-tenger keleti részének történelmét a század hátralévő felében. 1844-ben Miklós cár ellátogatott Angliába, és hosszas beszélgetést folytatott Aberdeennel, Peel tory kormányának külügyminiszterével. Mivel véleménye szerint Törökország haldoklott, Miklós azt javasolta, hogy Nagy-Britannia és Oroszország közösen tervezze meg, mi történjék halála után. A felosztás kézenfekvő megoldás — érvelt. Oroszország megkapná Konstantinápolyt, Egyiptom és Kréta pedig Nagy-Britanniáé lenne. Aberdeen nem volt erőszakos ember, és meghagyta Miklóst azon hitében, hogy — bár a szigetország nem túlságosan rajong felosztási tervéért, — Törökország védelmére valószínűleg nem indítana háborút. Miklós alábecsülte a brit kormánynak a Török Birodalom megújításába és feléledésébe vetett bizalmát, és azt is, hogy mennyire oroszellenes lett a brit közvélemény a 19. század közepére.

A keleti kérdés kapcsán kirobbant következő válság először nem érintette közvetlenül Nagy-Britanniát. 1850-ben Jeruzsálemben és Betlehemben heves vita tört ki katolikus és ortodox papok között a szent helyek felügyeletéről. Az orosz cár mindig is jogot formált a török birodalmon belüli ortodox keresztények érdekeinek képviselésére. Ugyanakkor Franciaország is — a keresztes háborúk óta — hagyományosan a Szentföldön élő keresztények védelmezőjeként lépett föl, legalábbis, amikor ez egybevágott saját érdekeivel. Ezúttal III. Napóleon francia császárnak megérte, hogy beavatkozzon a katolikusok mellett, mert fontosnak ítélte, hogy otthon élvezze a francia katolikus egyház támogatását. Miklós cár nem állhatta III. Napóleont, részben, mert felkapaszkodott politikusként tartotta, részben meg Bonaparte volta miatt. Ráadásul 1774 óta Oroszország különleges jogot formált az összes keresztény védelmezésére a Török Birodalmon belül, és a franciák éppen ezt fenyegették. Nagy-Britannia úgy került a vitába, hogy mind Franciaország, mind Oroszország támogatásáért folyamodott.

Egyik hatalom sem akart háborút, és nem is tartotta valószínűnek, hogy ez a lényegében jelentéktelen incidens oda vezet-

het. 1853—1854-ben azonban akkora volt a diplomáciai zűrzavar és annyi a baklövés, hogy mégis kitört a krími háború, az első nagyobb európai konfliktus 1815 óta. Az egyik oldalon Oroszország állt, a másikon Nagy-Britannia, Franciaország és Törökország. Az események szomorú sorozata a következőképpen alakult. Miklós cár, abban a reményben, hogy Nagy-Britannia nem hagyja magát túlságosan mélyen belekeverni a szent helyek ügyébe, Mensikov herceget, egy gőgös és minden diplomáciai érzék nélküli férfiút küldte, hogy érvényesítse Oroszország jogát a törökországi keresztények védelmezésére, oly módon, ahogy azt célszerűnek látja. Mivel a szultán már a franciák javára döntött a szentföldi követelések ügyében, ez a küldetés csupán a törökök és a franciák felbőszítésére szolgált. Ugyanakkor meggyőzte Nagy-Britanniát: Oroszország a válságot arra használja föl, hogy nagyobb befolyást biztosítson magának a Török Birodalmon belül. Sem Aberdeen, immár Nagy-Britannia miniszterelnöke, sem Clarendon, 1853 februárjától külügyminisztere nem kívánt háborút, de nem voltak a helyzet urai. Palmerston, bár hivatalosan nem ő irányította akkor a külügyeket, egy harcias frakció élén hevesen bírálta a kormányt. A britek és a franciák nagyszabású sajtóhadjáratot indítottak az orosz zsarnok ellen. Konstantinápolyban Lord Stratford de Redcliffe, „Anglia keleti szóvivője”, aki híres volt oroszellenes-ségéről, és arról, hogy könnyen dönt az erőszakos megoldások mellett, bár sosem fordult szembe nyíltan Aberdeen utasításaival, egyértelműen azt sugallta a törököknek, hogy London elszántabb, mint amilyen valójában volt. Emiatt a törökök visszautasították az oroszok kéréseit. Miklós cár, aki még mindig azt hitte, hogy Nagy-Britannia nem jelent valódi veszélyt, vakmerő lépésre szánta el magát: csapataival bevonult a török fennhatóság alatt álló Moldáviába és Havasalföldre, hogy megmutassa, komolyan beszél. III. Napóleon, aki kevésbé tartott a háborútól, mint Aberdeen, és semmiképpen sem akarta elveszíteni hidegvérét, az egyik francia flottát Konstantinápoly közelébe irányította. 1853 júniusában a brit flotta csatlakozott a franciához a Dardanellákon kívül. A háború azonban még mindig valószínűtlennek látszott, különösen azért, mert az érintett hatalmak az osztrákok meghívására Bécsben tárgyaltak. Ekkorra azonban a brit, és bizonyos fokig a francia közvéleményt már egyre kevésbé lehetett megnyugtatni: Oroszország teljes visszavonulását kívánták. A törökök is támadó hangulatba kerültek. A diplomáciai gépezet túl lassan működött, októberben pedig Abdül Medzsid szultán, bízva abban, hogy Franciaország és Nagy-Britannia most sem hagyja magára, hadat üzent Oroszországnak, mert az nem volt hajlandó kiűriteni Moldáviát és Havasalföldet. „Ezek a bestiális törökök hadat merészelték üzenni”, mondta a felbőszült Clarendon feleségének. Bár Franciaország és Nagy-Britannia még mindig kívártak, túl messzire mentek ahhoz, hogy szégyen nélkül visszavonulhattak volna. Flottáik még jobban megközelítették Konstantinápolyt, és ami-

kor az orosz flotta feltartóztatott és megsemmisített egy török hajóhadat Sinopnál 1853 novemberében, a két nyugati hatalom szemében ezen akció szándékos kihívásnak tűnt. A brit sajtó a két, egymással hivatalosan is hadban álló ország fegyveres összecsapását áruló és brutális mészárlásnak tekintette, és háborút követelt. Végül, 1854 márciusában Nagy-Britannia és Franciaország hadat üzent Oroszországnak, azzal a hivatalos indoklással, hogy kiűzzék az orosz csapatokat a török területekről, és hogy az oroszok mondjanak le a török keresztények védelmére formált különleges jogaikról.

A hadműveleteket még rosszabbul irányították, mint az idevezető lépéseket. Szembeötlő volt a hadtestparancsnokok rendkívüli ostobasága mindkét oldalról, és az ugyancsak rendkívüli mértékű bátorság és türelem, amelyet az előbbiekből hibái miatt szenvedők tanúsítottak. Mivel Ausztria fenyegetése — hogy csatlakozik a szövetségesekhez, ha az oroszok a Duna-medencében maradnak — elég volt az orosz visszavonulás kikényszerítésére, a francia és brit seregek új területet kerestek a támadáshoz. A Krím félszigetet választották, a cél Szevasztopol hatalmas tengeri kikötője volt. A szövetségesek partraszállását a félsziget északkeleti partján rosszul szervezték meg, Mensikov orosz parancsnok mégsem tudott nekik komoly veszteséget okozni. A dél felé nyomuló brit és francia gyalogság nem kis hősiességgel végrehajtotta az átkelést az Alma folyón. Akkor azonban tábornokaik, St. Arnaud és Raglan elszalasztották a nagy lehetőséget, hogy a hadjáratot gyorsan és győztesen fejezzék be. A Szevasztopolhoz vezető út nyitva állt előttük, a város gyakorlatilag védtelen maradt. Ők azonban a lassú, kerülő utat választották a gyors és közvetlen helyett. Mire Szevasztopol körülvették,

2. A Földközi-tenger keleti me-
lencéje a 19. század közepén

"WELL, JACK! HERE'S GOOD NEWS FROM HOME. WE'RE TO HAVE A MEDAL."
 "THAT'S VERY KIND. MAYBE ONE OF THESE DAYS WE'LL HAVE A COAT TO STICK IT ON?"

„Ellátmánygondok” —
 karikatúra a Punchból, 1855
 Az aláírás: „Jack, jó hírem
 van! Kitüntetést kapunk!”
 „Nagyon kedves. Esetleg
 elképzelhető, hogy mostanság
 valamikor kabátot is kapunk,
 amire feltűzhetjük?”

Todleben, mindkét fél egyetlen valamennyire is tehetséges tábornoka addigra jelentősen megszilárdította a város védelmét, és Mensikov a megerősített orosz sereggel a közelben állt. A szövetségeseknek ostromot kellett kezdeniük a hosszú krími télben, s ez végzetesnek bizonyult, mivel a kolera és a vérhas a hideggel együtt támadtak. A brit sereg különösen sokat szenvedett, mert ellátmányuk és egészségügyi személyzetük nem felelt meg a körülményeknek. Szerencséjükre a botrányos helyzetre mások is felfigyeltek. A *The Times* legjobb riportere, W. H. Russell a címdoldalon írt a dologról. Cenzúra nem létezett, és ő nem az az ember volt, aki szépítgette volna a helyzetet. Jelentése óriási felzúdulást váltott ki Londonban, és Florence Nightingale a scutari (Üsküdar) kórházba sietett, hogy megkezdje legendás ápolónői munkáját a sebesültek között. A franciák jobban fölkészültek, mint az angolok, a tél folyamán elszenvedett veszteségeik azonban még így is jelentősek voltak. Mivel a francia hatóságok meghamisították a veszteséglistát, a nyilvánosság nem tudott az áldozatok számáról. Ami az oroszokat illeti, erősítésül hozott katonáik kétharmada (zömmel jobbágyok) éhen halt, vagy betegségben pusztult el, mielőtt célhoz érhetett volna.

Mivel Szevasztopolt már körülzárták a szövetségesek, Mensikovnak meg kellett kísérelnie a gyűrű széttörését, különben a város védőire vereség várt. Három ízben támadott — Balaclavánál, Inkermannál és a Csernaja folyónál. Mindhárom ízben visszaverték, kemény harcok után. A balaclavai ütközet alatt követték el a háború leghírhedtebb balfogását. A britek tengeri flottájukat védték az orosz támadástól. Raglan, aki a dombokról figyelte a harcot, arra utasította lovasságát, akadályozza meg az oroszokat abban, hogy zsákmányul ejtsenek néhány angol ágyút. A lovassági parancsnoknak, Lord Lucannak küldött parancsa azonban nem volt világosan fogalmazva, mivel Lucan nem látta a kérdéses ágyúkat, érthetetlennek tartotta az utasítást. Érthetetlen volt az Lord Cardigan, a könnyűlovasság pa-

rancsnoka számára is, akinek végre kellett volna hajtania a támadást. Lucan és Cardigan azonban sógorok voltak és ki nem állhatták egymást. Mindkettő mereven ragaszkodott ahhoz az elvhez, hogy parancs az parancs, és így nem tudták megtárgyalni, mire is gondolt valójában Raglan. Az egyetlen ember, aki segíthetett volna rajtuk, Nolan őrnagy — ő hozta a parancsot Raglantól —, mindenáron harcolni akart, és annyira megvetette a civakodó arisztokratákat, hogy kurta megjegyzései csak felmérgezték és még jobban félrevezették őket. Ennek eredményeképpen a könnyűlovasság, a világ legjobb lovashadserege nem abban a völgyben támadott, ahol kellett volna, s így feltartott lándzsáikkal egyenesen az orosz tüzéség fő erőinek a torkába rohantak. Közel hétszázan támadtak. Mindössze 195 katona jött vissza.

Nem dolguk a felelet,
se kérdeni, hogy minek,
dolguk: ott halni meg,
s bár az a völgy a halál,
vágat a hatszáz.

*A könnyűlovasság támadása:
az orosz tüzéség fő ereje
baloldalt látható*

Lord Tennyson: *A könnyű lovasbrigád rohama* — Tellér Gyula fordítása

Így írt Tennyson egyik költeményében, amely bátor hőstettként dicsőítette a támadást. Egy, a támadást távolról szemlélő francia tiszt rövidebb és találóbb megjegyzést tett az eseményről — *'magnifique, mais ce n'est pas la guerre'* (látványnak nagy-szerű, de nem ez a háború).

A csernajai csata után a franciák bevették a városra néző Malakov erődöt, Todleben akkor úgy határozott, hogy a város nem védhető, és 1855 szeptemberében kiürítette.

Gyakorlatilag vége volt a krími hadjáratnak. A britek balti-tengeri támadása majdnem semmit sem ért el, a Fekete-tengertől délre pedig az oroszok tovább harcoltak Kars erődje körül. Az oroszok készek voltak békét kötni. Miklós 1855-ben meghalt, és nyomában II. Sándor cár lépett a trónra, egy értelmes fiatalember, akit mélységesen megdöbbenettek az orosz hadsereg és közigazgatás hiányosságai, amelyek a háborúban váltak nyilvánvalóvá. Csupán a britek, a krími megaláztatást megtorolni kívánó britek akarták folytatni a harcot, de amikor Franciaország közölte, hogy felkészült a tárgyalásra az oroszokkal, nekik sem maradt más választásuk. III. Napóleon meghívására Párizsban 1856-ban megegyeztek a békefeltételekben. A háború mintegy 500 ezer ember életébe került. Oroszország több mint 300 ezer főt veszített, Franciaország körülbelül 100 ezret, Nagy-Britannia pedig 60 ezret. Ez volt a legnagyobb áldozatokat követelő európai háború 1815 és 1914 között.

A párizsi békével Oroszország komoly vereséget szenvedett. Elvesztette a Duna torkolatánál fekvő területeit, fel kellett adnia minden igényét a török keresztények védelmét illetőleg, és elfogadta, hogy a Fekete-tengeren békeidőben nem tartózkodhatnak hadihajók. Törökország beléphetett az európai nagyhatalmak közösségébe, és azt is írásba foglalták, hogy egyetlen hatalomnak sincs joga a szultán és keresztény alattvalóinak vitájába beavatkozni. Viszonzásképpen a szultán reformokat ígért, amelyek javítanák a keresztények helyzetét, továbbá nagyobb függetlenséget Moldáviának és Havasalföldnek (a későbbi Romániának), valamint Szerbiának. A főbb hatalmak engedélyezték a szabad hajózást a Dunán.

Rossz békével fejeztek be egy feleslegesen vívott háborút. A feltételek túlságosan kemények voltak Oroszország számára. A szultán ígérte reformokat sohasem valósították meg, és igen kevés engedményt tettek a balkáni népek nemzeti törekvéseinek. Bár a szövetségesek elértek csaknem mindent, amiért küzdöttek — tekintélyt, török függetlenséget, a fekete-tengeri orosz terjeszkedés megállítását — a keleti kérdés megoldására semmit nem tettek. Amint a század második felében ez nyilvánvalóvá válik, Törökország jövőjét illetően Miklós cárnak volt igaza, nem pedig Palmerstonnak. Európában a Török Birodalom haldoklott. A krími háború eredményeképpen 1856-tól 1914-ig inkább a balkáni népek sorsa került a keleti kérdés középpontjába a Konstantinápolyra vonatkozó orosz tervek helyett.

8. III. Napóleon

1789 és 1914 között az egyetlen igazán fontos évszám 1848. Ebben az évben forradalmak sora borította lángba Európát Palermótól Párizsig, Berlinton Belgrádig. Bár az év franciaországi eseményeivel ebben a fejezetben fogunk foglalkozni, Európa többi országának krónikájával egy másikban, és noha ezen eseményeknek okai és következményei országonként jelentős mértékben változnak, hangsúlyozni kell, hogy a forradalmak szoros kapcsolatban álltak egymással. 1848 januárjában a szicíliai fölkelés nyomán a párizsi kávéházakban is egyre többet bírálták a kormányt. Az 1848-as februári francia forradalom tette buzdította a bécsi diákokat. Még Angliát is megcsapta a változás szele. Az 1841 óta sorvadó chartista mozgalmat feltámasztotta a kontinens példája, és 1848 áprilisában még egy utolsó erőfeszítést tett. Elbukott ugyan, de ideig-óráig eléggé veszélyesnek tartották, és a kormány Wellington hercegét nevezte ki London katonai parancsnokává. Egy pillanatra úgy tűnt, Európa a politikai tél végét érzi. 1848 tavasza egyben politikai ébredés is volt, hiszen az alkotmányos és társadalmi reformok nyara karnyújtásnyi közelségbe került. Egy év múlva a reformerek szárnyaló reményei megghiúsultak, 1850-re Európát ismét reakciós erők irányították. Az 1848 utáni Európa mégsem lehetett már többé a régi.

Az 1848-as forradalom Franciaországban

Párizs volt az első nagy európai főváros, ahol az utcán barikádok épültek. 1848 elején a júliusi monarchia (azért hívták így, mert Lajos Fülöp 1830 júliusában került hatalomra) közel 18 éve állt fenn — Franciaországban a legtovább működő stabil kormánynak számított az 1789-es forradalom óta. „Franciaország unatkozik” — mondta a költő és szónok Lamartine, aki később központi szerepet játszott az eljövendő hónapok politikai eseményeiben, és szavait gyakran idézték annak magyarázatára, hogy a válságos napokban miért maradt Lajos Fülöp rendszere támasz nélkül. De az unalom egymagában nem szül forradalmat. Sok franciát keserített el és bosszantott Lajos Fülöp országglása. Ennek a keserűségnek számos oka volt. Először is súlyos gazdasági válság alakult ki, amely hatással volt mind a vidéki, mind a városi életre. 1846—47-ben nem termett elég gabona, és ahogy emelkedett a kenyér ára, az iparban is hanyatlás kezdődött. Európa legnagyobb része hasonló cipőben járt, de Franciaország helyzetét tovább nehezítette a vasútépítési

panamák kiváltotta pénzügyi válság. Következésképpen széles körűvé vált a munkanélküliség és az éhezés, s ezt a kormány képtelen volt orvosolni. Másodszor, a kormány külpolitikájával elidegenítette magától a birtokos osztályt, leghűségesebb támogatóját. Az 1830-as években Lajos Fülöp békés politikát követett, melynek alapköve az Angliával való megegyezés volt. Ez ugyan egy csöppet sem vált dicsőségére, de üzleti szempontból annál előnyösebbnek bizonyult. 1847-ben azonban Lajos Fülöp és Guizot miniszterelnök úgy foglalt állást a spanyol örökösödés kérdésében, hogy azzal — pusztán a királyi család érdekében — kockára tette Anglia értékes barátságát. Harmadszor pedig mindenütt érezni lehetett, hogy égető szükség van társadalmi reformokra. Franciaország az 1840-es években ipari forradalmának korai szakaszánál tartott, és néhány gyorsan fejlődő városban, mint például Lille vagy Amiens, a körülmények legalább olyan rosszak, ha nem rosszabbak voltak, mint Angliában. Míg azonban a La Manche csatorna másik partján Shaftesbury és a hozzá hasonló államférfiak sikerrel buzdították a kormányt a társadalmi viszonyok javítására, Guizot-t egyáltalán nem lehetett meggyőzni arról, hogy a reformok a kormányra tartoznak. Negyedszer — és e szempont a legfontosabb, mert ezért tört ki a februári forradalom — Lajos Fülöp rendszere elutasította az országgyűlés reformjának gondolatát. Ekkorra Franciaország népessége 35 millió lakost számlált, amiből mindössze 241 ezernek volt szavazati joga. 1847-ben Guizot még a nemzetőrségtől is megtagadta e jogot, és amikor a közvélemény ellene fordult, egyre nagyobb mértékben kellett a korrupció eszközeit igénybe vennie hatalmának fenntartásához.

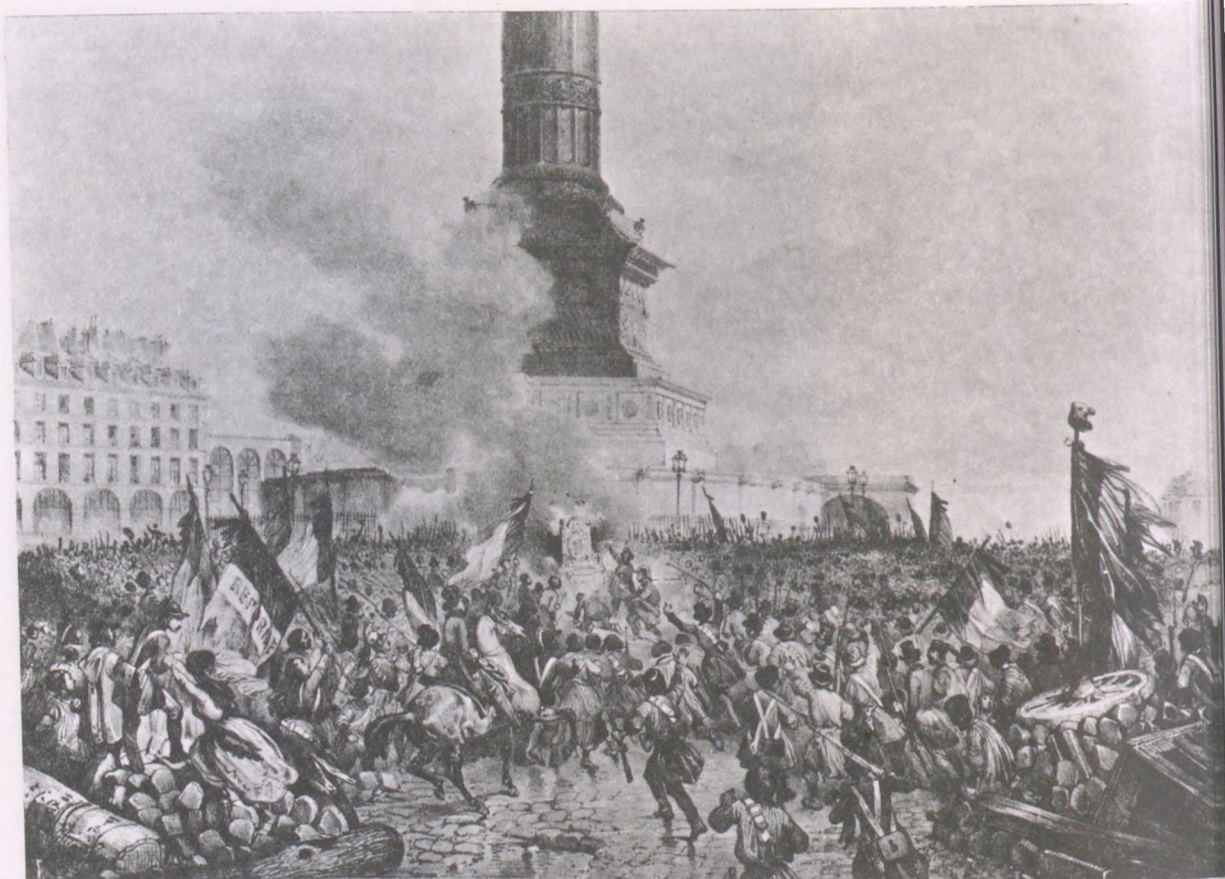
Forradalomra senki nem számított. Fél éven át tartottak rendszeresen politikai bankettek az országgyűlési reform tá-

mogatására. E rendezvények megghiúsítására a kormány ügyetlen kísérletet tett, s ez vezetett oda, hogy a munkások és diákok az utcára vonultak és barikádokat emeltek. Általános zűrzavar uralkodott, és hamarosan világossá vált, hogy Guizot nem számíthat sem a Nemzeti Gárda, sem pedig a hadsereg hűségére. Mikor Lajos Fülöp végre rászánta magát, hogy elbocsássa miniszterelnökét, már késő volt. Néhány önuralmát veszített katonára a tömeg közé lőtt. Több mint harminc embert öltek meg, s a lázadás forradalommá szélesedett. Február 24-én a király lemondott a trónról, a Tuileriák kertjén keresztül megszökött, és áruhában, Mr. William Smithként érkezett Newhavenbe.

A júliusi monarchia gyors összeomlása kaotikus állapotban hagyta Franciaországot. A forradalom vezérei azonnal összegyűltek, és a tüntetők éljenzésétől kísérvé Lajos Fülöp lemondása napján megalakították az ideiglenes kormányt. Érdekes figurák kerültek előtérbe: Albert, a munkás, aki osztálya érdekeit képviselte, Louis Blanc, író és politikai gondolkodó, az első igazi szocialista Európában, akinek közhivatal jutott, és Lamartine, a költő és történész. Ám ők csupán a júliusi monarchia megvetésében értettek egyet, abban hogy elhatározták: nem lesz többé királyuk. Februárban és márciusban sikerült megegyezniük három főbb politikai elhatározást illetőleg. Megnyitották a nemzetörséget minden társadalmi osztály előtt; nemzeti műhelyeket állítottak föl, hogy megpróbálják csökkenteni a munkanélküliséget és elrendelték, hogy azonnal tartsanak választásokat, amelyeken minden testileg és szellemileg ép embert szavazati jog illet meg. Ettől fogva a választóvonalak egyre világosabban látszottak, akárcsak az ellentét Párizs és a vidék politikai hozzáállása között. Az új választók összesen több mint 9 millióan, áprilisban járultak az urnákhoz és egy olyan törvényhozó gyűlésnek adtak mandátumot, amely sokkal mérsékeltebb volt az ideiglenes kormánytól. Ez hamarosan megmutatkozott, amikor Blanc-t és Albert-t, a párizsi munkásosztály hőseit kizárták az új kormányból. Eddig a pontig az 1848-as francia forradalom sok bohózatot tartalmazott, most viszont tragédiába csapott át. Blanc volt a nemzeti műhelyek gondolatának sugalmazója, melyeket köztulajdonba szándékozott bocsátani, hogy azok egyrészt munkát adjanak az állástalanoknak, másrészt versenyezzenek a magánvállalkozásokkal. Terve azonban az első pillanattól fogva kudarcra volt ítélve. Az ideiglenes kormány tagjainak nagy része mélységes gyanakvással viseltetett minden intézkedéssel kapcsolatban, ami a magánipar szabadságát fenyegette. Ezenkívül a gazdasági válság is súlyosbodott, és a munkanélküliek száma annyira megnőtt, hogy a műhelyek képtelenek voltak valódi munkát adni, inkább csak segélyosztó központokként működhetek. A mérsékelt irányzatú törvényhozó gyűlés, amely inkább képviselte az adófizető középosztályt és a vidéki parasztságot, mint a városi munkásosztályt, úgy döntött, hogy a műhelyek működtetése olyan költséges, hogy azt a nemzet aligha engedheti meg magának. Amikor bezárták

a műhelyeket, sok éhező és keservesen csalódott párizsi munkás ismét a barikádokra vonult. Elkezdődtek a „júniusi napok”.

Ezúttal azonban nem csupán pár napos tüntetésről és lázadásról volt szó. Véres polgárháború és osztályharc tombolt Párizs utcáin. A „vörös” forradalomtól reszkettek a vagyonos osztályok és Cavaignac tábornokot vezényelték ki több mint 20 ezer katonával, aki kegyetlenül leverte a forradalmárokat. Nem tudni pontosan, hány embert öltek meg a mészárlás végét még korántsem jelentő harcban. A rögtönítélő bíróságok legalább 1500 embert küldtek halálba, 6 ezret pedig száműztek a felkelésben való részvételükért. Egy, a helyzetet jól ismerő és aggódó megfigyelő szavaival: „Valami kemény, durva és embertelen vonás kezdi uralni magatartásunkat. A rend hívei, akiket tiszteletreméltó polgároknak neveznek, kizárólag csak lövetni akarnak.” Június végére a rendpártiak győzedelmeskedtek, az 1848-as tavasz reményei megsemmisültek az újjáéledés reménye nélkül.

Az út immár nyitva állt a bonapartisták előtt. Amióta csak Szent Ilona szigetére száműzték Napóleont, a franciák egy része odaadással ápolta Napoleon utolsó emlékét és hű maradt a dinasztiahoz. Tovább élt a hős katona legendája, aki a szíve mélyén a béke embere és a szabadság bajnoka volt. Amikor a reichstadti herceg, Napoleon fia 1832-ben meghalt, Louis Bonapartét, Napoleon fivérének, Lajosnak egyetlen élő fiát fogadták el a dinasztia fejeként. Két kísérlete a júliusi monarchia

A Bastille tere 1848. február 24-én. A forradalmárok tűzbe vetik Lajos Fülöp trónját

erőszakos megdöntésére — az első 1836-ban, a második 1840-ben — kudarccal végződött, és nemigen javított hírnevén. A bonapartizmus azonban virágzott, és Lajos Fülöp hiába próbálta meg Napóleon múltjának ragyogásával bearanyozni saját dicstelen kormányzását. Pedig megépítette a Diadalívet az első császárság győzelmeinek emlékére, visszahozatta a császár földi maradványait Szent Ilona szigetéről és Párizsban fényes ünnepek közt temettette el. Így hát, amikor 1848 őszén a felzaklatott és politikailag megosztott Franciaország olyan elnököt keresett, aki múltbéli szeplők nélkül helyre tudná állítani a törvényességet és a rendet, a nemzetet pedig egy egységesebb, dicsőségesebb jövő felé tudná vezetni, a Bonaparte névnek már önmagában is varázsa volt. Amikor december 10-én megtartották az elnöki választásokat, Louis Bonaparte még csupán 75 napja tért vissza száműzetéséből Franciaországba. A legtöbb francia előtt ismeretlen volt. A párizsi politikusok, akik hallották, hogy rosszul és erős német akcentussal beszél az országgyűlésen, egészen jelentéktelennek találták. Thiers, a tapasztalt és befolyásos politikus, így fogalmazta meg a közvéleményt: „Tökfilkó, akit bárki az ujja köré csavarhat.” A választópolgároknak azonban elég volt maga a név. A decemberi választásokon Louis Bonaparte elnyerte a szavazatok 75 százalékát (5 434 226), legközelebbi vetélytársának, Cavaignac tábornoknak, a júniusi napok legyőzőjének alig 20 százalékot sikerült összegyűjtenie (I 448 107).

III. Napóleon

A francia nép azt remélte, hogy az elkövetkező néhány évre a régi Bonaparte-család méltó utódját választotta elnökke; a párizsi politikusok pedig azt hitték, hogy e bábút saját kedvük szerint irányíthatják. Mindkét csoport mélységesen tévedett. Louis Bonaparte, Bonaparte Lajos és Hortense Beauharnais harmadik, legkisebb fiaként született 1808-ban, amikor apja még Hollandia királya volt. Szülei házassága korántsem volt boldog; életének első tizennégy éve alatt külön éltek, és bár 1822 után valamelyest kibékültek, apja mindig is idegennek, sőt ellenségnek tekintette. Fiatal éveit egyéb okokból is zaklatottak voltak. Waterloo idején mindössze hét éves, és I. Napóleon száműzetése száműzetést jelentett minden Bonaparte számára. Hortense nem vesztette el vagyonát és száműzetése első éveiben keresztül-kasul beutazta Itáliát, Svájcot és Németországot. Ennek eredményeképpen gyermekei neveltetése meglehetősen rendszertelenül folyt. Louis Bonaparte változékony kedélyű gyermek, ragaszkodó természetű, de lassú észjárású, és mindenbe hamar beleúnt. Csak 12 éves korában, miután egy kiváló tanárra és tudósra, Philippe le Bas-ra bízta, kezdett el jobban tanulni. Amíg családja Németországban élt, az augsburgi gimnáziumba járt, és végül egy 94-es létszámú osztályból negyediként végzett; magánórái az iskolai tanításon túl is folytatódtak.

Iskoláit 1826-ban fejezte be, de már ezt megelőzően is sokat utazott. Igencsak kijutott neki az izgalmakból is, és kalandjai csakhamar komolyra fordultak. Amikor Dél-Itáliában járt unokafivérével és bátyjával, rögtön belekeveredett az 1830-as forradalomba. Az itáliai liberálisok úgy emlékeztek a napóleoni korszakra, mint valami aranykorra, így az ifjú Bonaparték természetesen támogatták a liberálisokat az osztrákok ellen. Az utóbbiak azonban túlságosan erősnek bizonyultak, az olaszok pedig túlságosan megosztottak. Louis Bonaparte, miután tanúja volt annak, hogy egyetlen élő bátyja kanyaróban meghalt, kalandos úton jutott el az Adriai-tengertől Párizsig. A reichstadti herceg halálát követő évben ő lett a család feje. Ettől fogva életét a Bonaparte-dinasztia visszaállításának szentelte. Ez volt a célja mind az 1836-os strasbourg-i összeesküvésnek, mind az 1840-es boulogne-i partraszállásnak. A strasbourg-i ügy kudarcba fulladt, mivel a város bevételeit támogató katonákra oly kevéssé volt hatással vezérük külseje, hogy nem voltak hajlandóak elhinni; igazi Bonapartéval van dolguk. A zűrzavarban a júliusi monarchiához hűséges tisztek kerekedtek felül. A kormány, nem véve őt túlságosan komolyan, az Egyesült Államokba száműzte, bírósági ítélet nélkül. A boulogne-i partraszállás még ennél is megalázóbb volt. A siker a helyőrség parancsnokának távollététől függött. Mivel az akció 24 órát késett, a parancsnok már ismét szolgálatban állt, és kész volt a támadással szembenézni. Az ötven, partra szálló bonapartista közül mindössze öt maradt életben. Köztük Lajos, aki már csaknem a tengerbe fulladt, amikor elfogták, miközben egy, parttól távol horgonyzó hajóhoz próbált szökni. A kormány ezúttal szigorúbb volt: életfogytiglani börtönre ítélte.

Valójában hat évet kellett letöltenie Ham erődjében. Ezt az időszakot úgy használta ki, hogy öregbítette köz- és újságírói hírnevét. Az 1830-as években kezdett el publikálni. *Politikai elmélkedése* c. írása, melynek központi gondolata az, hogy Franciaországnak ismét egy Bonapartéra van szüksége, 1832-ben jelent meg. Legfőbb műve, a *Napóleoni eszmék* 1839-ben látott napvilágot. Nagybátyja, érvelt ebben a könyvben, a rendet és a szabadságot kívánta megteremteni Franciaországban. Háborúit ellenségei kényszerítették rá. Miattuk bukott meg és azért, mert túl gyorsan kívánt túlságosan messzire jutni. A nyilvánvaló következtetés: Franciaországnak és Európának egy másik Napoleonra van szüksége. Börtönbeli írásai inkább újságcikk jellegűek. Írt híres nagybátyjáról, csatornákról, cukorréparól és a tüzérség történetéről. Még egy fontos műve jelent meg 1844-ben, *A szegénység felszámolása*, amely bonyolult tervet vázol fel a szegények letelepítésére olyan földeken, melyekért az állam fizetne. Bármilyenek is voltak a terv értékei, felkeltette a figyelmet, és Louis Bonaparte 1848-ban olyan társadalmi reformerként léphetett föl, akiben a szegények megbízhatnak.

A hami börtönigazgatóra nagy hatással volt foglya szorgalma és kedvessége. Az évek múlásával egyre kevésbé ellenőrizték.

Louis Bonaparte Ham erődjében. Szemmel láthatólag nem épp a legkényelmetlenebb börtön! Érdeemes megfigyelni I. Napóleon mellszobrát, amint unokaöccsére tekint

1846 nyarának elején éppen lakrészét javították. Barátai ácsruhákat csempészték be neki, és ebben az álöltözetben, vállán egy deszkával, kísétált a főbejáraton. Az ágyába fektetett bábu további 12 órára megtévesztette őreit, eközben ő pedig Londonba szökött. Két év múlva a második köztársaság elnöke lett.

Ilyen rendkívüli életpálya után nem könnyű megítélni, milyen ember is volt az új elnök. Zavarba ejtette kortársait, és azóta állandóan zavarba ejti a történészeket is. Külseje korántsem volt lenyűgöző. „Alacsony, köpcös, közönséges kinézetű férfi” — írta Croker, egy tekintélyes londoni publicista, aki angliai száműzetése során találkozott vele. Nem tudott jól szónokolni, sem nyilvánosság előtt, sem zártkörű társaságban. Valójában rendkívül sokat hallgatott, gondolatait és érzéseit még a legbensőbb barátaival sem osztotta meg. Néha úgy látszott, mintha nem is tudatosan irányította volna politikáját, hanem inkább ráérzései vezetnék. Egy mai történész, McManners szavaival élve „ösztönösen élt, mint egy alvajáró”.

Az azonban világos, hogy Louis Bonaparte sajátos, de határozott filozófiai elképzelésekkel és valódi politikai képességekkel rendelkezett. Szent meggyőződése szerint küldetése az, hogy az Első Napóleon örökébe lépjen. E hite sosem ingott meg a száműzetés, a megaláztatás és a bebörtönzés hosszú éveiben, és ez

éltette uralkodása huszonkét esztendeje alatt. Noha nem rendelkezett nagybátyja értelmi képességeivel, energiájával és katonai zsenialitásával, volt egy olyan erénye, amely viszont Napóleonból hiányzott — érzékelni tudta az idők változásait, főként a köznapi emberek reményeit és félelmeit, s az ő támogatásuk létfontosságú volt a bonapartizmus sikeréhez. Louis Bonaparte Napóleon sosem kívánta, hogy térjenek vissza az 1799 és 1815 közötti régi szép időkhöz. Gondosan átírta a napóleoni legendát, úgy, hogy az összhangban álljon az 1840-es évek Franciaországának törekvéseivel. Nagybátyjával ellentétben őszinte együttérzéssel viseltetett az elnyomott nemzetek, így például az olaszok iránt. Ezenkívül szilárdan hitt abban, hogy erős kormányok csak akkor létezhetnek, ha a nép akaratán alapulnak, és inkább reménykedéssel, mint félelemmel telve gondolt a demokráciára. Úgyszintén megértéssel viseltetett a szegény gyári munkások helyzete iránt. Ezért bonapartizmusa más volt, mint nagybátyjéé. Úgy elevenítette fel a múlt dicsőségét, hogy az a gyökeresen megváltozott jelenben új értelmet kapott.

A második köztársaság

Azoknak a párizsi politikusoknak, akik azt remélték, hogy „irányíthatják” az új elnököt, az 1848-tól 1851-ig terjedő időszak bizonyára nagy megdöbbenést jelentett. Louis Bonaparte szilárdnak, határozottnak és rátermettnek bizonyult. Ha be akarta tölteni küldetését és császárrá akar válni, a nemzetgyűlést — melynek igen fontos szerepe volt az 1848-as alkotmányban, és igen gyanakvóan tekintett volt az elnöki hatalomra — kellett térdre kényszerítenie. Ezért az első pillanattól fogva az egységes nemzet képviselőjének állította be magát a nemzetgyűlés önző frakcióival szemben. 1849-ben beutazta Franciaország vidékeit. Egy kolerajárvány alkalmat adott neki arra, hogy kimutassa bátorságát, szegények és betegek iránti rokonszenvét. Ezenkívül őszinte érdeklődéssel figyelte az ipar és a kereskedelem ügyét, különösen ami a vasútépítkezéseket illeti. 1849-ben az itáliai válságot némi sikerrel arra használta, hogy javítson hírnevén a francia katolikusok körében. Francia csapatokat küldött, hogy megmentse Rómát a pápának, először Garibalditól és a liberálisoktól, akiknek kezében volt a város, másodszer pedig az osztrákoktól, akik hatalmas túlerővel nyomultak Garibaldi ellen. Amint érezte növekvő népszerűségét, erősebben lépett fel a politikusokkal szemben. Még az 1849-es év vége előtt feloszlatta Barrot kormányát, arra hivatkozva, hogy az saját önző érdekeivel a nemzetgyűlés révén akadályozza Franciaország fejlődését. Louis Bonaparte hatalmának további növekedését még az is korlátozta, hogy a fegyveres erők vezetése antibonapartista kezekben volt. 1851-ben ez az akadály is eltűnt Changarnier tábornok, a párizsi helyőrség és a nemzetőrség parancsnoka elbocsátásával. Louis Bonaparte és Changarnier ki nem

állhatták egymást. A tábornok világhi volt, és igen nagy népszerűségnek örvendett a társasági összejöveteleken. Ő ragasztotta az elnökre az igen népszerűvé lett „mélabús papagáj” gúnynevet (*le perroquet mélancolique*). Arra hivatkozva bocsátották el, hogy megtiltotta seregének, hogy a szokásos módon üdvözlje az elnököt egy nyilvános szemle alkalmával. Azok viszont, akikre az elnök számíthatott, katonai kulcspozíciókba kerültek.

Az 1848-as alkotmánynak megfelelően elnök két hivatali időszakra nem választható. Így ha Louis Bonaparte 1852-ben fenn kívánta tartani a hatalmát, döntő lépésre volt szükség. 1851-re a nemzetgyűlés már igen népszerűtlen volt. 3 millió szavazót fosztott meg szavazati jogától, és nem vette tudomásul az államfőnek azt a kérését, hogy ezt a jogot adják vissza. 1851 júliusában nem volt hajlandó megadni az alkotmány megváltoztatásához szükséges szótöbbséget, amely lehetővé tette volna az elnöknek, hogy újra jelöltethesse magát. Ezzel gyakorlatilag saját halálos ítéletét írta alá. Népszerűsége biztos tudatában a Bonaparték régi jó szokása szerint az államcsíny mellett döntött.

December másodikát, nagybátyjának az osztrákok feletti fényes austerlitz győzelmének évfordulóját választotta a cselekvés napjául. Féltetvére, Morny hercege és Maupas, a rendőrség feje voltak a tervezők és végrehajtók. Kitűnő munkát végeztek. Az államcsíny olyan zökkenőmentesen zajlott le, amilyenre nem is számított. December 2-án délután 5 órakor elterjedt a hír, hogy a nemzetgyűlést fősorozatják, és hogy az elnök további tíz évre hivatalában marad. 6.15 és 6.45 között 86 vezető politikust, akik ellenintézkedéseket tehetek volna, egyenként letartóztattak. Vacsoraidőre újabb húsz küldött, akik tiltakoztak a rendőrségnél, amikor a nemzetgyűlés épületét zárva találták, szintén börtönben volt. A nyilvánosság először nemigen reagált, se pro, se kontra. Morny azonban mindig is azt mondta, december 4-e lesz a döntő nap, és igaza lett. Reggelre barikádok emelkedtek, és Louis Bonaparte csapatai — 30 ezer ember — délutánra bevonultak. Mindössze hat óra alatt minden ellenállást felszámoltak, hivatalos adatok szerint 215 emberélet árán. Morny és Maupas azonban nem állt meg. 26 884 gyanúsítottat ideiglenesen letartóztattak, közülük 9500-at áthajóztak Algériába, 239-et a legveszélyesebbek közül pedig Francia Guyanába. Sok, teljesen ártatlan embert is érintett ez a tisztogatás. Mikor az elnök észrevette, milyen messzire mentek el hívei, közbelépett, és megkegyelmezett több mint 3 ezer főnek. De az elkövetett kegyetlenkedések az ő lelkiismeretét terhelték, és sok francia ezt sosem felejtette el. December 21-én újabb népszavazást tartottak, hogy felmérjék a nemzet reakcióját az előző három hét eseményeivel kapcsolatban. A múltbéli népszerűség és az adott pillanatban alkalmazott erős kéz politikájának kombinációja hihetetlenül hatásosnak bizonyult. 7 millió 500 ezer francia „kívánta Louis Bonaparte hatalmának fenntartását és ruházta rá az alkotmányozói jogkört. . .” Csak 650 ezer szavazó mondott nemet.

Következett a második császárság. 1852 januárjában Louis Bonaparte új alkotmányt tett közzé. Szenátust és országgyűlést választottak azzal a feladattal, hogy tanácsokkal lássák el az elnököt. Mivel azonban a szenátust teljes egészében ő maga nevezte ki, az országgyűlés pedig „hivatalos” jelöltekből állt, gyakorlatilag valódi diktatúrát vezetett be, annál is inkább, mert a sajtó szigorú kormányellenőrzés alá került. Mindazonáltal nem minden országgyűlési küldött bizonyult „fejbőlintó Jánosnak”, bár őket a prefektus, azaz a helyi kormányhivatalnok nevezte ki, de gyakran azért, mert helyi kiválóságok voltak, nem pedig mert bonapartisták. Ahogy múltak az évek, mind az országgyűlés, mind a szenátus egyre függetlenebb gondolkodású lett. 1852 októberében az elnök úgy látta, hogy a második császárság ideje elérkezett. Békét és gazdasági fejlődést ígért. Egy hónap múlva a hálás szenátus felkérte, hogy legyen császár. Az ország azonnal megerősítette ez óhajt, amely „a császári méltóság visszaállítását kívánta Louis Bonaparte Napóleon személyében” 7 millió 800 ezer szavazattal, 2 millió tartózkodással és csupán 250 ezer ellenszavazattal. December 1-jén, a Saint Cloud-i királyi palota trónusán Lajos fölvette a III. Napóleon címet. Valóra váltotta a maga elé tűzött célt.

Az új császár csak egynéhány tanácsadó segítségével uralkodott Franciaországon. Ők főleg rokonok és régi barátok voltak — jellemes, tehetséges férfiak. Legközelebb talán törvénytelen féltestvére, Morny állt hozzá, aki 1865-ben bekövetkezett haláláig, a rendszer erős embere volt. Unokafivére, Napóleon herceg kiemelkedő, bár néha kellemetlen kérdéseket feltevő tanácsadója volt, Walewski pedig, egy másik Bonaparte-fattyú, rátermett diplomatának bizonyult.

A családon kívül voltak olyanok, mint Persigny, a cinikus ügyvéd és közigazgatási tehetség, aki hűségesen követte Louis Bonapartét legelső kalandjai óta; Chevalier, a látnoki szellemű mérnök és közgazdász; a portugál zsidó Péreire fivérek, rendkívüli pénzügyi rátermettségükkel és Haussmann, a hatalmas lendületű és energiájú Szajna megyei prefektus. 1853-ban csatlakozott hozzájuk Eugénie de Montijo is, akit Napóleon az év januárjában feleségül vett. Huszonhat éves volt, gyönyörű, és igen erős akaratú amazon. Inkább a császár pozíciójába szeretett bele, mint magába a császárra. „Már lánykoromban — írta sok év múlva — érdekelt a politika.” Mint megszállott katolikus, a papság érdekeinek és a nagyhatalmi ambíciókat felkaroló külpolitikának lett a támogatója. Első perctől fogva uralta a fényes császári udvart, és az évek múltával befolyása csak erősödött.

A második császárság alatt Párizs az európai társasági élet legszínesebb és kissé rosszhírű központja lett. A tiszteletreméltó udvari társaság mellett, ahol Eugénie császárné tündökölt a véget nem érő bálakon és banketteken, írók, művészek és gazda-

A császár

A császárné

gok vidám, bár sokkal kevésbé tiszteletreméltó társasága sürgött-forgott a divatos körüti kávéházakban. Offenbach, a sikeres vígoperaszerző pályája csúcspontján volt, a kávéházi társaság csődült előadásaira. Leghíresebb operája, az *Orpheusz az alvilágban*, az udvari élet szatírája volt, és erősen hangúlyozta, mennyire vonzódik a császár — házasságán kívül is — a gyengébb nemhez. III. Napóleont a legkevésbé sem bosszantotta a dolog, sőt külön előadást rendelt, a zeneszerzőnek pedig 22 ezer frankot adott, és köszönetet mondott neki „a felejthetetlen estéért”. Párizs nemi szabadossága egyszerre taszította és vonzotta a kontinens többi részét. Az egyik szenzáció a kánkán volt, a másikat a kurtizánok, vagyis az elegáns kéjnők jelentették. „Kik ezek a hölgyek?” — kérdezte az orosz nagyherceg egyik barátját a longchamp-i lóversenyen. — Mindnyájan félvilági nők — mondta barátja sokatmondóan. — És hol vannak a tisztességesek? — hangzott a következő kérdés. — Olyan már egy sincs!” Az effajta társadalomnak megvoltak a maga bírálói, akik állították, hogy az ország ebek harmincadjára fog jutni. Az 1870—1871-es évek csapásait sokan isteni büntetésnek vélték!

III. Napoleon azt ígérte, hogy a császárság békét és gazdasági fellendülést hoz. Ha két éven belül meg is szegte a szavát a békét illetően, gazdasági jóslata bevált. A császárra és vezető tanácsadóira óriási hatást gyakoroltak Saint-Simon — 1825-ben elhunyt arisztokrata — írásai. Hatása nem vált jelentőssé élete folyamán, de a 19. század elejének legeredetibb gondolkodói között tartották számon, aki megértette, hogy korában milyen forradalmi gazdasági és társadalmi erők szabadultak fel. A modern társadalomban, érvelt, a hadsereg, az egyház, királyok, hercegek, grófok, mind csupán idejétmúlt fogalmak. Akik számítanak, azok a bankárok, iparosok, tudósok és mérnökök. Egy jól irányított államban ezeket az embereket hatékonyságukkal arányban kellene jutalmazni, képességeik kibontakoztatásával pedig jelentékeny haladást lehetne elérni. Ez a fejlődés a szegénység végét jelentené, idővel pedig igazságot, egyenlőséget és boldogulást hozna minden ember számára. Saint Simon eszméinek hatására III. Napoleon arra a gondolatra jutott, hogy az államnak egyértelműen ösztönöznie kell az ipari és tudományos fejlődést, és aktívan támogatta is az olyan személyeket, mint Chevalier, a Péreire fivérek és Haussmann.

Franciaországnak szüksége is volt erre a buzdításra; az ipari forradalom épp hogy csak elkezdődött. Az ország nemcsak Nagy-Britannia és Belgium mögött maradt el, de fönnállt az a veszély is, hogy Németország mellett is háttérbe szorul. 1850-ben alig 3200 kilométernyi vasútja volt (Nagy-Britanniának 9735 kilométer), szén- és vastermelése egyaránt alacsony szinten mozgott. Harminc munkás közül csupán egyetlenegy dolgozott nagy, géppel felszerelt gyárban. Ráadásul a franciák hozzáállása az iparhoz és a kereskedelemhez meglehetősen régimódi volt. Különösen gyanakvóak voltak a nagymérvű fővárosi tőkeberuházásokkal szemben, melyekről a brit tapasztalat azt mu-

Párizs újjáépítése: itt a Latin Negyed egy részét lebontják, hogy legyen hely azoknak a széles körutaknak, melyek nemcsak sokkalta vonzóbbá tették a fővárost, hanem jelentősen meg is nehezítették a barikádépítést az esetleges forradalmároknak

tatta, hogy elengedhetetlenek a gyors ipari fejlődéshez. A második császárság végére azonban jelentős változások zajlottak le. A népesség másfél millió fővel nőtt. A gyári munkások száma megkétszereződött. Az export és az import 400 százalékkal nőtt, a szén- és vastermelés 300, a társasági részvények értéke 500 százalékkal. 19 200 kilométernyi vasutat — a modern franciaországi vasúthálózat alapját — építették meg, az egész rendszert területi alapon újjászervezték. Az állam átvette és bővítette a csatornarendszert is. A legfontosabb városokat elektromos távíró kapcsolta össze. Ezeknek a városoknak a külleme is megváltozott. Haussmann a fővárosban nagyszabású közmunkába kezdett. Párizs nem csupán körútját és Operaházát kapta meg, hanem csatornahálózatát, ivóvízellátását és olcsó gázvilágítást is. Az ipari fejlődésre és a nagy építkezésekre nem is kerülhetett volna sor, ha hasonló mértékű változások nem következnek be a francia pénzügyi politikában. Az irányítás a Péreire fivérek kezébe került, akiknek a bankja, a Crédit Mobilier, a vasútépítkezések java részét finanszírozta. Az óvatosabb, de valójában sikeresebb bankintézmények, mint a Crédit Foncier és a Crédit Lyonnais szintén hozzájárultak a nagyarányú ipari fellendüléshez. A kormány egyéb módon is segített megváltoztatni a hagyományos üzleti szokásokat. III. Napóleon és Chevalier, a császár gazdasági tanácsadója a szabadkereskedelem hívei voltak, és 1860-ban szabadkereskedelmi egyezményt írtak alá Angliával. Ez igen népszerűtlen volt Franciaországban, mégis új versenyszellemet vitt az ország iparába.

Válságok is kirobbantak, nevezetesen 1857-ben és 1863-ban, 1865 után pedig a gazdasági fejlődés lelassult. Egészében véve a második császárság a francia társadalom legtöbb osztályának a gyors fellendülés időszakát jelentette. Csupán azok, akik a társadalmi ranglétra legalján helyezkedtek el, vagyis a városi szegények húztak kevés hasznot — vagy épp semmilyen — a változásokból.

III. Napóleon belpolitikájának másik fontos eleme a rendszer „liberalizálása” volt az 1860-as években. A „liberalizálás” elnevezés a császár ama kísérletére utal, hogy a szenátusnak és az országgyűlésnek nagyobb hatalmat adjon, mint amekkorát az 1852-es alkotmány lehetővé tett, és szélesebb körű sajtószabadságot, anélkül, hogy saját tekintélyét csorbítaná. III. Napóleon tudta, hogy végső soron hatalmas nagyobb mértékben épül a franciák többségének jóváhagyására, mint félelmére. Jellemében túl sok volt az őszintén liberális és demokratikus vonás, és túl kevés a kegyetlen ahhoz, hogy egy rendőri hatalom diktátora legyen. Morny és Haussmann az első pillanattól fogva hangoztatta, hogy az 1852-es alkotmány túl kevés szabadságot enged, és hogy az elégedetlenség csak nőni fog, ha a császár nem lép a tettek mezejére. 1859-ben III. Napóleon az olaszok segítségére sietett az osztrákok elleni szabadságharcban. Sok ellensége azonnal rámutatott ennek visszásságára: „hogyan adhatta meg Franciaország másoknak azt, amit nem volt hajlandó magának

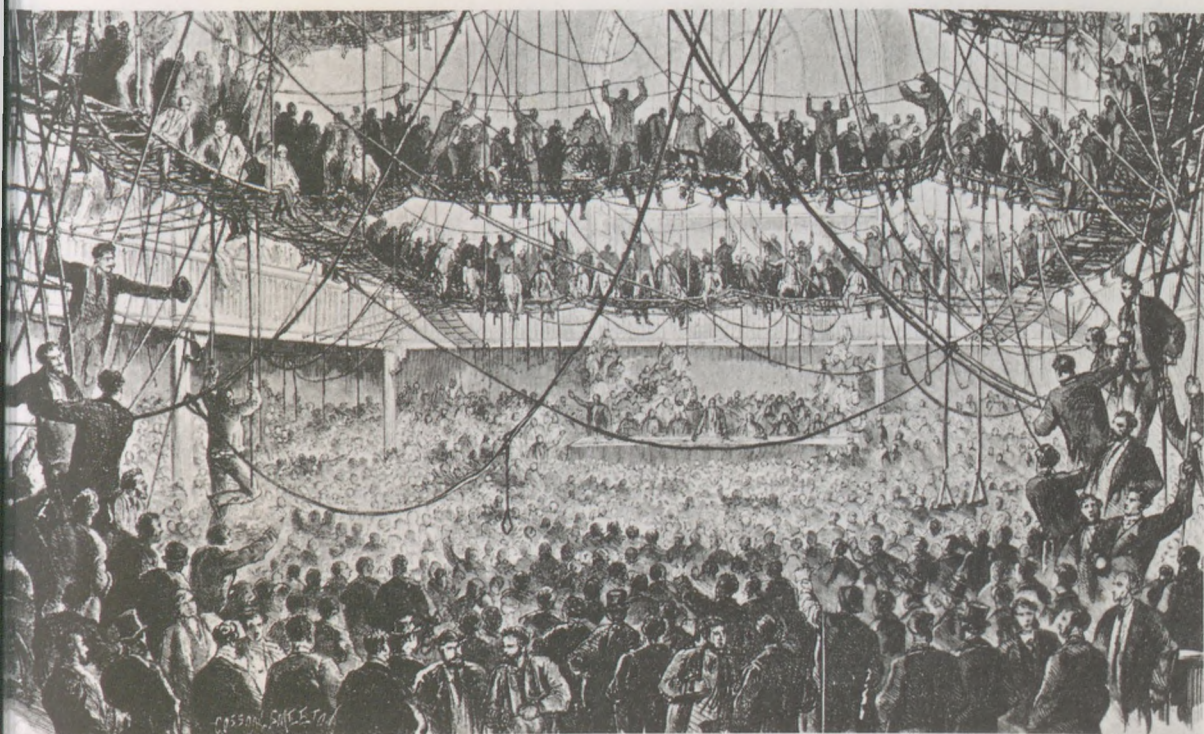
megadni?” Így hát megkísérelte a liberalizálást. 1860-ban a szenátus és az országgyűlés nagyobb beleszólást kapott a pénzügyek intézésébe, és rendszeresebben kikérték e testületek tanácsát. Ez a kis lépés azonban senkit sem elégitett ki, és 1863 után az ellentétek az országgyűlésen belül egyre élesebbek lettek. Morny tanácsára III. Napóleon nagyobb szólásszabadságot engedélyezett, és ragaszkodott az átfogóbb oktatásügyi reformokhoz. Addigra azonban a rendszer szebb napjainak már vége volt. 1865-ben meghalt Morny, III. Napóleon egészsége egyre gyöngült, külpolitikája pedig a katasztrófa felé haladt. Végül, az állandóan erősödő ellenzéki hangokra válaszul lényeges alkotmányos reformokat hajtott végre. 1868-ban és 1869-ben a sajtó szabadsága tovább nőtt, 1870-ben pedig új alkotmányt bocsátott ki, amely Franciaországot diktatúrából alkotmányos monarchiává változtatta azáltal, hogy nagyobb hatalmat adott az országgyűlésnek. Az új alkotmányt elsöprő többséggel szavazták meg, azt azonban már sohasem fogjuk megtudni, hogy ez működött volna-e. Három hónap múlva a francia—porosz háború mindenestül elsöpörte a második császársággal együtt.

Külpolitika

III. Napóleon a külpolitika irányítását gyakorlatilag a saját előjogának tekintette — 1865-ig, amikor egészsége gyorsan romlani kezdett. Ez is jellemző volt rá — körmönfont volt és merész, először sikeres, végül pedig szerencsétlen. Híres, 1852-es ígérete ellenére, miszerint *l'Empire, c'est la paix* (a császárság maga a béke), Franciaország 1854-ben már Oroszországgal harcolt. Napóleon nem kereste a háborút, hanem — amint az előző fejezetből is láthattuk —, mivel a „Szent helyek” vitájában a katolikus papokat támogatta, ez elkerülhetetlenül a krími háborúhoz vezetett. Sem a Nagy-Britanniával kötött szövetség, sem maga a háború nem örvendett különösebb népszerűségnek Franciaországban. Csak miután a francia csapatok kitűntek Szevasztopol bevételekor (ellentétben a britekkel), és miután III. Napóleon és Walewski bebizonyíthatta diplomáciai érzékét az 1856-os párizsi konferencián, állíthatta a császár, hogy krími akcióját a nép támogatta. Az sem számított, hogy Franciaország semmi kézzelfoghatót nem nyert a háborúban. Úgy tűnt, Párizs ismét az európai diplomácia központja. A franciáknak és császáruknak a párizsi béke győzelmet jelentett.

Nem élvezett nagyobb népszerűséget következő külföldi intervenciója sem. 1830-as élményei egy életre az olasz ügy hívévé tették, ám amikor 1852-ben császár lett, Ausztria itáliai pozíciói még mindig rendíthetetlennek tűntek. Piemont — amely az olasz hazafiak sikertelen 1848-as erőfeszítéseinek központja volt (9. fejezet), csatlakozott Franciaországhoz és Nagy-Britanniához a krími háborúban. Cavour, Piemont kiváló minisztere arra használta fel a párizsi konferenciát, hogy az európai vezetőket az itáliai kérdésről mind a nyilvánosság előtt, mind a kulisszák

Választógyűlés 1869-ben: ez a párizsi sportcsarnokban tartott gyűlés mutatja a liberalizációs politika iránti rendkívüli érdeklődést

mögött tájékoztassa. Noha Franciaország nyíltan semmit sem tehetett Ausztria ellen, ettől fogva Napóleon titokban kereste az alkalmat, hogy segítsen Cavournak az osztrákokat kiűzni Itáliából. 1858 januárjában kis híján tragikus esemény történt vele, ami további tettekre sarkallta. Amint a császár és a császárné a *Tell Vilmos* díszelőadására hajtott az Operába, egy titkos olasz társaság tagjai, Orsini vezetésével megpróbálták meggyilkolni, mert úgy érezték, a nyilvánosság előtt tanúsított hűvössége az olasz kérdéssel szemben azt mutatja, hogy elárulta 1830-as eszméit. Az akció azonban nem sikerült: nyolcan meghaltak, 150 ártatlan szemlélő pedig megsebesült anélkül, hogy kiválasztott áldozatukban kárt tettek volna. A bűntény meggyőzte Napóleont, hogy a végzet arra szánta őt: siessen Itália segítségére. Lenyűgöző hatást tett rá a jóképű, fekete szakállú olasz, és megrendezte a tárgyalását, hogy az „olasz kérdést” látványosan tárhassa a francia nép elé. A tárgyalás végén egy Orsininak tulajdonított ékesszóló levelet olvastak fel. Így végződött: „ne utasítsa el Felsőged egy hazafi könyörgését a vérpad lépcsőjéről! Szabadítsa fel országomat, és 25 millió polgárának áldása örökké fogja kísérsni!” A levelet valóban Orsini írta, de a rendőrfőnök, III. Napóleon utasítására diktálta, mit írjon. Nyáron a császár Cavourt Plombières-be hívta titkos találkozóra, amelyen megegyezés született: Savoyáért és Nizzáért cserébe, a francia sereg Piemont segítségére siet, ha Ausztria hadat üzen neki. A 10. fejezetben majd meglátjuk, mint tört ki a háború, és milyen szerepet játszott Franciaország az olasz Risorgimentóban. Amivel itt foglalkozunk, az az események franciaországi hatása. Semmiféle olasz politika nem élvezhette minden francia

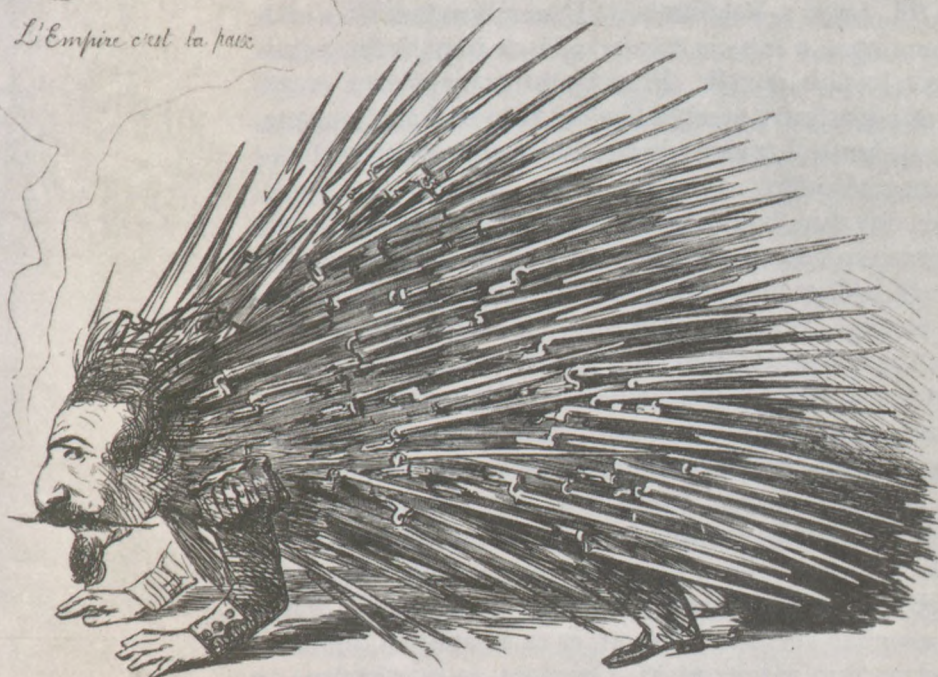
egyöntetű támogatását. A francia liberálisok a pápai és az osztrák befolyás végét kívánták Itáliában. A francia katolikusok azonban a liberálisok győzelmét a pápaságot fenyegető legfőbb veszélynek tartották. Amiatt is aggódtak, nehogy az erős, egységes Itália Franciaország rossz szomszédjának bizonyuljon. Így a háború iránti lelkesedés igen csekély volt. Mindazonáltal a magentai és solferinói győzelem, továbbá Savoya és Nizza megszerzésének hatására a franciákból előtört a hazafiúi büszkeség 1859 nyarán. Augusztus 14-én a császárt elragadtatottan éljenezték, amint szemlét tartott egy katonai parádén Párizs utcáin. Ez volt pályafutásának talán legemelkedettebb pillanata. Hosszú távon azonban az itáliai akció senkit sem elégített ki. A francia liberálisok haragudtak III. Napóleonra, mert fél győzelemmel vonult vissza a háborúból, s így Velence az osztrákoké maradt. A francia katolikusok megrémültek, mert a francia győzelmek fölbátorították az olasz hazafiakat, hogy Róma kivételével birtokba vegyék a pápai államot. Végül a francia politika olyan kétkulacos volt 1859-ben és 1860-ban, hogy Európában többé senki sem bízott Napóleonban.

Az 1860-as év úgy a kül-, mint a belpolitikában fordulópontot hozott. Addig a szerencse oldalán állt a császár, most azonban búcsút intett neki.

A sort a mexikói tragédia nyitotta meg. Itt a katolikus királypártiak és az antiklerikális köztársaságpártiak közötti polgárháború után a győztes republikánus vezér, Juarez nem volt hajlandó visszafizetni külföldi adósságait. Nagy-Britannia, Franciaország és Spanyolország, akiknek Mexikó a legtöbb pénzzel tartozott, úgy döntött, csapatokat küld az adósság behajtására. Ezt most nyugodtan teheték, mivel az amerikai kontinens Európával szembeni hagyományos védelmezője, az Egyesült Államok saját polgárháborújával volt elfoglalva.

Nagy-Britannia és Spanyolország visszavonult, de III. Napóleon, a császárné és a katolikusok nógatasára, ott tartotta csapatait, mert nagyra törő terveket dédelgetett. Miksának, az osztrák császár fivérének személyében meg is találta a katolicizmus bajnokát, akit a francia sereg támogatásával 1864-ben kineveztek Mexikó királyává. De a Juarez elleni háborút még korántsem nyerték meg. Mexikóba 34 ezer francia katonát küldtek, miközben Poroszország növekvő hatalma egyre fenyegetőbbé vált. Ráadásul 1865-ben a polgárháború befejeződésével az Egyesült Államok, immár békében és egységben, az összes európai erő kiürítését követelte Mexikóból. Végül, 1866 végére III. Napóleon visszavonta csapatait, remélve, hogy Miksa lemond a trónról és visszatér Európába. Miksa azonban Habsburg volt és önfejű. Felesége, Carlotta épp olyan nagyra törő volt, mint III. Napóleon Eugénie-je, és buzdította, hogy maradjon. Amint Juarez erői körbezárták férje katonáit, Carlotta, kétségbeesve reményeinek meghiúsulása miatt Európába hajózott segítségért. De senki nem tehetett semmit. Túl késő volt. 1867. július 19-én Miksa néhány hívével együtt megszökött, de

L'Empire c'est la paix

THE FRENCH PORCUPINE.

He may be an Inoffensive Animal, but he Don't Look like it.

A francia sün: a Punch
 cinikus módon szemléli
 Napóleonnak azt az
 álláspontját, hogy ő a béke
 embere. A karikatúra szövege:
 Lehetséges, hogy ártalmatlan
 állat, de nem úgy fest

elfogták és agyonlőtték. Európa, főleg a katolikus Európa mély-
 ségesen felháborodott. A távolban történt tragédia a francia
 kontárkodás és árulás egyenes következménye volt, és III. Na-
 póleon viselkedése különösen aljasnak látszott.

A második császárság lassan utolsó felvonásához közeledett,
 s e folyamat tetőpontján egy, a mexikóinál méretében és követ-
 kezményeiben sokkal nagyobb tragédia állt. Az 1860-as évek-
 ben az európai erőegyensúlyt erőszakos módon változtatta meg
 Poroszország mint első számú hatalom színre lépése (lásd a 10.
 fejezetet). 1864-ben Schleswig-Holsteint kebelezte be, 1866-
 ban Ausztriát kényszerítette térdre, és Bismarck porosz kancellár-
 lárnak nyilvánvalóan az volt a szándéka, hogy egyesítse egész
 Németországot, beleértve a Franciaországgal határos dél-német
 államokat is. Napóleon rohamosan öregedett, és fájdalmas hó-
 lyagbántalma következtében egyre gyöngült. Nem volt méltó
 ellenfele Bismarck diplomáciai lángelméjének. A két férfi 1865-
 ben találkozott Biarritzban. Akkor III. Napóleon úgy gondolta,
 hogyha Ausztria és Poroszország háborút kezd, Ausztria lesz a
 győztes. Még az oly kevéssé valószínű porosz győzelem esetén
 is bizonyos volt abban, hogy Franciaország területi nyereségekre
 tehet majd szert a Rajna-vidéken. Következésképpen biztosít-
 totta Bismarckot, hogy egy ilyen háború esetén semleges ma-
 rad. Így az osztrákokon a csehországi Königgrätz (Hradec Krá-
 lové) és Sadowa mellett aratott elsőprő porosz győzelem telje-

sen meglepte. Kétségbeesett próbálkozásait, hogy Franciaországnak a Rajna mentén szerezzen kárpótlást, Bismarck arra használta föl, hogy a Belgiumban, Luxemburgban és a délnémet államokban a francia mesterkedések iránt érzett bizalmatlanságot tovább növelje. Franciaország megalázva érezte magát, és az udvari párt, amely a támadó külpolitikát támogatta, Eugénie császárnővel az élen népszerűségében és politikai befolyásában megerősödött.

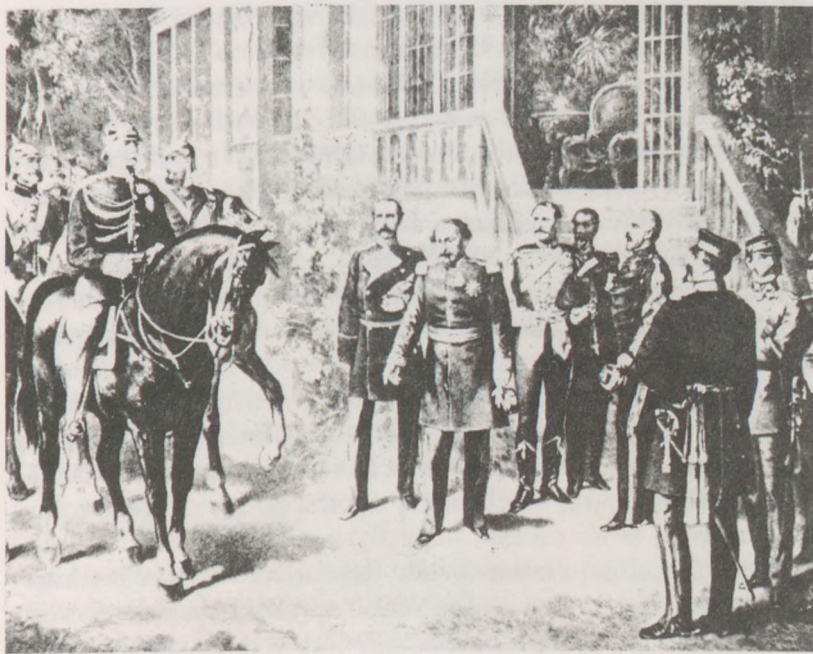
1870-ben úgy tűnt, hogy végre eljött az alkalom Poroszország megleckéztetésére. Poroszország uralkodó dinasztiája, a Hohenzollernek jelöltet állítottak a megüresedett spanyol trónra. Gramont hercege, Franciaország forrófejű, poroszellenes külügyminisztere erélyesen lépett föl. Ha szükséges, Franciaország kész a háborúra, hogy megakadályozza a Hohenzollerneket a spanyol trón elnyerésében, ami azt is jelenthette volna, hogy ellenséges hatalom kerül Franciaország déli határai mögé. Lipótnak, a jelöltnek, semmi kedve nem volt ahhoz, hogy egy európai háború okozója legyen, de I. Vilmosnak, Poroszország királyának, a Hohenzollern-dinasztia fejének sem. Bismarck legnagyobb megdöbbenésére a jelölést így visszavonták. Franciaország azonban vérszemet kapott, és ez a hatalmas diplomáciai győzelem sem elégítette ki. Gramont és a császárné, a hazafias sajtó támogatásával azt követelte, hogy Poroszország ígérettel garantálja: a Hohenzollernek többé sosem fognak a spanyol trónra pályázni. III. Napóleon legjobb meggyőződése ellenére Benedettit, a francia nagykövetet Poroszországba küldte, hogy csikarja ki ezt az ígéretet Vilmos királytól. Emsben találkoztak. A találkozó barátságos légkörben zajlott le, de Vilmos, aki az ügyet már lezártnak tekintette, nem kívánta megadni a kért garanciát. Szokása szerint táviratozott Bismarcknak Berlinbe, és beszámolt a tárgyalásról, Bismarck azonban háborút akart Franciaországgal. Rájött, hogy mind a francia, mind a porosz sajtó könnyen izgalomba hozható. Ezért aztán úgy állította be az emsi táviratot, mintha a porosz király és a francia követ megsértette volna egymást, amit közzétettek a berlini sajtóban. A franciák számára a távirat nyilvánosságra hozatalával betelt a pohár. „Olyan férfit látnak maguk előtt — kiáltott Gramont —, akit arcul ütöttek.” „Le Poroszországgal! Berlinbe!” — harsogták a nyárestéken felvonuló tömegek Párizsban. III. Napóleon tudta, hogy csapatai nem készültek föl, hogy Franciaországnak nincsenek szövetségesei. Jobban átlátta, mint bárki más, micsoda kockázatot vállal hazája. De iszonyú fizikai fájdalmak kínozták. Eugénie, Gramont és Ollivier, az új miniszterelnök mind a háborút támogatták. Nem érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy szembeforduljon velük és a háborút sürgető tömegekkel. 1870. július 19-én Franciaország hadat üzent Poroszországnak.

Három hónap múlva a császár börtönben volt, a császárnét pedig Angliába száműzték. A második császárság felbomlott, a köztársasági Párizst a poroszok ostromolták. A francia seregek,

ellenfelüknél kisebb létszámban, rossz vezetés alatt, elégtelen fegyverzettel és felszereléssel indítottak támadást; augusztus 6-án az ütőképes porosz sereg a félelmetes Moltke irányításával valóssággal elsöpörte őket. A gravelotte-i csatában (augusztus 17.) a francia erőket kettévágták. Bazaine marsall a csapatok egyik felével visszavonult Metzbe, ahol bekerítették, MacMahon marsallt pedig, miközben azon habozott, vajon a Párizsba vezető utat védje maradék seregével, vagy inkább Bazaine-en segítsen, hatalmas túlerő támadta meg Sedannál. 1870. szeptember 1-én III. Napóleon 104 ezer emberével együtt megadta magát. „Miután nem vesztettem életem a harcmezőn — írta a megadási jegyzékben a porosz királynak —, nem marad más hátra, mint hogy kardomat Felsőged kezébe tegyem.” A bonapartizmus nem élhetett túl ekkora csapást. Párizs III. Napóleon trónfosztottnak nyilvánította, és köztársasági kormány alakult a háború folytatására. Hat hónapi német fogság után Napóleon csatlakozhatott Angliában tartózkodó feleségéhez. Halálos betegen, visszahúzódva élt a kenti Chislehurstben, egészen 1873-ban bekövetkezett haláláig.

Az 1870-es katasztrófa III. Napóleon sok vívmányát elhomályosította. Úgy tűnt, a rejtélyes férfiú végül lelepleződött: valójában jelentéktelen ember volt. A későbbi nemzedékek Bismarck megvető véleményét visszhangozták: „találós kérdés nélküli szfinksz... egy nagy rakás tehetetlenség.” De Napóleon több volt ennél. Bismarck akkor találkozott vele, mikor élete delén már túl volt. 1848 és 1860 között III. Napóleon hozzáértéssel irányította Franciaországot, és túljárt majdnem egész Európa eszén. Ezekben az években nem csupán küldetését teljesítette. Különös ember volt, de a maga sajátos módján volt benne valami nagyság.

III. Napóleon megadja magát a poroszoknak a sedani csata után

9. A liberalizmus és az idealizmus kudarca

Először is néhány definíció. Liberalizmus alatt azt a politikai filozófiát (vagy politikai vélemények összességét) értjük, amely a francia forradalom eszméinek hatására a gondolat- és szólás-szabadságot, a jogtalan letartóztatásoktól és a tárgyalás nélküli bebörtönzésektől való mentességet az ember egyik legfontosabb jogának tekinti, a képviseleti rendszeren alapuló kormányzást pedig az abszolút monarchiánál jobb kormányzási formának. Nacionalizmus alatt azt értjük, hogy valamely nép közös nyelv, kultúra vagy hagyományok birtokában (mint a németek, az olaszok vagy a lengyelek) független nemzetállammá akar tömörülni, és az immáron független nemzetállam minden tőle telhetőt meg kíván tenni hatalma és tekintélye növelése érdekében. A 19. század közepén csaknem minden liberális nacionalista módon gondolkodott, de nem minden nacionalista volt liberális. Amint azt a két következő fejezetben látni fogjuk, az 1830-as és 1840-es események arra kényszerítették a liberálisokat (különösen a német államokban), hogy döntsenek: liberalizmusuk vagy nacionalizmusuk jelent számukra többet. A legtöbben a nacionalizmust választották.

1831-ben, mindössze egy évvel a sikeres franciaországi júliusi forradalom után Victor Hugo, a nagy francia regényíró írta, hogy „már hallja a forradalom tompa moráját a föld mélyéről, amint minden európai királyság alá benyomul központi aknájából, Párizsból”. 17 év múlva, a párizsi februári forradalom hírével ez a földalatti forradalom a felszínre tört. Az 1848-as forradalmak voltak a legjelentősebbek a 19. században. Egyben az utolsók azok közül, amelyeket Párizs ösztönzött, és amelyeket liberálisnak lehetett nevezni. Amikor 1849-ben elcsitultak, igen kevés reményük vált valóra. Egy korszak zárult le. Az elkövetkező években a nacionalizmus lépett uralkodó politikai irányzatként a liberalizmus helyébe, és míg a század hátralévő részében nemigen fordult elő jelentősebb forradalom, a nemzetállamok közötti háborúk mindennaposá váltak.

Az 1848-as forradalmak heveségét és kiterjedését az európai egyensúly megrendülése magyarázza. Gazdasági, társadalmi és technológiai változások alakították át a kontinenst, ám a kormányok továbbra is úgy viselkedtek, mintha mi sem történt volna, noha nagyon is jól tudták, hogy ilyesmiről szó sincs. Közép-Európa városaiban a középosztály létszámát és vagyonát tekintve egyaránt növekedett. A fontosabb városokban, mint Berlin, Bécs és Milánó, ipari munkásosztály jött létre. Metternich Eu-

rópája ezeknek semmit sem nyújthatott, mivel még az iparosodás előtti szellem hatotta át.

A közép- és a munkásosztályt ideiglenesen az 1846—1848-as gazdasági válság egyesítette. Mind a mezőgazdaságban, mind az iparban óriási visszaesés következett be. A termés — különösen a burgonya — nem bizonyult elegendőnek. Bizonyos területeken — például Írországbán, Flandriában és Sziléziában — egész falvak haltak éhen. Az élelmiszerárak emelkedésével ipari hanyatlás állt be a városokban, széles körű munkanélküliséget eredményezve. A kontinens egyes részei különösképpen szenvedtek, a legnagyobb csapás az ír inség volt, de egész Európában, a városokban és vidéken egyaránt, igen erős létbizonytalanság uralkodott, amely egyre növekvő politikai nyugtalansághoz vezetett. 1847-ben az amerikai konzulnak Amszterdamban németek százaival kellett foglalkoznia. Valamennyien az Egyesült Államokba kívántak kivándorolni. „A jól értesült emberek — írta haza — úgy vélik, hogy a jelenlegi válságot annyira átszöjték a korszak eseményei, hogy ez csupán a kezdete annak a hatalmas forradalomnak, amely szerintük előbb vagy utóbb meg fogja változtatni a dolgok jelenlegi állapotát.” Így is lett.

A súlyos gazdasági és társadalmi feszültség azonban önmagában nem volt elegendő ahhoz, hogy forradalmat idézzen elő. Végül is Írországot sújtotta a legnagyobb gazdasági katasztrófa, ez ott mégis igen kevés politikai zavargást okozott. A párizsi események azért provokálhatták Ausztriát, Németországot és Itáliát, mert ezekben az országokban nemcsak mély nyugtalanság uralkodott, hanem a kormányokban sem bíztak. Bécsben, amely az előző harminc év alatt fáradhatatlanul szervezte a konzervatív tábor erőit, Metternich tekintélye hanyatlani kezdett. Névleg még mindig hatalmon volt, de Ferenc császár 1835-ben bekövetkezett halála óta helyzete alaposan megrendült. Utódjának, az együgyű I. Ferdinánd császárnak a kormányát pedig megbénították az udvaron belüli ellenségeskedések; a legélesebb ellentétek Metternich és Kolowrath belügyminiszter között álltak fenn. Berlinben a Metternichhel szorosban együttműködő III. Frigyes Vilmost IV. Frigyes Vilmos váltotta fel a trónon, és ő már kevésbé rokonszenvezett az osztrák tervekkel. Mégis, a válság kitörése őt éppoly fölkészületlenül érte, mint Ferdinándot. Ami Itália uralkodóit illeti, sorsuk gyakorlatilag Ausztriától függött. Metternich sosem hitte, hogy rendszere sokáig fönmaradhat. Tudta, hogy a történelem elene dolgozik. Csupán remélte, hogy műve túléli őt. Épp fordítva történt. 1848-ra nem annyira politikai rendszert találunk Közép-Európában, inkább politikai vákuumot.

Az Osztrák Birodalom

A párizsi februári forradalom híre Bécsben forrongást okozott. 1848. március 13-án egy diáktüntetés résztvevői katonákkal csaptak össze. Ez vezetett a Bécs külvárosaiban élő, elégedetlen

munkások felkeléséhez. A kormány pánikba esett. Mivel a forradalmárok egyik legfőbb követelése Metternich lemondása volt, hiszen ő mindenkinél inkább jelképezte a régi rendet, az udvar összefogott az idős kancellár ellen, és angliai száműzetésbe küldte. Más vonatkozásban az udvarnak nem volt határozott politikai irányvonala, és amikor május 15-én lapáttal és ásóval felfegyverzett munkások tódultak a városközpontba a diákok támogatására, a kormány mindenben engedett a forradalmi követeléseknek. Megígérte, hogy általános választójog alapján választják majd meg az országgyűlést az osztrák birodalom nyugati felében. Ennek legfőbb feladata az lett volna, hogy alkotmányt dolgozzon ki. Eközben a közbiztonsági választmánynak fönn kellett tartania a törvényt és a rendet a fővárosban, és munkát találnia a munkanélkülieknek. Azonban, akár csak Franciaországban, a munkanélküliek foglalkoztatása itt is sokkal nehezebbnek bizonyult, mint ahogy azt a forradalmi vezetők elképzelték. Kora nyárra már a csalódottság érzése lett úrrá a munkásokon, és a forradalmárok egysége, amely annyira fontos lett volna a sikerhez, kezdett felbomlani.

Ezalatt a birodalom magyar felében még nagyobb méretű forradalom robbant ki, amely kivételes vezetőre talált a kisnemesi magyar családból származó Kossuth személyében. Kossuth nemcsak jogász és újságíró volt, hanem nagyszerű szónok és író, akit Habsburgokkal szembeni hősiességének az európai liberálisok bálványává emelt. E tekintélyt egészen 1894-ben bekövetkezett haláláig megőrizte. Ő nem annyira liberális volt, mint nacionalista. Noha valóban nagyobb szabadságot akart Magyarországnak, a magyar nép azonban Szent István országát a térség más nemzetiségű milliói (szlovákok, rutének, románok, szerbek, horvátok stb.) ellenére irányította volna. A párizsi események hírére a magyar országgyűlésen harc indult a szabad magyarországi intézményekért. A pesti diákok föllázdak, akár a bécsiek, és a hagyományos márciusi vásárra a fővárosba érkező parasztok támogatták őket. Kossuthnak sikerült meggyőznie a magyar országgyűlést, hogy Ferdinándnak továbbítsák az áprilisi törvényeket, amely Magyarországot, Erdélyt és Horvátországot egyetlen állammá olvasztotta saját országgyűléssel és minisztériummal. Április 11-én Ferdinánd császár jóváhagyta ezeket a törvényeket.

Hasonló események mentek végbe Csehországban és a főként szintén csehek lakta Morvaországban. Palacký, a cseh vezér, a prágai diák- és munkásfelkelés támogatásával Csehország, Morvaország és Szilézia egyesítését és függetlenségét sürgette egyre erőteljesebben. Miután Ferdinánd kiváltságlevelet ígért nekik, kongresszust hívott össze, hogy kidolgozza: mi legyen a szláv népek közé tartozó csehek helye a szövetségi elvekre épülő új osztrák birodalomban.

1848 júniusában a forradalmárok hatalma csúcspontjára jutott. Ezután azonban rohamos hanyatlás következett. Ennek legfontosabb oka a vezetők közötti megosztottságban és a nem-

A győzők: bal oldalon felül:
Windischgraetz
jobb oldalon felül:
Schwarzenberg
jobb oldalon alul: Radetzky
bal oldalon alul: a vesztes:
Kossuth

zetiségi vagy regionális ellentétekben keresendő. Prágában, Csehország fővárosában a csehek és a németek viszálykodtak, alkalmat adva ezzel Windischgraetz tábornoknak a beavatkozásra, aki — mivel feleségét véletlenül felkelők ölték meg — igen erőszakosan lépett fel. Egy ötnapos csata véget vetett a cseh forradalomnak. Magyarországon az bizonyult végzetesnek, hogy Kossuth ragaszkodott a magyarnak az új állam egyetlen hivatalos nyelvvé tételéhez, és magyar országgyűlés gőgös magatartása a szlávokkal szemben ugyancsak tragikus következményekkel járt. A szláv nemzetek azt a következtetést vonták le, hogy végül is a Habsburgok jobbak, mint a magyarok, és amikor egy horvát katona és politikus, Jellasics, a Habsburgok biztatására délről megtámadta Magyarországot, a szlovákok, szerbek és románok szintén föllázdak a magyar uralom ellen. Kossuth hiába fordult a bécsi forradalmárokhoz, kérése süket fülekre talált. Maguk is élethalálharcot folytattak, s különben sem bíztak benne. Az önbizalmát lassan visszanyerő osztrák kormány sereget küldött, hogy Jellasicshoz csatlakozzék, aki csupán részleges sikert ért el a magyarokkal szemben, de katonái Windischgraetz vezetése alatt Bécsnek fordultak, és októberben egy háromnapos ostrom véget vetett az ottani forradalomnak. Windischgraetz következő lépése az volt, hogy sógorát, Felix Schwarzenberg herceget nevezette ki miniszterelnöknek. Végre az ellenforradalom olyan vezérre talált, amilyenre szükség volt. Schwarzenberg acélos férfiú volt, hatalmas közigazgatási gyakorlattal rendelkezett, a szükséges eltökéltséggel és józansággal együtt. Egyik első intézkedése az volt, hogy lemondatta Ferdinánd császárt, akit unokaöccse, I. Ferenc József követett a trónon.

A magyarok azonban az osztrák és a szláv fenyegetés ellenére folytatták küzdelmüket. Kossuth személyében rendíthetetlen vezérük akadt, Görgeyében pedig rátermett tábornokuk. 1849 tavaszán Görgey legyőzte Windischgraetzet és Jellasicsot, majd visszafoglalta Budát. A hazafias lelkesedés hulláma söpört végig Magyarországon, a győzedelmes Kossuth pedig függetlennek nyilvánította az országot. Ám a győzelem rövid életűnek bizonyult. Miközben Kossuth és Görgey azon vitakozott, mit is kellene tenniük, Ferenc József az orosz Miklós cárhoz fordult segítségért. 1849 júliusában három hadsereg támadt Magyarországra — nyugatról az osztrákok Haynau, keletről az oroszok Paskievics, délről pedig a horvátok Jellasics irányításával. Augusztusban a magyar sereg egy része kénytelen volt megadni magát Temesvárnál, Görgey pedig, tehetetlenül az orosz túlerővel szemben, Világosnál letette a fegyvert. Őt és seregét átadták Haynau-nak, aki kegyetlen bosszút állt. Tizenhárom magyar tábornokot (az aradi vértanúkat) kivégeztek, több mint négyszáz tisztet bebörtönöztek. További száz politikust ítéltek halálra, míg a szláv csapatoknak a magyarokkal szemben elkövetett iszonyú rémtettei büntetlenül maradtak. Kossuth elmenekült Magyarországról, Szent István történelmi koronáját a

török határhoz közel temette el. Élete hátralévő részét száműzésben töltötte, egy független Magyarország fáradhatatlan bajnokaként, vágyának teljesülését azonban nem élte meg. A forradalom ezzel véget ért az osztrák birodalomban.

A Német Szövetség

1848 tavaszán a párizsból érkező hírek a Német Szövetségben is forradalmat robbantottak ki. Németország egyes részeiben, különösen a Rajna-menti tartományokban az iparosodás előbbre haladt, mint a Habsburg uralta vidékek bármelyikén, és az itteni jómódú, művelt középosztályból igazán rátermett liberális vezetők kerültek ki. A Szövetség igen sok részében azonban a parasztok és a munkások sanyarú körülmények között éltek, Szilézia egyes területein például legalább olyan nyomorban, mint Írországbán. A szakképzett munkások körében szocialista eszmék kezdtek terjedni, és sok német munkás kényszerült száműzésbe szélsőséges szocialista nézetei miatt. Egyikük, Wilhelm Weitling Párizsban megalapította az Igazak Szövetségét, amely 1847-ben a Kommunista Szövetség nevet vette fel. Ennek számára írta Marx és Engels a Kommunista Kiáltványt, amely 1848 februárjában jelent meg. Bár sem a kommunisták, sem a szélsőséges szocialista csoportok nem játszottak közvetlen szerepet a németországi forradalmakban, létezésük jelzi a német munkásosztály politikai öntudatát.

Sokkal fontosabb szerep jutott 1848-ban a liberálisoknak és nacionalistáknak, akik egyaránt akartak alkotmányos kormányt, szabadon választott országgyűléssel, és egységes Németországot. Ezen a ponton, mind Németországban, mind Olaszországban a liberalizmus és a nacionalizmus együtt járt. Csak 1848 után jelentek meg olyan jelentős nemzeti erők, akik nem voltak liberálisok. A német nemzeti érzés megerősödött az 1830—1840-es években. A francia hódítástól való félelem a Rajna-vidéken több hazafias költemény születését ihlette. Hegel, a politikai filozófus azzal érvelt, hogy a történelem menete szerint egy új korszaknak kell beköszöntenie, s erre a szabad, egységes és erős Németország fogja rányomni a bélyegét. Népszerű volt az egyetemi diákok és a tanárok körében. Egy bajor nemes híven tükrözte a reménytelenség természetes érzését, amikor 1847-ben ezt írta: „A széles körű elégedetlenség egyik oka az, hogy Németország gyöngye a többi államhoz képest. Senki sem tagadhatja, hogy nehéz külföldön kimondani: „német vagyok — ha nem lehetünk arra büszkék, hogy hajónkon német zászló lobog, hogy szükség esetén nincs német konzul, hanem el kell magyarázni: valamikor hazám nagy és hatalmas ország volt, de most 38 szilánkra hasadt szét.” Az a körülmény, hogy a németeknek egyszerre voltak liberális és nacionalista céljaik az 1848-as forradalomban, óriási nehézséget okozott, mert — mint később látni fogjuk — nem tudták eldönteni, melyik fontosabb számukra.

A Német Szövetséget forradalmak sorozata bomlasztotta föl; a legelső Baden államban kezdődött. A legfontosabb azonban Berlinben, a porosz fővárosban tört ki, március 18-án. A város lakossága 180 ezerről 400 ezerre nőtt nem egészen egyetlen nemzedék alatt. Rengeteg gyári munkást érintett a munkanélküliség, és Metternich bécsi bukásának, valamint a németországi felkelések hírére a berliniek barikádokat emeltek. A heves utcai harcok, a diákok és a munkások véres utcai összecsapásai a berlini helyőrség tagjaival úgy megdöbbsentették IV. Frigyes Vilmost, hogy azonnal visszavonta a helyőrséget a városból. Aztán kijelölt egy liberális kormányt Camphausen és Hansemann vezetésével, amely az általános választójog alapján azonnal összehívta a porosz nemzetgyűlést új alkotmány kidolgozására.

Ezzel csaknem teljesen egy időben ültek össze Frankfurtban a Szövetség minden tájáról érkező forradalmár vezetők, és elhatározták, hogy egy egész Németországot képviselő országgyűlést állítanak fel a lehető leggyorsabban. Ennek kellett döntenie arról, miként lehetne újjászervezni az új Németországot. Két hónap múlva, május 15-én csaknem 600 küldött, a Szövetség legtöbb államából választva, összegyűlt a frankfurti Szent Pál-templomban. E nemzetgyűlés sok szempontból eredményes munkát végzett. A legkiemelkedőbb kortárs egyetemi tanárok vezették a vitákat, és az ügyvédek, orvosok, kereskedők, akár csak az egész nemesség képviseltette magát. Legfőbb gyöngeségük politikai tapasztalatlanságukban állt. Mivel a legkülönbözőbb véleményű emberek ültek együtt, az alkotmányt és az egységes nemzetet érintő kérdésekkel foglalkozva gyakran túl sok időt töltöttek vitával, és túl keveset döntések hozatalával, és azzal, hogy e döntéseket érvényesíteni is lehessen. Amint Jakob Grimm, a liberális író megjegyezte: „meg kell adni, hogy mi, németek igen hajlamosak vagyunk tudós vitákra.”

A nemzetgyűlés megnyitásakor nagy optimizmus uralkodott. Heinrich von Gagern, az elnök, első beszédét ezekkel a zengő szövegekkel fejezte be: „Egyesüljünk, amennyire az egyesülés lehetséges. Áldozzuk föl, ami fölláldozható a jobb körülmények elérése érdekében. Mi vagyunk a letéteményesei nemzetünk és szülőhazánk egységének, amelyre oly sokáig áhítoztunk.” Tapsvihar zúgott fel a Szent Pál-templom zsúfolt karzatáról. Amint a viták folytatódtak, a küldöttek nacionalista beállítottsága egyre nyilvánvalóbbá vált. Úgy látták, hogy Posenben (Porosz Lengyelország) és a Dániát közvetlenül határoló hercegségben, Schleswig-Holsteinben, a németek jogait a lengyelek, illetve a dán király fenyegeti. A nemzetgyűlés állást foglalt Németország érdekei mellett, annál is inkább, mert a többi európai ország is érdeklődést mutatott a Schleswig-Holstein-ügy iránt. „Ha Oroszország, Franciaország vagy Nagy-Britannia bele merészel avatkozni igaz ügyünkbe — jelentette ki egy küldött óriási taps közepette —, másfél millió fegyveres férfi lesz a válaszuk.” Ez azonban egyszerűen nevetséges volt. A

nemzetgyűlés 150 embert sem tudott volna harcba állítani, nemhogy másfél milliót. Poroszország és Dánia anélkül állapodott meg Schleswig-Holsteinről, hogy a nemzetgyűléssel tanácskozott volna, amelynek gyöngesége még inkább megmutatkozott, amikor a közvetlenül ellene föllázadt frankfurti munkásokat porosz és osztrák csapatoknak kellett leverniük. Ezek a frankfurti „szeptemberi napok” sok közös vonást mutatnak a párizsi „júniusi napokkal”. Az erőszakos tömegakciók csupán a konzervatívok pozícióit erősítették. Amikor Berlinben a tömeg megtámadta a királyi fegyvertárat, és a liberális kormány képtelen volt fenntartani a törvényt és a rendet, IV. Frigyes Vilmos elbocsátotta a Camphausen-kormányt, helyébe konzervatívot nevezve ki, és megparancsolta Vrangelt tábornoknak, hogy foglalja el a várost. Így 1848 novemberében a forradalom Poroszországban és a legtöbb német államban véget ért.

A frankfurti nemzetgyűlés azonban tovább ülésezett és folytatta heves vitáit Németország jövőjéről. Az előrehaladást akadályozták az új Németország földrajzi határait illető jelentős nézeteltérések. Egyesek úgy érezték, hogy az új államnak minden németül beszélő népet magába kellene foglalnia, beleértve Ausztriát is, sőt ez utóbbi lenne az új nemzet súlypontja. Mások viszont azzal érveltek, hogy Ausztria, amely nagy kiterjedésű soknemzetiségű területekkel rendelkezik, sosem tudna Németországba olvadni, és ezért Poroszországnak kellene súlyponttá válnia, Ausztria teljes kizárásával. Amikor 1849 tavaszán Schwarzenberg kijelentette, hogy a Habsburgok a régi szövetséget akarják újjáéleszteni, a frankfurti nemzetgyűlés úgy döntött, felajánlja a császári koronát IV. Frigyes Vilmosnak. Ez volt a forradalmárok utolsó lehetősége. A nemzetgyűlés Németország számos újonnan születő hatalmi tényezőjét képviselte, és népszerű volt a művelt németek körében. Nyilvánvalóan hiányzott belőle az erő, amely még mindig a széttagolt német államok uralkodóinak kezében összpontosult. A császári koronának a porosz király számára való felajánlásával a nemzetgyűlés azt remélte, hogy így majd biztosítja a porosz állam egységét és katonai erejét. Ezzel egyben olyan helyzet elnyerésére kínált alkalmat Poroszországnak Európában, amelyet Nagy Frigyes óta nem mondhatott a magáénak.

A porosz király számára azonban túlságosan nagyra tűnt ez a kihívás. Noha bizonyos tulajdonságait a liberálisok is értékelték, értelmét, ékesszólását, mélységes érdeklődését Németország dicsőséges középkora iránt és látszólagos készségét a reformeszmék megfontolására — szorult helyzetben mégsem bizonyult liberálisnak. Politikai gondolkodása zavaros volt, de egyetlen dologban nem kételkedett soha: istentől származó jogának tartotta, hogy Poroszország királya legyen, és ugyanígy vélekedett a többi német herceg jogairól is. Ezenkívül túlzott határozatlansága és aggályoskodása is megakadályozta őt abban, hogy a nemzetgyűlésben eljátssza a neki szánt szerepet. Amikor felajánlották neki a császári koronát, elutasította, és döntését így

indokolta meg: „Nem adhattam kedvező választ... mert a német nemzetgyűlésnek nincs joga, hogy a német kormány (a német fejedelmek kormányai) beleegyezése nélkül megajándékozzon a koronával.” Más szóval nem tudta magáévá tenni a liberálisoknak azt az alapvető meggyőződését, hogy a nép által választott nemzetgyűlést több jog illeti meg, mint az öröklött hatalom bármely birtokosát. Amint egyik tanácsadójának dióhéjban megfogalmazta, a császári korona „a szuverén német nép által a nyakamba akasztott nyakörv lett volna”.

Elutasítása a nemzetgyűlés tényleges befejezése volt. Az osztrák és porosz képviselők visszavonultak, és az egyéb állambéliek hamarosan követték példájukat. Néhány radikális küldött Frankfurtból Stuttgartba költözött, ahol még egyszer megpróbálták a forradalmat kirobbantani. Ezúttal azonban a munkások és a parasztok már nem mozdultak, és a kormány habozás nélkül cselekedett. A szétszórt felkeléseket könnyen leverték a porosz csapatok, az utolsó küldöttgyűléseket erőszakkal feloszlatták.

Az Itáliai-félsziget

Európa másik területét, amelyet megrázott a forradalom, az Itáliai-félsziget jelentette. Akárcsak Németországban, a forradalmárok itt is egyszerre voltak liberálisok és nacionalisták. Egyrészt alkotmányt akartak, szabadon választott nemzetgyűléssel, másrészt az idegen — főleg az osztrák — zsarnokok eltávolítását. Akárcsak Németországban, az Osztrák Birodalomban és Franciaországban, itt is alapvető véleménykülönbségek mutatkoztak a forradalmi vezetők között, és nem tudták eldönteni, melyik forradalmi elv kapjon elsőséget. Mazzini 1834-es savoyai akciójának kudarca és a későbbi, rosszul szervezett Mazzini-féle összeesküvések sok olaszt meggyőztek arról, hogy bármily nemesek voltak is Mazzini eszméi, politikája a gyakorlatban sikertelennek bizonyult. Itália egyszerűen nem volt érett arra, hogy összeesküvések és spontán tömegmegmozdulások általános forradalmat váltsanak ki. Az 1840-es években legsűrűbben Gioberti és Balbo írásait olvasták. Gioberti azt bizonygatta, hogy az egység az olasz hercegek szövetsége révén valósulhat meg a pápa vezetésével, Balbo szerint az irányítást a piemonti királyra kellene bízni. Hasonlóan mély hatásuk volt az olyan drámáíróknak, mint Pellico és Niccolini. Gyakran írtak Itália történelmének hősi korszakairól, amikor az olaszok idegen elnyomás ellen harcoltak, és a közönség azonosítani tudta a jelent a múlttal. Ismeretes történet: amikor Milánóban előadták Niccolini *Giovanni da Procidáját*, amely azt meséli el, hogy űzték ki a franciákat Szicíliából egy népfelkeléssel a 13. században, egy idősebb francia miniszter volt az osztrák kormányzó vendége. A franciát mélységesen felizgatták a milánói közönség látszólag túlzott, franciaellenes érzelmei. „Ne aggódjék — mondta az osztrák kormányzó —, a borítékot ugyan Önnek címezték, a levél azonban nekem szól.” Az 1840-es években

Pio Nono

kezdett Itália legnagyobb zeneszerzője, Verdi az érdeklődés középpontjába kerülni. Némelyik korai operája, mint *A lombardok* vagy az *Attila*, Niccolini és Pellico darabjaihoz hasonlóan a hősi olasz múlttal foglalkozik, mások, mint a *Nabucco* vagy a *Jeanne d'Arc* egy rabságban szenvedő nép szabadságáért vívott harcával. A *Nabucco* csodálatos kórusát, amelyben héber rab-szolgák Babilonban szülőházjuk után vágyakoznak, mindig elragadtatott tapsvihar fogadta. Az utolsó, még a forradalom előtt írt operájában, a *Macbeth*ben egy másik nagyszerű kórus szólal meg, a *la patria tradita* (az elárult szülőföld). Azt mondják, hogy amikor 1848-ban ezt az operát a Scalában előadták, az olyan hatást keltett, hogy jelentős mértékben hozzájárult a milánói forradalom kitöréséhez. Az osztrák cenzúra megkerülésére konferenciákat is szerveztek, amelyeken elméletben olyan ártatlan témákat vitattak meg, mint például a természettudományok vagy a gépgyártás. Daniel Manin, a velencei forradalom vezére sok politikai vitát folytatott a vasúti bizottság tagjaként és a természettudományi konferencia küldötteként. Cavour, aki annyi mindent tett Itália egyesítéséért 1859-ben, politikai tapasztalatait a Piemonti Gazdaegylet tagjaként szerezte.

Az említett tényezők következtében a forradalom Itáliában nem olyan hirtelen tört ki, mint Európa más területein. A hazafias olaszok már évek óta reménykedve vállalkoztak, és — ellentétben az osztrákokkal és németekkel — nekik volt egy emberük, akiben magától értetődően egy általánosan elfogadható vezetőt láttak — Károly Albert, Savoya királya. Ő nem csupán az egyik itáliai állam uralkodója volt, hanem, úgy látszott, tényleg határozott szándéka a szabad és egyesült Itália létrehozása. 1845-ben ezt az utasítást adta D'Azegliónak, annak a piemonti politikusnak, aki kiterjedt forradalmi kapcsolatokkal rendelkezett a félszigeten: „Mondja meg azoknak az uraknak, hogy maradjanak nyugton és ne mozduljanak, mert pillanatnyilag semmit sem tehetünk, de biztosak lehetnek abban, hogy ha

1848 — az első lövések:
forradalom
Palermóban

eljön az alkalom, életemet, fiaim életét, vagyonomat, hadsereget, mindenemet odaadom Itáliáért.” Jelszava így hangzott: *Italia farà da se* (Itália megteszi egymaga). Amint azonban a későbbi események során bebizonyosodott, vezetőhöz egyáltalán nem illő gyöngeségnek sem volt híján. Határozatlansága az *il Re Tentenna* (a habozó király) gúnynevet ragasztotta rá. Nagyratörő volt és körmönfont, senkiben sem bízott. Nem volt liberális, és — szép szavai ellenére — különösebben nacionalista sem. Leginkább arra törekedett, hogy Piemont hatalmát kiterjessze Észak-Itáliában az osztrákok rovására. A forradalmi ügy szerencsétlenségére e fogyatékoságok csak a forradalom kibontakozása után váltak nyilvánvalóvá.

1846-ban az olaszokat felvillanyozta Mastai-Ferretti bíboros pápává választása IX. Pius (Pio Nono) néven a mereven konzervatív XVI. Gergely után. Pio Nono jóindulatú ember volt, aki javítani kívánt a pápai államban élő alattvalói sorsán. Vonzotta Gioberti terve egy olyan itáliai szövetség megteremtésére, amelynek élén a pápa áll. Nem rendelkezett azonban politikai tapasztalatokkal, és kevéssé értette az olasz politika felszíne alatt lappangó szenvedélyeket. Szabadon bocsátott 1700 politikai foglyot. Ösztönözte a vasútépítést és a gázvilágítás bevezetését. Csökkentette a vámokat, nagyobb sajtószabadságot engedélyezett, végül pedig 1847 októberében összehívott egy választott gyűlést, amely fontos ügyekben tanácsot adhatott neki. Nem csoda ezek után, hogy sokan liberálisnak tartották, sőt, talán a nemzeti ügy bajnokát látták benne. Metternich nem hitt a fülének: „Mindent előre láttam — kiáltott föl — „kivéve egy liberális pápát”. Ahogy azt Metternich nagyon is jól tudta és Pio Nono is hamarosan tapasztalta, a katolikus egyház fejének a 19. század közepén szinte lehetetlen volt liberálisnak lennie.

1846 és 1848 között a pápa látszólagos liberalizmusa mindazonáltal bátorította a liberálisokat szerte egész Itáliában. Piemontban Károly Albert alkotmányt vezetett be; Toszkánában a sajtónak nagyobb szabadságot adtak; Velencében pedig Manin kampányt indított a nagyobb függetlenségért. Lombardiában élesen bírálták az osztrák gazdasági intézkedéseket és azt, hogy inkább alkalmaztak németeket, mint olaszokat. 1847 végére az osztrákok úgy döntöttek, eljött a kemény intézkedések ideje. 1848 januárjában Manint letartóztatták Velencében, és az osztrák csapatok olyan brutálisan bántak el a milánói tüntetőkkel, hogy 61 ember meghalt.

A nyílt forradalom Palermóban kezdődött 1848. január 18-án, és Nápolyi Ferdinánd hamarosan reformokra adta áldását. A párizsi és palermói hírek támadásba lendítették Közép- és Észak-Itália forradalmárait is. Ötnapos keserves harc eredményeként a milánóiak elűzték az osztrák helyőrséget. Manin, miután a felkelők kiszabadították velencei börtönéből, rávette az osztrák hatóságokat, hogy hagyják el békében a várost. Rómában és Firenzében alkotmányos kormányzást vezettek be,

eközben március 24-én Piemonti Károly Albert hadat üzent Ausztriának.

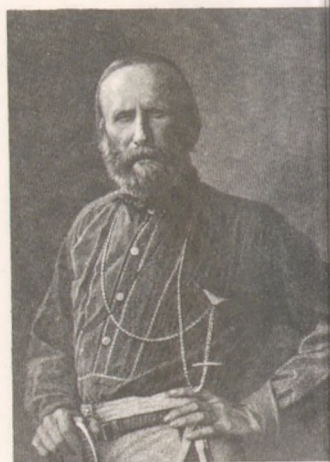
A háború, amelytől az itáliai forradalmak sorsa függött, katasztrofálisan alakult. Károly Albert nem volt hadvezér, és egyáltalán nem készült föl a harcra. 1848 tavaszán olyan lassan nyomult előre, hogy az osztrákoknak elég idejük maradt átcsoportosítani erőiket az előző hónapok kudarcai után. Radetzky osztrák tábornok, 82 évesen is még mindig Európa egyik leghatározottabb és legtehetségesebb tábornoka volt. Mivel Metternich bukása nyomán Bécsben zűrzavar uralkodott, döntéseit maga hozta, és nem állt szándékában megegyezni a forradalmárokkal.

A piemontiak két hónapig állták a sarat toszkániai segítséggel. Károly Albert azonban meghasonlott a lombardokkal, IX. Pius pedig, megdöbbenve az események alakulásától bejelentette, hogy nem támogathat egy Ausztria elleni háborút. Ezek a vezetők közötti nézeteltérések komoly mértékben gyöngítették az olasz ügyet. Júliusban Radetzky fölényes győzelmet aratott Károly Albert fölött Custozzánál, arra kényszerítve, hogy fegyverszünetet írjon alá és visszavonuljon Piemontba. A forradalmárok sorain belüli ellentétek ekkor még nyilvánvalóbbakká váltak, mivel minden egyes vidék a maga módján szolgálta saját javát.

Rómában a pápa tekintélye rohamosan hanyatlott, miután megtagadta az Ausztria elleni háború támogatását. A szélsőséges forradalmárok hatalma 1848 egész nyarán növekedett, és novemberben Rossit, a pápai állam egyik főminiszterét meggyilkolták. Erre Pio Nono elmenekült Rómából, azzal a mélységes meggyőződéssel, hogy a liberalizmus fenyegeti a pápaságot és a katolikus egyházat. Gaetából a legfőbb katolikus hatalmakhoz fordult fegyveres segítségért azon „nyomorultak” ellen, akik (Rómában) a leggyalázatosabb zsarnokságot gyakorolják és mindenféle bűnt követnek el. Soha többé nem kacérkodott sem a liberalizmussal, sem a nacionalizmussal.

Amint az osztrák kormány megerősödött Bécsben, több erősítést küldtek Radetzkynek. Milánót visszafoglalták, és a védetlen lakosságon kegyetlen bosszút álltak. A milánói hírek hallatán, Károly Albert ismét megtámadta az osztrákokat, de második hadjárata még tragikusabban ért véget. Hat napig tartott, és teljes vereséggel végződött Novaránál. Miután megadta magát Radetzkynek, Károly Albert a hatalmat fiára, II. Viktor Emánuelre ruházta, és portugáliai száműzetésbe vonult. Tábornokaihoz intézett búcsúszavai egy nagyobb és tisztább erkölcsű férfiúhoz illettek volna. „Életemet Itália ügyének szenteltem. Nem jártam sikerrel. Látom, hogy személyem a béke egyetlen akadályja. Mivel nem leltem halálokat a harcmezőn, végrehajtom utolsó áldozatomat a hazáért. Leteszem koronámat és lemondok fiam javára.” Viktor Emánuel a lehető legelőnyösebb békét kötötte meg, és az erős osztrák nyomás ellenére sikerült fenntartania az apja által jóváhagyott alkotmányt (*Statuto*).

Giuseppe Garibaldi

A novarai vereség minden tekintetben az olasz forradalom végét jelentette. Mégis, az óriási túlerő ellenére egy maroknyi csapat 1849-ben tovább harcolt, hogy visszaszerezzen némi dicsőséget a széttagoaltság, a vereség és a keserves vádaskodások hónapjai után. Rómában a fáradhatatlan Mazzini vezetésével kikiáltották a köztársaságot, a védelmi erők parancsnoka Garibaldi volt. Garibaldi, egy nizzai halász fia, lelkes hazafiként és köztársaságpártiként csatlakozott Mazzini „Ifjú Itália” mozgalamához. Miután összeesküvésekben való részvételéért halálra ítélték, hosszú éveket töltött Dél-Amerikában, ahol bekapcsolódott a polgárháborúba és gerillavezérként nagy hírnévre tett szert. Amikor 1848-ban hazatért, mélységes szégyent érzett a piemonti csapatoknak az osztrákokkal szembeni siralmas veresége miatt, és elhatározta, példát mutat honfitársainak a Római Köztársaság megvédésével. Meg is tette. Nemcsak egy osztrák és egy nápolyi sereg vonult fel a város ellen, hanem egy igen erős francia is, amit Napóleon elnök küldött, hogy a katolikusok kedvében járjon. Garibaldi a nápolyiakat legyőzte, a franciákat pedig annyira szétszórta, hogy erősítést kellett nekik küldeni. 1849. július 1-jére azonban Garibaldi kénytelen volt tudomásul venni, hogy a további védekezés reménytelen. Elhatározta, a hegyekbe vonul, hogy ott folytassa a harcot. „Nem kínálok sem fizetséget, sem szállást, sem élelmet — fordult az önkéntesekhez. — Éhséget, szomjúságot kínálok, erőltetett meneteket, csatákat és halált. Aki szívével is szereti hazáját, és nem csupán ajkaival, kövessen.” Másnap 4 ezer ember tartott vele. A menetelés éppoly reménytelen és hősiesség volt, mint a város védelme. Az osztrák csapatok megszállták Közép-Itáliát, és amint Garibaldi északkelet felé igyekezett, remélve, hogy eléri Velencét, önkéntesei zömmel szétszéledtek. Állapotos feleségével és maradék híveivel még sikerült elérnie az Adriát, de hajóikat az osztrákok feltartóztatták, és embereinek többsége vízbe veszett. Felesége a karjaiban halt meg a Ravenna melletti mocsarakban.

Daniel Manin

Végül ismét száműzetésbe vonult, miután több ízben csodával határos módon menekült meg üldözőitől.

Már csak egy város tartott ki: Velence. Vezetője, Manin, aki ügyvédként és újságíróként működött, mielőtt államügyekkel kezdett volna foglalkozni, 1848 legtehetségesebb és legelszántabb politikusának bizonyult. A piemontiak custozzai és novarai vereségei ellenére a velenceiek úgy döntöttek, tovább harcolnak. „Velence mindenképpen ellenáll Ausztriának — szölte a nyilatkozat. — Manin elnököt korlátlan hatalommal ruháztuk fel ebből a célból.” A lagúnákkal körülvett Velencét ügyesen és bátran védték, ám 1849 augusztusában kolerajárvány tört ki, az osztrákok pedig általános támadást indítottak. Mikor Manin megtudta, hogy Garibaldi már nem segíthet rajtuk, úgy döntött, véget vet a harcnak. A város augusztus 23-án megadta magát, és Manin is száműzetésbe kényszerült. Mazzinival és Garibaldival ellentétben ő nem élte meg az 1859—1860-as Risorgimento időszakát, amikor Itália oly sok álma valóra vált.

Miért buktak el a forradalmak?

Mire 1849 nyara őszbe fordult, a forradalom ügye egyértelműen megbukott egész Európában. Manin, Mazzini, Garibaldi és Kossuth egytől egyig száműzetésbe kényszerültek. A frankfurti nemzetgyűlés feloszlott. A III. Napóleon által küldött francia csapatok egy békés Rómába vitték vissza Pio Nonót. Bécsben a konzervatív Schwarzenberg erős kézzel irányította a Habsburg Birodalmat, az elpusztíthatatlan Metternich tanácsainak segítségével; ő 1859-ben bekövetkezett haláláig az „államférfiak doyenje” tekintélyes szerepét töltötte be. Míg Közép-Európa uralkodói a lázadások utolsó paraszát is eltiporták és egymás győzelméhez gratuláltak, több ezer egykori forradalmár gyülekezett Nyugat-Európában, különösen Londonban, szerencsecsillaguk gyors emelkedésén és zuhanásán keseregve. Az foglalkoztatta őket, hogy miért buktak el, és válaszaik gyakran túlzottan leegyszerűsítettek és személyhez kötöttek voltak. A bűnbakot főleg a francia vezetőkben találták meg, az olyanokban, mint Ledru-Rollin és Lamartine. Bukásuk, így érveltek, a párizsi „júniusi napok” tragédiájához, nemcsak a francia, hanem az egész európai forradalom végzetes fordulópontjához vezetett.

Valójában az 1848-as forradalmak bukásának okai jóval összetettebbek. A vezetők közötti személyes ellentétek fontos szerepet játszottak. Magyarországon Kossuth és Görgey vitatkozott, és komoly nézeteltérések osztották meg a frankfurti nemzetgyűlést is. Még ennél is mélyebb nézeteltérések dúltak azon csoportok között, amelyek 1848 tavaszán egyesülve annyi kormányt meg tudtak dönteni. Az alapvető különbségek az osztályokat és nemzeteket elválasztó vonalak mentén alakultak ki. A francia forradalmi mozgalom kettészakadt, amikor a párizsi munkásosztály, néhány szocialista vezetésével harcba indult azon szociális vívmányokért, melyeket a zömmel középosztály-

beliekből álló nemzetgyűlés a nemzeti műhelyek bezárásával el akart törölni. Hasonló eseménysor következett be Németországban. A frankfurti nemzetgyűlést, amely a jelek szerint nem kívánt az ipari munkásság életkörülményein javítani, a feldühödött munkásokkal szemben porosz és osztrák csapatoknak kellett védeniük. 1848—1849 eseményei egyre világosabbá tették, hogy az ipari társadalom középosztályának és munkásosztályának érdekei gyakran nem egyszerűen különbözőek, hanem ellentétesek. Amint az iparosodás terjedt Európában, az osztályok közötti feszültségek inkább nőttek, mint csökkentek, és a liberálisokban már nem annyira a nép bajnokait látták az uralkodók ellenében, inkább a középosztály érdekeinek védelmezőit a munkásosztállyal szemben. A kommunizmus és más, kevésbé szélsőséges szocialista elméletek csak szűk körben terjedtek el 1848 előtt. A század második felében azonban egyre szélesebb rétegeket vontak hatásuk alá. A bukáshoz azonban az osztályellentéteknél még nagyobb mértékben hozzájárultak a nemzetek közötti feszültségek, vagy, mint Itáliában, a félsziget különböző területei közötti gyanakvás. Csehországban a forradalmi mozgalmat a csehek és németek közti ellentét ítélte halálra, Magyarországon a magyarok és szlávok, Itáliában a lombardok és piemontiak közötti ellentét. A franciák nem jöttek az olasz liberálisok segítségére, Miklós cár viszont nem habozott, hogy Ferenc József császár segítségére siessen 1849-ben. A vereségnek volt egy harmadik, az emberi tényezőkön kívül eső oka is: 1848 őszen kolerajárvány söpört végig nyugati irányban Európán. Legkeményebben a városokat, a forradalmak szívét sújtotta, naponta több száz embert pusztítva el. Az életben maradókat is alaposan megviselte. Társadalmi zűrzavar maradt utána. A kolera pusztította városok lakossága ritkán került olyan hangulatba, hogy barikádokat emeljen.

A forradalmi vezérek gyakran nem voltak elég rátermettek, vagy veszekedtek egymással. Csak kis számú, fegyelmezetlen és kimerült haderőnek parancsolhattak. A konzervatív vezetés a pánik első néhány hónapjának elmúltával határozottnak és leleményesnek bizonyult. Ráadásul Közép-Európában sosem vesztítették el a hadsereg és a rendőrség hűségét. Bismarck, a 19. század talán legokosabb politikusa, a német liberálisok, főleg a frankfurti nemzetgyűlés tevékenységét megvetéssel szemlélte. „A ma égető kérdéseit nem beszédek és többségi szavazat útján kell megválaszolni, mint 1848—1849 tévesen hitte — fejtette ki 1862-ben a porosz liberálisok előtt —, hanem vassal és vérrel.” Helyzetképe sok igazságot tartalmazott. 1849-ben a vas és a vér emberei — Radetzky, Windischgraetz, Haynau, Vrangeli, Jellasics és Schwarzenberg győzedelmeskedtek.

Bár úgy a győztesek, mint a vesztesek látták, hogy a forradalom elbukott, helytelen volna azt hinni, hogy a bukás teljes volt. Annak ellenére, hogy Metternich visszatért Európába, több ezer liberális pedig száműzetésbe kényszerült, Közép-Európa 1848-ban bizonyos szempontból igen sokban különbözött az

1848 előttitől. Ami Itáliát illeti, Velencében Manin hősiessége, Garibaldi római helytállása hazafias legendákat teremtett, amelyek ébren tartották az ellenállás és az összetartozás szellemét a következő évtizedben. Piemontnak sikerült valami kézzelfoghatóbbat megőriznie: a Károly Albert által elismert alkotmányt. Németországban is alkotmányt vívtak ki ideiglenesen a forradalmárok; és bár elég sokat módosítottak rajtuk a forradalom leverése után, keveset töröltek el teljesen. Poroszországban például az 1850-es alkotmány jelentős hatalmat adott a királynak, ugyanakkor intézményesítette a felsőházat és a nép által megválasztott alsóházat, amely érdemlegesen beleszólhatott a pénzügyek intézésébe. Az 1848-as forradalom legnagyobb vívmánya azonban a jobbágyság eltörlése egész Közép- és Kelet-Európában, kivéve Oroszországot és a Balkán egyes részeit. Ez azt jelentette, hogy végre először több millió paraszt szabadon költözhetett oda, ahová akart, vehetett vagy eladhatott földet, ha módjában állt. Idővel ez a szabadság két igen fontos fejleményhez vezetett. Először is, a Közép-Európából Amerikába kivándorlók száma hatalmas méreteket öltött, hozzájárulva a vidéki túlnépesedés kérdésének megoldásához, amely annyi nyomorúságot okozott 1848 előtt. Másodszor, mind több és több föld került paraszti tulajdonosok kezébe. Így alapvető társadalmi változás ment végbe, amely a közép-európai parasztnak nagyjából annyit jelentett, mint 1789 a francia sorstársainak. Minden csalódás ellenére, a francia hatásra kitört utolsó nagy forradalom rendkívüli javulást eredményezett több millió ember életkörülményeiben.

10. Győz a realizmus és a nemzeti eszme

Ahogy az emberek az 1920-as és 1950-es években „háború előtti” korszakról szoktak beszélni, ezalatt az 1914 és 1939 előtti időket értve, 1850-ben „március előtről” (ahogy a németek mondják; *Vormärz*), beszéltek, ha az 1848 tavaszi forradalmait megelőző időkre gondoltak. Ez a kifejezés tükrözte azt az érzést, hogy hatalmas, bár nem egészen pontosan meghatározható változás következett be Európa politikai viszonyaiban és légkörében. Ha az 1830-as és 1840-es évek Metternich és Mazzini évei voltak, Manin és Károly Alberté, a frankfurti képviselőké és IV. Frigyes Vilmosé, Guizot-é és Lamartine-é, akkor az 1850-es és 1860-as éveket Cavour, Viktor Emánuel, Bismarck, I. Vilmos és III. Napóleon neve fémjelzi. Megváltozott a politikai szemlélet is. Az 1830-as és 1840-es éveket a nagyfokú idealizmus hatotta át, melyet Mazzini és az „Ifjú Európa” mozgalom szimbolizált. Úgy látszott, hogy csak karnyújtásnyira van a szabad és békeszerető nemzetek csodálatos világa. Mintha az egyesült nemzeteket spontán forradalmakba vezető liberális nacionalisták megdönténék a reakciós sötétség hatalmát. A liberálisok és a nacionalisták kitűnő pamfleteket írtak, megható beszédeket tartottak és nem engedtek elveikből. Mégis, amint az 1848-as forradalomból napnál is világosabban kiderült, eredményességük a gyakorlati politikában, különösen a német és olasz egység legfontosabb pontjait illetően, végtelenül korlátozott volt.

„Az 1848—1849-es és 1850-es évek szomorú eseményei tökéletesen kigyógyítottak idealizmusomból” — írta Pagenstenker, a frankfurti nemzetgyűlés egykori tagja emlékirataiban, és sok más európai liberális hasonlóan érzett. A régebbi forradalmárok túlságosan idealisták és emelkedett gondolkodásúak voltak. A politika, piszkos ügyként könnyörtelenebb, körmönfontabb megközelítést igényelt. Sosem lehetne politikai sikereket elérni, ha az emberek úgy viselkednének, mintha a világ olyan volna, amilyennek szeretnék, nem pedig olyan, amilyen valójában. Az idealizmus helyett a realizmus vált az első számú követelménnyé.

Nem véletlen, hogy a *Realpolitik* (politikai realizmus) kifejezés e korszakban született. Elsőként egy liberális használta, aki Pagenstenkerhez hasonlóan úgy gondolta: a liberálisok annyira szeretnek elméleteket gyártani a világról, hogy sohasem számolnak a politikai realitással. Az olyan könnyörtelen és gyakran cinikus politikusok sikerének fényében, mint Cavour és Bismarck, a fogalom hamarosan az erőszak alkalmazását jelentette

Camillo Cavour

az állam politikai hatalmának növelése érdekében, figyelmen kívül hagyva bármilyen erkölcsi megfontolást. Bismarck azt állította, hogy a *Realpolitik*ot Schwarzenbergtől, Cavour pedig azt, hogy az 1848-as észak-itáliai kudarcból tanulta. Bismarck nyíltan lenézte a német liberálisokat, és gúnyolta őket 1848-as bukásukért. Cavour titokban megvetette a mazzinistákat, elméleteiket elutasította és ostobának tartotta. Bár egymástól sokban különbözött ez a két ember, sikereivel és módszereivel nemcsak átalakította Európa térképét, hanem egyúttal a hatalmi politika új korszakát nyitotta meg.

Cavour és Itália egyesítése

Cavour piemonti nemesi családban született. Rövid katonai szolgálat után gazdálkodással kezdett foglalkozni; gépek és tudományos módszerek alkalmazásával kis vagyont gyűjtött magának családi birtokán. Emellett nagyon érdekelte az ipari fejlődés, és ügyesen fektetett pénzt Észak-Itália új vállalkozásaiba. Mivel családja kapcsolatban állt néhány vezető nyugati politikussal, maga pedig sokat utazott a kontinensen, a politika korán felkeltette érdeklődését. Igazi politikai pályafutása azonban csak harmincas éveinek végén kezdődött, amikor az először 1847-ben, Torinóban megjelenő *Il Risorgimento* című politikai lap szerkesztője lett. 1850-ben beválasztották a piemonti országgyűlésbe, és hamarosan jobbkeze lett d’Azegliónak, akit az 1849-es novarai vereség után neveztek ki miniszterelnöknek. A következő másfél évben Cavour hol a pénzügyeket, hol a hajózást, hol az ipart, hol pedig a mezőgazdaságot irányította. Emellett hatásos szónoknak bizonyult, és mindent egybevetve, az akkori idők legrátermettebb politikusának tekinthető. d’Azeglio megsebesült az osztrákok elleni háborúban, így nem tudott rendszeresen eljárni az országgyűlésre; távollétében Cavour lett a vezető. Ő laza szövetséget kötött az ellenzékkel, és egykori főnökét olyan lehetetlen helyzetbe hozta, hogy 1852-ben Viktor Emánuel királynak, aki egyáltalán nem kedvelte őt, nem volt más választása, mint hogy kinevezze miniszterelnöknek. Élete hátralévő részében nélkülözhetetlenné tette magát.

Cavourt gyakran nevezik liberálisnak; ő mind az *Il Risorgimento* szerkesztőjeként, mind pedig miniszterként valóban rokonszenvezett a liberális nézetekkel. Pénzügyi szakemberként sokat tett a kereskedelmi fejlődés, a szabadabb kereskedelem ösztönzéséért. Ő tekinthető a piemonti „ipari forradalom” apostolának. Az út- és vasúthálózat gyors ütemben fejlődött. Genova fontos kereskedelmi, La Spezia hadikikötővé nőtte ki magát. Nem helyeselte a katolikus egyház világi hatalmát sem, és igyekezett azt csökkenteni Piemontban. Liberalizmusának azonban megvoltak a maga határai. Az országgyűlés nem annyira elvi okokból támogatta, hanem inkább azért, mert Cavour képes volt befolyását érvényesíteni. A közigazgatás fölötti hatalmát arra használta, hogy biztosítsa saját jelöltjei megválasztását.

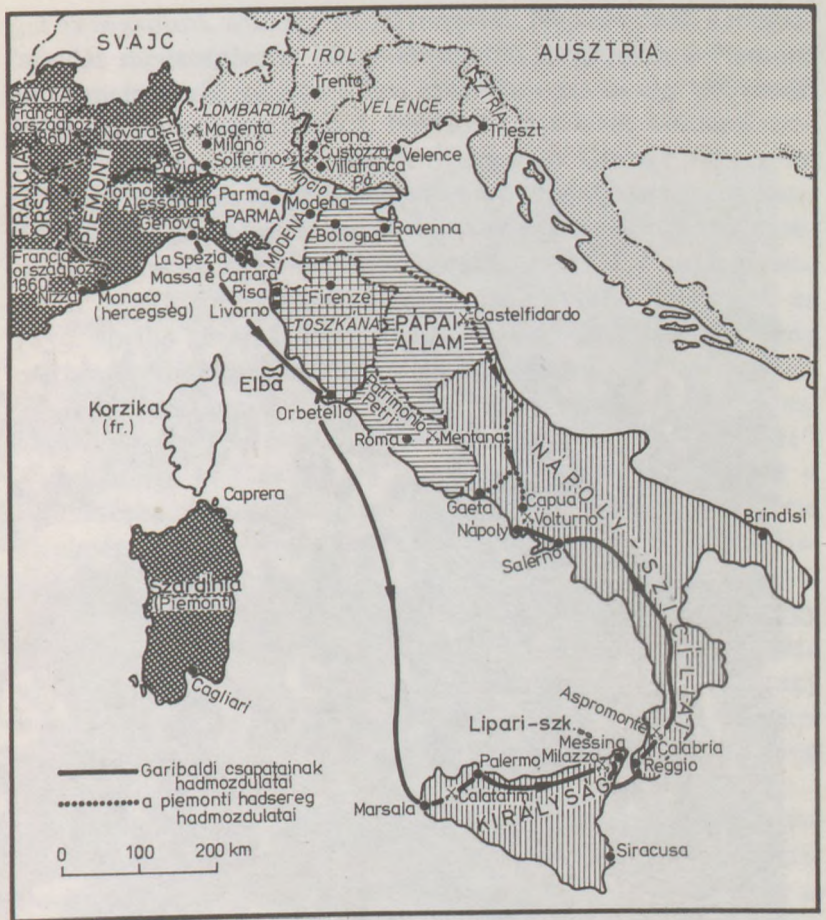

Amikor az 1857-es választás szándékaitól eltérő eredménnyel zárult, megakadályozta, hogy jó néhány ellenzéki tag elfoglalja parlamenti székét. Titkos anyagi tartalékait a hazai és külföldi sajtó befolyásolására fordította, és zsarnoki módon betiltotta Mazzini *Italia del Popolo*-ját, amikor annak szókimondó vezércikkei veszélyeztették diplomáciai terveit. Politikai hatalmát kétségtelenül élvezte.

Gyakran nacionalistaként jellemezték, hazafias államférfiként, akinek minden diplomáciai törekvése Itália egyesítésére irányult. Ez azonban nem felel meg az igazságnak. Húszas éveinek kezdetére visszaemlékezve leírja, miként álmodozott arról, hogy „egyik reggel az Olasz Királyság első minisztereként ébred”. Az idő múlása azonban óvatosabbá tette. Legfőbb vágya az volt, hogy Piemont hatalmát kiterjessze Észak-Itáliában; a nacionalizmust és az egyesült Itália eszméjét ehhez kívánta felhasználni. 1856-ban a párizsi száműzetésben élő Manin „nemzeti társaságot” alapított olyan egységes hazafias mozgalom kibontakoztatására, amely véget tudna vetni az 1848-ban végzetesnek bizonyult belviszályoknak a leendő egységes Itália érdekében. A társaság sok hívet toborzott, és Cavour is támogatását élvezte. Ő azonban korántsem azért döntött így, mert teljesen egyetértett a társaság céljaival. Amint magánlevelezésében megjegyezte: „Manin eszméi kivétel nélkül elcsépelet közhelyek. Itália egységét akarja, és ehhez hasonló badarságokat — de mindez a gyakorlatban hasznosnak bizonyulhat.” Mazzininak és Garibaldinak minden oka megvolt arra, hogy a legnagyobb bizalmatlansággal viseltessenek iránta. Érzéseik szerint „*piemontesissimo*” volt, olyan, aki Itália érdekeit mindenkor kész volt feláldozni Piemontért. Noha Itália sohasem egyesülhetett volna Cavour nélkül, az egyesítést követő zavar és keserűség részben politikájának és módszereinek következménye.

A Risorgimento — vagyis azon események, amelyek 1859—1860-ban csaknem egész Itália egyesítéséhez vezettek — véletlenek sorozata volt, amelyet Cavour remek diplomáciája Piemont javára fordított. Abból indult ki, hogy önmagában sem Itália, sem Piemont nem érhet el semmit Ausztria ellen. Károly Albert elbizakodott kijelentése, miszerint *Italia farà da se* üresnek bizonyult az 1848-as események során. Ausztriát csak úgy lehetett legyőzni, ha valamelyik európai nagyhatalom Itália mellé áll. Ezért 1853 után Cavour mindent megtett, hogy az „olasz kérdést” az európai politika homlokterébe állítsa, és meggyőzze a briteket vagy a franciákat, hogy az Itália feletti igazságtalan osztrák uralom igazolná beavatkozásukat. Éveken keresztül kevés sikerrel járt. Még azt követően is, hogy Viktor Emánuel parancsára a piemontiak költséges és — Cavour szerint — merőben fölösleges háborút viseltek a britek és a franciák oldalán a Krímben, 1855—1856-ban, mindkét ország csupán udvarias érdeklődéssel nyugtázta az olaszok osztrákellenes panaszeit. A krími háborút befejező párizsi tárgyalások után Nagy-Britannia rámutatott, hogy „Itália jelenlegi állapota nem

13. Itália 1859—60-ban

kielégítő”, III. Napóleon pedig a rá jellemző módon nem sokat erő titkos biztosítékokat adott arra nézve, hogy ha a helyzet megérik, Franciaország nem marad tétlen. Cavour így üres kézzel és csalódottan tért haza. Egyetlen reménye az volt, hogy III. Napóleont sikerül határozottabb osztrákellenes álláspontra buzdítani. Eközben ugyanakkor kitartóan dolgozott azon, hogy a félszigeten erősítse az osztrákellenes érzést.

1858-ban változott a helyzet, miután Orsini megpróbálta meggyilkolni III. Napóleont. A francia császár agya csavarosan járt, és a szélsőséges olasz nacionalista gyilkossági kísérlete, amit bosszúnak szánt azért, mert az uralkodó nem tett eleget Itáliáért, tettekre sarkallta. Fél évvel később titokban találkozott Cavourral Plombières-ben, ahol kidolgoztak egy tervet, amelynek alapján 1859 januárjában formális szövetséget kötöttek. Piemontnak háborút kellett provokálnia Ausztriával, s akkor a franciák Itália segítségére sietnek, majd a győzelem elnyerése után Közép-Itáliát a következőképpen állítanák helyre: Piemont elnyerné Lombardiát, Velencét, Modenát, Pármát, és a Pápai Államokat az Appeninek északi részéig. Toszkána a pápa által irányított Umbria és Marche tartományokkal és a határmenti vidékekkel együtt egy közép-itáliai államot alkotna, s annak élére valószínűleg Napóleon egyik rokona kerülne. A

pápa egy kis területet kapott volna Róma körül, és az új Itáliai Szövetség elnöke lett volna. Cserébe Franciaország elnyerte volna Savoyát és Nizzát Piemonttól. III. Napóleon és Cavour egyaránt született összeesküvők voltak, és Plombières-ben elemükben érezhették magukat. Cavour érzékletes leírást hagyott hátra arról, miként fogott munkához a két összeesküvő az Ausztriával szembeni háború megtervezésére. „A császár segítségemre sietett és összedugtuk a fejünket, átböngésztük Itália egész térképét, ürügyet keresve a háborúra. Ez korántsem ment könnyen. Miután sikertelenül átvizsgáltuk az egész félszigetet, végül Massába és Carrarába érkeztünk...” Megegyeztek abban, hogy Cavour képviselői Massa és Carrara tartományokban tiltakozó memorandumot szerkesztetnek Modena hercegének igazságtalan uralkodása ellen. Piemont a helyzet kivizsgálását kérné, a herceg pedig, Ausztria támogatásával ezt valószínűleg visszautasítja, így máris kitörhet a háború.

A dolgok azonban egészen másképpen alakultak. A következő néhány hónapban Cavour mindent megtett azért, hogy egyrészt háborút robbantson ki Ausztriával, másrészt ne adjon lehetősé-

Az 1859-es solferinói csata: Doré szemtanúk beszámolója alapján festett képen középtől balra III. Napóleon látható lóháton, amint csapatait a francia és osztrák seregek véletlen találkozását követő zavaros összetűzésbe vezeti. Háttérben a solferinói torony és az Alpok előhegységei láthatók

get az ingadozó, minden hájjal megkent Napóleonnak a megalapodás megszégésére. Nagy-Britannia, megriadva a Piemont és Franciaország közötti titkos megállapodás és egy eljövendő észak-itáliai háború híretől, békéltető lépéseket kezdeményezett. Az események gyorsítása érdekében Cavour rábeszélte Viktor Emánuel, hogy mozgósítsa a piemonti sereget, a lombardok pedig az osztrák sorozási tervek elől menekülve, készségesen csatlakoztak a piemontiakhoz. Közben III. Napóleonnak, a brit és porosz nyomás hatására inába szállt a bátorsága, és 1859. április 18-án Cavour arról értesült, hogy Franciaország csatlakozott a nagyhatalmakhoz, felszólítva Piemontot: szereljen le. „Nem marad hátra más — jelentette ki —, csupán az, hogy a pisztolyt a fejemhez tartsam és golyót röptsek belé” — jelentette ki Cavour, és másnap Piemont beleegyezett a leszerelésbe. Ausztria azonban a kritikus pillanatban elvesztette türelmét. Ferenc József császár elhatározta, hogy a háborúskodni vágyó piemontiakat móresre tanítja. Anélkül, hogy kancellárjával tanácskozott volna, vezérkarának utasítást adott egy gyors háború előkészítésére. Április 19-én Európa tudomására jutott, hogy Ausztria háborút indított. A plombières-i terv így mégis működésbe léphetett. Mint D’Azeglio mondta Cavournak, az osztrák támadás „ilyen lottófőnyeremény volt, amilyen egyszer adódik egy évszázadban”.

A franciák, Napóleon személyes vezetésével, hamarosan átkeltek az Apokon, és a piemonti hadseregnek, valamint Garibaldi partizáncsapatának támogatásával kelet felé indultak az osztrákok ellen (13. térkép). Miután kikényszerítették az átkeletést a Ticino folyón, a Torinóból Milánóba vezető főút mellett harcba bocsátkoztak Magentánál, és miután alaposan megverték az osztrákokat, győzelmesen bevonultak Milánóba. Tovább nyomulva kelet felé, III. Napóleon 174 ezer katonája ismét összecsapott az osztrákokkal Solferinónál, a Garda-tótól délre eső dombos vidéken. Véres csatát vívtak, az osztrákok 22 ezer embert veszítettek, a franciák 17 ezret. Az osztrákok ismét visszavonultak. Addigra azonban már Napóleonnak elfogyott a harci kedve. A francia veszteség Solferinónál mélységesen megrázta, és arról is értesült, hogy a poroszok 400 ezer embert vontak össze a rajnai határ mentén, hogy Ausztria mellé álljanak, ha a háború sokáig elhúzódik. Azt is gyanította, hogy Cavour esetleg becsapja majd a Közép-Itália feletti osztozkodásban. Anélkül, hogy a piemontiakkal tanácskozott volna, egy órát beszélgetett az osztrák császárral Villafrancában, és előkészített egy előzetes békét, mely szerint Piemont megkapná Lombardiát. Egyébként Itália változatlan maradna, eltekintve attól, hogy Ausztriával szövetségre lépne. Cavour először nem hitt a fülének. A csalódottságtól elkeseredve megpróbálta rábeszélni Viktor Emánuel, hogy folytassák egyedül a harcot. Amikor a király ezt elutasította, lemondott.

Cavour tervei kártyavárként omlottak össze, de a Nemzeti Társaság bebizonyította, mennyit ér. Pármában, Modenában,

Toszkánában és Romagnában a hazafiaknak sikerült megszerezniük a hatalmat a francia előretörés nyomán, és azt a villafrancai béke után sem adták fel. Két tehetséges vezérük, Farini és Ricasoli úgy döntött, hogy az egyetlen üdvözítő megoldás a piemontiakkal létrehozott egység. Gondoskodtak is arról, hogy ennek megfelelő döntéseket hozzanak a forradalmi gyűlések. Népszavazásokat tartottak, amelyek óriási szavazattöbbséggel amellet foglaltak állást, hogy Piemont kebelezzé be őket. Ilyen közhangulat ellen Ausztria tehetetlen volt, a nagyhatalmak közül pedig egyik sem készült fel egy osztrák ellentámadás támogatására Itáliában. 1860-ban Cavour ismét miniszterelnök lett, és kiderült, hogy a fortélyos III. Napóleon kész egy piemonti hatalomátvételre Közép-Itáliában, ha a plombières-i megállapodás szerint megkapja Savoyát és Nizzát. Ismét népszavazásokat tartottak, amelyekből az derült ki, hogy Savoya és Nizza lakosságának túlnyomó többsége a Franciaországgal való egyesítést kívánta, de mivel mind a francia, mind a piemonti csapatok jelen voltak a szavazáson, nem lehetett megállapítani, vajon az igazságnak megfelelően tükröződött-e a tartományok valódi akarata. Sok olasz felháborodott azon, hogy Cavour hajlandó olasz területeket is kockára tenni diplomáciai alkudozásban. Garibaldi, aki Nizzában született, sosem bocsátotta meg neki ezt a lépést.

Cavour véleménye szerint eljött az idő, hogy egyelőre megálljanak és megvizsgálják a helyzetet. Bár Ausztria még mindig kezében tartotta Velencét, Pio Nono Rómát, a Bourbonok Nápolyt, Piemont mégis jelentős nyereségre tett szert, hiszen Észak- és Közép-Itália nagy részét egyesítették. A legsürgősebb feladatot az új állam megszervezése jelentette oly módon, hogy lehetővé váljék az igazi egység és a haladás. De többé már nem volt ura az eseményeknek. Hazafias lelkesedés árasztotta el a félszigetet, az olaszok többé nem kívántak belenyugodni abba, hogy csupán fél országuk szabaduljon fel, még ha a helyzet kielégítőnek is látszott a politikusok szemében. 1860 tavaszán Garibaldi akcióba lépett, hogy felszabadítsa többi honfitársát.

Garibaldi már életében legendává vált. Első felesége tragikus halála és saját menekülése után (1849) Tangerben, az Egyesült Államokban és Peruban élt. Körbehajózta a világot, és 1854-ben Londonban hősként üdvözölték. Ezután visszatért Caprerába, egy kis szélfúttá szigetre Szardínia mellett, ahol földművesként dolgozott. 1859-ben Piemontba sietett, hogy Viktor Emánuel rendelkezésére álljon, de az igen barátságatlanul bánt vele. A király és Cavour úgy érezte, Garibaldiban túlságosan sok a gerilla és népvészér ahhoz, hogy felelősségteljes katonai posztra állíthassák. Az osztrákok elleni háborúban önkéntes szabadcsapatot vezetett igen sikeresen, gyakran az ellenséges vonalak mögött működve, Villafranca után pedig délre ment, hogy segítsen a hazafiaknak Közép-Itáliában. Miután még ekkor sem kapott fontosabb tiszteletet a reguláris hadseregben, rájött, hogy Cavour őt és az olasz egység eszméjét saját céljaira hasz-

nálja föl. 1859 novemberében nyilvánosan megtámadta „a nyomorult rókalelkű politikát, amely pillanatnyilag akadályozza az olasz mozgalom diadalmas fejlődését”, és amikor tudomást szerzett Nizza és Savoya átadásáról, berontott a piemonti országgyűlésre, és megvádolta a halottsápadttá váló Cavourt, hogy gúnyt űz a nemzeti érzésből, a liberalizmusból és a demokráciából.

1860 májusában két kerekas gőzhajón elhagyta Genovát 1089 önkéntessel, akiknek átlagéletkora húsz év volt, egyetlen egyforma ruhadarabjuk pedig a vörös flaneling. Ők lettek a híres „ezrek” vagy „vörösingesek”, úticéljuk pedig Szicília volt. A hadjáratot külső szemlélők őrültségnek tartották. A Bourbonok 20 ezer főnyi sereggel védték Palermót, Szicília fővárosát, 16 ezer fő állomásozott Calabriában (az olasz „csizma” orrában), 40 ezer katona pedig Nápolyt védte. Cavour, abban a meggyőződésben, hogy egy újabb reménytelen Mazzini-féle akcióról van szó, mindenáron igyekezett a „vörösingesek” elindulását megakadályozni Genovából, de Garibaldi tekintélye miatt nem mert nyíltan szembefordulni vele. Az „ezrek” Marsalánál szálltak partra, és rögtön Palermo felé nyomultak (13. térkép). A legtöbb szicíliai várakozó álláspontra helyezkedett. Calatafimi-nél 3 ezer Bourbon-katona zárta el az utat. „Itt most vagy megteremtjük Olaszországot, vagy meghalunk” — jelentette ki Garibaldi és egyetlen vakmerő rohammal megfutamította az ellenséget. Sok szicíliai meggyőződésévé vált most, hogy Garibaldi legyőzhetetlen. Amikor megtámadta Palermót, a lakosság fellázadt a Bourbon-csapatok ellen, majd hamarosan átadták a várost Garibaldinak, akit diktátornak neveztek ki. Nem egészen

Garibaldi szicíliai és dél-olaszországi győzelme után Nápoly mellett találkozik Viktor Emánuellel

két hónap múlva az egész szigetet meghódította, augusztus 15-én pedig 3 ezer emberrel a Messinai-szoroson átkelt a kontinensre. Nápoly felé haladtában szinte alig került sor harcra. Közeledtét mindenütt örömmel fogadták, a teljesen demoralizálódott Bourbon-sereg katonái pedig elhagyták csapattestüket, de előbb sokan megölték tisztjeiket. Szeptember 7-én Salernóban vonatra szállt, és a hatalmas tömeg éljenzése közepette megérkezett Nápolyba. Ezután már római bevonulását kezdte tervezni.

Cavournak azonban egészen más szándékai voltak. Garibaldi rendkívüli sikerének híre megdöbbenetett. Nemcsak azért, mert Szicília és Dél-Itália elmaradott területei könnyen tehernek bizonyulhattak a fejlettebb észak számára, hanem azért is, mert Garibaldi és mazzinista követői veszélyesen demokratikus és köztársasági eszméket vallottak. Ráadásul Róma megtámadása felboríthatta volna az Észak-Itáliával kapcsolatos terveket, mivel nem látszott túlságosan valószínűnek hogy Európa többi része, különösen a katolikus Franciaország, ölbetett kézzel nézni a pápai terület lerohanását. Ezért gyorsan cselekedett, hogy elébe vágjon a garibaldistáknak. Miután az a próbálkozása, hogy Nápolyban még Garibaldi érkezése előtt forradalmat robbantson ki, kudarcba fulladt, rábeszélte Viktor Emánuel, irányítsa délre a legerősebb piemonti hadsereget. Így, miközben Garibaldi összecsapott a Bourbonok fő erőivel a Volturno folyó völgyében és győzött, a piemontiak Castelfidardónál megfutamították a pápai sereget. (Cavour megmagyarázta a franciáknak, hogy a piemontiaknak át kell haladniuk a pápai területen, ha Rómát meg akarják menteni a garibaldistáktól.) Sok minden forgott kockán, amikor a két győztes olasz sereg találkozott. Noha Garibaldi ki nem állhatta Cavourt, nagy tisztelettel viseltetett Viktor Emánuel iránt. Ezért minden hódításáról lemondott a király javára, csöndben és méltósággal visszavonult szigeti otthonába. A népszavazás a meghódított területeken egyértelműen a Piemonttal való egyesítés mellett döntött, és 1860 végére egész Itália, Róma és Velence kivételével egyesült. Gladstone, brit államférfi a történeteket a kor egyik legnagyobb csodájának és Cavour politikai győzelmének nevezte.

Az egyesítést követő évek keserves csalódást hoztak. A legtöbb piemonti számára az egyesítés hatalmuk kiterjesztését jelentette, és különösen délen, az egyháztól és a Bourbonoktól elkobzott földek észak-olasz üzletemberek tulajdonába vándoroltak, ők pedig elődeiknél is könyörtelenebbül viselkedtek. Egy évvel Garibaldi győzedelmes nápolyi bevonulása után polgárháború tört ki délen, több ezer paraszt részvételével, akik a Bourbonokhoz csatlakoztak. Végül a piemontiak győztek, de mindkét részről sok atrocitás történt. Szicília és Dél-Olaszország azóta sem nyugodott bele könnyűszerrel az északi uralomba. Az egységes Olaszország egyenletes fejlődését akadályozta Cavour 1861-ben bekövetkezett halála. A politikus mindössze 50 éves korában hunyt el. Az esemény váratlanul történt, és igen bom-

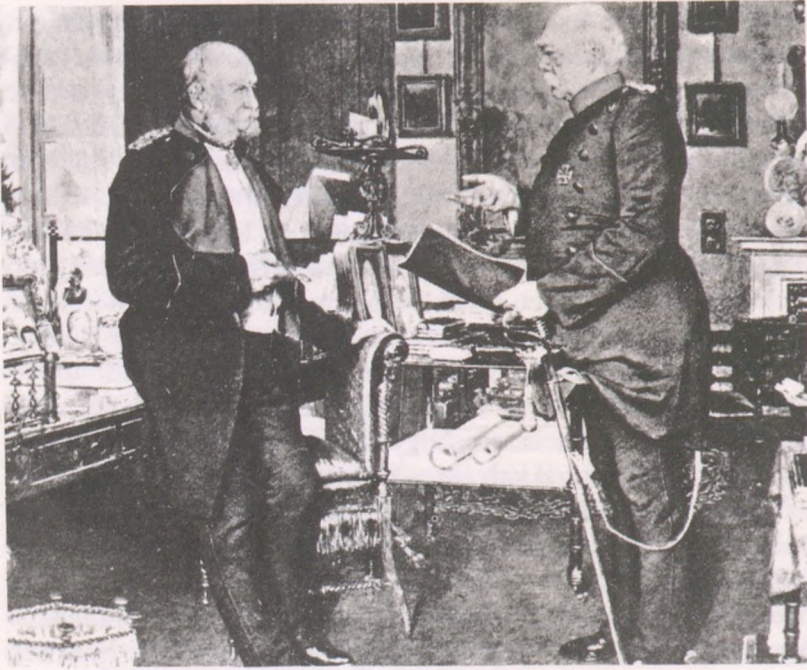
lasztó hatásának bizonyult. A fiatal ország nemigen engedhette meg hozzá hasonló képességű politikusának elvesztését, különösen hogy utódai, Ricasoli és Ratazzi nem rendelkeztek sem pénzügyi, sem diplomáciai, sem pedig parlamenti vezetői tehetséggel. Egyik kormány a másikat követte gyors egymásutánban, és stabil vezetés hiányában fölhalmozódtak a gazdasági nehézségek. Ezenkívül sok olasz nem fogadta el, hogy a még mindig a pápa által kormányzott Róma s az Ausztria által kormányzott Velence az új nemzetet kívül maradjon. Megvetéssel töltötte el őket, hogy kormányuk nem mer sem a pápát védő franciákkal, sem pedig az osztrákokkal szemben fellépni. Garibaldiban lettek vezérükre, ő azonban hamarosan tehetetellé vált a kormány számára, amely elhatározta, hogy jó viszonyban marad a fontosabb európai hatalmakkal. 1862-ben, amikor Velence megtámadására készült, letartóztatták Garibaldit. Később, Aspromonténál a kormány katonái rálóttek és megsebesítették, amikor egy önkéntes csapatot vezetett Róma felé. Végül 1867-ben utolsó, hivatalos támogatás nélkül indított hadjáratát a Róma melletti Mentanában egyesült pápai és francia erők verték le. Ezeknek a hadjáratoknak sikertelensége és az olasz kormánynak a legnagyobb nemzeti hőssel szembeni viselkedése csak fokozta az olaszok csalódottságát.

Mindazonáltal a félsziget 1870-re egyesült — nem annyira az olaszoknak, mint inkább a poroszoknak köszönhetően. 1866-ban kitört a porosz—osztrák háború, és Olaszország szövetségre lépett Poroszországgal. Ez ésszerű lépésnek bizonyult, mert bár az osztrákok megverték az olasz sereget Custozánál, az olasz flottát pedig Lissánál, a poroszok olyan fölényes győzelmet arattak, hogy a békeszerződésben Ausztriát Velence átengedésére kényszerítették rá. 1870-ben kitört a porosz—francia háború, és a Rómát védelmező csapatokat azonnal hazaszállították. Az Örök Várost olasz erők szállták meg, és az Olasz Királyság fővárosának nyilvánították. IX. Pius pápa bezárkózott a Vatikánba, fogolynak nyilvánította magát, és nem volt hajlandó tárgyalni az olasz kormánnyal. Akciója eredményeképpen sok olasz katolikusnak nagyon nehezére esett kormánya támogatása. Így, bár 1870-re már az egész félsziget az olaszoké lett, az egyesített állam belső problémái súlyosak maradtak.

Bismarck és a Német Szövetség

Az olasz Risorgimento példája aktivizálta az 1848-as forradalom óta egy helyben topogó német politikát. 1859 késő nyarán, amikor az olasz Nemzeti Társaság felkeléseket szervezett Közép-Itáliában az osztrák uralom ellen, Német Nemzeti Szövetség alakult, és három év múlva már 25 ezres tagsággal rendelkezett. Befolyásos személyek csatlakoztak, hercegek, nemesek, tanárok és üzletemberek. Ami még ennél is fontosabb, határozott célokat tűztek maguk elé, liberális és nemzeti jellegűeket egyaránt. Arra törekedtek, hogy az egységes Németországot

*Bismarck uralkodójával és
állandó szövetségeseivel, I.
Vilmossal. Bismarck jobbra áll*

parlamentáris kormány irányítsa, és Poroszország körül ne osztrák, hanem porosz vezetéssel egyesüljön.

Az, hogy a Szövetség a poroszok mellett foglalt állást, igen fontos körülmény. Ausztria és Poroszország Nagy Frigyes óta vetélkedett egymással a német államok közötti politikai elsőbbségért, de a 19. században Ausztria került fölénybe. Gazdasági téren azonban Poroszország előretört a *Zollverein* megalakulása óta, és az 1850-es és 1860-as években rohamos fejlődésnek indult. Az 1848-as forradalom során a frankfurti képviselők sajnálatos módon megosztottak: egyesek nagy Németországot akartak, Ausztria bevonásával, mások kisebbet, Ausztria kizárásával, következésképpen Poroszország vezetésével. Végül is a kisnémet megoldás hívei győztek, de IV. Frigyes Vilmos cserbenhagyta őket, visszautasítva a felajánlott császári koronát. A porosz király és tanácsadói mégis kacérkodtak a német uralkodók porosz vezetés alatti egyesítésével. Schwarzenberg osztrák miniszterelnök azonban egyértelműen jelezte, hogy kifejezetten ellenzi a tervet, és 1850-ben 200 ezer katonát mozgósított a hessen-kasseli zavargások leverésére, megakadályozandó Poroszország ottani befolyásának erősödését. Bár egyes miniszterek készen lettek volna a háborúra, Frigyes Vilmos meghátrált. Olmützben Schwarzenberg olyan szerződést kényszerített rá, amely visszaállította az egykori szövetségeket, fenntartva Ausztria vezető szerepét. Poroszországnak ez súlyos megaláztatást jelentett; nem is felejtette el egykönnyen. Rövidesen elkerülhetetlennek látszott Ausztria és Poroszország összeütközése, és az a tény, hogy a Nemzeti Szövetség nem Ausztria, hanem Poroszország mellett állt, ez utóbbi esélyeit erősítette.

A Nemzeti Szövetség azonban nehéz helyzetbe került, hiszen a liberális elvekhez is ragaszkodott. Poroszország pedig nem

volt híres liberalizmusáról, sem kormányának a parlament és a törvényhozó gyűlés iránt tanúsított tiszteletéről. A Nemzeti Szövetséget vezető német liberálisok azt remélték, hogy sikerül Németországot Poroszország körül egyesíteni, ugyanakkor Poroszországot liberalizálni, de a mindinkább teret nyerő realizmus jegyében készek mutatkoztak a megegyezésre, vagyis arra, hogy a nemzeti egységet helyezték az első helyre, a liberalizmust pedig a másodikra. Amint azt egyikük megfogalmazta, „inkább a legmerevebb porosz katonai uralom, mint a kis államok nyomorúsága”. Valójában az történt, hogy a liberális nemzeti eszmének csupán a felét valósították meg. Németországot Poroszország vezetésével egyesítették, de ennek során a liberalizmus háttérbe szorult.

A kulcsszerepet az események irányításában Otto von Bismarck játszotta, aki Poroszország kancellárjaként tevékenykedett 1862-től. Bismarck a 19. század kiemelkedő politikusa. 1815-ben született Branderburgban. Apja junker volt, a porosz földbirtokos osztály tagja, birtoka az Elba folyó partján feküdt; anyja ismert tudósok és állami hivatalnokok családjából származott. Arra törekedett, hogy fia a lehető legjobb nevelést kapja, ezért Berlinbe, majd Göttingenbe küldte. A göttingeni egyetemen a fiatal Bismarck csak épp annyit tanult, hogy elnyerhesse a hivatalnoki pályához szükséges képesítést, legtöbb idejét ivással és párbajozással töltötte. 1836-ban kóstolt bele az állami hivatalnokságba, de a bürokraták életét elviselhetetlennek találta. Nem ment neki a parancsok végrehajtása. „Büszkeségem — írta ebben az időben — azt sugallta, hogy inkább parancsoljak, ne pedig engedelmeskedjem.” Pár hónap múlva lemondott, és birtokára vonult, ahol életformája — lovaglás, ivás, vadászat a „vad” és „örült” jelzőket ragasztotta nevéhez. Minden tekintetben nagy ember volt: öles termetű, ennek megfelelő erővel és mozgékonyssággal. A természet jelentős értelemmel és szellemi energiával ruházta föl. Agresszív és szenvedélyes ember volt, aki minden cinizmusa ellenére a politikai ügyeket személyes jellegű, szinte mélyen vallásos hittel szemlélte, többek között arról is meg volt győződve, hogy Isten az ő és Poroszország oldalán áll. A vidéki földbirtokosként eltöltött nyolc év szomorú csalódást jelentett számára, és amikor 1847-ben beválasztották a porosz országgyűlésbe, az egyik szomszédos körzet megbetegedett képviselőjének a helyére, végre rátalált a neki való életre.

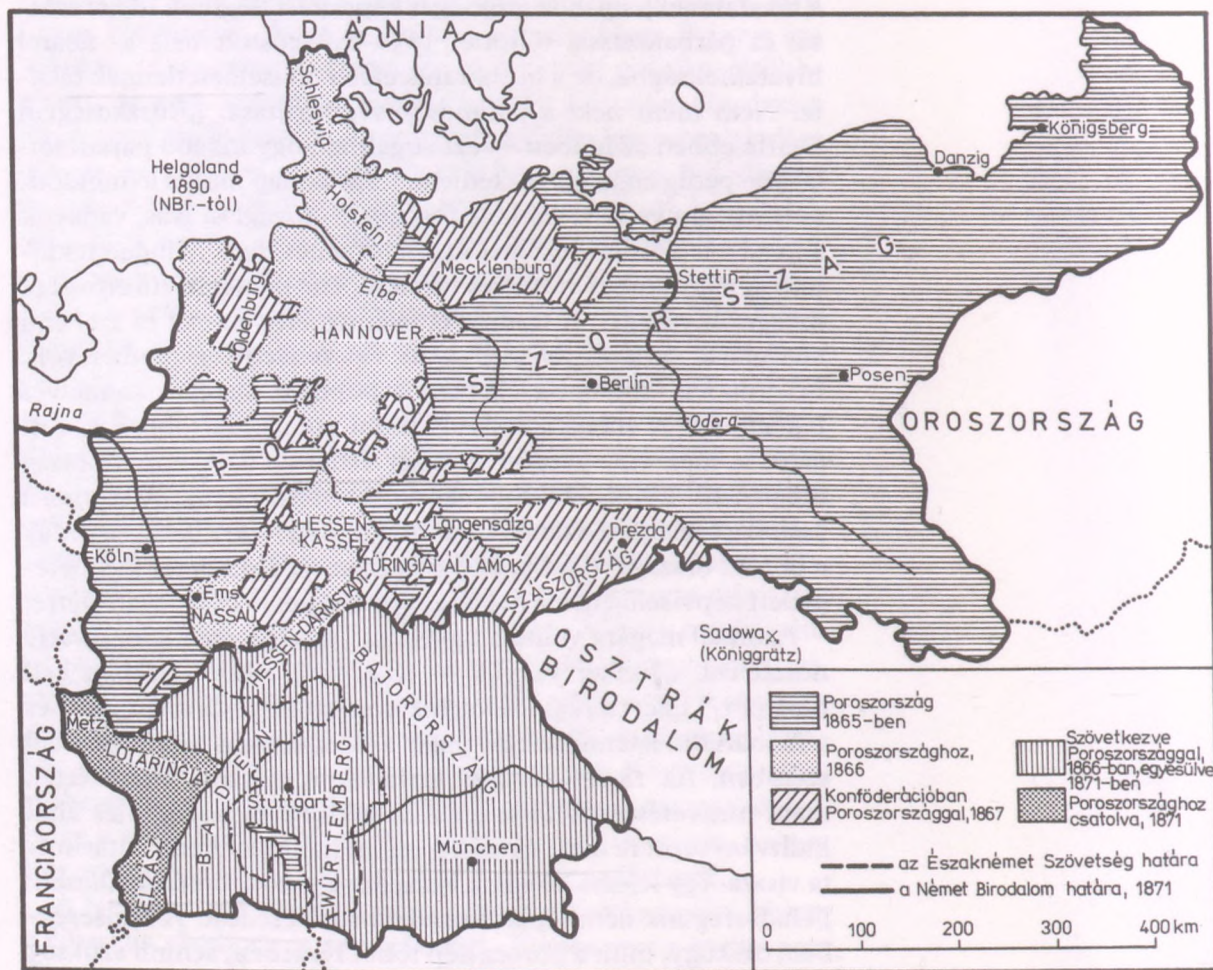
Azonnal magára vonta a figyelmet szélsőségesen konzervatív nézeteivel. „Junker vagyok — írta —, és ebből hasznot kell húznom.” Ezért a régi földbirtokos arisztokráciát támogatta, és a monarchia istentől eredő jogát a liberalizmus előretörésével szemben. Az 1848—1849-es forradalom először döbbenettel, majd megvetéssel töltötte el. A frankfurti nemzetgyűlés által indítványozott német egyesítési tervet méltatlankodva utasította vissza. Így fejezte be egyik beszédét a porosz országgyűlésen: „Hadseregünk nem táplál forradalmi lelkesedést. A hadseregben, csakúgy, mint a porosz nép többi részében, semmi szükség

a nemzeti újjászületésre. Mindenki elégedett Poroszország büszke nevével. Poroszok vagyunk, és azok is kívánunk maradni.” Anyja családi kapcsolatainak és nyilvánvaló tehetségének köszönhetően sikerült komolyabb politikai megbízásokat elnyernie. 1851-ben porosz képviselőként a Schwarzenberg által feltámasztott Német Szövetség országgyűlésére küldték. Itt tudatosodott benne az osztrák befolyás súlya, és rádöbrent, hogy a két hatalom közötti háború csupán idő kérdése. Híressé vált annak hangoztatásával, hogy Poroszország a legcsekélyebb dolgokban sem veszítheti el tekintélyét Ausztriával szemben a szövetségi országgyűlésen. 1859 és 1861 közt az orosz udvarban volt követ, 1862-ben pedig, a kormány kegyeit élvezve, különleges követnek nevezték ki Párizsba.

1862-ben Poroszországban átmeneti kormányválság tört ki. 1857-ben Frigyes Vilmos idegösszeomlást kapott; öccse és egyben örököse, Vilmos lett a régens. Vilmos nem volt olyan értelmes, mint Frigyes, de sokkal keményebb; katonának nevelték, hajlamai pedig konzervatívvá tették. 1859 óta azonban, az 1850-es alkotmány alapján összehívott képviselőházban a liberálisok erősödő befolyása érvényesült. Abban a hitben, hogy Vilmos hatalomra jutása új korszak kezdetét jelzi, a liberálisok arra számítottak, hogy az uralkodó majd egyenrangú partnerként

14. Németország 1864 és 1871 között

bevonja őket az ország irányításába. A próba 1860-ban következett. Vilmos és Roon hadügyminiszter meg voltak győződve arról, hogy a porosz sereg sem elég nagy, sem elég ütőképes. Azt javasolták, oszlassák föl az 1814 óta működő polgárőrséget, mert kiképzettsége nem felel meg a modern követelményeknek, és helyette egy sokkal nagyobb és modernebb hadsereget hozzanak létre a kötelező katonai szolgálat kiterjesztésével. A liberálisok a képviselőházban határozottan elvetették ezt a javaslatot, mert ők jónak találták a polgárőrséget, és elutasították Roon igen költségesnek tartott reformjait. Bírálták a kormány azon próbálkozásait is, amelyek a képviselőház megkerülésére irányultak. Az 1861—1862-es általános választások növelték a liberálisok parlamenti többségét és megerősítették a hadsereg-reformmal szembeni ellenállásukat. Vilmos azonban nem szeretett egyezkedni és jelezte, hogy inkább lemond, ha nem talál olyan minisztert, aki hajlandó figyelmen kívül hagyni a képviselőház akaratát. Roon utolsó javaslata az volt: próbálják meg Bismarckot. „Nincs itt és nem is tenné meg — mondta a király. — Itt van és megteszi” — felelte Roon. Roonnak lett igaza. 1862. szeptember 22-én Bismarckot kinevezték miniszterelnöknek, azzal a különleges feladattal, hogy hajtsa végre a hadsereg reformját.

Ekkor 47 éves volt, és határozott politikai nézetekkel rendelkezett. Főleg a külpolitika érdekelte, és a porosz államot a legrövidebb időn belül akarta nagyvá tenni. Akárcsak Cavour, ő is megértette és saját céljai érdekében használta föl a nemzeti érzés erejét. Cavourhoz hasonlóan megtúrta a parlamentet, ha hasznát látta. Csak akkor fordult ellene, amikor az szembeszegült elképzeléseivel. Akárcsak Cavour esetében, a politika számára is játék volt, amelyben élvezte, ha nyerhet, és amelyben bármilyen fondorlatos manővert megengedhetőnek tartott, ha az Poroszország vagy saját pozíciója érdekében történt. A diplomáciai válságokat még Cavournál is fortélyosabban tudta a saját hasznára fordítani.

Amikor kortársaihoz hasonlította önmagát, azt a következtetést vonta le, hogy legfőbb erénye a realizmus. „Mivel még alig nőttek ki a politikai óvodából — írta —, a németek képtelenek hozzászokni ahhoz, hogy a politikát a lehetséges dolgok művészeteként szemléljék.” A lehetőségek elemzéséből azt a következtetést szűrte le, hogy az erős legyőzi a gyöngét. A sikeres politikus ezért cselekvés előtt mindig megbizonyosodik arról, hogy az erőegyensúly az ő javára billen. Hivatalba lépése utáni első beszédében jelentette ki a liberálisoknak, hogy „Németország nem Poroszország liberalizmusára, hanem hatalmára számít”. Hatalmas energiáját eme hatalom növelésére és gyakorlására fordította.

Elsőként a képviselőházzal gyűlt meg a baja, melyben az ellenzék erősebb pozíciókat foglalt el, mint korábban bármikor. Bismarck végtelenül egyszerű megoldást választott. Úgy kerülte meg az ellenzékét, hogy nem vett róla tudomást, és elrendelte

az adók beszédését a hadseregreformok céljaira, mintha a képviselőháznak nem lenne semmiféle alkotmányos joga. A porosz lakosság olyan engedékeny volt, hogy az adószedés nem ütközött ellenállásba a liberális tiltakozások ellenére sem. Bismarck azonban tudta, hogy veszélyes játékba kezdett, és azt is, hogy az ilyen önkény nem lehet örök életű. Ezért aktív „német” külpolitikával próbálta megzavarni az ellenzéket, és népszerűvé tenni a kormányt (14. térkép).

Első sikerét 1864-ben érte el, amikor beavatkozott Schleswig-Holstein igen bonyolult ügyébe. Schleswig és Holstein hercegségei, amelyek sorsa 1848—1849-ben annyira foglalkoztatta a liberálisokat, 1863-ban ismét válsággócok lettek. Dánia új királya megpróbálta a főként németül beszélő hercegségeket országának még szerveesebb részévé tenni, miközben saját igényét a dán trónra Augustenbergi Frigyes kétségbe vonta. A Német Szövetség országgyűlése elhatározta, hogy védeni kell a németek jogait a hercegségekben, és végül Bismarcknak sikerült meggyőznie az osztrákokat, hogy a Szövetség képviselőjeként támogassák a poroszokat és kényszerítsék a dánokat Schleswig-Holstein átadására. Valójában egy cseppet sem törődött a németeknek a hercegségekben biztosított jogaival, sem pedig a Szövetség igényével. „Nem a mi dolgunk — ismerte el titokban —, hogy a holsteini németek boldogok-e, vagy sem.” Cselekedett, mert úgy látszott, hogy a válság rendkívüli alkalmat nyújt a porosz hatalom megerősítésére Észak-Németországban Ausztria kárára.

A háborút hamarosan megnyerték, ám korántsem olyan könnyen, ahogy Bismarck remélte. Poroszország átvette Schleswig közigazgatását, Ausztria pedig Holsteinét. A Szövetséget semmibe vették. Aztán Bismarck Ausztriát provokálta, olyan nyilvánvaló vakmerőséggel, amely sok poroszt megbotránkoztatott, nem is szólva a többi európairól. Roon és Moltke, a porosz vezérkari főnök azonban biztosította arról, hogy a porosz hadsereg kész a háborúra Ausztria ellen, úgyhogy teljes nyugalommal folytatta az akciót. A Schleswig-Holstein közigazgatását és a Német Szövetség reformját érintő porosz tervek állandó vitákra adtak okot, majd 1866. június 14-én kitört a háború. A tizenöt német államból kilenc Ausztriát támogatta, és a legtöbb európai uralkodó is úgy gondolta, hogy hosszú harc után várhatóan Ausztria nyer.

Június 15-én és 16-án Poroszország megtámadta Ausztriát és Hannovert. Hét hét múlva Poroszország teljes győzelmével fejeződött be a háború. Moltke hadvezetési stílusa a legkorszerűbb volt Európában, a porosz hadsereg pedig a legjobban képzett és a legjobban felszerelt. A vasút ügyes felhasználásával a porosz csapatokat gyorsan összpontosították, és erejük ellenállhatatlannak bizonyult. Június 28-án a hannoverieket Langensalzánál levertek, július 3-án pedig az osztrák főszereg Königsgrätznél (Sadowa) szenvedett megsemmisítő vereséget. Bécs ki volt szolgáltatva a poroszok kénye-kedvének. Az elkövetkező

hónapokban azonban megmutatkozott Bismarck diplomáciai zsenialitása. Míg a legtöbb porosz, beleértve a királyt is, a győzelemtől megmámorosodva arra törekedett, hogy hatalmas területeket szerezzen a legyőzött Ausztriától, Bismarck kitartott a józan békekötés mellett. Félt ugyanis, hogy Franciaország Ausztria segítségére siet. Ráadásul Ausztria megalázottan rossz és veszélyes szomszéd lett volna. A lényeg az volt, hogy Bécs ne lehessen többé Poroszország komoly versenytársa Németországban. A prágai egyezményvel Poroszország sok területet nyert az Ausztriával szövetséges német államoktól, magától Ausztriától azonban semmit. A Habsburgokat ugyanakkor kirekesztették Németországból a régi Német Szövetség felszámolásával, amelynek helyébe egy Északnémet Szövetség lépett Poroszország vezetésével, délen pedig négy független állam maradt — Württemberg Bajorországgal, Baden és Hessen-Darmstadt.

A katonai sikert Bismarck ezután a liberális ellenzékkel szemben is kamatoztatni kívánta. A háború előtt személyét nem kedvelték. Schleswig-Holsteinben folytatott politikája, Ausztria provokálása 1865—1866-ban megbotránoztatta a közvéleményt, és az alsóház odáig ment, hogy fölfüggesztette üléseit. Amint azonban Benedetti, a francia követ 1866-ban megjegyezte: „minden poroszban van valami Nagy Frigyesből, bármi is véleménye a szabadságról”, és a porosz győzelem híre óriási hazafias lelkesedést ébresztett az egész országban. Az 1866 június-júliusában tartott általános választásokon a konzervatívok fölényesen legyőzték a liberálisokat. De Bismarck a liberálisokat sem szégyenítette meg jobban, mint az osztrákokat. Ehelyett megtette az első lépéseket a kibékülésre, és felkérte az alsóházat, hagyja jóvá az elmúlt négy év során alkotmányellenesen folytatott adóztatást. Ugyanakkor értésre adta, hogy a királlyal együtt ugyanígy viselkedne a jövőben is hasonló viták esetén. A hazafias büszkeség és egység légkörében a liberálisok igent mondtak, és elfogadták, hogy az állam politikai életében kisebb szerepük legyen. A királynak és kancellárjának hatalma sokkal erősebb maradt Poroszországban és az Északnémet Szövetségben, mint azt 1848 és 1859—1862 liberálisai szerették volna. Az új Szövetségben általános szavazati jog alapján választották a Birodalmi Gyűlést (*Reichstag*), de ez alárendelődött a Szövetség különböző tagjainak kormányai, illetve a király és a kancellár által kijelölt személyekből álló Szövetségi Tanácsnak (*Bundesrat*). A németeknek nem volt nagy gyakorlatuk a parlamentarizmusban 1918 előtt, s ez egyenesen következett abból, hogy Bismarcknak sikerült meggyőznie a német liberálisokat: nemzeti eszméik liberális elveik elé helyezendők.

Sadowa (Königgrätz) nyilvánvalóan átalakította Közép-Európa hatalmi egyensúlyát, s e körülmény a franciákat zavarta meg, akik egy példátlan hatalommal rendelkező szomszéd mellett találták magukat a rajnai határ mentén. Az elkövetkező négy évben Bismarck és III. Napóleon diplomáciai háborút folyta-

tott. Mint azt a 8. fejezetben láttuk, a beteges és öregedő császár nem volt Bismarck méltó ellenfele. Franciaországot egy sor kellemetlenség érte Poroszország részéről, és a franciák hazafias felháborodása magasra csapott. Végül Hohenzollern jelölése és az „emsi távirat”-ügy háborúhoz és újabb döntő porosz győzelemhez vezetett. A táviratügy pontosan jellemzi Bismarckot. Mielőtt megkapta volna Vilmos táviratát, amelyben beszámolt a Benedetti francia nagykövettel folytatott emsi beszélgetéséről, mélyen le volt sújtva. Mindent megtett, hogy támogassa a Hohenzollern-ház igényét a spanyol trónra, annak reményében, hogy vitát provokál ki Franciaországgal. Ezúttal azonban Vilmos és a Hohenzollern-család nem volt hajlandó vele együttműködni; a jelöltséget visszavonták, és Bismarck véleménye szerint Poroszország egy „Olmütnél is szörnyűbb” diplomáciai megaláztatást szenvedett el. Minden terve kudarcba fulladt, még az is felmerült benne, hogy lemond. Mikor azonban elolvasta Vilmos táviratát, rögtön visszanyerte önbizalmát. Számolva a berlini és párizsi közvélemény feszültségével, megérezte, hogy a távirat gondosan szerkesztett változatának publikálása azt a benyomást keltheti, miszerint a találkozó nem zajlott oly baráti légkörben, és így újabb súlyos válságot okozhat. A távirat megszerkesztett változata, amely Berlinben jelent meg, a következőképpen hangzott: „A francia nagykövet Emsben arra kérte Őfelségét a királyt, hatalmazza fel, hogy megtáviratozhassa Párizsba, Őfelsége ígéretet tett arra, hogy a jövőben nem járul hozzá, ha a Hohenzollernek újra jelöltetik magukat. Erre Őfelsége a király nem volt hajlandó többé fogadni a francia nagykövetet, és megüzente neki a szolgálatban lévő segédtsízzel, hogy Őfelségének nincs több közölnivalója a nagykövettel.” Az eredmény pontosan az volt, amire vágyott. A franciák követelni kezdték a háborút, majd hadat üzentek. Így Bismarck a következő szavakat intézhette az Északnémet Szövetség Szövetségi Tanácsához (*Bundesrat*): „Franciaország nem hagyott Németország számára más becsületes lehetőséget, mint a háborút, és súlyos bűnt követett el az emberiség ellen!”

Bár a háború a vártnál jóval tovább húzódott (lásd a 8. fejezetet), a porosz győzelmeket Bismarck mesterien tudta politikai céljaira fölhasználni. Amint kitört az ellenségeskedés, meggyőzte a független délnémet államokat, hogy harcoljanak a poroszok oldalán a franciák ellen. A sedani és metzi győzelem nyomán rábeszélte őket, hogy váljanak az egységes Németország részeivé. Ahogy az Ausztria elleni győzelem Észak-Németország egyesítéséhez vezetett, Franciaország legyőzése az egész nemzet egyesítését eredményezte.

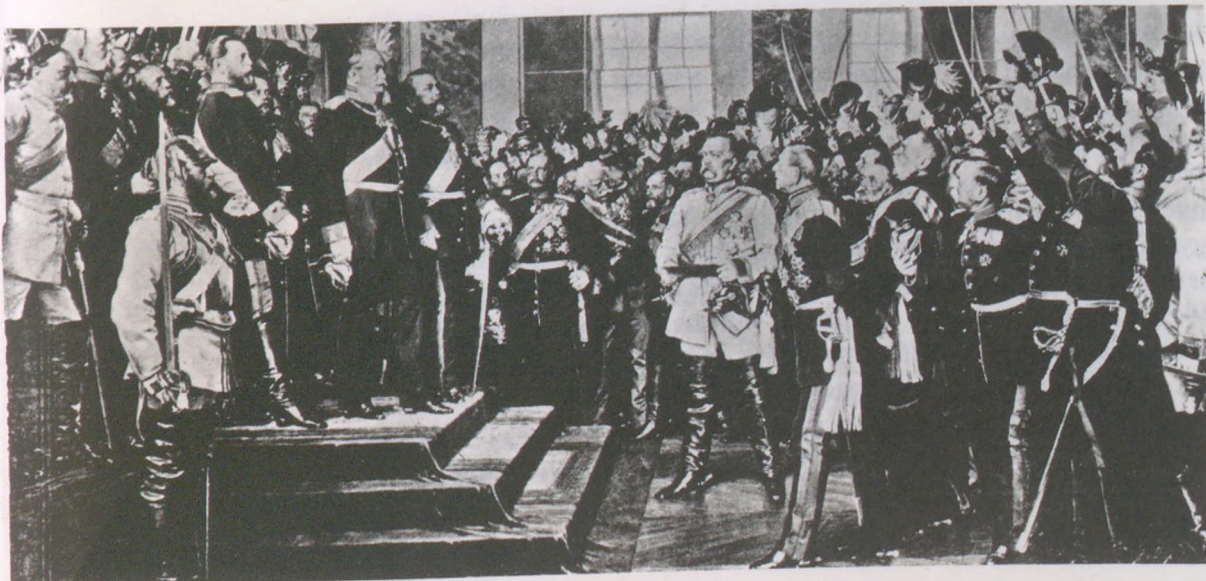
1870 novemberére a délnémet államok képviselői és Bismarck kidolgozták az új Németország alkotmányát. Az új állam sok mindent örökölt az Északnémet Szövetségtől. Az új Németország szövetségi szerkezetet kapott, melyben a régi államok megtartották királyaikat és hercegeiket és valamit régi egyéni jellegükből is. Volt egy országgyűlés (*Reichstag*), melyet a férfi-

akra kiterjedő általános szavazójog alapján választottak, és egy Szövetségi Tanács (*Bundesrat*), melyben minden állam területének arányában képviselte magát. Poroszország, lévén a legnagyobb, a legtöbb küldöttel rendelkezett. Az új Németország is a birodalom (*Reich*) nevet kapta, Poroszország királya pedig császár lett. Az Északnémet Szövetséghez hasonlóan az új Német Birodalom is eléggé liberálisnak és demokratikusnak tűnt. A látszat azonban megtévesztő volt. A császár irányította a birodalmi hadsereget és a közigazgatást, és mindkettőben főként poroszokat alkalmaztak. A poroszok ellenőrizték a Szövetségi Tanácsot is. A császár választotta meg és bocsátotta el minisztereit, akik közvetlenül neki, nem pedig a törvényhozó gyűléseknek tartoztak felelősséggel. Bismarck lett az új császári kancellár, de megmaradt Poroszország miniszterelnökének is. Amíg a császár támogatását élvezte, ő volt Németország ura, nem pedig a törvényhozó gyűlések.

A Birodalmat hivatalosan 1871. január 18-án kiáltották ki, a hatalmas versailles-i kastély Tükörtermében. A pompa és a szertartás csodálatos volt: németek millióinak több mint harminc éve dédelgetett vágyai váltak valóra. De még ebben a pillanatban is szükség volt a bismarcki réalpolitikára. Vilmos csak akkor volt hajlandó elfogadni a császári koronát, ha az összes német herceg nyújtja neki. Bajorországi Lajos azonban, aki különösen büszke volt családjának régi függetlenségi hagyományaira, nem kívánt ebben részt venni. Bismarck csak úgy tudta rábeszélni, hogy titokban lepénzelte évi 20 ezer angol fontnak megfelelő kegydíj ígéretével. Az összeg az 1866-ban legyőzött Hannoveri György király elkobzott vagyonából származott. A Tükörteremben Vilmos és Bismarck sietős és ingerült tanácskozása után — nem tudtak megegyezni az új császár pontos rangját illetően — Baden nagyhercege felkiáltott az összegyűlt méltóságok előtt: „Sokáig éljen ő Császári és Királyi Felsege, Vilmos Császár!” Azt az egységet, melyet a liberalizmus és idealizmus nem tudott megteremtteni 22 évvel korábban, létrehozta a nemzeti eszme, melyet a század nagy realista politikus a porosz állam érdekében használt fel.

I. Vilmost Versailles-ban a francia—porosz háború után kinevezik Németország császárának

II. Európa ingatag egyensúlya

A francia—porosz háborúban aratott győzelme és Németország 1871. évi diadalmas egyesítése után egészen 1914-ig nem tört ki igazán jelentős háború Európa főbb hatalmai között. Az elkövetkező békeévek azonban nyugtalansággal teltek. Az erős Németország megszületése fölbillentette Európa addigi hatalmi egyensúlyát, és Európa nemzeteit érdekeik védelmezésére végül új szövetségekbe terelte. 1907-re a kontinens két állig fölfegyverzett ellenséges táborra oszlott, és a fegyverkezés folytatódott, nehogy a másik fél felülkerekedjék. Ezzel egy időben az ipari forradalom fokozatosan minden országra kiterjedt. A német „föllendülés” az 1860 és 1880 közötti évekre tehető. Az 1890-es években idegen, főleg francia tőke segítségével az orosz gazdaság is megindult a fejlődés útján. Akárcsak Nyugat-Európában, az iparosodás itt is városiasodást és a vidéki lakosság városba költözését jelentette. Így a 19. század utolsó évtizedeiben sok európai egy új, városi világban találta magát, s mind otthon, mind a munkahelyén eddig nem ismert helyzettel kellett szembenéznie. Gyakran voltak gyökértelenek, és olykor éheztek. Az elemi oktatás elterjedésével azonban jobbra megtanultak írni-olvasni, és nyitottá váltak az új politikai eszmék befogadására. Az ipari és városi körülmények nyomorúságos, embertelen volta sokakat szocialistává, a modern állam hatalmának rohamos növekedése s az ebből fakadó elnyomás pedig számos embert anarchistává tett. A korszak legnépszerűbb, leghatalmasabb és legbomlasztóbb politikai eszménye azonban a nacionalizmus volt.

A nacionalizmus

A nacionalizmus a kormány legfőbb feladatának a nemzet erejének fenntartását és fokozását tartja. Ha a nemzet már szabad és egységes, mint Francia-, Német- vagy Oroszország, akkor mindenáron biztosítani és erősíteni kell helyzetét Európában és a világban. Ha azonban a nemzet, noha tudatában van etnikai-nyelvi egységének, még nem nyerte el szabadságát mint Lengyelország, Írország vagy Bulgária, akkor előbb teljes függetlenségét kellett kivívnia. A nacionalizmus a távoli múltba nyúlik vissza, és a 19. század folyamán mindvégig igen erőteljesen hatott. Ez az eszme ösztönözte Itália és Németország egyesítését, másutt felkeléseket robbantott ki, és az idő múlásával egyre jobban meggyökeresedett a népesség széles rétegeiben. A nacionalista közvélemény kényszerítette a vonakodó brit kormányt

a krími háborúba. Bismarck Párizs és Berlin hisztérikusan nacionalista sajtóját manipulálta 1870-ben, mígnem kirobbant a francia—porosz háború. Úgy látszik, Európa gyorsan növekvő ipari övezeteinek lakosai, akik csak nemrégiben szakadtak ki biztonságos, bár gyakran elmaradott, hagyományos vidéki életmódjukból, érzelmileg szükségesnek tartották, hogy egy nagyobb csoport részének vallhassák magukat, és ezt a szükségét elégitette ki a lelkes nacionalista büszkeség.

Európa legerőteljesebb és legmagabiztosabb nemzete Németország volt. Az 1848-tól 1871-ig elért katonai és politikai eredményeket gazdasági fejlődés követte, amely lehetővé tette, hogy Németország Európa legerősebb ipari nemzeteként keljen versenyre a britekkel. Számos író fogott eme eredmények dicsőítésébe, azt sugallván, hogy a német népben olyan erények rejtőznek, amelyek arra jogosítják, hogy egész Európán uralkodjék. Heinrich von Treitschke *Németország története a 19. században* (1879) és *Politika* (1890) című könyvében azzal érvelt, hogy a németekben sokkal több a nemes jellem, valamint a szorgalom, az energia és katonai erő, mint bármely más európai nemzetben. Csupán az angolok kelhetek volna velük versenyre, de túlságosan is elfoglalta őket a kereskedelem, úgyhogy nem vehetőik igazán komolyan. „A nemzetállam legmagasabb rendű erkölcsi kötelessége — hangoztatta — hatalmának növelése. A gyöngeség politikai bűn a Szentlélek ellen. A nemzet ereje a nemzeti egység megvalósításának záloga. Egy valóban nemzeti alapon szervezett hadsereg az egyetlen olyan politikai intézmény, amely összekapcsolja egyik polgárt a másikkal. . . Nem a német országgyűlés vált a nemzeti egység igazi és erős kötelékévé, hanem a német hadsereg.” A háborút természetesen és dicsőségesnek tekintette — a fegyverek biztosítják majd Németország megérdemelt felsőbbiségét. Hasonló eszméket vallott, némi antiszemitizmussal fűszerezve — a zsidók idegen nemzet, akik bemocskolták a teuton Németország tisztaságát — Stocker tábori lelkész és Hasse katonaorvos. Fogékony közönségre találtak. Hadseregük és gazdaságuk erejének biztos tudatában a lélekszámot tekintve rohamosan gyarapodó német népesség nyughatatlanul további hódításokra törekedett, először a tengerentúlon, majd közelebb. E mohóságot addig tudták féken tartani, amíg Bismarck volt a kancellár.

A francia nacionalizmust is, bár sohasem volt olyan öntelt és népszerű, mint a német, friss életerő duzzasztotta. Éltető eleme a bosszúvágy volt, bosszú az 1870—1871. évi keserves megaláztatásért, valamint az, hogy visszaszerezzék az elveszített Elzász-Lotaringiát, „Egy percre se feledjétek, egy szóval se említsétek!” — tanácsolta Gambetta az 1870-es években, ám a nyolcvanas és kilencvenes években a Maurice Barrès-hez és Paul Déroulède-hez hasonló férfiak már nyíltan követelték a bosszúálló háborút. Barrès mindössze nyolcéves volt, mikor lotaringiai otthona a németek kezére került, de ezt sosem feledte. „Mi, akik visszatekintünk a gyermekkorunk bizonytalan kódébe vesző

sötét évekre — írta 1884-ben —, érezzük, hogy a szülőhaza becsülete a masírozó hadseregekben ölt testet; a katonai trombiták meghódított földünkre emlékeztetnek; a lobogó zászlók pedig olyanok, mintha a messzi száműzötteknek jeleznénk; kezünk velük együtt szorul ökölbe; egyetlen feladatunk, hogy háborút robbantsunk ki.” Déroulède volt a legtevékenyebb francia nacionalista. 1882-ben megalapította a Francia Haza Szövetségét, több száz katonadalt írt, ünnepeket szervezett a kiemelkedő nemzeti hősök — mint például Jeanne d’Arc — tiszteletére. A francia kormány következetes békepolitikája mély kétségbeeséssel töltötte el. 1899-ben államcsínnyel próbálkozott, katonai diktatúrára vágyott — de mindhiába.

Az olasz nacionalizmus fölöttébb komikus lett volna, ha nem olyan féktelenül pazarló embereivel és erőforrásaival. Egyes írók bátorítására, mint Carducci, aki azt követelte, hogy az új olasz nemzet úgy gondolkodjék, mint római ősei, valamint Corradini, aki egy új Julius Caesar feltűnésére várt, az olasz nép elhitte magáról, hogy nemcsak Európában, hanem az egész világon méltó ellenfele lehet a többi nagyhatalomnak. E valószínűtlen várakozások győzték meg az egymást követő kormányokat arról, hogy agresszív kül- és gyarmatpolitikát kell folytatniuk, ami végül végzetes és megalázó vereséghez vezetett. 1896-ban Aduvánál az olasz sereg, amely mohón készült megkaparintani Afrika egy részét, az egyetlen olyan európai sereg lett, amelyre afrikai hadvezér — II. Menelik abesszin császár mért döntő vereséget.

Az Osztrák—Magyar Monarchián belül a nacionalizmus hatása inkább bomlasztó, semmint egyesítő volt. A monarchián belül a különböző nemzetiségek különálló nemzetekként kezdtek el magukat számon tartani, és egyre nagyobb függetlenséget követeltek. Ausztria német nyelvű lakossága lelkesen várta az időt, amikor a nagy Németország polgára lehet. Az 1889-ben született gyermek Adolf Hitlert megbüntették az iskolában, mert nem az osztrák, hanem a német himnuszt énekelte. Ugyanakkor a magyarok, csehek, szerbek és horvátok is nagyobb függetlenséget követeltek.

A csehek, szerbek és horvátok más szláv nemzeteknél kerestek támogatást a Habsburgok ellen. A Danyilevszkij orosz tudós által felkarolt pánszláv mozgalom erősítette a szláv egységet, és felkeltette a nemzeti függetlenség vágyát az idegen uralom alatt élő szláv népek körében. Állandósult belső problémái ellenére Oroszország szintén harcias nacionalista politikát folytatott ebben az időszakban. A pánszláv mozgalmat arra használta föl, hogy erősítse befolyását a Balkánon, és gyöngítse Ausztriát, miközben a Kelet felé, Ázsiába történő gyors terjeszkedése 1904-ben kegyetlen és végzetes háborúba sodorta Japánnal. II. Miklós cár és tanácsadói azonban semmit sem tanultak. A keleti vereség után a balkáni zavaros vizekben próbáltak halászni. Igyekezettük, hogy támogassák Szerbiát az Osztrák—Magyar Monarchia ellen, végül az első világháborúhoz vezetett, mely-

nek balsikerei hozzájárultak az oroszországi monarchia bukásához.

A nacionalizmus nemcsak a nagyhatalmakat jellemezte, hanem a kisebb országokat is. Az új balkáni nemzetek — Bulgária, Görögország, Románia, Szerbia — éppoly készek voltak egymás ellen harcolni, mint amennyire annak idején török elnyomók ellen. Lengyelországban számos polgár nemcsak a lengyelek felszabadítását tervezgette az orosz hűbéruralom alól, hanem a szomszédos litvánok, lettek és ukránok lengyel uralom alá vetését is. A kontinens másik végében az írek azért harcoltak, hogy Angliától önkormányzatot (Home Rule) csikarjanak ki. A 19. századi nacionalizmus szellemét Parnell ír vezér fejezte ki legjobban 1885-ben Corkban tartott beszédében. „Senkinek sincs joga ahhoz — mondta —, hogy egy nemzet fejlődésének határát kijelölje, senkinek sincs joga, hogy azt mondja hazájának: eddig és ne tovább!” A nemzetállamnak a lehető legmesszebbre kell kiterjesztenie hatalmát, és minden polgárától feltétlen hűséget kell követelnie. „Ilyen, vagy olyan, a mi hazánk” — a korszak találó jelmondata volt. Az efféle agresszív és elvtelen nacionalizmus rendkívül veszedelmes és pusztító hatású volt.

A szocializmus

Amíg a nacionalizmus erősödése az európai nemzetek között keltett nyugtalanságot, a szocializmus előretörése a nemzeteken belül okozott riadalmat. A szakszervezetek, szövetkezeti mozgalmak, baráti társaságok kialakulásával a munkásosztály idővel az egész kontinensen politikai pártokba szerveződött, melyek főként a dolgozók életkörülményein igyekeztek javítani.

Mivel az ipari munkásság legtöbb szenvedése a magántulajdonosok kezében összpontosuló hatalomból — a gyárak, bankok, földek, a közlekedés és az energiahordozók birtoklásából — eredt, ezért az új pártokat elsősorban a minden magántulajdonnal szembeni bizalmatlanság jellemezte. „Régóta hangoztatják, hogy a szegényeknek nincs joguk a gazdagok tulajdonához — írta 1860-ban John Ruskin angol művészetkritikus és szocialista. — Bárcsak azt is hangoztatnák, hogy a gazdagoknak nincs joguk a szegények tulajdonához.” Francia kortársa, Proudhon, miután feltette magának ezt a kérdést: „Mi a magántulajdon?”, 1840-ben megadta a rövid választ: „A magántulajdon lopás.” A szocialista államban a legfontosabb „termelőeszközöket” — a hatalmas gyárakat, vasutakat, energiahordozókat, bankokat és így tovább — az államnak kellene birtokolnia és működtetnie. Más szóval: inkább köz-, semmint magántulajdont! Ezek az eszmék nyilvánvalóan szöges ellentétben álltak az európai uralkodó osztályok tulajdonról alkotott elképzeléseivel. Úgy látszott, aláássák az egész társadalmi rendet. Nem túlságosan meglepő, hogy széles körben nyugtalanságot keltettek, különösen, amikor szélsőséges szocialista tanokkal ötvözték őket,

Szocialista kör Párizsban az
1870-es években

mint a marxisták, akik azt vallották, hogy az igazi szocialista társadalmat csak erőszakos úton, forradalommal lehet létrehozni.

A szocializmus a különböző országokban különbözőképpen fejlődött. Nagy-Britanniában, ahol a városi munkásosztály a legrégebben alakult ki, a szakszervezeti mozgalom mély gyanakvással fogadta a szocialista, különösen a marxista eszméket. Noha az 1880-as években számos politikai szervezet jött létre, csak kevés hívet sikerült toborozniuk. A 19. század utolsó tíz évében azonban, amikor a gazdasági helyzet igen rossz volt, ráadásul a munkaadók a törvényszék segítségével igyekeztek csökkenteni a szakszervezet jogait, egyre többen támogatták a munkásosztály új pártját. 1893-ban Bradfordban megalapították a Független Munkáspártot; 1900-ban a szakszervezetek, a Független Munkáspárt és néhány, az 1880-as években megalakult szocialista csoport egyesült, létrehozva a Munkásképviseleti Bizottságot. Az 1906. évi választásokon a Bizottság jelöltjei 29 helyet szereztek az országgyűlésben, ami szilárd pozíciót jelentett a testületben. A munkáspárt mindvégig gyanakvó maradt a kontinensen elterjedt szocializmussal — különösen annak marxista változatával — szemben.

Marx német volt, és eszméi nagy hatást gyakoroltak a német szocializmusra, különösen 1864 után, amikor a tehetséges, nem marxista szocialista munkásvezért, Lassalle-t párbajban megölték. 1869-ben Liebknecht és Bebel, Marx követői, megalakították az S. P. D. elődjét, a Szociáldemokrata Munkáspártot, amely sok német szakszervezet támogatását élvezte. Az 1877-es választásokon elnyert 500 ezer szavazat valóban jelentős politikai erővé tette. 1898-ban 3 millió szavazatot kapott, és 56 helyet

nyert el a Reichstagban. 1912-re 112 hellyel a legnagyobb párt lett.

Marxista szocialista párt Franciaországban is alakult, a Francia Munkáspárt, 1882-ben. 1893-ra elég erős lett ahhoz, hogy a választásokon biztosítsa egyik vezetőjének, Guesde-nek képviselőházi mandátumát, és 1898-ra a szocialistákra adott összes szavazat (beleértve a nem marxistákat is) elérte a 700 ezret. A következő évben a szocialista Millerand kereskedelmi miniszter lett az új koalíciós kormányban, és attól fogva a szocialisták erős csoportot alkottak a képviselőházban. Azonban a szakszervezetek és a szocialisták brit és német testvérszervezeteikkel ellentétben, elkülönültek egymástól. A szindikátusnak nevezett francia szakszervezetek sosem érték el a brit vagy német egyesületek létszámát, de az Általános Munkásszövetségbe (C.G.T.) tömörülve harciasságukkal pótolták a számbéli hiányt. A C.G.T.-nek nem sok ideje volt reformok kicsikarására az országgyűlésben. 1895-től számos sztrájkot kezdeményezett és szervezett, mindjobban az anarchista és szocialista eszmék befolyása alá került.

Az olasz szocializmus a franciához meglehetősen hasonlóan fejlődött. 1882-ben kapott helyet az országgyűlésben az első olasz szocialista, és az elkövetkező húsz évben viszonylag erőteljes parlamenti szocialista csoportot hoztak létre. Idővel az olasz szakszervezetek is egyre több sztrájkban vettek részt, és az első világháború küszöbén az anarchista és szocialista eszmék egyaránt vonzották őket.

Az Osztrák—Magyar Monarchián belül a szocializmust nacionalista ellentétek gyöngítették, bár a legfőbb ipari körzetekben a helyi szocialista csoportok tekintélyes számú hívet toboroztak.

Ipari konfliktus: tízen meghaltak a május elsejei, bányászok és rendőrök közti összecsapás után 1891-ben, az észak-franciaországi Fourmies-ben

Az első világháború előtt a vonzó és tehetséges Karl Lueger, a bécsi Keresztényszocialista Párt vezetője volt a leghíresebb és legnépszerűbb osztrák szocialista vezér. A főváros polgármestereként az 1890-es években a közigazgatás eredményes működésének új szabályait dolgozta ki, és a magántulajdonban lévő gáz- és vízszolgáltatást, valamint a közlekedést a város ellenőrzése alá vonta. Felfedezte az antiszemitizmus politikai vonzerejét, és pártját határozottan antiszemitává formálta. Az ifjú Adolf Hitler hat évet töltött Bécsben közvetlenül az első világháború előtt, és kétségkívül rengeteget tanult.

Az európai szocialisták közül az oroszok voltak a legkülönösebbek, és hosszú távon a legeredményesebbek. Az 1860-as és 1870-es években a szocializmus narodnyikmozgalom néven ismert nem marxista formája terjedt el a diákok körében. Úgy vélvén, hogy az ország sorsának jobbra fordítása szocialista faluközösségek kialakításától függ, sokuk vidékre költözött, hogy a parasztságot áttérítse saját nézeteire. A kormány — a legreakciósabb egész Európában — 1874—1875-ben eltiporta a mozgalmat, egymást követték a letartóztatások és a bírósági tárgyalások. Az ellenzéki csoportok illegalitásba vagy száműzetésbe kényszerültek, és világossá vált számukra, hogy csak erőszakos forradalomtól remélhetnek politikai változást Oroszországban. Csöppet sem meglepő, hogy a munkásosztály erőszakos forradalmának elkerülhetetlenségét hangsúlyozó marxizmus nagymértékben hatott az orosz szocialistákra, amikor az 1880-as években Plehanov megismertette velük e tanokat. 1883-ban száműzetésben szociáldemokrata párt alakult (Munka Felszabadítása), az 1890-es években pedig Plehanov és Vlagyimir Uljanov, akit később Lenin néven ismert meg a világ, nagy lendülettel fogott hozzá a marxista eszmék oroszországi meghonosításához. Lenin és Plehanov először Genfben találkozott 1895-ben, és ekkor Plehanov kifejezetten érdektelennek találta a fiatal embert. Ám amint a politikára terelődött a beszélgetés, megfigyelte, hogy Lenint annyira felizgatta a téma, hogy „egészen más ember lett, felfedte ragyogó értelmét. Minden megjegyzése elmélyült gondolkozásról tanúskodott. Érezni lehetett, hogy véleménye mögött komoly, bár meglehetősen egyszerű és átfogónak sem mondható élettapasztalat rejlik, elegendő ahhoz, hogy a forradalmi tevékenység szakértőjévé tegye.” E találkozás fontos szövetség kezdetét jelentette. Plehanov író volt, elméleti szakember, Lenin szervező és a tettek embere. 1900-ban lapot szerkesztettek, az *Iszkrét* (Szikra), melyet titokban nyomtak Lipcsében és Berlinben, és a német szociáldemokrata újság pincéiben raktározták, majd illegális úton átcsempészték Oroszországba. A mozgalom számbeli ereje és önbizalma egyre nőtt, 1903-ban azonban komoly válságba jutott. A véleménykülönbségek legfőbb oka abban a kérdésben összpontosult, hogy a párt kyszámú, de képzett „hivatásos forradalmárból” álljon-e, vagy pedig maradjon nyitva a szélesebb tömegek előtt is. Lenin, Plehanov támogatásával, ragaszkodott ahhoz, hogy a

párt legyen kicsi és fegyelmezett. Győzött, de a párt kettészakadt. Őt és többségét ezért nevezik bolseviknak (a többség), ellenzéküket pedig menseviknek (a kisebbség). Komoly csapás volt ez a szociáldemokratáknak, és sok évig eltartott, amíg kiheverték. 1917-ig hatásuk az országban elenyésző volt.

A cár titkosrendőrségének a legtöbb gondot az első világháború előtt, az 1898-ban megalakult Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt okozta. A legjobb orosz hagyományoknak megfelelően terrorista volt, anélkül, hogy marxista lett volna, és 1901 és 1904 között politikai gyilkosságok sorozatát hajtott végre, tovább rontva az amúgy is a támadások keresztüzében álló kormány helyzetét. Mivel az orosz iparosodás 1890 után fölgyorsult, hatalmas gyárak épültek Pétervárott és Moszkvában, a szakszervezeti tevékenység is erősödött. A sztrájkok gyakorivá váltak, a legnagyobb és leghíresebb az 1905. évi általános sztrájk volt.

Bármennyire is különböztek a szocialista pártok Európa országaiban, az európai szocialisták az első világháború előtt tudatában voltak annak, hogy egy nemzetközi mozgalom részei. Ügyükben a munkásosztály ügyét is látták. „A proletárok e forradalomban csak láncukat veszíthetik. Cserébe egy egész világot nyerhetnek. Világ proletárjai, egyesüljete!” — ezekkel a szavakkal zárja Marx és Engels a Kommunisták Kiáltványát. 1864-ben úgy próbálták meg létrehozni ezt az egységet, hogy Londonban megalapították a Nemzetközi Munkásszövetséget. Az I. Internacionálé története igen viharos. Marx nem volt jó szervező, és együtt dolgozni sem volt könnyű vele. Végeláthatatlan tanácskozásaikat inkább viszálykodás, semmint egység jellemezte. A francia—porosz háború megosztotta a francia és német küldötteket, és éles vita indult meg a minden kormányzási forma megdöntését hirdető Bakunyin vezette anarchisták, valamint a kizárólag a kapitalista kormányok lerombolására összpontosító ortodox marxista szocialisták között. 1872-re Marxnak sikerült eltávolítania az anarchistákat, de ez a siker úgy meggyengítette az I. Internacionálét, hogy négy év múlva föl is oszlott.

A II. Internacionálé, amely 1889-től az első világháborúig tevékenykedett, mindent egybevetve sokkal hatásosabb szervezet volt. Erőfeszítéseinek eredményeképpen alakult meg Brüsszelben a Nemzetközi Szocialista Iroda, amely egybehangolta a szocialisták erőfeszítéseit. 1905-ben pedig életre hívták az Interparlamentáris Szocialista Bizottságot, hogy közös fellépésre sarkallják a szocialista országgyűlési pártokat Nyugat-Európában. 1907-ben megalakult a Szocialista Nők Nemzetközi Irodája, 1907 és 1910 között pedig négy szocialista újságíró-tanácskozást tartottak.

Az egység látszata azonban komoly nézeteltéréseket takart. Az anarchisták még mindig megzavarták az eszmecleréket, egyszerűen fölgráztak az asztalra és ordítottak. Sokkal komolyabb véleménykülönbség mutatkozott a követendő taktikát illetően.

1890. május elsején a francia és az osztrák szocialisták általános sztrájkot hirdettek, a britek és a németek azonban beérték tömegüntetésekkel. A sztrájkok helyes alkalmazásával kapcsolatban sok vitára került sor, ám még komolyabb nézeteltérés nyilvánult meg azzal kapcsolatban, hogy az országgyűlési szocialista pártok milyen politikát kövessenek. A vita 1899-ben jutott csúcspontjára, abban az évben, amikor a francia szocialista Millerand belépett a koalíciós és zömében nem szocialista kormányba, és Bernstein, az ismert német marxista, könyvet jelentetett meg *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai* címmel. Bernstein azzal érvelt, hogy a szociáldemokratáknak fel kell adniuk a forradalom célkitűzését és a meglévő társadalmi intézményekre alapozva kell kidolgozniuk reformjaikat. Ezt valósította meg Millerand Franciaországban, amikor belépett a koalíciós kormányba. Az elkövetkező öt évben szakadatlan tombolt a vita a hagyományos „nincs egyezkedés a kapitalizmussal” álláspontú marxisták és a „revizionisták” között, akik Bernsteinnel értettek egyet. Végül 1904-ben Amszterdamban a II. Internacionálé döntött. 25 szavazattal 4 ellenében, 12 tartózkodás mellett az európai szocializmus vezetői megállapították, hogy „a szociáldemokrácia nem célozhatja meg a kormányhatalomban való részvételt a kapitalista társadalom viszonyai között”, és elítélte „minden olyan próbálkozást, amely a meglévő osztályellentéteket elpalástolná, és a burzsoá pártok támogatását segítené elő”. Más szóval Millerand lépései és Bernstein eszméi elfogadhatatlanoknak bizonyultak. Az amszterdami kongresszus és az első világháború között a II. Internacionálé figyelmének nagy részét a háborús veszélynek szentelte. Azt remélte, hogy az európai munkások általános sztrájkja elegendő lesz a háború elkerüléséhez. Valójában az 1914. esztendő eseményei csupán a II. Internacionálé tehetetlenségét bizonyították, és azt is megmutatták, hogy a szocializmus milyen kevésbé befolyásolja az emberek gondolkodását, még a munkásokét is, ha a nacionalizmus hatásával vetjük egybe. A háború 1914-ben oly hirtelen robbant ki, hogy a szocialista vezetőket a meglepetés erejével érte. A közös álláspont kidolgozására irányuló elsietett próbálkozások rendre kudarcot vallottak a kölcsönös nemzeti gyanakvás miatt. Az egyetlen embert, aki kialakíthatta volna ezt a közös irányvonalat, a francia Jaurès, egy fanatikus hazafi egy nappal Franciaország és Németország általános mozgósítása előtt gyilkolta meg. A francia szocialista vezetők beléptek a kormányba. A német szakszervezetek hazafias lelkesedéstől fűtve abbahagyták a sztrájkot, és mindenben a háborús erőfeszítéseket segítették; a szociáldemokrata párt pedig — feledve marxista örökségét — a Reichstagban megszavazta a háborút. Mikor Lenin ezt a hírt olvasta egy berlini lapban, nem hitt a szemének: „Lehetetlen” — bizonygatta először, és mikor végül is meggyőződött a dolgról, kijelentette: „A II. Internacionálé halott.” Egyedül az orosz és a szerb szocialista párt ítélte el a háborút, amelyet kapitalista kormányok viselnek a népek

kárára. Lenin közkatonákhoz intézett felhívásáról: „Fogd a puskád és fordítsd tisztjeid és a kapitalisták ellen!” — többnyire nem vettek tudomást. A II. Internacionálé halott volt, minden szándékával és céljaival egyetemben.

Az anarchizmus

Egy másik politikai csoport — az anarchistáké — még a marxistáknál is nagyobb félelmet és megdöbbenést váltott ki Európa „tiszteletreméltó” osztályainak tagjaiban a 19. század végén. 1892-ben egy anarchista bomba megölt egy párizsi kávéház-tulajdonost és négy rendőrt. 1893-ban egy másik bomba húsz spanyol színházlátogató életét oltotta ki. Ugyanebben az évben még a francia képviselőházban is bomba robbant, de senki sem halt meg. 1893 és 1901 között anarchisták ölték meg Carnot-t, Canovast és McKinleyt, Franciaország, Spanyolország és az Amerikai Egyesült Államok elnökét, az osztrák Erzsébet császárnét és Umbertót, Olaszország királyát. A *Blackwood's Magazine* című brit lap híven tükrözte a korszak véleményét, amikor megjegyezte, hogy „a természetben az anarchista legközelebbi megfelelője a veszett kutya”. Úgy érezték, csak őrült vagy teljesen elzüllött ember képes ilyen értelmetlenül pusztító cselekedetekre. Az anarchizmus azonban eredetét tekintve értelmes és optimista világnézet volt. A kínai filozófusok írásaiból csakúgy merített, mint a modernebb gondolkodók — példának okáért Proudhon és Tolsztoj — munkáiból. Bakunyin és Kropotkin azzal érvelt, hogy minden kormány, már pusztán létevel is, korlátozza az átlagember szabadságát. Az igazi szabadság csak úgy valósítható meg, ha az emberek egy sokkal természetesebb életformához térnének vissza, és kis közösségekben élnének. Az új ipari állam oly hatalmasra növekedett, és olyannyira megbolygatta az emberek életét, hogy meg kell dönteni, amint Kropotkin mondta: „Permanens lázadással, szavakkal, írással, törrel, puskával és dinamittal.” Franciaországban Sorel, a mérnökből lett politikai filozófus úgy vélekedett, hogy az erőszaknak a kor politikai helyzetében önmagában is értéke van, és biztatta a francia szervezeteket, hogy a kedvezőbb munkafeltételekért folytatott harcukban használjanak erőszakos eszközöket. Spanyolországban, Olaszországban és Franciaországban az anarchizmus éppoly elterjedt volt a munkások körében, mint a szocializmus. Az anarchisták fontos szerepet játszottak az 1909-es „Semana Tragicá”-ban (tragikus hét), amikor a spanyolországi Barcelonában a munkások fellázdak, és csak a hadsereg tüzérsége tudta leverni őket. Tevékenyen részt vettek abban az egyhetes sztrájkorozatban is, amely 1914 júniusában megbénította Olaszországot.

Noha az első világháború csak 1914-ben tört ki, a megelőző néhány évben rengeteg erőszakos cselekedet történt. Terrorizmus, sztrájkok, munkáselbocsátások, bombamerényletek, utcai verekedések, harcos szüfrassetek fellépése és egyre növekvő

készség arra, hogy az erőszakot indokolt viselkedésként fogadtassák el a nemzetekkel és az egyénekkal, s ez egyre kézzelfoghatóbb lett az 1890 utáni években. Az anarchizmus a lázban szenvedő társadalom tünete volt.

Az anarchisták lesújtanak: az osztrák császárné meggyilkolása 1898-ban

* *A 19. század nagyhatalmai: a császári Németország*

Az új német nemzet ereje és nyugtalansága ellenére Bismarck szentül meg volt győződve arról, hogy Németországnak elégedettnek kell lennie új határaival. Amint 1887-ben a Reichstagban megfogalmazta: „az öreg Metternich herceg szavaival élve, az »elégedett államokhoz« tartozunk.” Legfőbb aggodalma az volt, hogy az újjáéledt Franciaország, megkísérelendő Elzász-Lotaringia visszaszerzését, összefoghat Oroszországgal, és Németországot kétfrontos háborúba kényszerítheti. E lehetőség ellen olyan szövetségi rendszert munkált ki, amely elszigeteli Franciaországot, Oroszországot pedig Németországhoz köti. 1873-ban megtették az első lépést a *Dreikaiserbund* vagy a Három Császár Szövetségének megalakításával (Németország, Ausztria, Oroszország). Bármily imponálónak tűnhetett, a szövetség valójában nem sokat számított. Ausztria és Oroszország szinte semmiben sem értett egyet a Balkánnal kapcsolatban. Két év múlva Bismarck komolyan fontolgatta egy újabb háború lehetőségét Franciaországgal, melynek gyors talpraállása döbbenettel töltötte el. Nagy-Britannia és Oroszország kettős nyomása azonban eltántorította tervétől. Ugyanebben az évben (1875) tört ki a balkáni válság, mely végül oda vezetett, hogy Oroszország megtámadta Törökországot, Nagy-Britannia és Ausztria pedig háborúval fenyegette Oroszországot. Bismarck megragadta az alkalmat, hogy a „pártatlan közvetítő” szerepében tetszelegjen, és 1878-ban Berlinben kongresszust hívott össze a nagyhatalmak részvételével; ezen sikerült kidolgozni a balkáni problémák békés, bár túlságosan tartósnak nem bizonyuló rendezését. A tárgyalások során Bismarck elhatározta, hogy szorosabb kapcsolatot alakít ki Ausztriával az 1875—1878-as válság során jelentősen megnőtt orosz ellenségeskedés

kiegyensúlyozására. Az eredmény az 1879-ben kötött Kettős Szövetség, amely Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia közötti szálakat fűzte jóval szorosabbra, mint annak idején a Három Császár Szövetsége volt. Ugyanakkor, nehogy Oroszország csatlakozzék Franciaországhoz — ez lett volna a nyilvánvaló ellenintézkedés a Kettős Szövetségre —, megerősítette a Három Császár Szövetségét és az oroszoknak német segítséget ígért a törökök ellen. Oroszországot még az 1887-ben aláírt titkos viszontbiztosítási szerződéssel is igyekezett Berlinhez kötni. Mindezeket betetőzve 1882-ben sikerült a Kettős Szövetséget Hármasszövetséggé bővíteni: meggyőzte Olaszországot, hogy legyen a szövetség harmadik tagja Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia mellett. Kivételesen ügyes diplomáciai bravúr volt, hiszen ezáltal Franciaországot teljesen elszigetelte Európa többi részétől. E siker azonban csak ideiglenes lehetett, amint azt Bismarck is jól tudta. A Reischtaghoz intézett utolsó beszédében hangsúlyozta, hogy Németország biztonságának egyetlen záloga önnön ereje. „A csuka Európa tavában — jelentette ki — megakadályoz bennünket abban, hogy pontyok legyünk. . . Mi, németek csak Istent féljük, senki más a világon.” Utódjaiból azonban hiányzott diplomáciai ügyessége, és így nem látták be, hogy Németországnak érdeke a békés Európa fenntartása. Emiatt aztán Németország vált a legveszélyesebb csukává Európa csukákkal teli tavában, és szövetségi rendszerének végül az lett a következménye, hogy két ellenséges halraajra osztotta őket.

Németországon belül Bismarck helyzete mindaddig biztos volt, amíg I. Vilmos császár élt. Korlátlan hatalmat élvezett. Tudta ezt és kedvét lelte benne. A szerénység sohasem tartozott erényei közé. „Franciaország királya, XIV. Lajos — jegyezte meg egy ízben — azt mondta *L'état, c'est moi* (az állam én vagyok). Én pedig azt mondom: *Moi, je suis l'état* (én az állam vagyok)”. Amint öregedett, egyre hiúbb, makacsabb és ingerlékenyebb lett, a bírálatokat mind kevésbé tűrte. Politikai érzékéből azonban nem sokat vesztett. Az egyesítés után legfőbb gondja az volt, hogy megtalálja a római katolikus egyház helyét az új császárságban. A porosz Lengyelországban sok katolikus élt, és Dél-Németország katolikus államainak a birodalomhoz csatolása a katolikusokat mint politikai csoportot megerősítette. Az olasz kormány IX. Pius pápával szembeni bánásmódja megbotránkoztatta a katolikusokat egész Európában, és Németországban azt követelték, hogy lépjenek közbe a pápa érdekében. Bismarck hevesen reagált, mint oly sok német protestáns, ő is mélységes gyanakvással tekintett a katolicizmusra. A gondot az okozta, hogy a katolikusok hűségesekek voltak a pápasághoz, amely nemcsak szellemi (bár főként az) hanem idegen politikai hatalom is volt. „Az ügy elsősorban politikai — magyarázta 1873-ban a porosz képviselőháznak —, és a császár, valamint a pápa közti ősrégi viszályal kapcsolatos, azzal a harccal, amely végig jelen volt a középkori német történelemben,

egészen a középkori birodalom bukásáig, mikor az utolsó császár is elpusztult a vesztőhelyen, miután egy francia hódító a pápával szövetséget kötött. Ezért indította meg az úgynevezett *Kulturkampf*-ot (kulturharc). A jezsuitákat, a leghatalmasabb katolikus tanítórendet kiűzték a birodalomból, az összes vallási rendet eltörölték, a katolikus oktatást pedig mindenütt szigorú állami ellenőrzés alá vonták. A rendeletek végrehajtása kemény ellenállásba ütközött, amely egy Bismarck elleni gyilkossági kísérlet kivételével passzív maradt. Sok püspök száműzetésbe kényszerült. Így, amikor 1878-ban a szerény és közvetlen XIII. Leó pápa követte a meg nem alkuvó IX. Pius pápát, Bismarck kész volt a tárgyalásra. Űgyesen a háttérbe húzódott, hogy 1887-ben Leó pápa jelenthesse be a *Kulturkampf* végét. A száműzött püspökök és papok a rendekkel együtt visszatérhettek, kivéve a jezsuitákat. Bismarck legfőbb eredménye, hogy a katolikus oktatást szorosabb állami felügyelet alá vonta.

A katolikusok elleni harcban Bismarck a liberálisoktól függött, csak így biztosíthatta a szükséges országgyűlési támogatást. 1879 után azonban a konzervatívok felé fordult. A liberálisokkal való szakítás oka a védővámrendszer bevezetése volt. Az 1870-es és 1880-as években Németország — a többi európai országhoz hasonlóan — kénytelen volt szembenézni azzal a kihívással, amelyet a tengerentúlról beözönlő élelmiszer-szállítmányok a hazai mezőgazdaság számára jelentettek. Amíg azonban a liberálisok a szabadkereskedelem és az olcsó élelmiszerek pártját fogták, a konzervatívok — főleg a földbirtokosok — védővámrendszert követeltek. Junker neveltetéséhez híven Bismarck bevezette a szükséges védővámrendszert, mégpedig a liberálisok elkeseredett tiltakozása ellenére. Ez egy természetellenes szövetségnek és a liberalizmusnak, mint tényleges politikai tényezőnek végét jelentette Németországban.

Míg a német liberalizmus hanyatlott, a német szocializmus virágzott. Bismarck álláspontját a szocializmussal szembeni ellenségességben való kitartás jellemezte. Amit 1870-ben a párizsi kommünből látott, meggyőzte arról, hogy szocializmus és anarchizmus a lényegét tekintve egy és ugyanaz. 1878-ban így jellemezte a szociáldemokrata párt híveit: „ránk leső rablók bandája, akikkel együtt lakunk legnagyobb városainkban”. A Reichstagban nagy sietve egy sor szocialistaellenes törvényt fogadtatott el, megakadályozandó a munkásszövetségeket abban, hogy lapokat adjanak ki, sőt még a politikai rendezvényeket is betiltották. A rendőrség szigorúan be is tartatta e törvényeket, a szocializmus mégis tovább erősödött. Bismarck ekkor elhatározta, hogy engedékenységgel fogja ki a szelet vitorlájából. Az 1880-as években véghezvitte Európa legszélesebb körű reformprogramját. 1882-ben minden munkást kötelezően biztosítottak betegség, 1884-ben pedig baleset ellen. 1889-től a biztosítás kiterjed az időskorúakra és a hosszabb időn át betegeskedőkre is. Ami a kancellárt illeti, ezt az „államszocializmust” csak azért találta ki, hogy gyöngítse a német szocialistá-

A kormányos elbocsátása:
Bismarck lemondása, ahogy a
Punch egyik leghíresebb
karikatúrája látta

kat. „Aki nyugdíjat kap öreg napjaira — mutatott rá —, az sokkal elégedettebb, és könnyebben irányítható, mint az, aki- nek nincsen erre kilátása.” Társadalmi reformjait aligha köny- velhetjük el politikai sikernek, hiszen a szociáldemokrata párt iránti rokonszenv tovább erősödött. Minden más szempontból azonban kétségkívül sikeresek voltak. A német munkás na- gyobb biztonságban élt, mint addig bármikor, a német ipar pedig semmiféle megtorpanást nem mutatott. A többi európai ország csakhamar lemásolta ezt a német „államszocializmust”.

Az 1890-es év elején Bismarck újabb közvetlen támadást, az — 1878. évi törvényekhez hasonló — tervezett a szocialista mozgalom ellen, de még március vége előtt lemondásra kény- szerítették. Lemondását az ifjú császár, II. Vilmos erőszakolta ki. Bismarck szilárd szövetségese, I. Vilmos ugyanis 1888-ban kilencven éves korában meghalt. Fia, III. Frigyes császár rákos volt, halálos beteg, amikor trónra került, és három hónap múlva meg is halt. Fia, II. Vilmos követte őt a trónon. Az öreg kancellár és az ifjú császár között azonnal súrlódás támadt, mert mindkettő önfejű és tapintatlan személyiség volt. Az uralkodó az udvarban ellenséges hangulatot keltett Bismarck ellen, aki fiát, Herbertet szerette volna utódjául látni a kancellári székben. „Az a kérdés — mondta II. Vilmos császár —, hogy a Hohen- zollern, vagy a Bismarck-dinasztia fog uralkodni.” A császár a szocialistákkal szemben is enyhébb irányvonalat kívánt követni, mint Bismarck, és ezzel betelt a pohár. Bismarck benyújtotta lemondását, s azt a császár készségesen elfogadta.

Az öreg kancellár túlságosan sokáig élvezte a hatalmat ahhoz, hogy most könnyedén mondjon le róla. Gyűlölte a visszavonu- lás után osztályrészeül jutott unalmat, és azzal töltötte idejét, hogy egész bíráló-hadjáratot indított az új kormány ellen, külö- nösen a külpolitika terén. Sosem bocsátott meg II. Vilmosnak. 1898 júliusában bekövetkezett halála után sírkövére — kívánsá- ga szerint — ezeket a szavakat vésték: „I. Vilmos császár igaz német szolgálója.”

Bismarck 1890-es lemondásakor II. Vilmos bejelentette, hogy „az állam hajójának irányítása rám maradt. Az irány válto- zatlan. Teljes gőzzel előre.” A német állam hajója minden bizonnal teljes gőzzel haladt előre, de — mint Bismarck azon- nal észrevette — nem a régi irányban. Sem a császársban, sem kancellárjaiban (Caprivi, Hohenlohe, Bülow és Bethmann- Hollweg) nem volt meg Bismarck hozzáértése és óvatossága, és egyre kevésbé tudták tengernagyaikat és tábornokaikat kézben tartani. A visszavonult Bismarckot meglátogatta Tirpitz tenger- nagy, aki arra készülődött, hogy flottájával szembeszáll a brit ten- geri uralommal. „Németország csak maradjon a határain belül” — figyelmeztette Bismarck. 1897-ben a császár utoljára látogatta meg őt. „Jéna húsz évvel Nagy Frigyes halála után következett be — jegyezte meg Bismarck az uralkodó távozása után. — Az össze- omlás az én halálom után húsz évvel következik be, ha a dolgok így mennek tovább.” Csak néhány hónapot tévedett.

Az 1870-ben a poroszoktól elszenvedett vereség mélyen megosztotta Franciaországot. Miközben Párizst még ostromolták a poroszok, nemzetgyűlés ült össze Bordeaux-ban, és Thiers-t, a gyakorlott politikust választották meg köztársasági elnökké, hogy békét kössön. (III. Napóleon császár, miután Sedannál foglyul ejtették, lemondott, és angliai száműzetésbe vonult, ahol csatlakozott hozzá Eugénie császárné.) A németek Elzász-Lotaringiát követelték, 5 milliárd frankot és egy franciaországi megszálló sereg ellátását mindaddig, amíg a pénzt, mint a béke árát ki nem fizetik. Thiers-nek nem állt módjában alkudozni. Elfogadta a feltételeket, és a bordeaux-i nemzetgyűlés 546 szavazattal 107 ellenében megerősítette döntését. Párizs azonban más véleményen volt. A párizsiak foglaltak állást először Napóleon császár ellen, és egyedül ők szálltak szembe elszántan a poroszokkal. Sok köztársaságparti és szocialista akadt közöttük, akik remélték, hogy a vereség romjain gyökeresen jobb társadalmat teremthetnek. Thiers-ben és a bordeaux-i nemzetgyűlésben nem bíztak, mert félték, hogy az első adandó alkalommal visszaállítják a monarchiát.

Thiers kormánya Versailles-ba költözött, ahol számos intézkedést hozott a helyzet normalizálására. Kettőt — az ágyúk eltávolítását Párizsból és a nemzetőrség fizetésének beszüntetését — a fővárosiak úgy értelmezték, hogy gyöngíteni akarják helyzetüket. A lakosság nyíltan föllázadt. 1871. március 15-én megalakult a párizsi kommün, a városházára kitűzték a vörös zászlót. Harcosainak követelései a lehetőségeket tekintve forradalmiak voltak. A központi kormány hatalmának radikális csökkentését és a helyi önkormányzatok megerősítését kívánták. Párizsnak és a többi nagyobb városnak gyakorlatilag teljes önkormányzatot akartak biztosítani. Thiers-nek azonban nem állt szándékában alkudozni. Kivárta, amíg a reguláris hadsereg katonáiból elegendő szabadul ki a német hadifogságból, aztán lecsapott. A német csapatok iszonyodva s mély megvetéssel figyelték a távolból, amint a francia hadsereg megtámadta az állig fölfegyverzett francia fővárost. Az újkori francia történelem legszörnyűbb epizódjára került sor, ami mellett az előző évben lezajlott porosz ostrom gyermekjátéknak tetszett. A hadsereg végül, május 21-én megvetette a lábát a fővárosban. Még hat nap véres utcai harcai kellettek ahhoz, hogy a kommünárokat, barikádról barikádra hátrább és hátrább szorítsák. Mielőtt az utolsó élő ellenállókat falhoz állították volna a Père Lachaise temetőben, azok meggyilkolták túszaikat (köztük Párizs érsekét), a várost pedig felgyújtották. Több mint 20 ezer ember esett el, és a kormány parancsára golyó általi halál lett a harcokban elfogott párizsiak ezreinek sorsa. További ezreket börtönöztek be, vagy kényszerítettek száműzetésbe. Mintha az 1848-i júniusi napok ismétlődtek volna meg, százszor súlyosabb formában.

„A patkánysor”: amíg a poroszok Párizst ostromolták, a patkányok különleges csemegévé váltak!
Ahogy a Punch egyik leghíresebb karikatúrája látta

E szörnyű előzmények után született meg a Harmadik Köztársaság, amely Franciaország legtovább tartó politikai berendezkedésének bizonyult 1789 óta, és csak Hitler 1940-es „vilámháborújával” ért véget. Első éveiben azonban fölöttébb bizonytalanok voltak. Az embereket nem fűtötte lelkesedés a köztársaság iránt, és ha Chambord grófja, a Bourbon család feje elismeri a háromszínű zászlót Franciaország lobogójának, monarchikus államforma is létrejöhetett volna. Ő azonban nem volt erre képes, és az elkövetkező években a monarchia lassan elveszítette vonzerejét.

Mindazonáltal a Harmadik Köztársaság továbbra is törekeny képződménynek látszott. Kormány kormányt követett szédítő gyorsasággal, és a nép nem lelkesedett túlságosan. A törekenység azonban inkább csak látszólagos volt, semmint valódi. Az állandóan változó kabinetek mögött ott állt az erős, szilárd és hatékony államigazgatási apparátus. Társadalmilag és gazdaságilag Franciaország lassabban változott, mint szomszédai, erős parasztságának és jómódú középosztályának inkább az állandóság állt az érdekében, nem pedig a változás. Ezenkívül a francia politikusok annyira megosztottak voltak, hogy jobban törekedtek ellenfeleik terveinek megghiúsítására, mint saját elképzeléseik valóra váltására. A Harmadik Köztársaság pedig tovább működött.

Néhány válság azonban alapjaiban rázta meg a köztársaságot 1871 és 1914 között. 1886-ban egy bizonyos Boulanger tábornok lett a hadügyminiszter, egy jóképű férfi, aki ügyesen lovagolt fekete lován. Különösebb tehetség nem szorult belé, de jól

A párizsi csapatok, miután fellázadtak és csatlakoztak a kommunához, kivégzik egykori tisztjeiket, Lecomte és Thomas tábornokot. (Ez a fénykép a jelenet kommunellenes propagandacélokra készült rekonstrukciója)

alakította a kevés beszédű „erős ember” szerepét. Hadügymiszterré való kinevezése egybeesett egy nemzetközi válsággal és egy politikai botrányal. A németek letartóztattak egy francia vámtisztet, a francia köztársasági elnök pedig, miután kiderült, hogy veje pénzért árult politikai tisztségeket, lemondásra kényszerült. Boulanger lett a nap hőse, aki bátran szembeszáll a németekkel, és megmenti Franciaországot a politikások aljas intrikáitól. Megnyert egy sor vidéki pótválasztást, és 1889 januárjában egy párizsi kerületben is döntő többséggel győzött. A tömeg éljenzése közepette úgy tűnt fel, mint aki bármikor véget vethet a köztársaságnak. Boulanger azonban nem volt Bonaparte. A döntő éjszakán jobban vonzotta szeretője, mint a hatalom lehetősége. „A Caesar — jegyezte meg gúnyosan egyik kiábrándult párthíve — csupán egy helyőrségi Rómeó volt.” Szerencséjének vége szakadt. A kormány, összeszedve erejét és bátorságát, sorra letartóztatta Boulanger vezető párthíveit. Ő maga száműzetésbe vonult, végül szeretője sírjánál öngyilkosságát követett el.

1896 és 1900 között egy még súlyosabb válság robbant ki. 1894-ben Dreyfus kapitányt, egy elzászi zsidó családból származó francia katonatisztet az Ördög-szigeten, a Francia Nyugat-Indiákon letöltendő életfogytiglani fogságra ítélték, miután Németország javára folytatott kémkedésben találták bűnösnek. Az antiszemita előítélet jelentős szerepet játszott a bíróság döntésében, mivel az ellene szóló bizonyíték igen gyenge lábakon állt. Ráadásul a bűnösségét állítólag igazoló titkos aktát — teljesen törvénytelen módon — nem bocsátották ügyvédje rendelkezésére. 1896-ra egy Picquart nevű ezredes már meglehető-

Boulanger tábornok fekete
sán

1895. január 13. A *Petit Journal* címlapja az „áruló” Dreyfus megszégyenítését ábrázolja serege előtt

sen alapos kutatómunkát végzett ahhoz, hogy valószínűsítse: Dreyfus ártatlan, és — noha a hadsereg gyorsan áthelyezte őt Tuniszba — Picquart-nak még elutazása előtt sikerült a bizonyítékot továbbítani a francia szenátus egyik tagjának. A vihar igazából akkor tört ki, amikor a kormány egészen kivételes ügytelenséggel igyekezett úgy tenni, mintha Dreyfus elítélésével már igazságot szolgáltatott volna, és minden további vizsgálat felesleges lenne. Az az Esterhazy nevű személy, akit Picquart a valódi bűnösnek tartott, átesett egy haditörvényszéknek nevezett komédián, ahol sietve felmentették. Ekkor Zola, a híres regényíró tollat ragadott, és nyílt levelet írt a köztársaság elnökéhez, melyet a *l'Aurore* lap a címlapon közölt, öles betűkkel szedett főcím alatt: „J'accuse . . . !” „Vádolom — írta Zola — az első haditörvényszéket, hogy megszegte a törvényt, mert bűnösnek nyilvánított egy vádlottat olyan dokumentumra hivatkozva bizonyítékként, mely nem került nyilvánosságra, és vádolom a második haditörvényszéket, amiért fedezte ezt a törvényteleniséget, elkövetve azt a törvényszéki bűncselekményt, hogy felmentett valakit, akiről tudta, hogy bűnös.” A levél szenzációsnak bizonyult. Zolát is törvényszék elé idézték, és az ország két, szemben álló csoportra szakadt. A Dreyfus-ellenesek hazafinak tartották magukat, akik védelmezik a haza, a hadsereg és az egyház becsületét az idegenek, zsidók, radikálisok és egyéb

felforgatók ellen; a Dreyfus-pártiak az igazság bajnokaként léptek fel, akik az ártatlan egyén jogait védik a táborno­kok, papok és politikusok összeesküvése ellen. A nacionalista Déroulède, a Dreyfus-ellenes csoport egyik vezéralakja azzal is megpróbálkozott — igaz sikertelenül —, hogy a válságot államcsínyre használja fel. Mindennaposak voltak a két csoport közötti utcai összetűzések. Nemsokára azonban összeomlott a Dreyfus elleni vád. Henri ezredes, aki a „bizonyítékot” koholta, beismerte bűnét, és öngyilkosságot követett el. Az igazi kém, Esterhazy, Londonba menekült, ahol világgá kürtölte történetét. A hadsereg vezetése mégsem adta fel: Dreyfust újból elítélték. Hihetetlen módon „bűnösnek találtatott, enyhítő körülmények figyelembevételével”, és tízévi börtönre ítélték. Noha a köztársaság elnöke kötelességének érezte, hogy közbeavatkozzék és eltörölje a tízévi börtönbüntetést, Dreyfus csak 1906-ra tisztázta magát. Az ügy tizenkét évébe került és addigra megtört emberré lett.

Franciaország számára mindez messzemenő következményekkel járt. A katolikus egyház a Dreyfus-ellenesek oldalára állt, és a vita köztársaságpártiak és antiklerikálisok, illetve monarchisták és hívők összecsapásává változott. A hadsereg ügyének veresége rontotta a katonák hitelét, és kemény antiklerikális törvények bevezetéséhez vezetett 1902 és 1905 között. A válság okozta sebek mélyek voltak, és csak lassan gyógyultak.

A Harmadik Köztársaság politikusa­inak hírnevét számos politikai botrány még jobban befeketítette; ezek közül az 1893-as Panama-botrány keltette a legnagyobb visszhangot. Társaságot alapítottak abból a célból, hogy Közép-Amerikában megépítse a Panama-csatornát. A vállalkozást először sok politikus, sőt hatásukra a francia közvélemény is lelkesen támogatta. A társaság azonban igencsak rosszul mérte fel a tervben rejlő nehézségeket, pénzügyeit hanyagul és tisztességtelenül kezelte, és végül

z „Auróra” főcíme

Cinq Centimes

JEUIN 13 JANVIER 1906

Directeur
ERNEST VAUGHAN

LES ANNONCES SONT REÇUES
445 — Rue Montmartre — 445
LES MARDIS ET JEUDIS

Les numéros non vendus ne sont pas rendus

ABONNÉS LITTÉRAIRES ET MARCHÉS
à M. A. BOUÏT, Administrateur

Télégrammes : 502-28

L'AURORE

Littéraire, Artistique, Sociale

Directeur
ERNEST VAUGHAN

LES ANNONCES SONT REÇUES
445 — Rue Montmartre — 445
LES MARDIS ET JEUDIS

Les numéros non vendus ne sont pas rendus

ABONNÉS LITTÉRAIRES ET MARCHÉS
à M. A. BOUÏT, Administrateur

Télégrammes : 502-28

J'Accuse...!

LETTRE AU PRÉSIDENT DE LA RÉPUBLIQUE

Par ÉMILE ZOLA

LETTRE
DE FÉLIX FAURE
Président de la République

Il est des papiers d'administration, comme il en disparaît souvent sans avoir été l'acteur du bonheurs d'être recherché, lorsqu'on a prêté sa signature à un officier de l'état-major, et un officier d'artillerie : double et leur manifeste, qui montre avec quel

Est-ce donc vrai, les choses intellectuelles, les choses dangereuses, capables de mettre l'honneur à feu, qu'on a dû entreprendre de prouver au dernier chef? Non! et si oui, à qui, pourquoi, que les investigations administratives et démenties du commandant de l'état-major. Tout cela n'a été fait que pour

profondément, s'inquiétant, cherchant, félicité par ce convaincre de l'innocence de Dreyfus.

Je ne ferai pas l'historique des douces, l'histoire de la conviction de M. Schœnher, mais, pendant qu'il fouillait de son côté, il se souvenait des faits graves à l'état-major même. Le co-

avec lui une correspondance amicale. Soûlèvement, il est des secrets qu'il ne fait pas bon d'avoir surpris.

À Paris, la société marchait, irrésistible, et l'on sait de quelle façon l'orage attendait éclata. M. Mathison Dreyfus dénonça le commandant Esterhazy comme le véritable auteur du bonheurs. Qui dit discipline dit obéissance.

conseil de guerre défendit ce qu'un conseil de guerre avait fait.

Je ne parle même pas de choix toujours possible des juges. L'idée supérieure de discipline, qui est dans le sang de ces soldats, ne suffit-elle à leur leur pouvoir même d'équité? Qui dit discipline dit obéissance.

az egész akció kudarcba fulladt. Sok kistőkés (és néhány politikus) rengeteg pénzt veszített. Hatalmas felzúdulás támadt, és jó néhány érintett politikus ideiglenesen visszavonult. Az effajta botrányokból azt láthatták a franciák, hogy számos köztársasági politikusuk kalandor, akit egyedül az érdekel, hogy megszédje magát. Ennek eredményeképpen a 20. század első éveiben a nacionalisták és az anarchisták egyaránt arra törekedtek, hogy a Harmadik Köztársaság parlamentáris intézményeinek megkezdésével és nem azokat igénybe véve érvényesítsék akaratukat.

Olaszország

Az egyesítés utáni évek sok olasz hazafinak csalódást hoztak. Az új Olaszország nagy hatalomnak tűnhetett, de katonai, gazdasági és diplomáciai ereje hiányzott ahhoz, hogy úgy viselkedjék, mintha valóban az volna. Ráadásul belpolitikai téren az ország sokkal súlyosabb problémákkal nézett szembe, mint bármelyik versenytársa, talán az Osztrák—Magyar Monarchia kivételével. A legtöbb gondot Dél-Olaszország okozta. Az ellentétek már 1860-ban is élesek voltak és 1900-ra csak fokozódtak. Mialatt a népesség rohamosan növekedett, a fejlettebb észak konkurenciája megsemmisítette a Rómától délre eső részek iparát, és az elsősorban paraszti lakosság mind szegényebb és szegényebb lett. Gyakorivá vált a banditizmus. Szicília nagy részét a maffia irányította. Az analfabéták száma a déli tartományokban ötször felülmúlta a piemontit. Mivel csupán az írástudóknak lehetett választójoguk, a dél képviselője vigasztalanul aránytalan volt.

Az 1848-as piemonti *Statuto* átalakításából készült új alkotmány nem felelt meg az új nemzet igényeinek. Az olasz népesség kulcsfontosságú része, a pápához hűséges katolikusok szembefordultak vele, miután IX. Pius pápa a Vatikán foglyának nyilvánította magát, és nyíltan elítélte az új államot, amelyet túlságosan liberálisnak és antiklerikálisnak tekintett.

Ezért gyakran látszott úgy, hogy az új olasz királyságot csupán egy kisebbség vezeti saját érdekeinek alapján. E réteg tagjai többnyire északiak voltak, gazdagok és középosztálybéliek. A kormányok laza koalíciókból álltak, a választásokat pedig 69 vidéki prefektus „vezette”. Az országgyűlésbe választott képviselők gyakran éltek vissza befolyásukkal. A vesztegetés és harácsolás mindennapossá vált. 1900-ra az parlamentáris intézményekkel szemben cinikus bizalmatlanság alakult ki az egész félszigeten. Az ellenzék, főként a munkásosztály, a parlament falain kívül rekedt.

1870 és 1914 között az olasz történelmet három különálló részre oszthatjuk. Az elsőben, amely 1896-ig tartott, a parlamentáris kormányzatnak nem sikerült az ország legfontosabb kérdéseit megoldania. 1896 és 1900 között az anarchia és a forradalom veszélye reális perspektívává vált. Végül az 1900-tól 1914-ig tartó időszakot a konszolidáció és az ipari fejlődés jellemezte, 1914-re azonban ez több oldalról is veszélybe került.

Az ifjú Mussolini

Az első időszakot Depretis miniszterelnök neve fémjelezte; ő fiatal korában radikálisként tevékenykedett, később pedig sikeresen bűvészkedett a koalíciókkal, hogy kormányát hatalmon tartsa. Ezen éveknek legfőbb eredménye a választók számának növekedése 600 ezerről 2 millióra. 1882-ben írták alá a Hármas Szövetséget Németországgal és az Osztrák—Magyar Monarchiával. Depretis úgy érezte, aktív terjeszkedő politikát kell folytatnia. Mikor Franciaország elfoglalta Tunéziát, és mindenki Afrikáért kezdett tülekedni, Olaszország sem ülhetett ölbetett kézzel. 1882 és 1885 között az olasz sereg megvetette a lábát az eritreai parton.

Depretis utódja, Crispi hasonló politikát folytatott, bár kevésbé ügyesen irányította az országgyűlést, és erőszakosabb volt elődjénél. Mivel Olaszország semmit nem nyert az 1884-es berlini kongresszuson, amely újrarajzolta a határokat Közép-Afrikában, sokak szerint a nemzet becsülete megkívánja, hogy jelentékeny területet szerezzen az afrikai kontinensen. Crispi először gyarmatnak nyilvánította Eritreát, Abesszíniát pedig védnökségnek. 1896-ban elrendelte Abesszínia meghódítását. Aduánál azonban vereséget szenvedtek az olaszok, ezért Crispi lemondott.

Az országot zűrzavarban hagyta. A gyarmatosító politika sokba került és katasztrofális eredményekkel járt. Szocialistaelenese lépései csak megbolygatták a szocialista és a radikális pártot, de nem gyengítették meg őket. A félsziget több részén szinte éhínség uralkodott, és gyakran érkeztek jelentések felkelésekről és útonállásról. A legnagyobb robbanásra 1898-ban került sor. A sztrájkoló munkások barikádokat emeltek Milánó utcáin. A városi hatóságok ostromállapotot hirdettek ki, és több mint száz polgár vesztette életét az utcai harcban. 1900-ban Umberto királyt meggyilkolta egy anarchista, hogy bosszút álljon a milánói vérengzésért. Az új miniszterelnök, Giolitti és az új király, III. Viktor Emánuel vezetésével az államnak sikerült megegyeznie a szocialistákkal, akik többségükben ekkorra készek voltak együttműködni az országgyűléssel. A forradalom elmaradt, és fokozatosan helyreállt a törvényes rend.

A következő tíz évben az ipari termelés csaknem megkétszereződött, és növekedett az általános jólét. A kedvezőbb gazdasági légkörben Giolittinek sikerült a szocialista vezetők bizalmát elődeinél sokkal inkább megnyernie. Mint azt Turati, szocialista vezető elismerte, „a másik oldalon (a képviselőházban) van valaki, aki megért bennünket.” Miniszterelnöksége alatt a választójogot kiterjesztették minden harmincadik életévét betöltött férfira. Ezenkívül valamelyest sikerült kibékítenie a katolikus egyházat az olasz állammal. Közvetlenül az első világháború előtt azonban ismét kiéleződtek a belső feszültségek. Giolitti nem sokat tudott tenni a déli területekért, az a háború pedig, amelyet Tripolitániának — Líbia tengerparti részének — Törökországtól való elragadására indított 1911-ben, sokkal keservesebbnek és költségesebbnek bizonyult a tervezettnél.

Emellett az olasz szocialistákra mély hatást gyakorolt a francia típusú szindikalizmus eszmevilága. „Az olasz szocialista mozgalomnak hősi és történelmi naphoz kell elérkeznie — írta az ifjú Mussolini a milánói *Avanti*-ban —, koalícióként kell összecsapnia a burzsoá koalícióval.” A hősi napok 1914 júniusában érkeztek el; ez volt a „Vörös Hét”. A kétnapos általános sztrájkot felkelés követte Ravenna körzetében, ahol a 18 ezer kerékpáros munkáshoz csatlakozott a környező vidék parasztsága is. A felkelés hamarosan kifulladt, mivel a szocialista vezetők nem kívántak véres harcra keveredni a hadsereggel. Mindez nagyon jól mutatja, hogy fél évszázaddal az egyesítés után Olaszország mennyire megosztott maradt.

Az Osztrák—Magyar Monarchia

A poroszoktól elszenvedett 1866-os gyors és teljes osztrák vereség szörnyű megrázkódtatást jelentett a Habsburg-dinasztia számára, és a birodalom gyökeres átszervezéséhez vezetett. A vereség után Ferenc József császár nem volt abban a helyzetben, hogy ellenálljon a magyar függetlenségi követeléseknek, és 1867-ben létrehozták az úgynevezett dualista monarchiát. Míg a birodalom védelmének, kül- és pénzügyeinek intézése a császár feladata maradt, Magyarország tényleges önkormányzatot kapott, saját országgyűléssel és saját törvényekkel. Abban az időben Ferenc József ezeket az intézkedéseket csak ideiglenesnek tekintette, kiútnak szorult helyzetéből, mégis a birodalom összeomlásáig fennmaradtak. Noha sok gyűlés volt a dualista monarchiában — országgyűlések, tartományi gyűlések és delegátusok ülései —, ezek szűkebb jogkörrel rendelkeztek, mint brit, francia vagy olasz megfelelői. A birodalom osztrák felében a hatalom lényegében a minisztertanácsban és az államhivatalokban keresztül; a császár, Magyarországon pedig a magyar arisztokrácia kezében összpontosult. A birodalom omladozott — „nemtörődömséggel mérsékelt zsarnokság”, ahogy egy kritikus jellemezte —, inkább illet a 18., mint a 19. századba.

Ferenc József hagyományos Habsburg-méltósággal fogad egy német küldöttséget

1867-ben Ferenc József császár harminchét éves volt, s még negyvenkilenc év uralkodás állt előtte. Személyisége igen fontos szerepet játszott a birodalom fejlődésében. Sok szempontból lenyűgöző ember volt. Rendkívül keményen dolgozott a kormány ügyein, és bár sok rátermett miniszterrel rendelkezett, mindig kézben tartotta az ügyeket. Köz- és magánélete csapásait — fia öngyilkosságát követett el, felesége pedig anárchista merénylet áldozata lett — méltósággal, erős lélekkel viselte el. Kétségteljesen általános tiszteletnek örvendett. Legfőbb uralkodói hibája abban állt, hogy a példátlanul gyors gazdasági és társadalmi változás időszakában is ragaszkodott idejétmúlt és merev nézeteihez. Egyedül a monarchia csorbítatlan megőrzése érdekelte igazán. Őszintén hitte, a birodalom Isten kegyelméből szállt a Habsburgokra, hogy azt úgy kormányozzák, amint ő és utódai helyesnek látják. Változások csupán akkor történtek, ha a dinasztia veszély fenyegette, egyébként nemigen.

A Habsburgok fő problémája a nemzetiségi kérdés volt. A birodalom osztrák részén a főbb nemzetiségi csoportokat a németek, a lengyelek és a csehek alkották, és a németek meg a csehek közötti versengés igen erős volt, különösen Csehországban. Magyarországon a magyarok uralkodtak, noha a népességnek nem egészen a felét tették ki, és nem vették tudomásul az egyéb jelentősebb népcsoportok — a rutének, románok, szlovákok, szerbek és horvátok — követeléseit. A dinasztia politikája abban állt, hogy elfogadja Magyarországon a magyarok dominanciáját, a többi nemzetiséget pedig kijátssza egymás ellen. Ez az „oszd meg és uralkodj” megközelítés éveken át kielégítően működött, de minél erősebb politikai erővé vált a nacionalizmus, annál veszélyesebb lett. 1918-ban megbosszulta magát, és a fegyver visszafelé sült el.

A nemzetiségi kérdés erősen befolyásolta Ausztria külpolitikáját. Az 1866-os vereség a birodalmat inkább kelet-, mint közép-európai hatalommá tette, és ennek megfelelően a Fekete-tenger és a Balkán még fontosabb lett a biztonság szempontjából. A délszlávok fölötti magyar uralom elfogadásának politikája arra kényszerítette a szerbeket és horvátokat, hogy szláv testvéreik, főleg Szerbia és Oroszország segítségére számítsanak. Az orosz törekvések a Balkánon 1905 után nagy aggodalmat keltettek Bécsben, akárcsak Szerbia növekvő fegyverkezése. 1914-re a kormányzat sok vezető tagja úgy vélte, hogy egy rövid és eredményes hadjárat Szerbia ellen elengedhetetlen, ha a dualista monarchia egységét fenn kívánják tartani.

Az Orosz Birodalom

Miklós cár 1855-ben bekövetkezett halála, amelyet hamarosan követett az Oroszország krími vereségét jelző párizsi béke, egy korszakot zárt le. Azt az időszakot, amikor Oroszország hadseregének nagysága és uralkodóinak forradalomellenessége követ-

keztében fontos kontinentális hatalommá vált. A krími vereség az orosz állam komoly társadalmi, gazdasági és katonai gyengeségére mutatott rá, és az új cár, II. Sándor, apjánál sokkal inkább hajlott lényegi reformok bevezetésére. Egyik legelső és legfontosabb intézkedése az 1861. évi jobbágyfelszabadítás. Hogy elnyerje a jobbágyokon uralkodó nemesség együttműködését, feltétlenül szükséges lépésként tüntette föl a dolgot, mondván, hogy a forradalom elkerüléséhez „jobb, ha fentről jön a reform, mint megvárni, amíg a jobbágyságot letről szüntetik meg”. Jogi tekintetben az egykori jobbágyok természetesen jobb helyzetbe kerültek, de csupán kis részük jutott bármilyen kézzelfogható gazdasági előnyhöz helyzetének változása következtében. Komoly kártérítést kellett fizetniük egykori tulajdonosaiknak, és a súlyos adók miatt igen szegény sorban éltek. Oroszország vidéki lakossága éppoly rohamosan növekedett, mint másutt a világon, és óriási volt a földéhség. A 18. és 19. századi orosz életet kétségbeesett parasztmegmozdulások jellemezték, amelyek 1861 után is folytatódtak. Más reformok szerencsésebbnek bizonyultak. A törvényeket tökéletesítették és a városokban helyi gyűléseket (*zemsztvo*) alakítottak. Sándor uralkodása azonban tragikus véget ért. Első éveinek reformlégköre a Miklós uralkodása alatti könyörtelen elnyomás után sok politikai vitára adott okot, és bátorította a radikálisabb reformköveteléseket. A cár azonban nem volt radikális, és a lengyel nemesek 1863. évi elkeseredett felkelése, valamint az 1866-ban ellene elkövetett gyilkossági kísérlet után engedett tanácsadóinak, és fokozta az elnyomást. Tovább mélyült a szakadék a kormány és a parasztok, a munkások, valamint a kormány és az értelmiség között. Az ellenzék terrorista módszerekhez folyamodott az 1870-es és 1880-as években. Egy „Népakarat” néven ismert hírhedt csoport arra a következtetésre jutott, hogy a gyilkosság az egyetlen hatékony politikai fegyver. Az első számú célpont a cár volt. Miután a szentpétervári Téli Palota két emeletét fölrobbantották anélkül, hogy a cárnak baja esett volna

*Politikai foglyok szibériai
kényszermunkája*

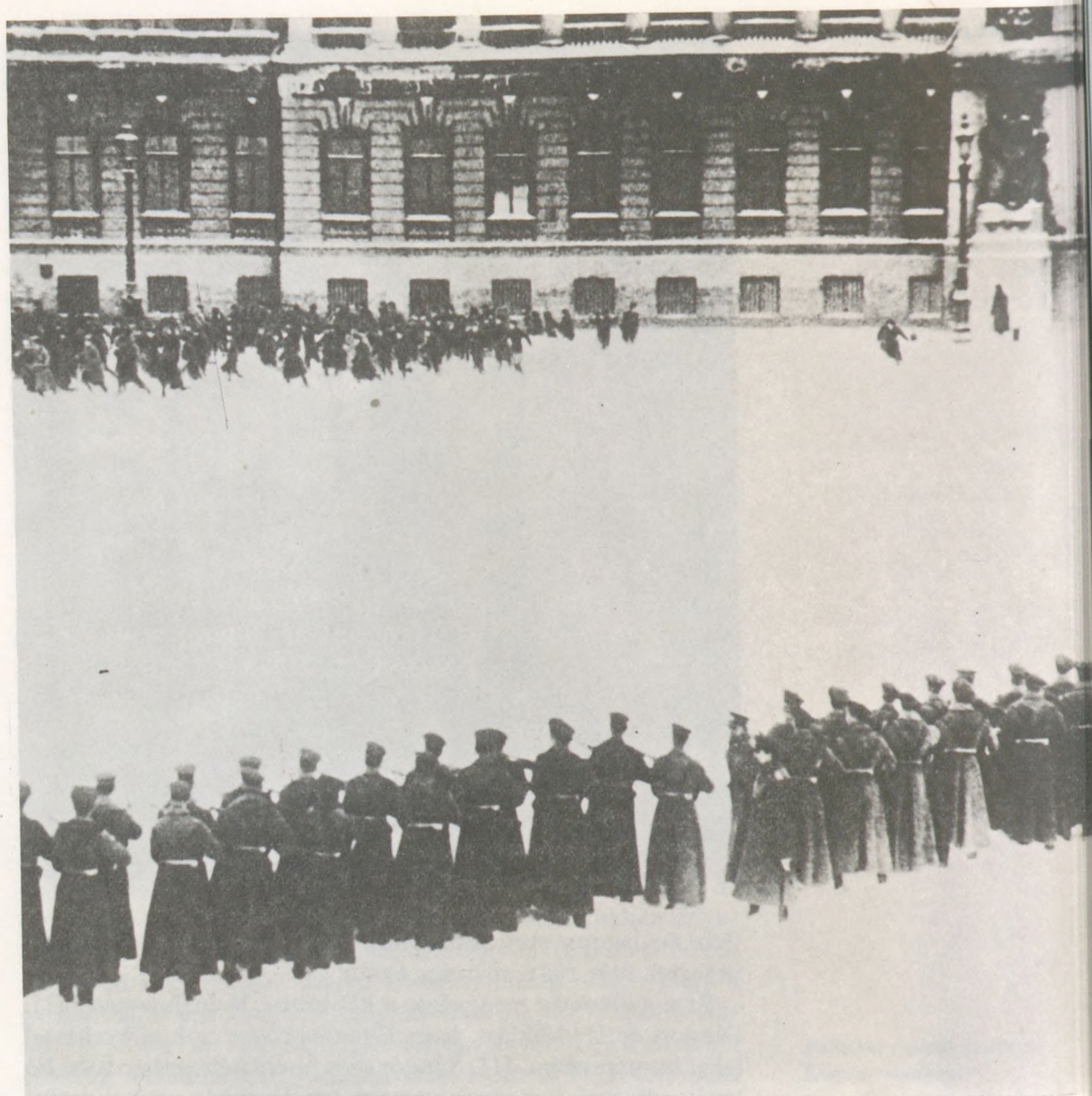
I. Miklós cár és a cárné
koronázási díszben

(bár 60 katona esett áldozatul), végül az utcán, bombákkal végeztek vele 1881. március 13-án.

Ez a gyilkosság meggyőzte a két utolsó Romanov-cárt, III. Sándort és II. Miklóst, hogy Oroszországot csak elnyomással lehet kormányozni. III. Sándor erős és eltökélt ember volt. Fő tanácsadójával, Pobedonoszcevvvel, egy fanatikus pappal együtt elutasított minden javaslatot alkotmányos és társadalmi reformok bevezetésére. Pobedonoszcev úgy vélte, a liberalizmus „korunk legnagyobb hazugsága”. Amikor 1894-ben III. Sándor meghalt, Pobedonoszcevnak sikerült megőriznie befolyását. Miklós cárból hiányzott apja erős jelleme, ám a változásokhoz hasonlóan viszonyult. A *zemsztvó*k által előterjesztett óvatos alkotmányos reformindítványról úgy beszélt, hogy azok „esztelen álmok a cári kormány ügyeiben való részvételtől”. Oroszország mégis gyorsabban változott, mint addig bármikor, és ez szükségszerűen magával hozta a főbb politikai és társadalmi reform iránti követeléseket. 1880 és 1914 között a népesség 97 millióról 165 millióra emelkedett, nagyobb növekedési aránnyal, mint az európai átlag. 1890 és 1914 között gyors ipari forradalom ment végbe. Az 1890-es években az orosz gazdaság még a németnél is nagyobb ütemben fejlődött, 1906 és 1914

közt pedig még mindig évi 6 százalékkal nőtt. 1890 és 1914 közt a vas- és acéltermelés nyolcszorosára, a széntermelés négyszerezésére emelkedett. E hatalmas gazdasági fejlődés motorja, Vitte gróf, a pénzügyminiszter az állam hatalmát arra használta, hogy fellendítse az ipar kulcsterületeit, és ösztönözze a nagyméretű külföldi beruházásokat. Bár a beruházás legnagyobb része Franciaországból jött, de a britek is sokat fektettek be az orosz olajiparba.

Ám ez a jelentős előrehaladás is inkább az orosz nép kárára, mint hasznára történt. 1894 és 1902 között az állami kiadások kétharmadát iparfejlesztésre költötték, amely lényegében közvetlenül az orosz katonai hatalmat erősítette. E „befektetések” finanszírozása egyre több adót követelt az erősen szorongatott parasztságtól, a városban pedig egyre több ipari munkás élt

A szentpétervári „Véres Vasárnap”, 1905. Az előtérben a Téli Palotát őrző csapatok tüzet nyitnak a fegyvertelen tüntetőkre

olyan körülmények között, melyek az ipari forradalom korai éveinek Nyugat-Európáját idézték. Nem meglepő hát, ha a szociáldemokraták és a szocialista forradalmárok, akárcsak a mérsékeltliberalisok forradalom- és reformterveit mind többen hallgatták érdeklődéssel.

A forradalom végül az orosz—japán háború megalázó vereségei után tört ki. Az 1904-es év végére a parasztfelkelések, az ipari sztrájkok és a terrorista merényletek az országban csaknem általános anarchiához vezettek. 1905. január 22-én mintegy 200 ezer ember gyűlt össze Szentpétervár központjában, hogy kérvényt adjon át a cárnak. „Koldusokká lettünk — így szólt a több mint 135 ezer ember által aláírt kérvény. — Eljött a pillanat, amikor jobb lenne a halál, mintsem hogy szenvedéseink folytatódjának.” A cár azonban vidéki rezidenciájára vonult, a tömeg szétosztatására pedig a városi hatóságok engedélyezték a csapatoknak, hogy tüzet nyissanak (lásd illusztr. 210. oldal). A „Véres Vasárnap”-on 130 halott hevert az utcákon, és több mint 3 ezren sebesültek meg. Az országot sztrájkhullám bénította meg, a Patyomkin páncéloson föllázadt a legénység. Miklós cár meghátrált a vihar láttán, és beleegyezett a *duma*, azaz tanácskozó testület összehívásába. A gyűlölt Pobedonoszcev helyébe Vitte grófot léptette. A *duma* összehívása a legtöbb középosztálybeli liberálist kielégítette, és miután a hadsereg visszatért a Távok-Keletről, Miklós cár és a régi gárda visszanyerte bátorságát. Az első *duma* javaslatait megvetően visszautasították, és az egyre nehezebben befolyásolható testületet feloszlatták. 1905 és 1914 közt még négyszer gyűlt össze, de minden esetben hasonló sorsra jutott. Ezenkívül Vitte helyébe hamarosan a mereven konzervatív Sztolipin lépett, s ő azonnal könyörtelen hadjáratot indított a terroristák ellen. 1906—1907-ben 1500 politikai foglyot végeztek ki. Ugyanakkor körülbelül 4 ezer állami hivatalnokot öltek vagy sebesítettek meg. Sztolipin azonban nem csupán reakciós volt. Minisztersége alatt eltörölte az egykori jobbágyok tartozásait, és anyagi támogatást nyújtott minden parasztnak, aki meg akarta vásárolni saját földjét. Ily módon a paraszti földbirtok terén forradalmi változást idézett elő, amely sokat segített az előző éveket megkeserítő mezőgazdasági problémákon. Tehetségét kevéssé értékelték. 1911-ben őt is meggyilkolták az operaházban. „Elment — mondta a cárnő, aki ki nem állhatta —, több szó ne essék róla.” Ez a megjegyzés pontosan jelzi azt, hogy a cár és a cárnő mennyire nem látta tisztán saját helyzetét. Sztolipin halála valójában végzetesnek bizonyult a dinasztia szempontjából. Utódai többnyire senkik vagy szélhámosok voltak, akik csak siettették a cárt és családját a háború, a forradalom és végül pedig saját tragikus végük felé.

12. A modern állam kialakulása

Először néhány definíció. Az állam meghatározott földrajzi területen lakó emberek szövetsége, melynek népessége, önként vagy vonakodva, de teljes egészében elfogadja a kormány hatalmát, s amely nem ismeri el semmiféle más politikai intézmény rendelkezési jogát, kivéve a nemzetközi jogot. A legtöbb modern állam lakossága közös nemzettudattal rendelkezik, így ezek nemzetállamok. A múltban azonban léteztek a nemzetállamoknál sokkal kisebb alakulatok, mint az ókori Görögország vagy a középkori Itália városállamai; továbbá olyanok, amelyeket több nemzetiség alkotott, mint az ókori Római Birodalom, vagy a 18—19. századi Habsburg Birodalom. A kormányzat a legfőbb törvényhozó és végrehajtó testület az államon belül, törvényeinek minden polgár engedelmességgel tartozik. Közigazgatásnak az államigazgatási apparátust nevezzük, melynek feladata a kormány által hozott döntések megvalósítása.

Hogy a kormánynak mekkora hatalma legyen az emberek fölött, pontosabban, milyen mértékben van joga a kormánynak egyes polgárai életébe beavatkozni, az vitatott, amióta csak az emberekben tudatosult, hogy csoportokban élven bizonyos szabályoknak kell engedelmessékedniük. A vita a 19. században sem csitult. Hasonlítsuk össze a két álláspontot! Lord Melbourne brit liberális miniszterelnök (1835—1841) szerint: „A kormány egyetlen feladata a bűntények megakadályozása és a szerződések érvényesítése.” Louis Blanc, francia szocialista író és az 1848-as francia ideiglenes kormány tagja szerint: „A kormányt úgy kell tekinteni, mint a termelés legfőbb irányítóját, és hatalommal kell fölruházni, hogy véghezvihesse feladatát.” Lord Melbourne úgy vélte, hogy az állam és a kormány hatalma is korlátozott. Minél több törvényt fogadnak el, annál inkább beleavatkoznak az egyén életébe. Az effajta beavatkozás farszító, és csupán akkor indokolt, ha a törvény, a rend megőrzésére irányul, a tulajdont védelmezi és az országot oltalmazza egy esetleges külső támadással szemben. Melbourne voltaképpen azon álláspontot képviselte, amelyet a 18. századbeli francia filozófusok, angol politikai gondolkodók és közgazdászok fogadtattak el széles körökben. Ez uralkodó elmélet volt a művelt európaiak körében még a 19. század második felében is, főként a magukat liberálisoknak nevező politikai csoportokban. Általában francia elnevezéssel jelölik — *laissez-faire*, vagyis hagyjuk a dolgokat a maguk útján menni —, amely találóan ragadja meg a be nem avatkozás elvét. Olykor az állam individualista filozófiájának is szokták nevezni, mivel hangsúlyozza az egyénnek

azon a jogát, hogy azt tehet, amit akar. Mint azt a francia forradalmárok az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában megfogalmazták: „A szabadság annak lehetősége, hogy bármit megtegyünk, ami nem árt másoknak; így az emberek természetes jogainak gyakorlása nem ismer határokat, kivéve, ha az a társadalom többi tagját ugyanezen jogai gyakorlásában gátolja.” A laissez-faire elve igen erősen érvényesült gazdasági kérdésekben. Különösen veszélyesnek tartották a kormány beavatkozását a nemzetközi kereskedelemben és az iparon belül a munkáltató—munkás közötti viszonyba.

Louis Blanc véleménye épp ennek ellenkezője volt. Az ipari társadalom természete miatt, érvelt, az állam felhasználhatja hatalmát, sőt fel is kell azt használnia arra, hogy javítsa állampolgárai életének minőségét, különösen a szegényebbekét. Az állami beavatkozás hiánya tette lehetővé a gyártulajdonosoknak, hogy elviselhetetlen körülményeket teremtsenek, és éhbérrel fizessék ki alkalmazottaikat. Csak az állami beavatkozás teremthet rendet. F. Lassalle-nak, a német munkások vezetőjének szavaival, aki Blanc-hoz hasonlóan szocialista volt, „a munkakörülmények és a munkásosztály helyzetének joggal követelt javítása egyedül az állam segítségével érhető el”. E nézet az állam jobbtévő és beavatkozó szerepéről — amely kollektívizmus néven ismert — egyre szélesebb körben terjedt el 1870 után Európában, a nem szocialisták és szocialisták körében egyaránt. Mivel pedig ez — a kora 19. századi individualizmussal ellentétben — az államnak azon kötelezettségét hangsúlyozza, hogy a közösség, vagyis az egyének összességének érdekében kell cselekednie, nem csupán az egyének azt a jogát védve, hogy azt tegye, ami neki jólesik, gyakran kollektívizmusnak nevezik.

A 18. század végén az államra igen kevés feladat hárult. A legtöbb európai uralkodó úgy érezte, mindenekelőtt alattvalóit kell megvédenie idegen támadástól, bár, például a francia XIV. Lajos vagy a porosz II. Frigyes azt is kötelességének érezte, hogy szomszédai megtámadásával és legyőzésével dicsőséget szerezzen országának. Minden uralkodó egyetértett abban, hogy államában fenn kell tartani a törvényességet és a rendet; legtöbben úgy gondolták, hogy valamilyen keresztény felekezettel kell védelmezniük — Franciaországban, Spanyolországban és Olaszországban a katolicizmust, Angliában az anglikán, Oroszországban a görögkeleti egyházat. És voltak olyanok — bár nem sokan —, akik úgy érezték, különleges kötelezettségük a kereskedelem, ipar és oktatás támogatása. Az államkincstárba befolyt pénz zömét háborúkra, közigazgatásra és a szomszédokat lenyűgöző udvar fenntartására költötték. Az európaiak többsége az államhivatalnokok közül jobbra csak bírókkal, sorozóbiztosokkal és adószedőkkel találkozott. Az állam csak kismértékben gondoskodott a társadalom egészéről.

A 19. századi laissez-faire álláspont általában visszatartotta a kormányokat attól, hogy több terhet vállaljanak. A körülmények változása azonban kikényszerítette e magatartás módosítá-

sát. A lakosság, a városok és vállalkozások hatalmas ütemben növekedtek. Szakszervezetek, munkás- és segélyegyletek, munkaadói szövetségek és nemzetközi kartellek jöttek létre. Mint-hogy e csoportok számban és erőben egyre gyarapodtak, a velük kapcsolatos politikai és társadalmi kérdések is megsokszorozódtak. Az emberek egyre inkább a kormányhoz fordultak, mint az egyetlen olyan szervezethez, amely képes e kérdések megoldására.

Európa országaiban mind nagyobb teret nyert a demokrácia. 1870-től minden 21. életévét betöltött francia férfit szavazati jog illetett meg. Németországban 1871-től, Belgiumban 1893-tól, Hollandiában 1896-tól, Norvégiában 1898-tól, Svédországban és Ausztriában 1907-ben kaptak általános választójogot a férfiak, Törökországban 1908-ban, Olaszországban pedig 1912-ben. Finnországban és Norvégiában nők is választhattak, bár az általános női választójog csak az első világháború után terjedt el. Az új választók azt követelték kormányaiktól, hogy javítson életük minőségén, és végül ezt el is érték.

Így tehát a kormányzati tevékenység 1870 után jelentős mértékben megélnkült. Az eredmény hat területen volt a leglátványosabb: közegészségügy, elemi oktatás, gyári munkakörülmények, közszolgáltatások (gáz, villany, közút- és vasúthálózat), kötelező biztosítás, katonai sorozás (lásd a 18. fejezetet).

Közegészségügy

Mint az 5. fejezetben láttuk, az iparosodott Európa korai éveiben a közegészségügy siralmas volt, részben tudatlanságból, részben pedig azért, mert a helyi és országos hatóságok nem mutattak hajlandóságot semmilyen intézkedésre. A megfelelő szennyvízcsatorna-hálózat hiánya szennyezett vízellátást eredményezett. A kolera, diftéria és a tifusz — csupa ivóvízzel terjedő betegség — rengeteg áldozatot szedett. Chadwick, az első férfiú, aki Nagy-Britannia jobb közegészségügyéért harcolt, úgy értékelte, hogy „a piszok miatt bekövetkezett évi halálozások száma magasabb, mint azon áldozatoké, akik az ország bármelyik újkori háborújában pusztultak el”. Erőfeszítései következtében 1848-ban Londonban megalakult az egészségügyi minisztérium, ám hat eredménytelen év után felszámolták. A viktoriánus Nagy-Britanniában akkora volt a *laissez-faire* álláspont ereje, hogy a *Times* szavainak tanúsága szerint a minisztériumot „a tulajdon- és szabadságjogok vakmerő megsértésének” tekintették! Csak 1875-ben hozott létre a közegészségügyi törvény hathatós ellenőrzési rendszert, amely nem csupán megalapozta a közegészségügyet, hanem az előírások betartására ügyelő körzeti orvosokat és egészségügyi felügyelőket nevezett ki.

Ekkorra az orvostudomány fejlődése már lehetővé tette a betegségek mélyebb okainak megértését. A francia Louis Pasteur (lásd a 14. fejezetet) kimutatta, hogy sok veszélyes állati és

emberi betegséget apró, élő organizmusok (baktériumok) okoznak. Levegőben, vízben, tejben terjednek, és kapcsolatban állnak a piszokkal, szennyeződéssel és rothadással. Pasteur „csíra”-elméletéből kiindulva, Rudolf Virchow, porosz professzor alaposan tanulmányozta a baktériumoknak szennyvízben, szennyezett vízben és tejben történő szaporodását, s bizonyította az összefüggést szennyeződés és betegség között. Virchow a német Reichstag tagja volt, és tekintélyét arra használta föl, hogy víz- és csatornarendszert építtessen Berlin városának. 1883-ra egy másik német orvos, Robert Koch elkülönítette a tuberkulózis és a kolera baktériumait, és mindkettőt a piszokkal és szennyeződéssel hozta összefüggésbe. Világosan kiderült, hogy a piszok veszélyes, és eltávolítását nem lehet csupán az egyén felelősségére bízni. Ha egyetlen gondatlan személy beszennyezi a vízvezetékrendszert, azzal ezrek halálát okozhatja, az ország rossz egészségügyi ellátása pedig országos járványhoz vezethet.

Más európai államok is követték Nagy-Britannia és Németország példáját. Sok 1875 és 1914 közt hatályba lépett törvény kötelezővé tette a tisztább vízellátást, hatékony hulladékgyűjtést és -eltakarítást, az élelmiszerek és italok tisztaságának új kívánalmait. 1914-re az orvostudomány, állami beavatkozás segítségével száműzte Európából Chadwick korának gyilkos járványait.

Oktatás

1750-ben egy ifjú pap káplán lett az egyik északnyugat-franciaországi eldugott plébánián. Nem sokkal megérkezése után meglátogatta azt a házat, amelyet a falu iskolájának neveztek. Egy ágyban fekvő öregembert talált, zajos és fegyelmezetlen gyerektömeggel körülvéve. „Ön a tanító, kedves barátom? — kérdezte a káplán. — Igen, uram — felelt a másik. — És mit tanít a gyerekeknek? — Semmit, uram. — Semmit? Hogyan? — Azért — felelt az öregember —, mert én magam sem tudok semmit. — Akkor miért lett tanító? — Hát, sok éven át a falu disznópásztorja voltam, és amikor túlságosan öreg és beteg lettem ehhez a munkához, ideküldtek, hogy vigyázzak a gyerekekre.” A 18. század végén sok ilyen iskola működött Európa-szerre. Poroszországban, bár az oktatás magasabb színvonalat ért el, mint bárhol másutt, gyakran elbocsátott katonák lettek a tanítók, Hollandiában azok a közhivatalnokok, akik már túl öregek voltak ahhoz, hogy munkájukat jól végezzék, Svájcban pedig a munka nélküli munkások. Sok gyermek semmiféle oktatásban nem részesült. A legjobb iskolákat egyházi intézmények irányították — Franciaországban a katolikus, Angliában pedig a metodista intézetek voltak kimagaslóak —, de egészében véve az egyházi iskolákban csak az ifjúság töredéke tanulhatott. Ráadásul az igen hiányos oktatás volt, mivel elsődleges célját hitbuzgó keresztények nevelésében látta. Még a régen alapított

jezsuita intézetek és protestáns kollégiumok is, ahová a gazdagok járatták gyermekeiket, igen rossz állapotban voltak. „Üres falak tanulók nélkül; minden elhanyagolt, kivéve a fizetés- és javadalomnyugtákat”, ez volt az angol Legfelsőbb Bíróság elnökének véleménye Anglia középiskoláiról 1795-ben. A legjobb oktatásban azon európaiak részesültek, akiknek apja megengedhette, hogy magántanárt tartson.

Mindazonáltal kevés felelős gondolkodású európai kételkedett az oktatás fontosságában. A fejlődés, hangsúlyozták a francia filozófusok, csak úgy folytatódhat, ha a társadalom tagjai színvonalas oktatásban részesülnek. A lehető legnagyobb boldogság a lehető legtöbb ember számára csak úgy érhető el, tanították az angol utilitaristák, ha a népesség egésze megfelelő oktatást kap. A 18. század végére sok kormány is belátta, hogy az állam feladata a polgárok számára kötelező minimális szintű oktatást előírni. I. Frigyes Vilmos porosz király elrendelte, hogy minden szülő küldje gyermekét elemi iskolába; az osztrák II. József 1774-ben népoktatási rendszert dolgozott ki, az orosz II. Katalin pedig, miután azzal kísérletezett, hogy bentlakásos iskolákat hoz létre az arisztokrácia számára, 1782-ben a népoktatáshoz kezdett. 1800-ra 315 állami iskola működött Oroszországban, mintegy 20 ezer diákkal. Bár ezek a reformok korántsem bizonyultak olyan hatékonyak, mint amennyire az uralkodók szerették volna, ez már valaminek a kezdetét jelentette. Még Adam Smith, a skót politikus-közgazdász, az állami beavatkozás harcos ellensége is azt bizonygatta, hogy az államnak biztosítania kell az oktatást, nem annyira a felső- és középosztályok számára, akik várhatólag gondoskodnak gyermekeikről, hanem a köznép érdekében.

Az oktatás azonban csak lassan fejlődött a 19. századi Európában. A fejlődést legfőképpen „vallási nehézségek” akadályozták. Késhegyre menő viták folytak arról, mi legyen a keresztény egyházak szerepe az oktatásban, különösen, miután az állam elhatározta, hogy minden polgárának tanulási lehetőséget biztosít. A középkor óta majdnem az egész európai oktatás a különböző egyházak kezében volt. A 18. században e feladatot nem látták el kielégítően, és a 19. századi oktatási igényeknek sem voltak képesek megfelelni, mégis meglehetősen idegenkedtek attól, hogy funkciójukat az állam vagy egy rivális keresztény csoport vegye át. Bizonyos szempontból álláspontjuk érthető. Valaki azért volt katolikus vagy anglikán vagy kálvinista, mert mélyen hitte, hogy az ő felekezete követi a valódi kereszténységet, az ember életének legfontosabb kérdését. Az, hogy gyermeküket vallási meggyőződés nélkül neveljék, vagy, ami ennél is rosszabb, a kereszténység másfajta megközelítésére, a keresztény szülők milliói számára elviselhetetlennek látszott. Franciaországban hosszú és heves harc folyt az oktatással kapcsolatban a katolikusok és az antiklerikálisok között, Németországban rövidebb, ám nem kevésbé heves küzdelem zajlott le Bismarck kormánya és a katolikusok között. Nagy-Britanniá-

ban a protestáns anglikánok és a nonkonformisták vitája késleltette negyedszázadon keresztül az állam hatékony beavatkozását az oktatásba.

Európában az oktatás Franciaországban és Németországban volt a legjobb. Napóleon kitűnő alapokat teremtett. Noha az elemi oktatással kapcsolatos tervei nem tudtak még igazán kikristályosodni, amikor 1815-ben távozott, a közvetlenül az állam által irányított közép- és felsőfokú oktatást már megszervezték. Az elemi oktatás a katolikus egyház feladata maradt, amelynek befolyását az oktatás területén csak növelte a Bourbonok 1815 és 1830 közötti politikája. Az 1830-as forradalom után Guizot lett a közoktatási miniszter, aki fontos reformokat hajtott végre. Az 1833-as határozat szerint a gazdag községek (helyi előljáróságok) kötelesek biztosítani a környék fiainak ingyenes oktatását. A szegényebbeket az állam támogatta. 1834 és 1847 között az iskolák száma egyharmadával növekedett, 1849-re pedig 3 millió 500 ezren jártak elemi iskolákba. E reformok egyik hatásaként a katolikus egyház befolyása csökkent az elemi oktatásban. 1850-ben azonban visszalendült az inga. Louis Bonaparte köztársasági elnök, mivel szüksége volt a katolikusok támogatására, a megingathatatlan katolikusot, Falloux gróft nevezte ki közoktatási miniszterré. Hamarosan bevezettek egy törvényt (a Falloux-törvényt), amely az állami iskolák többségét ismét az egyház ellenőrzése alá rendelte. A Falloux-törvény sok vitára adott okot, és az elkövetkező negyven évben a közoktatás körül heves politikai vita folyt. 1863-ban III. Napóleon új közoktatási minisztert nevezett ki, Victor Duruy-t, egy kivételesen tehetséges embert. Az elemi oktatást kötelezővé tette, és gondoskodott arról, hogy legyen elegendő pénz, hogy emeljék a tanárok fizetését, az igazán rátermett emberek megnyerése érdekében. Megfontolt és diplomatikus emberként mindent megtett azért, hogy csökkentse a vallási jellegű nehézségeket, noha az állami iskolák számának növelésével jelentősen korlátozta a katolikus egyház befolyását. Duruy-t éppúgy érdekelte az iskolák száma, mint színvonaluk. Egyik nagy vívmánya a középiskolák hagyományos, főként klasszikus tantervének átalakítása. „Amit kétéves felügyelőségen alatt az iskolákban és kollégiumokban láttam — írta —, megerősíti meggyőződésemet, hogy bár hasznos dolog klasszikus műveltséget adni a jövő tudósainak, orvosainak és mérnökeinek, semmivel sem kevésbé fontosak a szakmai tanulmányok, amelyekre az iparosoknak, kereskedőknek és mezőgazdászoknak van szükségük.” Amikor a brit kormány elküldte Matthew Arnoldot, hogy vizsgálja meg Guizot és Duruy francia nevelési reformjainak hatását, ő ezt a következtetést vonta le: „az alacsonyabb osztályoknak és a köznépnek önbecsülést, szellemi gyarapodást hoztak, és azt a tudatot erősítették meg, hogy valakik lettek saját hazájukban, amely emberré nevelte őket.”

A Harmadik Köztársaság korszakában az antiklerikálisok és katolikusok közötti harc még hevesebb lett. Sok politikusnak az

volt a meggyőződése, hogy a francia oktatási rendszert nem lehet tovább javítani mindaddig, amíg a katolikus befolyást meg nem szüntetik. 1879-ben általános válság tört ki Jules Ferry oktatásügyi miniszterré való kinevezése után. Ferry szenvedélyes reformer volt. 1870-es híres beszédében kijelentette: „Meggfogodom, hogy napjaink problémái közül egyet választok — az emberek oktatását —, és annak szentelem minden értelmemet, bátorságomat, erkölcsi és fizikai erőmet.” Ezenkívül megalkuvást nem ismerő antiklerikális volt. Az egyházi embereket eltávolították az oktatási tanácsadó testületből, és az állami iskolákban eltörölték a vallásoktatást. Amikor Ferry miniszterelnök lett, még ennél is tovább ment, és megpróbálta a katolikus tanítórendeket, főként a jezsuitákat megakadályozni tevékenységük folytatásában. Ezek az intézkedések elkeseredett viszálykodást eredményeztek, és hatásuk csupán ideiglenes volt. Ferry és tanácsadói az új iskola segítségével új francia polgárt kívántak formálni, aki hazafias, kötelességtudó, kormányhű és a vallás iránt közömbös. Vidéken a tanító és a pap egymás legádázabb ellenségei lettek, az előbbi gyakran lehetetlen helyzetbe került. „A szülők nem mennek el hozzá — jegyezte meg Clemenceau 1894-ben —, a vidéki földesurak az ellenségei. A pappal titkon hadiállapotban van; a katolikus iskolákkal nyílt háborúban. Tanulóit kiveszik az iskolából. Százféleképpen semmisítik meg, olykor a polgármester hallgatóságos beleegyezésével és a lakossággal együttműködve.” Mindazonáltal a francia közoktatás rohamosan fejlődött. 1886-ban az állami iskolákban mindenféle tandíjat eltörölték. 1870-ben a lakosságnak csupán 60 százaléka tudott írni-olvasni, 1900-ra már 95. Ebben az időben jelentős előrelépés történt a nők nevelésében is.

Az állami oktatás viszonylag fejlett volt a 18. századi Poroszországban, és bár az egyházak fontos szerepet játszottak, sosem tiltakoztak az állam elsőbbsége ellen. E hagyomány folytatódott. A 19. század folyamán a porosz oktatási rendszert, akár csak a porosz hadsereget, egész Európában irigyelték. „Iskolák és kaszárnyák klasszikus országa” — így összegezte benyomását 1831-ben egy francia látogató. 1857-re jól szervezett rendszer alakult ki, amely összekapcsolva az iskolákat a gyárakkal, ingyenessé és kötelezővé tette az elemi oktatást minden porosz gyermek számára. James Kay, az oktatás nagy angol reformere Poroszországba utazott, és az ott látottak nagy hatással voltak rá. „Az oktatás már teljesen ingyenes — írta haza lelkesen. — A legszegényebb ember is fillér nélkül küldheti gyermekét a kerület legjobb iskolájába.” Németország egyéb részeiben az oktatás a porosz mintát másolta. Ami a középiskolákat illeti, a német iskolák Európa legmagasabb oktatási szintjének megfelelő, átfogó tantervet követtek, a német egyetemek pedig a 19. század közepén aranykorukat élték. Az egyesítés után a porosz rendszert kiterjesztették az egész Német Birodalomra. Dél-Németországban a katolikus egyház befolyása az oktatásban és

másutt sokkal nagyobb maradt, mint az egykori porosz területeken. Amikor Bismarck és a német katolikusok összecsaptak az 1880-as évek úgynevezett *Kulturkampf*-ja során, az egyik ütközési pont éppen az oktatáspolitikai volt. A bonyolult és elkeseredett hangvételi vita végül megegyezéssel végződött, de a katolikus befolyás a német oktatásban csökkent.

Az Osztrák—Magyar Monarchia népoktatási színvonalát az 1870-es években szintén jónak lehetett nevezni. A 18. századi alapokra építve az oktatásügyi miniszter, Leopold von Hasner egyetemessé és kötelezővé tette az elemi oktatást 6 és 14 év között. Hasner reformjai a birodalom minden tartományában más és más hatással jártak. Ausztriában teljes siker koronázta őket, Magyarországon már kevésbé. Még 1900-ban is a birodalom lakosságának egyharmada írástudatlan volt. Minél délebbre, illetve keletebbre haladt valaki Európában, az oktatás annál alacsonyabb szintet ért el. 1900-ban az olaszok 50 százaléka nem tudott írni-olvasni, a spanyolok és portugálok 66 százaléka, az oroszoknak és a balkáni lakosságnak pedig több mint 90 százaléka volt analfabéta.

Franciaországhoz és Németországhoz hasonlóan Nagy-Britannia oktatási szempontból lemaradt. A felsőbb osztályok kiváló oktatásban részesültek Oxford és Cambridge előkelő, zártkörű iskoláiban és egyetemein. Ezeket a század folyamán gyökeresen megreformálták, a népesség többi részével azonban nem sokat törődtek. A brit kormány idegenkedett attól, hogy beavatkozzon, és gondoskodik az elemi oktatásról. 1833-ban nagy nehezen évi 20 ezer fontot utalt ki oktatási költségekre két egyházi szervezetnek. Noha az ilyen adományok az évek múltával nagymértékben növekedtek, az egyházi szervezetek képtelenek voltak az ipari városok szükségleteit kielégíteni. Az 1860-as években világossá vált, hogy rengeteg angol iskoláskorú gyerek egyáltalán nem jár iskolába, és az ország oktatási színvonala messze európai vetélytársaié mögött marad. Végül, 1870-ben W. E. Forster — az oktatásért felelős miniszter Gladstone liberális kormányában — meggyőzte a parlamentet egy oktatási törvény szükségességéről, lehetővé téve a kormány számára állami iskolák létrehozását ott, ahol nem működött megfelelő egyházi iskola. Forster oktatási törvénye a hatékony népoktatás kezdetét jelezte, de csupán a kezdetét. Az iskolák látogatását 1880-ban tették kötelezővé, és csak 1891 után lett ingyenessé. A középiskolai nevelés még mindig hátul kullogott. Csupán az 1902-es oktatási törvényben vezették be az állami középiskolai oktatást. A század végére a közügyekért felelősséget érző angolok aggódni kezdtek oktatási rendszerük hiányosságai miatt, főként ami a műszaki és természettudományos területet illeti. 1884-ben a Samuelson Társaság megjegyezte, hogy „külföldön az iparban foglalkoztatott emberek oktatása magasabb színvonalú, mint az angol munkás esetében; először is a felnőtt kézműveseknek nyújtott rendszeres rajzoktatás vonatkozásában, nevezetesen Belgiumban, Francia- és Olaszországban, másod-

szor pedig az elemi oktatás általános kiterjedését illetően Svájcban és Németországban.” 1875-ben a Devonshire Bizottság megvizsgálta a természettudományos tanítás helyzetét az angol iskolákban. Az eredmény: „kénytelenek vagyunk megjegyezni, iskoláinkban a természettudományos oktatás jelenlegi állapota nem kielégítő.” Ezek a jelentések, ötvöződve a francia, német és amerikai technikai fölénytől való félelemmel, némi hatást gyakoroltak a közvéleményre, és az iskolákban, valamint az egyetemeken folyó természettudományos oktatás jelentős javulásához vezettek 1890 és 1914 között. Általában azonban Nagy-Britannia indokolatlanul volt elégedett oktatásának színvonalával.

Gyári körülmények

Az oktatással ellentétben a gyári reformok terén Nagy-Britannia az élen járt. Már 1802-ben és 1819-ben két törvényt fogadtak el, amely korlátozta a textilüzemekben foglalkoztatott gyermekek munkaóráit, de ellenőrzés híján a rendeletek nem bizonyultak elég hatékonynak. Fontosabb volt az az 1833-as törvény, amely felügyelőiséget hozott létre annak ellenőrzésére, hogy a textilgyárosok figyelembe veszik-e a kilenc évnél fiatalabb gyermekek alkalmazását tiltó előírásokat, és a gyermekek munkaóráit heti 69-re szorította le. Majd Lord Shaftesbury indított hadjáratot a napi munkaidő tíz órára való korlátozására. Érdemes elismételni Shaftesburynek a tízórás munkaidő védelmében tartott országgyűlési beszédének végén elhangzott és gyakran idézett szavait: „Csak annyit kérünk, hogy a robot egy kissé mérséklődjék, hogy legyen idő élni, és meghalni.” A megalkuvást nem ismerő *laissez-faire* politikusok, mint Cobden és Bright hevesen elleneztek a tervet, ám a brit parlament 1847-ben elfogadta a tízórás munkanapot, és a század hátralévő részében is gyakran közbelépett, hogy tovább szabályozza a munkaidőt és a gyári körülményeket. 1870 után más európai kormányok is követték Nagy-Britannia példáját.

A legfontosabb francia gyári törvényeket 1874-ben és 1892-ben fogadták el, a németet 1874-ben, 1891-ben és 1914-ben, az osztrákot 1883-ban, az olaszt 1886-ban. 1914-re minden európai államnak (Oroszország és a balkáni államok kivételével) voltak gyári rendszabályai, melyek érvényesítéséről az állam gondoskodott.

Közszolgáltatások

Ami az olyan ügyeket illeti, mint a gáz-, villany- és vízellátás, a kormányok általában a helyi hatóságok kezdeményezéseit támogatják. 1870 és 1914 között Európa fontosabb nagyvárosait átalakították az energikus polgármesterek és a városi tanácsok — élesen reagálva a korai ipari forradalom korlátokat nem ismerő terjedésének eredményeként mindent elborító szennyre —, egymással vetélkedtek abban, melyikük tud pompásabb

városházát és minél jobban rendbetartott várost építeni. Birmingham, Joseph Chamberlain ösztönzésére, aki 1873-tól 1875-ig polgármesterként tevékenykedett, Európa élvonalbeli mintavárosa lett. Szolgálati éve alatt a várost, Chamberlain saját szavaival „parkosították, kikövezték, bevezették a villanyt és a gázt”. A többi angol város is követte Birmingham példáját, és a kormány 1882-ben, 1888-ban és 1894-ben tovább bővítette önkormányzati jogkörüket. Franciaországban a helyi hatóságok 1884-ben kaptak nagyobb hatalmat, a németországiak pár évvel később.

A többi ország ugyanezt az irányvonalat követte. Az olasz városok, amelyek több évszázados versengés hagyományaival rendelkeztek, igen tevékenyek voltak ebben az időszakban. Ausztriában Karl Lueger, Bécs polgármestere átalakította a fővárost, és Chamberlainhez hasonlóan, bár nagyobb mértékben, a gáz- víz- és szállítási magántársaságokat városi tulajdonban lévőkké helyettesítette. Egyben betiltotta a magánépítkezéseket a nagyváros peremén, és erdő- és szántóföldövezetet hagyott Bécs szélén. Erőfeszítéseinek köszönhetően Bécs 1900-ra Európa legjobban irányított városa lett.

A kötelező biztosítás rendszere

Az állam a legközvetlenebb módon azzal avatkozott be polgárainak életébe és szabadságába, hogy bevezette a kötelező biztosítást. A mintát Németország adta. Bismarck úgy látta, hogy a kötelező biztosítással csökkentheti a szocializmus vonzerejét a dolgozó emberek körében. „A munkásosztály életkörülményeiben javulásnak kell bekövetkeznie” — írta 1878-ban, és erre a kötelező biztosítás látszott a legalkalmasabb eszköznek. 1882-re a német munkásokat kötelezően biztosították betegség és baleset ellen. 1889-ben bevezették a nyugdíjat. Mindehhez a pénz a munkáltatóktól és az alkalmazottaktól származott, állami támogatással kiegészítve. 1885 és 1890 között 50 millióan fizettek be egyéni biztosítást, mintegy 200 millió dollár értékben. A kötelező biztosítást Ausztriában az 1880-as, Belgiumban, Dániában, Olaszországban és Svájcban az 1890-es években, Nagy-Britanniában pedig 1911-ben vezették be. Bármennyire is bírálták a régi vágású *laissez-faire*-gondolkodók ezeket a beavatkozást kötelezően előíró terveket, azok mégis sikeresnek és népszerűnek bizonyultak.

Ily módon az állam tevékenysége 1789-től 1914-ig nagymértékben kibővült. Gyakran emlegetik e jelenséget a „19. század kormányzati forradalmaként”, amely két fontos következménnyel járt. Egyrészt az európai államok hivatali apparátusa hatalmas mértékben megnőtt. 1881 és 1911 között például a német hivatalnokok száma 450 ezerről 1 millió 180 ezerre, a brit 81 ezerről 664 ezerre nőtt. Másrészt bevezették az új adórendszert a kibővült állami tevékenység óriási költségeinek fedezésére. 1874-ben még csak Nagy-Britanniában volt jövedelemadó,

amely 30 százalék körül mozgott. 1914-re viszont a fejlett ipari országok közül már csupán Franciaországban nem volt ilyen. A vám szintén fontos bevételi forrást jelentett, de a század végére a legtöbb kormány az öröklési adót is bevezette költségeinek fedezésére. A jövedelemadó és az öröklési adó egyaránt progresszíven emelkedett; vagyis minél több volt a jövedelem, annál többet kellett befizetni adóban. A progresszív adózás hatására a nemzeti bevételből több jutott a szegényebbeknek. Ebből a pénzügyi alapról fejlődtek ki a modern Európa társadalombiztosítási rendszerei.

13. Életmód és szabadidő

A történészek csak most kezdik tanulmányozni, hogyan élt az európai átlagember, milyen ruhákat hordott, milyen ételeket evett, milyen házakban lakott, mennyi szabadideje volt, és azt hogyan töltötte el. Kevés történelemkönyv áll rendelkezésre, amelyből megismerhetjük az európaiak életmódját, és azt, hogy miként töltötték el szabadidejüket. Létezik azonban egy másik információs forrás, és ez sokkal életszerűbb, mint a történelemkönyv, és sok szempontból éppoly értékes: a korszak regényei. A 19. századi Európa különösen gazdag volt regényírókban; e kort az európai regény aranykorának is szokták nevezni. A realista, őszinte század légköre minden más művészeti ágnál jobban kedvezett a regényírásnak és -olvasásnak. A 19. század költői, festői és építészei nem mérhetőek össze a többi korszak legnagyobbjaival, a zeneszerzők pedig legfeljebb elérték régebbi korok színvonalát. A század regényírói viszont vitathatatlanul a legjobbak. A történészeknek nemcsak stílusuk, hanem ismeretanyaguk is örömet nyújt. Kiváló írók, mint az orosz Tolsztoj és Dosztojevszkij, a francia Balzac és Flaubert, az angol Dickens úgy érezték, képzeletbeli hőseiket teljesen valóság-hű környezetben kell ábrázolniuk, és meglehetősen gyakran korabeli, vagy majdnem korabeli környezetet választottak, melyet a szemtanú hitelességével tudtak leírni. Tolsztoj *Háború és békéje* a napóleoni háborúk orosz arisztokráciáját ábrázolja, *Anna Kareninája* a 1850-es évek szentpétervári hivatali és arisztokrata világát. Ezzel ellentétben Raszkolnyikov, Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődésének* bűnöző hőse a forradalmi orosz diák veszélyes és nyomorúságos világában él. Balzac hatalmas *Emberi komédiája* az 1830—1840-es évek Párizsában játszódik, Flaubert *Bovarynéja* az 1850-es évek francia vidéki életét mutatja be. Dickens *Twist Olivérje* az 1830-as évek londoni dologházában lakik. A regényírók természetesen csak azokat a jeleneteket elevenítik meg számunkra az európai életből, amelyek történetük céljához kapcsolódnak. Kevés pontos dátumot és címet adnak meg, statisztika pedig egyáltalán nincsen bennük. Mindazonáltal a 19. századi európai élet eme töredékeit olyan részletekbe menő pontossággal jellemzik, amely elsőrendű fontosságú történelmi dokumentumokká avatja őket.

Az európai társadalom minden szintjét leírták valamely regény oldalain. Turgenyev *Apák és fiúk* című regényében (1861) az író kiválóan tömöríti egyetlen bekezdésbe egy orosz kisbirtokos életmódját a század közepén.

Nyikolaj Petrovics Kirszanov pedig, még szülei életében s az ő nagy bánatukra, szerelmes lett volt házigazdájának, egy Prepolovenszkij nevű hivatalnoknak a leányába, egy bájos és — ahogy mondani szokták — művelt teremtésbe, aki komoly cikkeket olvasott, a folyóiratok „Tudomány” rovatában.

Mihelyt szülei halála után a gyászidő letelt, feleségül vette, otthagyta a cári uradalmak minisztériumát, ahova apja protekciójából került, előbb az Erdészeti Iskola táján, egy nyaralóban élte Masájával boldog napjait, majd a városban egy kis, csinos lakásban, melynek tiszta volt a lépcsője, de egy kicsit hideg a fogadószobája, végül pedig — falun, ahol egyszer s mindenkorra megtelepedett, s ahol nemsokára fia született, Arkagyij. A házastársak nagyon szépen, csendben éltek: alig váltak el egymástól, együtt olvastak, négykezest zongoráztak, duettekét énekeltek; Masa virágokat ültetett, szemmel tartotta a baromfiudvar gondozását; Nyikolaj néha elment vadászni, különben a gazdasággal foglalkozott, Arkagyij pedig — szintén szépen és csendben — ezalatt csak nőtt, nőtt. Így telt el tíz esztendő, mintha csak álom lett volna. 47-ben Kirszanov felesége meghalt. A férj alig bírta ki a csapást, néhány hét alatt megöszült; külföldre készült utazni, hogy valamennyire felejtse gyászát. . . de jött 1848 éve. Kénytelen-kelletlen visszatért a faluba, s meglehetősen hosszú tétlenkedés után hozzáfogott gazdálkodásának átalakításához. 55-ben fiát felvitte az egyetemre, három telet töltött vele Pétervárott, úgyszólván sehova sem járt, inkább Arkagyij fiatal diáktársaival igyekezett megismerkedni. Az utolsó télre már nem tudott Pétervárra menni, s mi most itt látjuk: egészen ősz már, pohos is, meggörbült egy kicsit — így várja a fiát, aki kandidátus, címmel, mint valamikor ő, most tér haza.*

Tolsztoj *Anna Kareninájában* Levin a moszkvai jégpályán udvarol Kittynek (ezt Tolsztoj saját udvarlásáról mintázta), ahol a moszkvai arisztokrácia gyűlt össze télen szórakozni.

Amikor Levin négy óraker, mellében dobogó szívével az állatkertnél a bérkocsiból kiszállt, s egy kis úton a hegyek felé, a jégpályának indult, bizonyosan tudta, hogy Kittyt ott találja, hisz Scserbackijék fogata ott állt a bejáratnál.

Derűs és fagyos nap volt. A bejáratnál egymás mellett álltak a fogatok és szánkók; kocsisok s csendőrök. A kapunál s a lesöpört utakon a faragott gerendákkal díszített orosz házacskák közt kicsipett nép nyüzsgött, a tűző napon csillogó kalapban; hótól lecsüggő ágaikkal a kert öreg, bozontos nyírfaí mintha új ünnepi miseruhába öltöztek volna. . . Odaért a hegyhez, amelyen csak ott csörgött a leszálló és föl húzott szánkók lánc; lesikló ródlik robogtak s vidám hangok harsantak föl. Néhány lépést ment még, s a jégpálya kitarult előtte. A korcsolyázók közt azonnal fölismerete őt.

A jégen, a hétnek ezen a napján, s a napnak ebben a szakában egy társaság emberei gyűltek össze, akik egymást mind ismerték. Voltak köztük a művésztükkkel kérkedő mesterkorcsolyázók s félénk, ügyetlenül mozgó kezdők, akik járószekek mögött tanultak; gyermekek és öreg emberek, akik egészségügyi célzattal korcsolyáztak. Levin válogatott szerencsegyerekek tartotta valamennyit, hisz Kitty közelében lehettek. A korcsolyázók azonban, úgy látszik, egész közönyösen érték be és hagyták el őt, még beszéltek is vele; tőle egész függetlenül mulattak, élvezték a jó időt s a kitűnő jeget.**

A középosztály életét szintén gyakran és gondosan írták le. Vegyük például Marneffe-éket, a párizsi házaspárt, amint Balzac leírja őket a *Betti némiben*.

* Áprily Lajos fordítása

** Németh László fordítása

A rendkívül csinos Marneffe-né, Montcornet grófnak, Napóleon egyik leghíresebb hadvezérének törvénytelen lánya, húszezer frank hozománnyal ment férjhez egy alacsony rangú hadügyminisztériumi hivatalnokhoz. A kiváló altábornagy, élete utolsó hat hónapjában Franciaország marsallja, erre a tintanyalóra is kisugárzott valamit a tekintélyéből: Marneffe neki köszönhette a sohasem remélt első irodistai rangot; de amikor éppen helyettes irodavezetővé akarták előléptetni, a marsall halála gyökerében vágta el a házaspár minden reménységét. Marneffe mester hamarosan a nyakára hágott Valérie Fortin kisasszony hozománnyának: kifizette legénykori adósságait, házasemberhez illően berendezkedett, de a legtöbb pénzt mégis az emésztette fel, hogy a csinos asszony nem volt hajlandó lemondani azokról az örömeiről, amelyeket anyjánál élvezett, így azután alacsonyabb bérű lakást kellett keresniük. A Doyenné utca, amely nem volt messze a hadügyminisztériumtól és Párizs központjától, éppen kapóra jött Marneffe úrnak és nejének; történetünk idején már négy éve laktak egy házban Fischer kisasszonnyal.

Ilyen házaspárt nem egyet találunk Párizsban, s lakásuk is éppen úgy hazudta a fényűzés látszatát, mint annyi más párizsi lakás. A szalonban a színehagyott pamutbársony huzatú bútorok, a firenzei bronzot játszó gipszszobrocskák, a rosszul csiszolt, gyatrán színezett csillár, csontüveg viaszfogó karikákkal, a szőnyeg, amely azért volt olyan olcsó, mint később kiderült, mert a készítője nagy mennyiségű pamutot tett bele, s ez most már szabad szemmel is látszott, a függönyök, amelyek arról tanúskodtak, hogy a gyapjúdamaszt fénykora legfeljebb három évig tarthat — mindez a nyomorról kántált, mint egy toprongyos koldus a templom kapujában.

Az ebédlő, melyet egyetlen cselédjük alig takarított, a vidéki szállodák émelyítő éttermeit idézte: minden ragadt benne a piszoktól, a gondozatlanságtól.*

Így élt egy francia középosztálybeli család a júliusi monarchia Párizsában tovább nyújtózkodva, mint ameddig takarója ér. Íme egy tehetős középosztálybeli háztartás a császári Németország Hamburgjában, amint azt Thomas Mann (maga is egy német kereskedő fiaként született 1875-ben) leírja a *Varázshegyben*.

A történet főhőse Hans Castorp, fiatalon elveszíti szüleit, ésgyámjánál, Tienappel konzuléknál lakik.

Kárt nem vallott, mert Tienappel konzulékhoz került, kirendelt gyámjához, és ott nem nélkülözött semmit, sem közvetlenül személyét illetően, sem ami távolabbi érdekeinek képviseletét illeti — melyekről ő maga egyelőre még mit sem tudott. Tudniillik Tienappel konzul, Hans megboldogult édesanyjának nagybátyja, kezelte a Castorp-hagyatékot, ő adta el az ingatlanokat, s ugyancsak ő vette kezébe a Castorp és Fia export-import vállalat felszámolását; a likvidálásból végül mégis körülbelül négyszázezer márkát facsart ki, Hans Castorp örökségül, s ezt az örökséget óvadékképes értékpapírokba fektette, minden évnegyed kezdetekor azonban, rokoni érzelmei épségben tartása mellett két százalék jutalékot vont le magának az esedékes kamatokból.

A Tienappel-ház kert mélyén feküdt a Harvestehuder úton, és ablakai zöld pázsitra néztek, melyben a legkisebb dudvát sem túrték meg, azon túl a nyilvános rózsakertre s azon túl a folyóra. Noha szép kocsija volt, a konzul minden reggel gyalog ment be óvárosi üzletébe, hogy valamelyes testmozgást végezzen, mert olykor vértolulást érzett a fejében; gyalogosan is tért haza délután öt órakor amikor is Tienappeléknál a legnagyobb kultúrával nekiláttak az ebédelésnek. Súlyos, nagy darab ember volt a konzul, a legjobb angol szövetből készült ruhákat hordta, vizenyőskék, kissé düllődő szeme aranykeretes okuláré mögött bújt meg, borvirágos orra

* Réz Ádám fordítása

volt, deres tengerész-szakála, s balja zömök kisujján tüzes briliánsot viselt. Felesége rég meghalt. Két fia volt, Peter és James; az egyik a tengerészetnél szolgált, és ritkán tartózkodott otthon, a másik apja borkereskedésében dolgozott, s a cég kijelölt örököse volt. A háztartást évek óta Schalleen vezette, egy altonai aranyműves leánya, akinek henger alakú csuklója körül mindig frissen keményített, tiszta fodor fehérlett. Schalleen gondoskodott róla, hogy a reggeliző- meg a vacsoraasztal bőségesen el legyen látva hideg ételekkel, rákkal, lazaccal, angolnával, libamellel, s a rozstbifhez mindig legyen Tomato Ketchup; éber szemmel ügyelt az inasokra, ha Tienappel konzul férfitacsorát adott; s a kis Hans Castorpnál is ő látta el az anyaszerepet úgy, ahogy tudta.*

A munkásosztály életének ábrázolása sem maradt ki. Nagy-Britanniában Dickens, Franciaországban pedig Zola regényei valójában sokat tettek azért, hogy ráébresszék a művelt közönséget, gyakran milyen borzalmasak voltak a munkásosztály életkörülményei. Íme egy kora reggel egy észak-francia bányászfaban a Második Császárság korában, amint azt Zola a *Germinal*-ban megírta (a könyv először 1885-ben jelent meg.)

A földszinti hálóterem kakukkórája négyet ütött, de semmi sem moccant; a fejhargon sípoló lélegzetvételekre, két hortyogó macska zenéje válaszolt. Elsőnek Catherine riadt fel. Eltompultan, a fáradságtól gépiesen, anélkül, hogy erejéből futotta volna a teljes ébredéshez. Aztán kiugorva a takaró alól, a szemét dörzsölte; végül is gyertyát gyújtott. De ülve maradt a derékaján, a feje ólomsúllyal hanyatlott hátra, engedve annak az ellenállhatatlan ingernek, hogy visszazuhanjon a párnára.

A gyertya most megvilágította a négyszögletű, kétablakos és kétágyas szobát. A bútortat egy szekrényből, egy asztalból és két öreg diófaszékéből állt, melynek füstszínű fénye sötét árnyékot vetett a világossárga falakra. Egyéb nem volt a szobában: a falba vert szögeken ócska ruhák csüngtek, a padlón vizeskorsó állt egy mosdásra szolgáló vörös agyagtál szomszédságában. A bal oldali ágyban feküdt a huszonegyéves Zacharie, öccsével, Jeanlinnal, aki tizenegy éves volt; a jobb oldali ágyban a két pulya, a hatéves Lénore és a négyéves Henri egymást átölelve aludt; a harmadik ágyat pedig Catherine megosztotta a kilenc esztendejéhez viszonyítva oly fejletlen kis húgával, Alzire-rel, akit meg sem érezne maga mellett, ha a szánandó csöppség púpja minduntalan meg nem bökné a hátát. Az üvegajtó nyitva volt, látni lehetett a világítóudvarhoz hasonló odút, amelyben az apa és az anya feküdt a negyedik ágyban, fejük mellett őrizve az alig háromhónapos kis jövevény, Estelle bölcsőjét. . .

Ezalatt odalent Catherine a takaréktűzhely körül foglalatoskodott, amelynek két oldalkemencéje volt; a közbülső rostély alatt állandóan szénrakás égett. A társaság havonként minden családnak nyolc hektoliter kemény, hulladékszenet adott, amely nehezen gyulladt meg. A leánynak nem volt egyéb dolga a tűzzel, mint hogy esténként befödje, reggelenként pedig újraélessze, néhány gondosan kiválogatott, puha széndarabbal. Aztán mihelyt feltette a vízzel teli üstöt a rostélyra, lekuporodott a konyhaszekrény elé. . .

Tegnapról csak egy darabka kenyér maradt, turot ugyan volt még bőségesen, de vaj úgyszólván semmi; pedig négyük számára kellene vajkenyereket kennie. Catherine végül is nekilátott a munkának; vékony kenyérseleteket vágott, az egyikre turot tett, a másikat kissé megkente vajjal, aztán a két szeletet egymásra rakta: ez volt a „bemelegítő”, a dupla porció, melyet minden reggel az aknába vittek. A négy „bemelegítő” csakhamar szép sorjában az asztalon feküdt, szigorúan elosztva különböző nagyságúra: az apáé volt a legnagyobb, Jeanliné a legkisebb.**

* Szöllősy Klára fordítása

** Rác Kálmán fordítása

Triemler és tiszte egy személyben: Ágost porosz herceg

A virágzó középosztály: a francia Stamaty család

Munkások Londonban, 1909

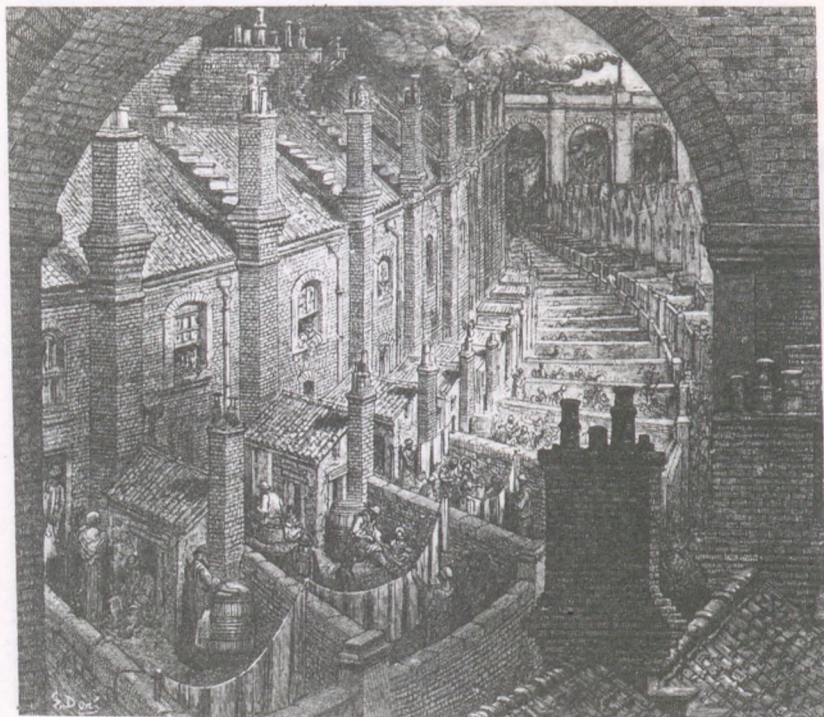

Lakás

Amint e részletekből látszik, a 19. századi európaiak életmódját óriási különbségek jellemezték. Akkoriban, akárcsak az emberi történelem bármely időszakában, az egyén életmódjának fontos részét alkotta az a ház, amelyben lakott. Az orosz vidéken a jobbágy gyakran egyszobás fakunyhóban élt, állataival együtt. Az ablakban nem volt üveg, csupán szárított hólyag, hogy kirekessze a szelet. A szoba közepén általában nagy kemence állt, amelyben a hosszú téli hónapok alatt éjjel-nappal égett a tűz. Tél derekán a család tagjai kizárólag úgy tölthették melegben a hosszú éjszakát, hogy együtt aludtak a kemence téglatetején. Ilyen körülményeket nemcsak Kelet-Európában lehetett találni. 1841-ben az ír népszámlálás négy osztályba sorolta a házakat. A kérdező jelentése szerint „a vidéki lakosságnak csaknem a fele a negyedik és legalacsonyabb fokozatba tartozik” — ablaktalan, egyszobás vályogkalyibákban lakik. Írországban

Lancaster House

A londoni East End az 1870-es években, ahogy azt G. Doré látta

Különböző emeletek különböző osztályoknak: karikatúratervezés egy tipikus párizsi bérhásról az 1860-as évekből

a bútor gyakran fényűzésszámba ment. 1837-ben a Donegal grófsági Tullahobaghynak 9 ezer lakosa volt, összesen 10 ágygyal, 93 széssel és 243 zsámollyal. A társadalmi skála másik végén az arisztokrácia parkkal övezett palotái álltak, mint Westminster hercegéé a cheshire-i Eaton Hallban (1870-re fejezték be). A városban a különbségek legalább ilyen kiugróak voltak. A londoni East End a 19. századi Európa legrémesebb nyomornegyedei közé tartozott, de ugyanakkor itt volt Nash elegáns Regent Streetjének eleganciája és a pompás Lancaster-ház is. Ez utóbbi fényűzése láttán Viktória királynő a következő megjegyzést tette, amikor fogadásra ment oda a Buckingham Palotából: „Házamból az Önök palotájába jöttem!”

Északnyugat-Európában a lakásviszonyok fejlődése más utakon haladt, mint a kontinens többi részén. Míg Nagy-Britanniában, Belgiumban és Hollandiában inkább kis családi házakat építettek,

a többi országban többlakásos bérháztömböket. 1900-ban Manchesterben átlagosan 4,8, Párizsban 38, Bécsben 50,7, Berlinben pedig 75,9 lakó jutott egy házra. Egy karikatúrán, amely egy párizsi bérházat ábrázol a második császárság korában, nyolc különálló lakást látunk 32 lakóval, az első szinten élő gazdagoktól a padlásszobai nyomorúságban tengődőkig (lásd a 229. oldalon).

Nagy-Britannia idegenkedése a többszintes építkezéstől hozzájárult a modern életforma másik jellemzőjének, az elővárosoknak a létrehozásához. Az első elővárosok az új iparvárosok túlnépesedése miatt mintegy menekülésként épültek. Ahogy egy újságíró 1850-ben megjegyezte a *Quarterly Review*-ban: „Semmi nem járult hozzá annyira ahhoz, hogy elűzze a szegények lakónegyedeiből a gazdagokat, mint a piszok és a betegség.” 1800 előtt a yorkshire-i Leeds jómódú kereskedői a városközpont közelében éltek, melynek nyugati része kellemes lakónegyed volt. 1792-ben azonban az egyik első, sikeres, gőzzel működő textilmalmot az Aire folyó nyugati partjára építették, és az uralkodó széljárás a város felé vitte a füstöt. 1840-re a jómódúak zöme a városközpontból az egészségesebb, a várostól északra fekvő területekre költözött, felépítve elővárosi villáikat a headingleyi és roundhayi területeken. A század első felében az elővárosi élet csak az igazán tehetősek kiváltsága volt; ők engedhették meg maguknak, hogy lovas kocsit tartsanak, és ráérősen utazzanak munkába menet és hazafelé. A század második felében először a vasutak, majd a villamosok tették lehetővé az elővárosi életet a lakosság szélesebb rétegei számára. Egyre többen próbáltak elmenekülni a zsúfolt városközpontból, és így maguk a városok „ették föl” a vidéket, a zsúfoltság pedig kiterjedt az elővárosokra is.

Élelem

Ami az ételmezt illeti, a franciákat tekintették a legjobb szakácsoknak és evés dolgában a legkifinomultabbaknak, így az európai felső- és középosztály azt követte, amit francia divatnak tartott. A 19. században ismét bőséges reggeliket fogyasztottak, noha a megelőző században ezt divatjamúltnak tartották. A zabkását hal követte, majd szalonnás tojás, és lekváros piritós fejezte be a reggelit. Délben könnyű ebéd volt, a főétkezés pedig az öt és hét óra közötti vacsora. Mielőtt nyugovóra tértek volna, 9.30 és 10 között süteményt szolgáltak fel, teával vagy kávéval a hölgyeknek, borral a férfiaknak. A vacsora mindig tartalmas volt. „Rossz az a vacsora — jegyezte meg egy angol nemesember —, ahol nincs legalább ötféle választék az ételekből: kiadós halétel, húsetel, vadétel, baromfi, és mindenek fölött szarvasgombaragu... Ez a legkevesebb, ami számításba jöhet.” Ugyanebben az időszakban a legtöbb ír alig evett valamit krumplin kívül. Kelet-Európában hasonló ellentétek érlelődtek. Tolsztoj *Háború és békéjében* található a leírás egy 1812-es moszkvai vacsoráról.

Az inasok sürgölődni kezdtek, zörögtek a székek, a kóruson megszólalt a muzsika, a vendégek elhelyezkedtek. A gróf házi zenekarának muzsikáját a kések, villák zörgése, a vendégek beszédmoraja, az inasok lépteinek nesze váltotta fel. Pierre keveset beszélt, sorra nézegette az új arcokat, és sokat evett. A két levestől kezdve — ezek közül az à la tortue-t választotta — meg a kulebjakától kezdve a császármadárig egyetlen fogást és egyetlen borfajtat se mulasztott el. A borospalackot, asztalkendőbe bugyolálva, titokzatosan nyújtotta a főkomornyik a szomszéd válla mögül, és vagy azt mondta: „dry madeira”, vagy: „tokaji” vagy: „rajnai bor”. Pierre odatartotta a gróf nevének kezdőbetűivel díszített négy kristálypohár közül azt, amelyik éppen keze ügyébe esett — minden teríték előtt ilyen poharak álltak —, élvezettel ivott és egyre barátságosabb arccal pillantgatott a vendégekre. A fagyalt előtt pezsgőt szolgáltak fel. Ismét megszólalt a zene, a gróf összecsókolózott a „kedves grófnőmmel”, a vendégek felálltak, felköszöntötték a grófnét, az asztalon áthajolva koccintottak a gróffal, a gyermekekkel és egymással. Megint sürgölődni kezdtek az inasok, zörögtek a székek, és a vendégek ugyanolyan rendben, ahogy jöttek, de pirosabb arccal, visszatértek a szalonba meg a gróf dolgozószobájába.*

Ugyanebben az időszakban sok orosz paraszt mindennapi edelele fekete kenyér és káposzta volt, olykor némi hallal, uborkával vagy fokhagymával.

Mint ezek a példák is mutatják, Európában sem a gazdagok, sem a szegények étrendje nem volt kiegyensúlyozott a század elején, de a Liebighez hasonló tudósoknak köszönhetően az évek múlásával elfogadottabbá vált az egészséges étrend fontossága. A várható életkor észrevehető növekedése az európai társadalom minden rétegében a javuló étkezési szokásokkal is összefügg.

Divat

1800 körül az európaiak többségének ruhája nem sokban különbözött szüleik és nagyszüleik öltözkétől. Vidéken a hagyományos népviselet megőrizte elsőbbségét, és gyakran szinte teljesen változatlan maradt az egész évszázad során. Az ipari körzetekben a szegénység és a gyári körülmények azt követelték meg, hogy a munkások öltözete a lehető legegyszerűbb legyen — pamutruhák ingvállal és kendővel a nőknek, bő pamutkabát és nadrág a férfiaknak. Növekvő jóléte következtében azonban a munkásosztály több pénzt költhetett ruházkodásra, és a felső- és középosztályok divatját követte. 1853-ban Surtees, egy nem túl jelentős angol regényíró arról panaszkodott, „manapság egy szobalány minden alkalomra szebben öltözik, mint úrnője húsz évvel ezelőtt, és majdnem lehetetlen felismerni a munkásokat, amikor vasárnapi ruhát viselnek.”

Azok számára, akik megengedhették maguknak a rendszeres ruhavásárlást, London a férfi-, Párizs a női divat központja volt. A 18. század utolsó éveinek angol úri öltözéke — cylinder, nyakkendő, középen hasított, közepes hosszúságú kabát, mellény, térdnadrág és lovaglósizma — egész Európa divatjává

* Makai Imre fordítása

Az angol „vidéki” öltözet a legdivatosabb európai divat lett. A francia Boillynek ez a festménye 1801 körül készült

vált (lásd a fenti illusztrációt), s az angol férfidivat elsőbbségét nem vonták kétségbe az első világháború előtt. Először is a természetesség volt a lényeg. Hajpúder, paróka, hajfonat nem illett a „vidéki” stílushoz, így nem is viseltek, a haját és az oldalszakállt elég hosszúra növesztették. Franciaországban a Direktórium, Nagy-Britanniában pedig György régensherceg uralkodása alatt a férfiviselet feltűnőbb lett, és az ifjú „piperkőc” gyakran bukkant fel az akkori idők karikatúráin. Ezzel ellentétben az 1830-as és 1840-es évek viselete sokkal szolidabb. A korábbi évek színes mellényei, fodros ingei és széles nyakkendői eltűntek. A szakettkabátot fölváltotta a szalonkabát, a csizmát és térdnadrágot pedig a szűk nadrág, pánntal a lábfejnél. A fekete az esti öltözké elfogadott színe lett. Ha egy férfi kissé feltűnőbb holmit viselt, rögtön faragatlannak tekintették. A század hátralévő részében az ünnepi öltözké nem sokban lett más, bár a sport elterjedése sok változást hozott a hétköznapi ruhák terén; az 1880-as és 1890-es években a viharkabát és az élénk színű blézerek jöttek divatba. Lewisham vicomte óriási szenzációt keltett 1893-ban, amikor elsőként jelent meg a parlamentben hajtokás nadrágban, és közvetlenül a háború előtt gyakran lehetett látni zakóöltönyt és puhakalapot a hagyományos szalonkabát és cylinder mellett.

A 19. századi női divat sokkal többet változott. 1800-ban a párizsi divatot rendkívüli egyszerűség jellemezte. A nappali ruhák leginkább magasított derekú, bokáig érő hálóingre emlékeztettek, mélyen kivágott nyakkal. A hideg és huzat ellen sálát használtak. Az 1820-as években a divat bonyolultabb lett. A derék lejjebb került, harmincéves szünet után visszatért a szoros ruhaderék, a szoknyák fodrosak, a ruhaujjak és a kalapok hatalmasak lettek. Az 1840-es években a szerénység volt követhető. Az élénk színeket felváltotta a sötétzöld és a barna, a feltűnő kalapokat pedig a kicsiny főkötők. Az alsószoknyák tömegével kibélelt szoknyák földig értek, és ha egy hölgy nyilvánosan mutatta akár csak a bokáját is, erkölcsstelennek tartot-

Illendő öltözet csónakázásra, 1902 körül

ták. Csöppet sem meglepő módon néhány, főleg francia nő föllázadt. Az újságok *lionnes*-nek (nőstény oroszlánoknak) nevezték el őket, és a francia lapokban így írtak róluk: „gazdag férjes asszonyok, csinosak és csélcsapok, s éppoly ügyesen tudnak bánni az ostorral és a pisztollyal, mint férjük, úgy lovagolnak, mint a huszárok, úgy füstölnek, mint a törökök, és bármilyen mennyiségű jégbe hűtött pezsgőt meg tudnak inni.” Az 1850-es években a mozgást korlátozó alszoknyák tömegét felváltotta az abroncsszoknya vagy krinolin (lásd a fenti képet). Eugénie császárné, III. Napóleon felesége a krinolint a saját divatjává tette. Az erős szél nyilvánvaló kockázata ellen hosszú vászonnadrágok viselésével védekeztek. A krinolinok akkorák lettek, hogy lehetetlenség volt egynél több nőnek egyetlen kanapéra ülnie. 1851-ben az európai divatvilágot a rettenthetetlen Mrs. Bloomer hozta izgalomba, aki azért hajózott át az Egyesült Államokból, hogy az európai nőket jó útra térítse „bloomer”-jével — a nadrágkosztüm korai formájával. Sokat gúnyolták és nem volt különösebb hatása, bár nagy hírverést csaptak körülötte. Az 1870-es években a krinolint felváltotta a turnúr, először lószőrből, később drótból. A szoknyák hossza tovább nőtt, és már a földet söpörték. A 20. században megnőtt a szabadság. Kitört a csipke- és strucctollmánia, egyre több szint viseltek és egyre jobban parádéztak. Az 1910-es év fordulópontot hozott a női divatban. Az orosz balett Párizsba jött, és teljesen új, ázsiai irányvonalat ihletett. A színek még feltűnőbbek lettek, a merev szoknyákat és fűzőket lágyabb szövetek váltották föl. A szoknyák olykor annyira szűkek voltak, hogy viselőik csupán araszolva tudtak előrehaladni. Közvetlenül a háború előtt Párizsban eltűntek a gallérok a nappali ruhákról, helyükbe V alakú

Tisot festménye: francia hölgy divatos fogadáson

kivágás került. Miközben Európa a háborúra készült, a papság az új divatot erkölcsi, az orvosok egészségi szempontból (tüdőgyulladás-blúz) ítelték el. 1910 és 1914 között a divatos nőkről az a benyomás alakult ki, hogy leginkább háremhölgyekhez igyekeznek hasonlítani.

A női egyenjogúság

Ez a háremhölgy irányzat a divatban annál is meglepőbb volt, mivel a feminista hadjárat, amely a nőknek a férfiakkal szembeni alárendeltségét kívánta csökkenteni, 1910 és 1914 között hatalmas erőre kapott. Nehéz ma elképzelni, hogy a 19. század európai társadalmában teljes mértékben a férfiak uralkodtak. Még a viszonylag felvilágosult francia forradalmárok sem engedték meg, hogy a nők bármilyen szerepet betölthessenek a politikában, Napóleon törvényei pedig a francia családokban a feleségek és leánygyermek helyzetét a cselédekéhez tették hasonlatossá. Egy férjes asszonynak saját tulajdonhoz vagy váláshoz az egész kontinensen alig volt joga, és a nők közép- vagy

felsőfokú oktatásáról 1870-ig szinte semmit sem lehetett hallani. A legfontosabb feladatukat a férjhez menés, a gyermekszülés és -nevelés jelentette. Ezt annyira megerőltető tevékenységnek tartották, hogy rendkívülinek számított az olyan nő, akinek egyébre is maradt energiája. A vallásos meggyőződés és az évszázados szokások elvették a nők kedvét attól, hogy hivatást válasszanak, és férjükkel egyenlő jogokat követeljenek. Azokat, akik szót emeltek a női alárendeltség ellen — mint Mary Wolstonecraft és J. S. Mill Nagy-Britanniában, Ferdinand Lasalle és August Bebel Németországban — hóbortosnak tekintették.

A század végére azonban egyre inkább előtérbe kerültek a nők. Ennek egyik oka abban állt, hogy több szabadidejük maradt. Tovább éltek és kevesebb időt töltöttek gyermekeik kihordásával és felnevelésével. 1870-ben egy átlagos brit családban körülbelül öt gyermek volt, 1900-ban 3-4, 1920-ban pedig 2-3. A többi iparosodott országban is hasonlóképpen csökkent az átlagos család nagysága, s ez nem annyira a terméketlenség következménye volt, mint a gyorsan terjedő születésszabályozási módszereké. Franciaország a téren úttörőnek számított, annak ellenére, hogy a katolikus egyház erősen ellenezett mindenmű mesterséges születésszabályozási formát. 1842-ben a Le Mans-i püspök aggódó levelet írt a pápához. A fogamzásgátlók alkalmazása olyannyira elterjedt egyházkerületében, hogy a gyónások alkalmával nagy gondot okozott papjainak (az egyház a hét halálos bűn egyikeként minősítette a mesterséges szüle-

Ez első diáklányok a londoni Holloway College-ben

Új munkalkalmak a nők számára: telefonoskisasszonyok a 19. század végén

tésszabályozást). Mindazonáltal a vallásos körök és a „tisztességes” közvélemény általában erősen ellenezte a születésszabályozást, legalábbis a nyilvánosság előtt. Sok középosztálybeli angol férfi abban a hitben élt, hogy a nemi önmegtartóztatás jót tesz az egészségnek. 1877-ben Bradlaugh-t és Mrs. Besantet törvényszék elé idézték, mert Angliában Amerikában kiadott könyvecskéket osztogattak a születésszabályozásról. Titokban azonban terjedt a gyakorlat, először a városi középosztály körében, majd lassan a munkások is átvették. 1885-ben születésszabályozást propagáló egyesületek alakultak Hollandiában, 1889-ben Németországban, Spanyolországban 1904-ben, Svédországban 1911-ben, Olaszországban pedig 1913-ban.

A társadalmi és gazdasági változások olyan munkaköröket teremtettek, amelyeket a nők jobban be tudtak tölteni, mint a férfiak. A hatalmas nemzetközi piacokra betörő üzleti vállalkozások növekedése olyan új hivatali képzettségű munkaerőt igényelt, mint a gépírónők, titkárnők és telefonos kisasszonyok. Az új elemi iskolák női tanerőket alkalmaztak, az új kórházak pedig ápolónőket. Nagy-Britanniában 1870 előtt alig maroknyi tanárnő és ápolónő dolgozott, és gyakorlatilag egyetlen titkárnő sem. 1900-ban már 40 ezer ápolónő, 45 ezer tanárnő és 90 ezer titkárnő tevékenykedett. Ezzel a társadalmi és gazdasági kereslettel kapcsolódott össze a nők oktatásának jelentős javulása. Az első női hallgatókat befogadó egyetem a zürichi volt 1867-ben. Párizs hamarosan követte példáját, majd a svéd és finn egyetemek is 1870-ben. A leányok számára az első francia középiskola

1884-ben nyílt meg Montpellier-ben, a német lányok állami középfokéú oktatása pedig 1894-ben kezdődött meg. Ezt követően egyre több lett a szakmailag képzett nő. Hollandia első női orvosa 1870-ben kezdte meg működését, Franciaország első ügyvédnöje pedig 1903-ban. Néhány kiváló képességű asszony pedig hivatásán belül világhírré tett szert, mint Florence Nightingale a betegápolásban, Mme Montessori az oktatásban, Mme Curie pedig a tudományos kutatásban.

Az európaiaknak 1914-ben sokkal több szabadidejük volt, mint elődeiknek 1789-ben, különösen a városi lakosoknak. Sokféle tevékenység töltötte ki szabadidejüket. Ezek közül kettő — az igen elterjedt újságolvasás és a szervezett sport — külön figyelmet érdemel.

A sajtó

1789-ben az újságok gyermekkorukat élték. A súlyos adó miatt sokba kerültek, ezért olvasóközönségük meglehetősen szűk maradt. Az állami cenzúra korlátozta szabadságukat. A korszak túlnyomó részében a brit sajtó élvezte Európában a legteljesebb szabadságot és fejtette ki a legnagyobb hatást. 1800-ra jelentős számú napilap jelent meg rendszeresen Londonban, melyek közül a legkiemelkedőbbek a *Morning Chronicle* és a *The Times* voltak. 1830-ra a *The Times* a világ leghíresebb újságja. Két tehetséges szerkesztő, Barnes és Delane a felemelkedő és öntudatos középosztály szószólójává tette. Bírálta úgy a brit, mint a külföldi kormányokat, még hozzá olyan keményen, hogy elnyerte a „Mennydörgő” gúnynevet. Kialakította a maga nemzetközi hírrendszerét, amelyet gyorsaság és hatékonyság jellemezett. A század közepén úgy tűnt, hogy képes kormányok megalakítására és megdöntésére. Egyik legtehetségesebb tudósítója, W. H. Russel krími tudósításai minden bizonnyal elősegítette Aberdeen kormányának 1855-ös bukását.

Franciaországban a forradalmárok teljes szabadságot vívtak ki a sajtónak. Ez azonban nem tartott sokáig. Először a jakobinusok, majd Napóleon intézkedései szorították szigorú keretek közé. Napóleon félt ugyanis a szabad sajtótól. „Négy ellenséges lap több kárt okozott a Direktóriumnak — mondta egyszer —, mint 100 ezer ember a csatatéren.” Amikor hatalomra került, a *Journal des Debats*-t (Parlamenti viták lapja), az addig értelmiségi jellegű, kiegyensúlyozott és független politikai lapot hivatalos kormánykiadvánnyá alakította *Journal de l'Empire* néven (Birodalmi lap). Napóleon bukása után a francia sajtó valamennyit visszanyert egykori függetlenségéből, de a Bourbon-cenzúra nehéz éveket hozott. Máshol azonban még ennyi sajtószabadság sem volt. A legismeretebb és legnagyobb hatású német lap, az *Allgemeine Zeitung* közvetlenül Metternich osztrák kancellár ellenőrzése alatt állt.

Olcsóbb lapok előállítására azután nyílt lehetőség, hogy a kormányok csökkentették az újságok adóját, és miután egyre

többen tudtak fizetni azért, hogy hirdetések megjelenhessenek. 1836-ban a *Siècle*-t (Századunk) és a *Presse*-t (Az Újság) a lapok addigi árának feléért dobták piacra Franciaországban. A folytonos regények még szélesebb olvasóközönséget vonzottak. Noha a régebbi kiadványokhoz képest olcsón kerültek piacra, ahhoz még mindig elég drágán, hogy a munkások megvásárolják számaikat. Az első igazi népszerű lap a *Petit Journal* (Kis Újság) lett, amely először 1833-ban jelent meg, egy *sou*-ért lehetett kapni. 1866-ra 250 ezer példány kelt el belőle.

A cenzúrázott sajtó: a francia karikatúra a Júliusi Monarchia cenzúráját gúnyolja ki 1833-ban

A cenzúra továbbra is gondot okozott mind a francia, mind a többi kontinentális ország szerkesztőinek. Marxnak a *Rheinische Zeitung*-nál betöltött szerkesztői posztját hamarosan megszüntették a porosz hatóságok, és az 1848-as forradalom néhány hónapját kivéve, az európai sajtónak nagyon óvatosnak kellett lennie a század utolsó feléig. Louis Bonaparte, akit a francia szabad sajtó segített hatalomra 1848-ban, a lapok kilenc tizedét betiltotta, s e szigoron csak uralkodása utolsó néhány évében enyhített.

A cenzúra ellenére egyenletes javulást lehetett tapasztalni a tömegtájékoztatásban. Három nagy hírügynökség alakult: a Havas Párizsban, a Wolff Németországban és a Reuter Londonban. A Havas postagalamb-szolgálatot működtetett London, Párizs és Brüsszel között, mégsem tudott túltenni a Reuter szenzációs teljesítményén: két nappal előbb jelentette Lincoln amerikai elnök meggyilkolását, mint bármelyik más lap.

A jobb tájékoztatás hatására az európai népesség minden rétegében nőtt a hírek iránti érdeklődés. 1870-re legalább 6 ezer újság jelent meg Európában, 1900-ban több mint 12 ezer. Míg 1870-ben a legtöbb újság minőségi lap kívánt lenni és a középosztály érdeklődését akarta kielégíteni, 1900-ra az új műveltségű munkásosztály szórakoztatására törekvő lapok váltak népszerűvé. Mindezt a műszaki fejlődés tette lehetővé. Az 1880-as években már automata szedőgépek álltak rendelkezésre, és az újfajta papírgyártási technológiák is olcsóbbá tették az újságot.

A telefon lehetővé tette a gyorsabb és elevebb hírközlést, a fényképezés pedig a vonzóbb címlapot. Az újfajta hírlapírás egyik első és színvonalas példája a *Daily Telegraph* volt Nagy-Britanniában. Alapítója, J. M. Levy, a lap árát egy pennyre szorította le, telerakta hirdetésekkel, és 1870-re napi 190 ezer példányt tudott eladni, szemben a *The Times* 70 ezres példányszámával. Még színesebb volt az 1890-es évek *Daily Mailje* (Lord Northcliffe tulajdonában): félpennys áron, naponta jóval több mint egymillió példányban fogyott el. A *Mail* jól hasznosította az Egyesült Államokban már bevált módszereket. Főcímei szembeötlőek voltak. Hangsúlyt kaptak az „általános emberi érdeklődésre számot tartó történetek” — például szerelem, bűntény, kaland — sok sporttal és hazafiassággal. A politikai témákat versenytársainál rövidebb, egyszerűbb formában találta. „Irodai küldöncök készítik irodai küldöncöknek” — ez volt Lord Salisbury véleménye a *Mail*-ről miniszterelnöksége idején, de a lap példányszáma egyre nőtt. Ugyanezt a stílust alkalmazta a *Petit Journal*, és példányszámát 1914-re 2 millióra küzdötte föl. Berlinben a *Lokal-Anzeiger* példányszáma túlszárnyalta az egymilliót. Sok kortárs Lord Salisburyhez hasonlóan bírálta a lapok szegényes ízlését és felszínes témakezelését. A tulajdonosok röviden válaszoltak. Azt adjuk az embereknek, ami kell nekik — és példányszámuk bizonyította, hogy ez igaz.

Sport

A nemzeti és nemzetközi szinten szervezett sport a késő 19. század másik vívmánya volt. A sport népszerű időtöltésnek számított a korábbi századokban is, különösen a harccal kapcsolatos ágai, mint például az ökölvívás, a birkózás, íjászat és lóverseny. Szabályaikat és szervezetüket azonban számottevő helyi különbségek jellemezték. A modern sport brit találmány. A 18. században a britek híressé váltak a sport iránti rendkívüli érdeklődésükről, és ők dolgoztak ki először országosan elfogadott szabályokat. Az ökölvívást például, az egyik legrégebbi és legnépszerűbb sportágat, 1790 és 1870 között gyökeresen átszervezték. 1795-ben Jackson, a brit bajnok úgy győzte le kihívóját, hogy egyik kezével megragadta ellenfele hosszú haját, a másikkal pedig addig öklözte, míg az össze nem esett. Az első lépést a szabályok javításának terén a *London Prize Ring* (Londoni nagydíj) megalapítása jelentette 1838-ban. Következő lépésként 1867-ben felállították a „Queensbury”-szabályokat, amelyek — többek közt bevezetve a párnázott kesztyűt — a modern ökölvívás alapját képezik. A 19. század végére a sport Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban különösen kedvelt lett, és népszerűsége lassan, de biztosan terjedt szét a világban.

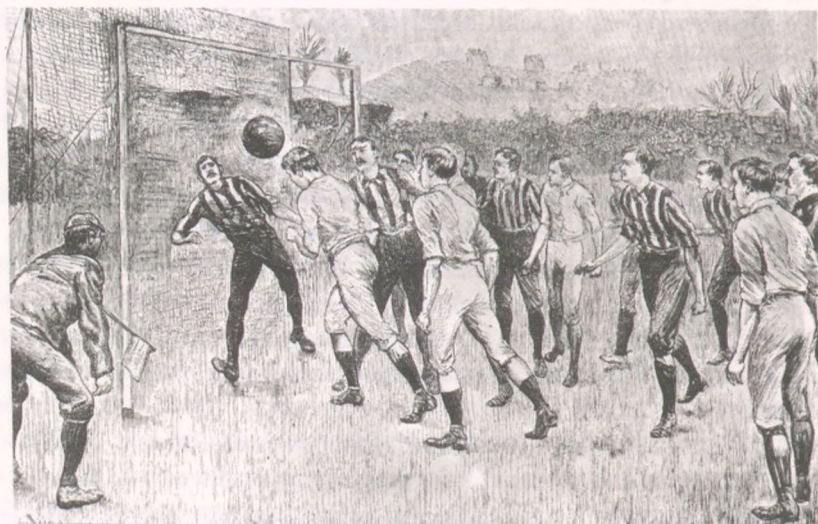
Íme egy 1801-ben Angliában játszott futballmeccs leírása. „A versenyzők két, azonos létszámú csoportja van a pályán, amelyet egymástól 75-90 méterre felállított kapuk határolnak.

A 2 vagy 3 lábnyi széles kaput a földbe szúrják. A felfújott hólyagból készült és bőrrrel bevont labdát a pálya közepére teszik; mindkét csapat célja az, hogy az ellenfél kapujába vezesse. Ha ez sikerült, vége a játéknak.” Ennek a játéknak nyilvánvalóan voltak közös vonásai a mai futballal, noha annál sokkal durvábban zajlott. „Amikor a küzdelem rendkívül erőszakossá válik — folytatódik az 1801-es beszámoló —, a játékosok egyszerűen sípcsonton rúgják egymást, és vannak, akik úgy lökik föl a másikat, hogy az kezét vagy lábát töri. . .” Angliában a futball két különböző módon fejlődött. 1823-ban William Webb Ellis, a Rugby School egyik diákja játék közben fölkapta a labdát, és úgy futott tovább. Akkor a Rugby School kifejlesztette saját labdajátékát, melynek lényegét a labda kézzől kézre passzolása jelentette. Ez a játék más elit iskolákban, sőt Oxford és Cambridge egyetemeken is elterjedt. 1871-ben megalakult a Rugby Futballegyesület, hogy rögzítse a játék szabályait és országos szinten is megszervezze a vetélkedőket. Eközben az igazi futball szintén virágzott az angol iskolákban és egyetemeken. 1863-ban megalakult a Londoni Labdarúgó Egyesület, mely később országos egyesületté vált. A rugby Franciaországban is sikert aratott. Az 1870-es években klubok alakultak Párizsban, 1906-ban pedig lejátszották az első igazi nemzetközi meccset Franciaország és Anglia között. Ezzel szemben a futball igen népszerűnek bizonyult, és először Európában, majd az egész világon elterjedt. A nemzetközi bizottság, a F.I.F.A. 1904-ben alakult meg.

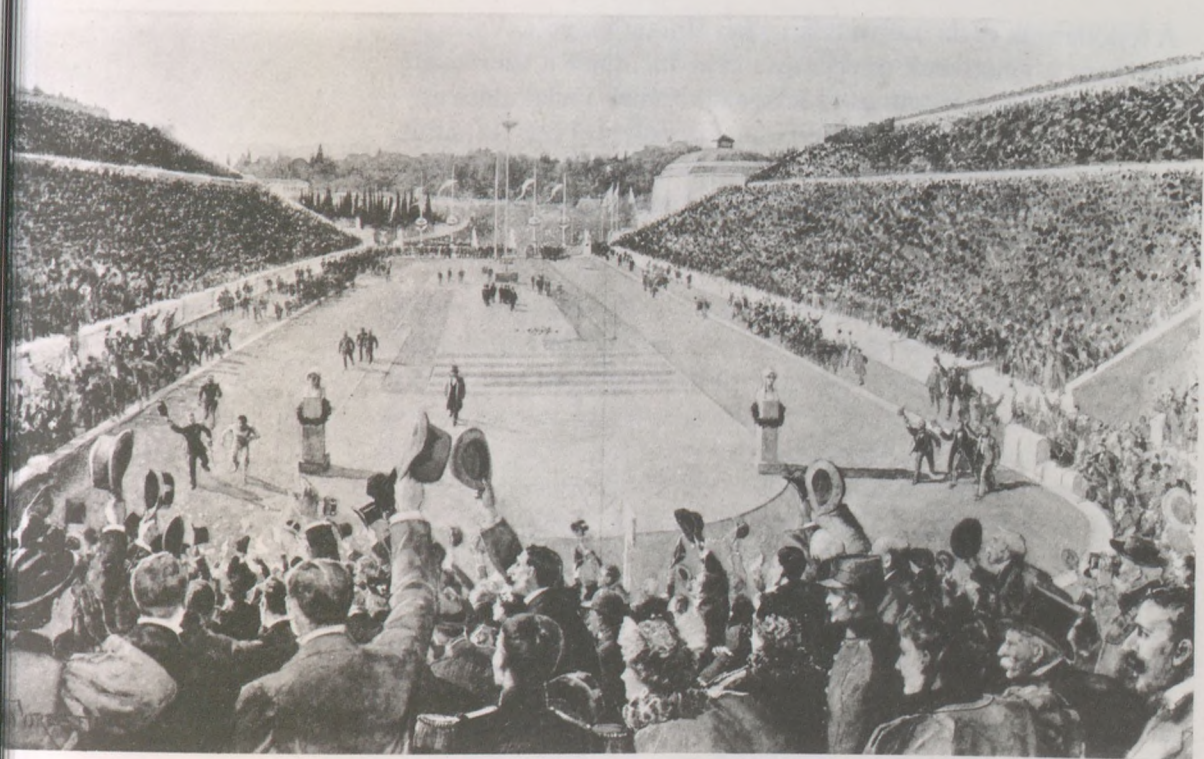
Ezzel egyidejűleg a többi sportág szervezetei is megalakultak. A Brit Amatőr Atléták Társasága 1880-ban jött létre, hasonló szervezet Belgiumban 1889-ben, Svédországban 1895-ben, Cseh-, Görög- és Magyarországon 1897-ben, Olasz- és Németországban pedig 1898-ban született. A nemzetközi atlétaszervezet, az I.A.A.F. 1913-ban alakult meg.

Walter Wingfield őrnagy gyep-tenisz ötletét 1874-ben szabaddalmaztatta. Eredeti játékát egy homokóra alakú pályán játszott-

Futballmeccs: 1891-es kupadöntő. Blackburn Rovers és Notts County között

az első újkori olimpiai játékok

ták, de az első wimbledoni teniszbajnokság idejére, 1877-re a téglalap alakú pálya vált általánossá. A Brit Tenisz Szövetség 1886-ban alakult, és mivel a játék egyre népszerűbb lett mind Európában, mind az Egyesült Államokban, 1912-ben Nemzetközi Tenisz Szövetséget (I.L.T.F.) is létrehoztak.

A szervezett sport új szenvedélyét legjobban az olimpiai játékok újjáéledése jelképezte. Az eredeti játékok az ókori Görögországban vallási ünnep részét alkották, melyet több mint ezer éven keresztül i. sz. 393-ig, rendszeresen megrendeztek Olympiában. A francia Coubertin báró ösztönzésére élesztették újra az olimpiai játékokat. Ő abból indult ki, hogy az ókori Görögország dicsőségéhez nagymértékben járult hozzá a sport iránti — ép testet és ép lelket alakító — szenvedély. Azt remélte, hogy az újraélesztett játékok bátorítják majd az egyéni versengést, a sportszerűséget, és segítenek a 19. század vége felé oly nyugtalanítóvá váló nemzeti rivalizálás háttérbe szorításában. A játékokat először Athénban rendezték meg 1896-ban, aztán Párizs (1900), St. Louis (1904), London (1908), majd Stockholm (1912) következett. 1896-ban tizenhárom nemzet vett részt, 1912-ben huszonnyolc. A négy első olimpiát teljes egészében Nagy-Britannia és az Egyesült Államok uralta, de Stockholmban már más európai országok is — például a finnek, hat aranyéremmel — előretörték. De Coubertin báró minden reménye ellenére, miszerint az egyéni sportszerűség győzedelmeskedhet a nemzetek közötti rivalizáláson, az olimpiai játékokban hamarosan olyan újabb fórumot láttak, ahol a nemzetek tekintélye forgott kockán, és 1912-re minden országban szenvedélyesen számolták az érmeiket.

A fejlődésnek ez az iránya talán elkerülhetetlen volt. Valószínűleg nem a véletlenek egybeesése csupán, hogy a szervezett sport és a csapatok hatalmas és lelkes táborának kialakulása egy időben történt a heves nacionalizmus színrelépésével. Az, amit egy sportrajongó érzett helyi és nemzeti csapataért, nagyjából megegyezett azzal, amit egy hazafi érzett hazája iránt nemzetközi válság idején.

14. A tudomány élre tör

Ebben a fejezetben a „tudomány” fogalma a megfigyelések, kísérletek révén feltárt természeti vagy fizikai jelenségek rendszerezett ismeretét jelenti, a „technológia” pedig az ipari és gépi eljárások fejlesztését célzó módszeres elemzést. Manapság tudomány és technológia kapcsolata szoros. Kevés olyan „technológiai áttörésről tudunk”, amely nem a kutatók hosszas kísérletező munkáján alapul. Amint ebből a fejezetből is kitűnik, minden idők egyik legfontosabb technikai előrelépése, a gőzerőnek a gyárparban való hasznosítása csaknem teljesen a tudósok közvetlen segítsége nélkül történt. Csak a 19. század második felében kezdte a tudomány ma már természetesen vett módon segíteni az ipart.

1789 és 1914 a tudomány történetében lényegtelen dátumok. A modern tudomány kezdetei a 16. századba nyúlnak vissza. Newtonnak és Descartes-nak köszönhetően, a késő 17. század a rendkívüli tudományos haladás korszaka lett, majd 1700 és 1760 között viszonylagos stagnálás következett be. A 18. század végén a tudományos kutatások üteme fölgyorsult, és azóta is folyamatosan nő. Fejezetünk témái a tudósok 1760 és 1895 közötti eredményei lesznek. Ezek oly nagy jelentőségűek voltak, hogy a 19. század végére általánossá vált a vélekedés: alig van tudományos kérdés, amelyet a tudósok nem képesek megoldani. Amint azt Carl Snyder amerikai tudomány-népszerűsítő 1900 körül megírta, a világmindenség „nem több egy áttekinthető fölépítésű, szabályos gépezetnél, melynek múltját éppoly biztonsággal kiszámíthatjuk, és jövőjét ugyanúgy fölmérhetjük, mint a dinamóét vagy a vízikerekét. Mozgásában nincs semmi bizonytalanság, semmi rejtély. . .”

Az 1760 és 1895 közötti tudományos haladás vizsgálatánál négy területet célszerű megkülönböztetni: hő és energia, elektromosság és mágnesesség, kémia, biológia.

Hő és energia

A hő és energia kapcsolatának tanulmányozása inkább következménye, mint az oka volt a nagyszerű gőzgép feltalálásának. Csupán 1824-ben adott egy ifjú francia tudós, Sadi Carnot kielégítő magyarázatot a gőzgép működésére, miután az már 25 éve működött a gyárakban és hajtotta a mozdonyokat. Mint azt az angol R. S. Meiklejohn megbocsátható túlzással megjegyezte, nem sokkal Carnot elméletének nyilvánosságra hozatala után: „nincs még olyan gép vagy szerkezet, melyben az elméleti

szakember munkája ennyire fölösleges volna. A gőzgépet egyedül a műhelyekben dolgozó munkások építették meg javították, tökéletesítették — ők, és nem mások.” Noha Carnot elméletét közvetlenül nem is alkalmazták a gyakorlatban, rendkívül fontos szerepet töltött be a termodinamika fejlődésében. Megállapította, hogy egy gép által végzett munka mennyisége közvetlen kapcsolatban van a különböző hőmérsékletek közötti hőátvitellel, és hogy a magas nyomású gépek azért hatékonyabbak az alacsony nyomásúaknál, mert a sűrítés folyamatában a gőz magas nyomáson nagyobb hőmérsékletesésen megy keresztül. Carnot életét a kolera tragikusan rövidre szabta, 36 évesen halt meg, és másokra maradt, hogy felfedezéseinek következtetéseit levonják. 1843-ban két angol, J. P. Joule és J. R. Mayer egymástól függetlenül eljutottak az „energiamegmaradás törvényéhez”. Joule egy elmés gépezetet tervezett, és olyan kísérleteket folytatott, melyek lehetővé tették, hogy megmérje a mechanikai hőegyenértéket. 1847-es nyilvános előadásán így írta le felfedezését: „általános szabály az, hogy valahányszor a mozgási energia (ma kinetikus energiának nevezzük), ütközés, súrlódás, vagy más hasonló ok miatt látszólag megsemmisül, pontosan annak megfelelő mennyiségű hő keletkezik. Ennek a fordítottja is igaz, nevezetesen hogy a hő mennyiségét nem lehet csökkenteni anélkül, hogy mozgási energiát ne termelnénk vele.” Joule a továbbiakban kimutatta, hogy ennek az elvnek számos gyakorlati haszna van. „A hő- és a mechanikai energia egyenlőségének ismerete igen nagy szolgálatot tehet számos érdekes és fontos kérdés megoldásában. A gőzgép esetében, azzal, hogy meghatározzuk a szén égése által keletkezett hő mennyiségét, megállapíthatjuk, mekkora hányada alakult át mechanikai energiává, ily módon megbecsülhetjük, mennyire javítható a gőzgép hatásfoka a továbbiakban.” Lord Kelvin és von Helmholtz munkái az energiamegmaradás elvét alkalmazták a mechanika egyéb területein is, és szilárd matematikai alapokra helyezték. A 19. század második felében a termodinamika lett a fizika legvirágzóbb ága, amely — Joule reményei ellenére — nem javított sokat a gőzgép hatékonyságán, de az energia felhasználásában három forradalmi módszerhez vezetett el — a gőzturbina, a belső égésű motor és a hűtőgép — és mindháromnak már 1900 előtt megkezdődött a gazdasági hasznosítása.

A villamosság és a mágnesesség

Egy másik energiaforrás, a villamosság, a 19. században szintén beható kutatás tárgya lett. Az előző évszázad túlnyomó részében a súrlódás által keletkezett villamosságot a természet szégyényének tekintették. Egy holland szerszámkészítőnek, Muschenbroeknek sikerült elektromos töltést tárolnia olyan üvegekben, melyek belseje fémréteg, külseje pedig üveg; ez az úgynevezett leideni palack. Ezek az európai arisztokrácia játékszerei lettek. A francia XV. Lajos, aki hamar elunta magát, azzal

szórakoztatta udvarát, hogy palotaőreit egy emberként ugrasztotta föl azáltal, hogy ilyen üvegekből készült erős elemmel megrázatta őket. Az amerikai Franklin, a francia Coulomb, valamint két olasz, Galvani és Volta kutatásai a villamosság természetének jobb megismerését eredményezték a 18. század második felében. Franklin azt bizonygatta, hogy az elektromosság természetét legjobban úgy érthetjük meg, ha pozitív, illetve negatív töltésűnek tekintjük. Ez a magyarázat ma is az elektromos töltés modern elméletének alapja. Franklin azzal vált híressé az egész világon, hogy viharban papírsárkányokkal kísérletezett, kimutatva a villám elektromos töltését. Ennek ismeretében találta fel hatékony villámhárítóját. Coulomb, aki megpróbálta pontosabbá tenni a tengerészek iránytűjét, kimutatta, hogy a mágneses pólusok közötti és az elektromos töltések közötti erő ugyanazon törvényeknek engedelmeskedik mint a gravitáció. Ez a felfedezés lehetővé tette, hogy az elektromosságot kapcsolatba hozzák a newtoni fizika törvényeivel, szilárd alapot teremtve az elektromosság tanulmányozásához.

A villamos elem, amely igen fontos lépést jelentett az elektromosság gyakorlati alkalmazásában, Volta nevéhez fűződik, de felhasználta honfitársa, Galvani felfedezéseit is. Az utóbbi, a bolognai egyetem anatómiatanára olyan laboratóriumban folytatott elektromos kísérleteket, amelyben anatómiai kutatás céljából állatokat is tartott. Észrevette, hogy valahányszor elektromos szikra keletkezett, a béka lábai összerándulnak és később rájött, hogy úgy is előidézhetheti a rándulást, ha két különböző fémeket tesz a béka lábának idegére és izmára. Galvani valójában az elektromos áramot fedezte föl. Ő maga nem volt ennek tudatában, Volta azonban igen. 1795-ben Volta kimutatta, hogy elektromos áramot állatok nélkül is elő lehet állítani, egyszerűen úgy, hogy egymás mellé két különböző fémdarab közé nedves textíliát helyezünk: így született meg a villamos elem.

A többi tudós gyorsan épített ezekre a felfedezésekre. Rájöttek, hogy a kémiai oldaton átvezetett áram az oldatot alkotóelemekre bontja. Az elektrolízis folyamatát és a Királyi Társaság elemeit — melyek a legnagyobbak voltak az egész világon — felhasználva Humphrey Davy két új fémeket fedezett föl, a nátriumot és a káliumot. Dániában Oersted, miután 1820-ban véletlenül észrevette, hogy az elektromos áram az iránytű tűjét eltéríti, kimondta, hogy a mágneses erő az elektromosság egyik formája. Az elektromágnes és az elektromos távíró lett e találmány két legfontosabb gyakorlati alkalmazása. Oersted munkája más tudósokat is, nevezetesen Ampère-t, Gauss-t és Ohm-t további kutatásra buzdított, melyek végeztével meg tudták magyarázni, miként folyik az elektromos áram vezetőkön keresztül, és hogyan lehet matematikailag meghatározni erősségét. Az elektromosság eme termékeny korszakának végső találmányai az angol Faraday lelkes kísérletező munkájának köszönhetőek. Az 1830-as években számos zseniális kísérlet után először fedezte fel az elektromágneses indukció elvét. Onnan már csak

egy lépést kellett megtenni az első dinamó föltalálásáig, megmutatva ezáltal, miként lehet az elektromos áramot energiaforrásként használni.

Faraday csupán egyféleképpen tudta magyarázni az általa megfigyelt elektromos jelenségeket — úgy, hogy feltételezte: az elektromosság, a mágnesség, a fény, a hő és a vegyi folyamatok valójában az atom viselkedésének különböző megnyilvánulásai, azaz valójában minden természeti erőt egységben szemlélte. Az 1840-es években folytatott további kísérletei során arra a következtetésre jutott, hogy a mágnes igazi energiája nem a vasdarabban rejlik, hanem az azt körülvevő térben, és az elektromágnesesség megértéséhez az embernek mágneses erőterekben kell gondolkodnia. Kortársait nem sikerült azonnal meggyőznie, részben azért, mert Faraday-nek nem volt meg a szükséges matematikai képzettsége, hogy elgondolását pontos matematikai formulákba öntse. 1864-ben azonban James Clerk Maxwell átfogalmazta „erőtérelméletét” olyan formában, hogy elfogadhatóvá vált kora matematikus fizikusai számára is, 1867-re pedig, kiterjesztve Faraday téziseit, kimutatta, hogy az elektromágneses hatás hullámokon keresztül terjed a térben, a fény sebességével. Faraday felfedezéseinek nem volt azonnali technológiai hatása. Valójában ötven évet kellett várni az elektromosság technológiai fejlődésének kibontakozására. A nagyteljesítményű dinamót Siemens és Wilde tökéletesítette 1867-ben. Az elkövetkező két évtizedben Oroszországban Lodigin, Angliában Swan, az Egyesült Államokban pedig Edison megbízható elektromos világítási és energiarendszereket fejlesztett ki, amelyek elfogadható áron szolgáltatottak elektromosságot üzemi és háztartási használatra egyaránt.

Kémia

A kémia tudományát, amely tulajdonképpen az égés tanulmányozásából alakult ki, szintén a 19. század során alapozták meg. A 18. században fejlődését az a széles körben elterjedt nézet gátolta, mely szerint az égés egy flogiszton nevű anyag következménye; feltételezték, hogy jelen van mindenben, ami ég. Azt hitték, ha valami jól ég el, sok flogiszton van benne, ha nem, akkor nincs benne ilyen anyag.

Az első lépést az égés jobb megértésének irányában az 1770-es években tették meg, amikor az angol Priestley és a svéd Scheele oxigént különített el, és kimutatták, hogy az anyagok jobban égnek abban, mint a levegőn. Mikor Lavoisier-nak, a 18. század legnagyobb francia kémikusának tudomására jutott az oxigén felfedezése, az égés új magyarázatát adta közre, amely valójában a modern kémia megalapítójává tette őt. Elképzelése helyes volt, amikor megállapította, hogy egyedül az oxigén felelős az égésért, és a flogisztonelméletet el lehet vetni. Tovább érvelt: ha az oxigénelméletet, nem pedig a flogisztonelméletet fogadjuk el, a világ összes természetes anyaga az elemek kombi-

nációiként osztályozható, és a kombináció módja szerint lehet elnevezni őket. 1789-ben kiadott *Vegytemi alapismeretek* c. munkájában írta le osztályzási módszerét, és javaslatot tett a vegyületek elnevezésére. „Látható — írta —, hogy az általunk választott elnevezések egyaránt kifejezőek. Az oxidáció első és legalacsonyabb foka az elemeket oxidokká alakítja; második fokozata savakat képez, melyek elnevezései az alapanyagból erednek, és az -es, -os képzőből, mint például a kénessav; a harmadik fokozat pedig ismét másfajta savakká változtatja őket, melyek nevéből elmaradt az -es, -os képző, mint a kénsav esetében.” Javaslatai hosszú életűnek bizonyultak.

Európában lázas tevékenység bontakozott ki a kémiai elemek azonosítására és a vegyületek arányainak mérésére. Ez technológiai következményekkel is járt. A már 1774-ben elkülönített klórt hamarosan nagymértékben hasznosították fehérítésre a glasgow-i fehérneműiparban, Franciaországban pedig a textiliparban alkalmazták széles körben azt az eljárást, melyet Leblanc fejlesztett ki szódának sóból történő előállítására.

A kémiai vegyületek elemzéséből kiderült, hogy azok pontosan meghatározott arányban vegyülnek egymással. Ennek magyarázatára John Dalton (1766—1844) kidolgozta atomelméletét. *A kémiai filozófia új rendszere* című művében, amely először 1808-ban jelent meg, rámutatott arra, hogy a meghatározott arány az atomok vegyülési módját tükrözi, mivel az atom a lehető legkisebb kémiai részecske. Ahhoz, hogy a különböző elemek atomjai vegyületeket képezzenek, egyszerű, számszerűen kifejezhető formában kell kötődniük egymással. Például a dinitrogén-oxid előállításához két nitrogénatom meg egy oxigénatom szükséges, és ezt Dalton így írta le: N_2O ; a nitrogénoxidéhoz egy nitrogénatomra és egy oxigénatomra (NO), a nitrogén-peroxidéhoz egy nitrogénatomra és két oxigénatomra (NO_2); Dalton elmélete kielégítő magyarázatot adott a legtöbb szerves kémiai vegyület összetételére. Az elektrolízis segítségével a kémikusok, köztük a legkiemelkedőbb, a svéd Berzelius képesek voltak a föld csaknem minden elemének és a világ felszíne ásványi rétegeinek azonosítására. A kémia sikerei nyilvánvalóan igen sokat jelentettek a bányászat és a fémipar fejlődésében. Dalton elméletének eredményeképpen a kémikusok figyelmüket az atomokra összpontosították, kutatva, hogy tényleg azok-e a legkisebb anyagi részecskék.

1837-ben Jean Dumas és Justus von Liebig előadást tartott a Francia Tudományos Akadémián. „Mindössze hatvan év telt el — jelentették ki — azon emlékezetes korszak kezdete óta... , amikor — hála Lavoisier géniuszának — megkezdődött a vegytan elméleti megalapozása. E rövid idő elég hosszú volt ahhoz, hogy alaposan átgondoljuk a szerves kémia kérdéseit, és meggyőződésünk, hogy ez a tudományág szinte minden olyan alapvető gondolat birtokában van, amely a további megfigyelésekhez szükséges... De hogyan alkalmazhatunk eredményesen hasonló gondolatokat a szerves kémiában?” Dumas és Liebig

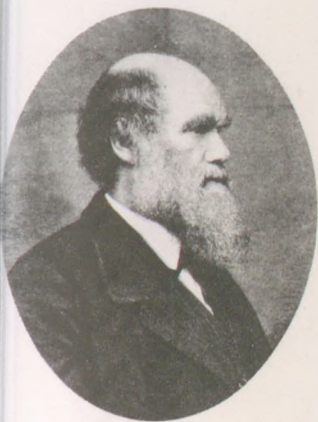

előadásuk hátralévő részét arra használták föl, hogy kérdésekre választ adjanak. Minden élő szervezet kémiája — hangoztatták — szénen, hidrogénen, oxigénen és nitrogénen alapul. Előadásukat a következő szavakkal zárták: „Valójában három vagy négy elem változatos kombinációjával, talán még annál is változatosabbal, mint amilyenek a szerves kémia egész birodalmát alkotják, a természet éppoly egyszerű, mint amilyen váratlan megoldást választott; az összes elemmel olyan vegyületeket alkotott, melyekben megvan maguknak az elemeknek a tulajdonsága is. Meggyőződésünk, hogy ebben rejlik az egész szerves kémia titka.”

Dumas és Liebig nemzedékük vezető szerves kémikusai voltak. Együttesen bebizonyították, hogy a szerves vegyületek sokkal összetettebb módon kapcsolódnak össze, mint a szervetlenek, és felvetették, hogy összekapcsolási módjuk magyarázatának kulcsa a vegyület molekuláris szerkezetében rejlik (vagyis abban, ahogy az alkotóelemek atomjai ténylegesen egymáshoz kötődnek). Az olasz Canizzaro és Avogadro, a francia Pasteur és a német Kekulé egymástól független munkájának eredményeként kiderült, hogy nem elegendő egy szerves vegyület molekuláiról annyit tudni, hogy egy bizonyos számú atom bizonyos arányban kapcsolódik egymással. Kapcsolódásuk alakja is fontos. 1854-ben Kekulé a londoni omnibuszon utazva, lelki szemmel előtt — ahogy ő nevezte — atomtáncot látott. A tánc megmutatta neki, emlékezett vissza később, milyen „gyakran egyesül két kisebb atom, hogy párt alkosson; hogyan fogja közre egy nagyobb a két kisebbet; hogyan tart egy még nagyobb hármát-négyet, miközben az egész szédült táncban forog.” A látomás nem hagyta nyugodni, egészen 1865-ig, amikor a benzollal (C_6H_6) foglalkozva meg nem győződött arról, hogy ez a vegyület bizonyosan egy hat szénatomból álló gyűrűt tartalmaz, és hogy a különböző elemek atomjai vegyértéküknek megfelelően kapcsolódnak. Míg a szénnek négy vegyértéke van, a nitrogénnek három, az oxigénnek kettő, a hidrogénnek egy. A század végére rájöttek, hogy a szerves vegyületek molekuláris szerkezetéről három dimenzióban kell gondolkodni, s ez geometriai módszerekkel mérhető. A szerves kémia tudósai már nem csupán elemezni tudták az igen bonyolult szerves vegyületeket, hanem szintetikus úton elő is tudták állítani azokat.

A szerves vegyületek szintézisének (összeállításának) fontos technológiai következményei voltak mindenekelőtt a festékiparban. 1856-ban egy angol kémikus, Perkin felfedezte a magentát, az első mesterséges anilinfestéket, miközben kininpótlót akart előállítani. Ezt az áttörést a britek teljesen figyelmen kívül hagyták, de a tudományok terén jobban tájékozott németek azonnal hasznosították. Gyors üzletet csináltak a szintetikus festékekből, és 1900-ra Európában vegyiparuk már az első helyen állt. A műtrágya szintén fontos termék lett, ugyanúgy, mint a salétromsav, amely nélkül az első világháború robbanóanyagait nem lehetett volna előállítani.

Darwin

A 19. században a természettudományok legkésőbb fejlődésnek induló alaptudományága a biológia volt. Itt két lényeges vonatkozásban beszélhetünk előrelépésről: az egyik az evolúciós elmélet, a másik a betegségek csíra-, vagy más néven baktérium-elmélete. A 18. század az állat- és növénygyűjtők fénykora; közülük a legeredményesebb a svéd Carl Linné (1707—1778) volt. Életét a világ állatai, növényei és ásványai osztályozásának szentelte. Hatására más természettudósok, mint Buffon és Lamarck Franciaországban, Erasmus Darwin Angliában elgondolkoztak azon, mi lehet a magyarázata a növényi és állati élet közötti hasonlóságoknak és különbségeknek. Közülük a legmerészebb gondolatokkal Lamarck (1744—1829) lépett fel. Ő azt bizonygatta, hogy sok, napjainkban élő állatfaj közös ősrre vezethető vissza. A közöttük lévő különbség hosszú alkalmazkodási folyamat eredménye. A zsiráf hosszú nyaka például a levelek utáni folytonos nyújtózkodás eredménye. Lamarck élénk fantáziájú gondolkodó volt, Erasmus Darwin nemkülönben, de elméleteik igazolására nem rendelkeztek bizonyítékokkal. 1790 és 1840 között azonban olyan geológusok mint Hutton és Lyell, ásatásaik során régen kihalt növények és állatok megkövesedett maradványaira bukkantak, bizonyítékokat szolgáltatva ezáltal a biológusoknak. Lyell kutatásai a kőzetek rétegződésével kapcsolatban azt jelezték, hogy a földkéreg szerkezete lassan és egységesen alakult ki évmilliók alatt, nem pedig katasztrófasorozat eredményeként, amint azt régebben hitték. A maradványok elhelyezkedése a rétegekben azt mutatta, hogy bizonyos állatfajok több millió éven át éltek a földön, és egyes, még ma is létező fajok náluk is öregebbek (a hüllők például régebbiek az emlősöknél), más fajok viszont végleg kihaltak.

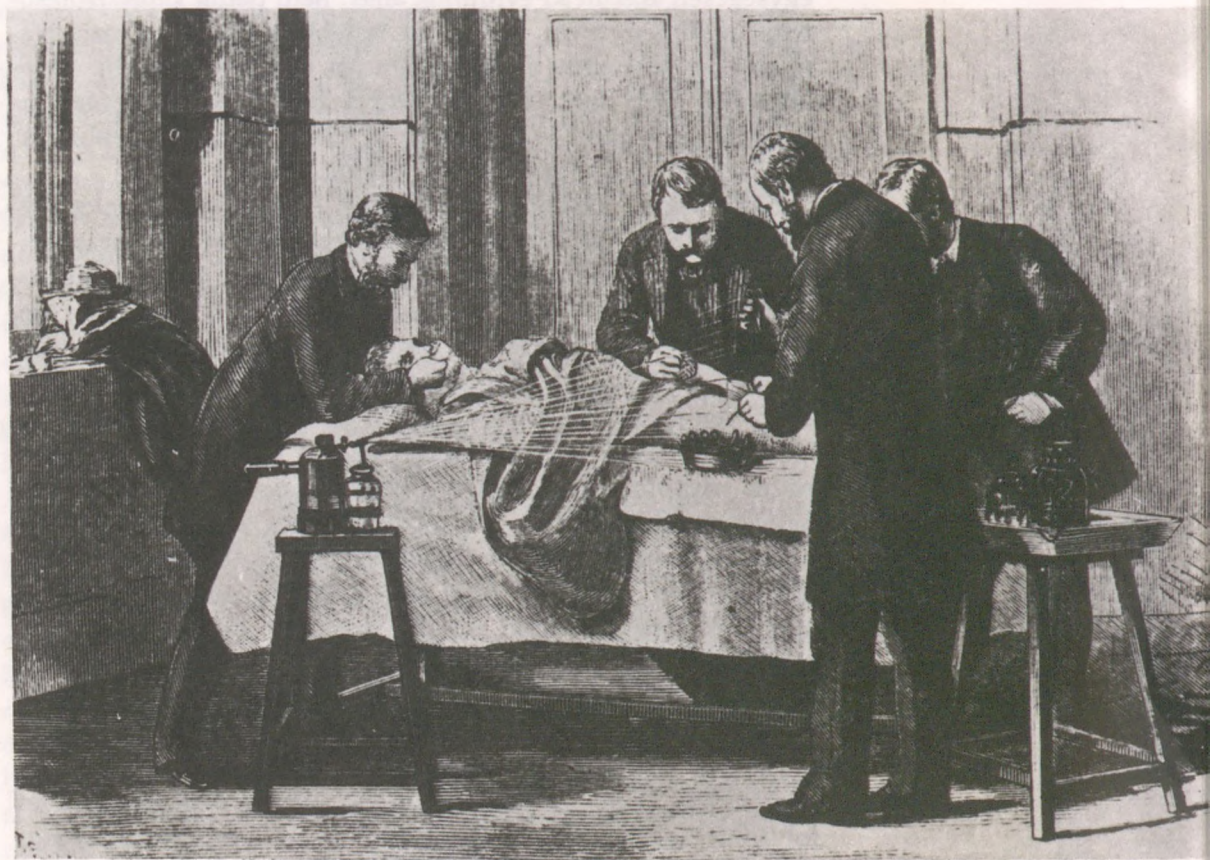
Nem sokkal később a biológusok és geológusok leleteiből kiindulva megkíséreltek kielégítő magyarázatot adni arra, miként jutottak el a természet növény- és állatfajai jelenlegi állapotukba. Charles Darwin, Erasmus unokája volt az, aki a nagy horderejű felfedezésével az emberiséget hozzásegítette saját múltjának alaposabb megismeréséhez. A *Fajok eredete* című, 1859-ben megjelent művét Darwin az 1830-ban a *Beagle* hadihajón tett világ körüli útja során végzett kutatómunkájára alapozta, továbbá Lyell és mások írásaiból is merített. „Őfelsége hajójának feldélzetén — írta a bevezetőben — feltűntek nekem bizonyos tények a Dél-Amerikában található élőlények megoszlását illetően, valamint azzal kapcsolatban, hogy a kontinens kihalt és még élő fajtái milyen geológiai viszonyban állnak egymással. Úgy látszott, e tények némi fényt vetnek a fajok eredetére — a rejtélyek rejtélyére —, amint azt egyik legnagyobb filozófusunk nevezte.”

Darwin evolúciós elmélete két részből állt. Az első annak bizonyítása, hogy az élet különböző formái több millió éves folyamat eredményeként ugyanattól az őstől eredtek. A második az evolúciós folyamat kifejtése.

Szerinte a ma is létező fajok a „természetes kiválasztódás” következtében alakultak ki, a létért folyó küzdelem során, amely a dolgok természetes rendjéhez tartozik. Azok az oroszlanok maradnak fenn, amelyek a legerősebbek és a legjobb vadászok, azok az őzek, amelyek a legjobb futók. E tulajdonságok az idő múltával egyre inkább összpontosultak abban a fajban, amely ezáltal a legalkalmasabb lett a fennmaradásra. „A rügyek friss rügyeket hoznak létre — írta Darwin —, s ha azok elég erőteljesek, szétágaznak, elnyomják a gyöngye ágakat, és — hitem szerint — ez történt nemzedékeken keresztül az Élet Fájával, amely elhalván, letört ágaival megtölti a föld kérgét, a felszínt pedig beborítják örökké lombosodó gyönyörű ágai.” 1871-ben jelent meg *Az ember származása* című műve, amely az embert is beillesztette az evolúció rendszerébe. Az emberi faj nyilvánvalóan sok közös vonást mutat az emberszabású majommal, és ugyanaz a leszármazási águk. A különbség a létért való küzdelem több millió éves adaptációs folyamatának következménye. A 15. fejezet bemutatja, miként vezetett az evolúciós elmélet azonnali és későre menő küzdelemhez darwinisták és keresztények közt. A legtöbb természettudós azonban elfogadta, hogy az evolúció *ténye* bizonyítást nyert. Sokkal több vita támadt azonban Darwin evolúciós *magyarázatával* kapcsolatban. Mendel (1822—1884) és a későbbi genetikusok kutatásai azt sugallják, hogy Darwin magyarázata túlságosan leegyszerűsített volt.

Egy operáció, mely során a Lister által kifejlesztett karbol sprayt alkalmazzák

Az evolúciós elmélet felfedezésén kívül egyéb jelentős lépések is történtek a biológiában. 1855-ben Pasteur, aki addigra kémikusként nemzetközi hírnévre tett szert, olyan folyadékok erjedését vizsgálta, mint a sör vagy az ecet. Meggyőződött arról, hogy a jelenség okozói apró, szabad szemmel nem látható élő szervezetek. A Lyon környékén pusztító selyemhernyó-betegség sikeres fölszámolása vezette a betegségek „csíra”-elméletére. Más orvosok és biológusok is ugyanerre a következtetésre jutottak. Németországban Koch először a lépfene (anthrax), aztán a tüdőbaj, majd a kolera baktériumát izolálta. Skóciában Lister, egy gyakorló sebész a csíraelméleten alapuló módszereket dolgozta ki a kórházi fertőzés kockázatának csökkentésére. „1864-ben — emlékezett vissza később — szöveget ütött a fejembe egy beszámoló, amely arról szólt, hogy a karbolsav rendkívül hatásosnak bizonyult Carlisle városának csatornavizében. E savból már egészen kis mennyiség is nemcsak közömbösíti a szennyvízzel elöntött területek szagát, hanem a bélélősdieket is megsemmisíti, amelyek rendszerint megfertőzték a környéken legelésző állatokat.” Kifejlesztett egy karbolsavból készült fertőtlenítőt, melyet először 1865-ben használt. Azonnal sikeresnek bizonyult, és Lister fertőtlenítő módszerei az egész világon elterjedtek. Érzéstelenítőszerekkel kombinálva (ezeket 1840-ben tökéletesítették) a fertőtlenítés hatékonyan csökkentette a sebészeti beavatkozások és általában a kórházi kezelés szörnyűségeit és kockázatait. Így a 19. század a tudományon alapuló gyógyítás kezdetét jelenti.

A korszak négy vezető tudósa: Lavoisier (1743—1794)

Antoine Laurent Lavoisier tehetős párizsi ügyvéd fiaként született. Apja kitűnő nevelést biztosított számára. A matematika és a természettudományok iránti érzéke egészen fiatal korában megmutatkozott. Mindössze 23 éves volt, amikor tanulmányt írt a nagyvárosi világítás legjobb módszeréről, mellyel elnyerte a Tudományos Akadémia kitüntetését. 1768-ban az Akadémia tagja lett, élete vége felé vezetőségi tagja, 1791-től pedig pénzügyeinek kezelője. Apja 1772-ben nemesi címet vásárolt számára. Az 1770—1780-as években igen sokat tevékenykedett a közéletben. 1775-ben az egész ország puszkaporgyártásának irányítója lett, és számos újítást vezetett be. Miután sikeresen gazdálkodott saját földjén, felkérték, legyen az 1785-ben megalakult, francia mezőgazdasági viszonyokat tanulmányozó bizottság titkára. Az 1789-es forradalomhoz vezető válság éveiben a királyi kincstárnál szolgált. 1789-ben a nemesi rend tagjává választották. 1789 és 1792 között sikerült azonban együttműködni az új forradalmi kormánnyal is. Titkára és egyben elnöke volt annak a bizottságnak, amely a tízes mértékrendszer franciaországi bevezetését javasolta. Lavoisier azonban nem csupán megbecsült tudós és államhivatalnok volt: 1768-tól a párizsi régió gyűlölt adószedői közé tartozott. Ezért a terror

Lavoisier és felesége

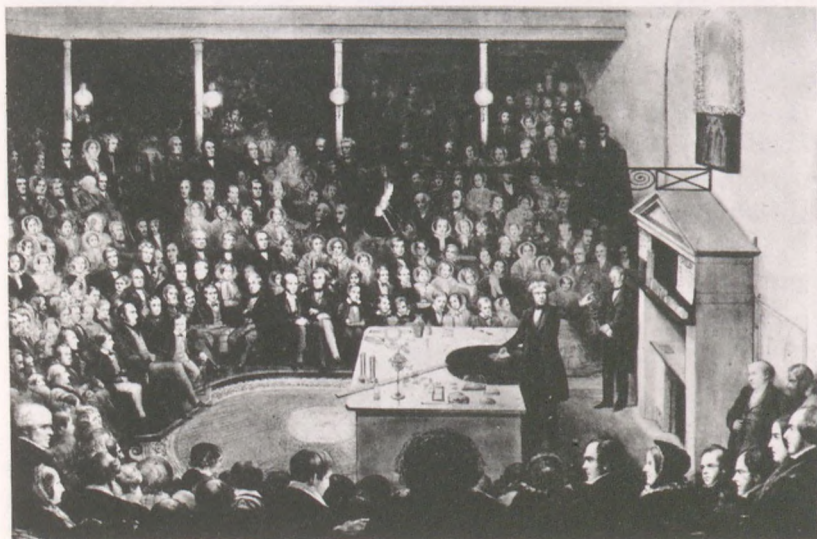

idején életével kellett fizetnie. Először Marat feljelentése alapján börtönözték be 1792-ben, majd 1794 májusában, egy jakobinus tisztogatás alkalmával lefejezték. „Egy pillanat műve volt levágni e fejet — jegyezte meg a kivégzés egyik szemtanúja —, és talán egy évszázad sem lesz elegendő ahhoz, hogy másik hasonlót teremtsen.”

Lavoisier olyan tudós volt, akinek tehetsége rendkívül sok mindenre terjedt ki. Leghíresebb kémiai munkájáról már beszéltünk, de más területeken is megörökítette nevét. Leginkább a geológia érdekelte, és részt vett Franciaország első ásványtani térképének elkészítésében. Továbbá különleges figyelmet szentelt a hővel és energiával kapcsolatos tanulmányoknak. Halála előtt feltehetőleg azokon a kérdéseken dolgozott, melyeket később Joule válaszolt meg. Foglalkoztatta az erjedés, az állati hő és a légzés kémiája. Évekkel halála után kiadott tanulmányai arra utalnak, hogy talán újabb fontos felfedezések küszöbén állt. Halála a legenyhébb kifejezéssel is túlságosan korai volt.

Faraday (1791—1867)

Michael Faraday egy yorkshire-i patkolókovács fia volt, aki délnek indult munkát keresni. 14 éves korában könyvárus és könyvkötő lett London északi részében. Szabad perceiben minden természettudományos könyvet elolvasott, ami csak a boltba került. Miután tudomást szerzett Davynek a Királyi Intézetben folytatott munkásságáról, elment, hogy meghallgassa előadását. Ez fordulóponthoz vezetett életében. Davy arra ösztönözte — saját szavai szerint —, hogy „a tudomány szolgálatába lépjen”. Faraday levélben kért állást Davy-től és csatolta a mester előadásán készített jegyzeteit, lelkesedésének bizonyítékaként. Némi habozás után Davy felvette asszisztensként a 21 éves fiatalembert, és hamarosan magával vitte egy európai körútra, amelynek során nemzedékének legnagyobb tudósait látogatta meg.

Faraday bemutatja néhány felfedezését egy gyermekeknek tartott karácsonyi előadáson a Királyi Intézetben, 1856-ban

Faraday zseniális kísérletező tudósnek bizonyult, némely tudománytörténész szerint a legnagyobbnak az egész világon. „Megszimatolja az igazságot” — így fogalmazta meg egy szaktekintély, és ha már egyszer megszimatolta, ragyogó kísérleteket talált ki elméletei igazságának ellenőrzésére. Első fontosabb felfedezéseit a kémiában tette. 1820-ban elkülönített két új karbon-kloridot és egy szénből, jódból és hidrogénből álló vegyületet. 1823-ban cseppfolyósította a klórt. Ezzel egyidejűleg az elektromossággal is kísérletezett. Oersted 1820-as felfedezése tovább lelkesítette, és rövidesen megfogalmazta az elektromágnesességen alapuló forgómozgás elvét.

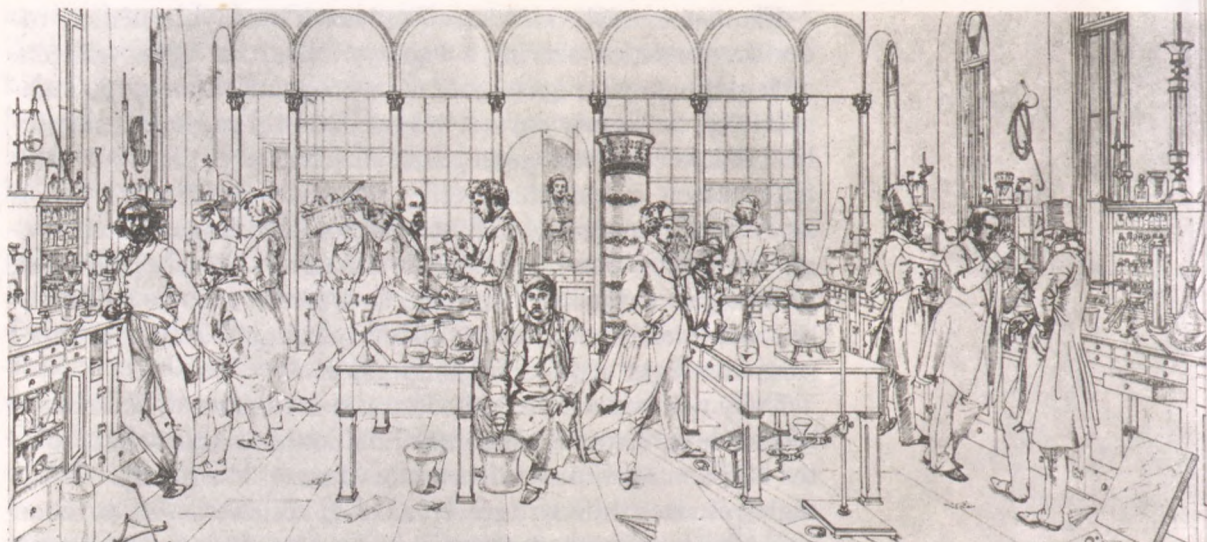
Davy nehezen viselte el beosztottja zsenialitását, és abban a hitben, hogy Faraday magáénak tulajdonítja a klórral kapcsolatos közös munkájukat, ellenezte beválasztását a Királyi Társaságba, és sikerült is azt egészen 1824-ig késleltetnie. Ez azonban nem hátráltatta különösebben Faraday pályafutását. 1825-ben a Királyi Társaság laboratóriumainak vezetője lett. Elmélyült kísérletező munkája közben rendszeresen tartott igen népszerű előadásokat felnőtteknek és gyermekeknek. Termékeny kutatómunkájának második korszaka 1831-ben kezdődött. Tíz napi folyamatos kísérletezés eredményeként föltárta az elektromágneses indukció elvét. Megépítette az első dinamót, majd az elektrosztatika területén kidolgozta erővonal-elméletét.

Intenzív kutatómunkája következtében idegösszeomlást kapott, és csak hosszas svájci pihenés után folytathatta tevékenységét. Élete későbbi éveiben az elektromosság és a fény kapcsolatára összpontosította figyelmét, és továbbfejlesztette erőterés erővonal-elméletét. 1833-tól a Királyi Társaság professzora, és amikor 1858-ban visszavonult, a kormány házat adományozott neki Hampton Courtban, ahol élete utolsó éveit töltötte. Felfedezései nemzetközi szinten is híressé, ragyogó előadásai pedig kedvelt közéleti egyéniséggé tették. Egyébként igen visszahúzódó embernek ismerték, leginkább munkája és családja érdekelte. Természettudós kortársaival ellentétben mélységesen vallásos volt, és gyermekkorától fogva egy szandemanitáknak nevezett titokzatos keresztény csoporthoz tartozott.

Liebig (1803—1873)

Justus von Liebig Darmstadtban született, egy vegyszer-nagykereskedő fiaként. Olyan tehetségesnek bizonyult, hogy már 19 éves korában doktorátusi címet szerzett. Aztán Párizsba utazott, hogy a leghíresebb francia természettudós, Gay-Lussac magánlaboratóriumában dolgozhasson. Tekintélye gyorsan nőtt, és 1826-ban, mindössze 23 évesen, a giesseni egyetem kémiaprofesszorává nevezték ki. Itt laboratóriumot alapított, mely nem csupán fontos kutatási központtá vált, hanem fiatal kutatókat is eredményesen képzett. Liebig sikeres oktatói tevékenysége laboratóriumát világhírűvé tette, és Európa legjobb diákjait vonzotta. A gyakorlati oktatásba azonban belefáradt és

miután a müncheni egyetemre került, már csak előadásokat tartott és írt.

Az 1820—1830-as években saját és tanítványai erőfeszítéseit a szerves vegyületek elemzésére összpontosította. Eredményeik igen gyümölcsözőek lettek. Jó barátjával, Wöhlerrel együttműködve felfedezte a „benzolgyököt”, és nagymértékben hozzájárult a gyökök és halogének kémiájának megértéséhez. Élete delén érdeklődése az erjedés és a mezőgazdasági kémia felé fordult. Mindig is öntelt, provokatív ember volt, s ahogy öregeedett, gyakran elégtelen számú bizonyítékból vont le következtetéseket. Ennek eredményeképpen nagy vitákba keveredett más tudósokkal, és éppoly gyakran tévedett, mint amilyen gyakran volt igaza. Az erjedésről folytatott híres vitájukban Pasteurrel szemben ő maradt a vesztes fél. Tévedései ellenére hatása Németországban és egész Európában óriási volt. 1845-ben bárói rangot kapott; a kormány és az ipar képviselői rendszeresen kikérték tanácsát. Nemzedéke legnagyobb kémikusa és kora felfedezéseinek hatásos népszerűsítője volt.

*Liebig híres
kutatólaboratóriuma
Giessenben*

Pasteur (1822—1895)

Louis Pasteur burgundiai tímár fia volt. Az arbois-i iskolában olyan kiválóan tanult, hogy 16 éves korában Párizsba küldték. Gyenge egészsége és honvágya visszavitte Burgundiába, és ott folytatta tanulmányait. Tanárait nagy hatást tett matematika-tudása, de kémiai ismeretei csupán „közepesnek” minősítették. Csak akkor kezdett érdeklődni a kémia iránt, mikor 1843-ban visszatért Párizsba, ahol laboratóriumi asszisztensként dolgozott. 1847-ben elnyerte a doktori címet. A következő évben elvégezte azt a kísérletet, amely nemzetközi hírnevet szerzett számára. Már előzőleg érdeklődött a kristálytan iránt, és miközben egy optikailag inaktív savat tanulmányozott, kiderítette, hogy annak kétféle kristályszerkezete van, különböző fénytöréssel. Arra következtetett — helyesen —, hogy e különbség az eltérő molekulaszervezet jele.

Következő termékeny időszaka akkor következett, amikor a lille-i egyetem új természettudományi karának vezetője lett. Itt kezdte meg az erjedéssel kapcsolatos kutatómunkáját. E munka közben dolgozta ki a tej tisztítási folyamatát, melyet ma „pasztörizálás” néven ismerünk. 1865-ben egykori tanára, Dumas rábeszélte, hogy vegyen részt a kormány által fölállított kutatócsoport munkájában. Feladatuk a francia selyempárt veszélyeztető selyemhernyó-betegség tanulmányozása volt. Három év leforgása alatt sikerült izolálnia a betegséget okozó bacillusokat (csírákat) és sikeres módszert dolgozott ki a járvány megelőzésére.

Ezután agyvérzést kapott, félig béna maradt, de tovább dolgozott. Legfontosabb felfedezései valójában még csak ezután következtek. Az 1870-es években megfékezte a lépfenejárványt, az 1880-as években pedig a baromfikolerát, mely az idő tájt tombolt a francia farmokon. Végül figyelme az emberek és állatok egyik legrettegettebb betegsége, a veszettség felé fordult. A baromfikolera megelőzésére sikeres oltási módszert dolgozott ki. Kutyákon végzett kísérletei során védőoltásra al-

Pasteur ellenőrzi Joseph Meister oltását

kalmas vírustenyészetet állított elő. 1885. július 6-án a kilencéves Joseph Meistert megharapta egy veszett kutya, és a kisfiú anyja arra kérte Pasteurt, oltsa be a gyermeket, abban a reményben, hogy megmenthetik az életét. „Mivel a gyermek halála elkerülhetetlennek látszott — írta később Pasteur —, arra az elhatározásra jutottam, hogy nem kis aggodalmam ellenére, kipróbálom Joseph Meisteren azt a módszert, amely eddig kutyákon alkalmazva kivétel nélkül sikeresnek bizonyult.” A kezelést siker koronázta. 1885 októberében Pasteur azt írhatta naplójába: „három hónappal és három héttel balesete után a fiú visszanyerte egészségét.”

Az elkövetkező évek során valósággal ömlött a pénz a veszettséggel kapcsolatos további kísérletek finanszírozására. Ez lehetővé tette számára, hogy megalapítsa a Pasteur Intézetet, amelyet 1895-ben bekövetkezett haláláig ő vezetett. Bár kevesen tettek nála többet az emberiség érdekében, zsenialitása által elnyert hírneve teljességgel hidegen hagyta. Munkával telt egész élete. Halálos ágyán is egyetlen dolog érdekelt: tanítványai kutatásai. „Hol tart vele? Mivel foglalkozik?” — kérdezte őket. Utolsó lejegyzett szavai ezek voltak: „dolgozni kell”.

A századvég

1870-ben úgy látszott, kialakul a természettudományok egysége. Az 1862-ben a James Clerk Maxwell által összegzett kinetikus gázelmélet: miszerint „a gázok kicsiny, körülöttünk röpködő részecskék”, szintén az anyagok atomi alapja mellett szóló érv volt. A szerves és szervetlen kémiában, a termodinamikában, az elektromágnesesség terén, sőt a biológiában tett lépések azt jelezték, hogy — amiként Faraday vélte — a természeti jelenségek egységes elvekre vezethetők vissza. A legtöbb természettudós úgy gondolta, hogy a bennünket körülvevő világ, akár élő, akár élettelen, kémiai alkotóelemekből tevődik össze. Azt tételezték föl, hogy ezek az elemek örökké létező és elpusztíthatatlan atomokból állnak. Az energiát mint atomok mozgását lehetett megmagyarázni, állandó és mérhető törvényeknek megfelelően. A világmindenséget így hatalmas gépezetnek tekintették, melynek lényegi szerkezetét már ismerték. A természettudós jövőbeni feladata, hogy megtalálja a hiányzó láncszemeket, még több kémiai elemet fedezzen fel, még több termodinamikai törvényt fogalmazzon meg, és az, hogy alapvetően átgondolja az anyag vagy az energia lényegét. Úgy látszott, az elkövetkező húsz év tudományos kutatásai egészen 1890-ig megerősítik ezt a nézetet. További elemeket fedeztek föl, mint azt előre megjövendölték, és kiderült, hogy a termodinamika törvényei a gáznyomásra is érvényesek.

Nem meglepő tehát, hogy a természettudósok önbizalma mind nagyobb lett, a nagyközönség pedig határtalan bizalommal fordult feléjük. A természettudományok iránti közérdeklődés igen megnőtt e században. Sok természettudós — a leghire-

sebb köztük Faraday és Liebig — fáradságot nem kímélve magyarázták a legfrissebb tudományos fejleményeket, úgy, hogy laikusok is megértették. 1865-ben egy amerikai párizsi naplójában megjegyezte, hogy „Franciaország minden nagyobb városában, de még a kisebb falvakban is, a tudományban vagy irodalomban nagy eredményt felmutató emberek komoly segítséget nyújtanak a társadalmi fejlődésben a tudomány terjesztése által”. Az egész kontinensen rohamos fejlődésnek indult a tudományos és műszaki oktatás, és — főként 1870 után — megkezdődött az iparban alkalmazott tudományos felfedezéseknek emberi célokra történő széles körű hasznosítása.

A tudomány hatalmába vetett bizalommal együtt járt a tudósok fontosságának újfajta értékelése. Közvetlenül 1900 előtt a brit A. J. Balfour, a tehetséges filozófus és miniszter megjegyezte, hogy „a tudósok azok az emberek, akik megváltoztatják a világot, de nem tudnak róla. A politikusok olyanok csak, mint a kerekek hordozta karosszéria — a tudósok a hajtómotor ebben a kocsiiban”. A század végén kevés európai kételkedett abban, hogy a tudomány előretörése kedvező jelenség, és hogy a tudománynak köszönhetően az emberek magasabb életszínvonalat értek el, sőt bizonyára még magasabbra juthatnak. Az elmúlt száz év világosan bizonyította a tudomány erejét és hatalmát, azt, hogy mennyit tehet az emberi élet jobbá tétele érdekében. Kétségeit, bizonytalanságait és romboló hatalmát alig-alig sejtették.

15. A vallást érő kihívások

A vallás a 19. században igen ellentmondásos szerepet játszott. Az egyik nézőpont szerint, melyet sok kortárs pap és lelkész vallott magáénak, az évszázadot óriási vallási fellendülés jellemezte. Európa csaknem minden vallásfelekezete, főleg a katolikusok Franciaországban és az anglikánok Angliában teljességében megreformálták egyházukat a 18. századi romlottság és hanyatlás után. A rendszeres templomba járást és a keresztény elvek nyilvános támogatását a tisztesség jeleként értékelték az egész évszázadban. A hittérítő tevékenységet, mely a keresztény evangéliumot terjesztette a pogányok között, olyan mértékben folytatták, mint annak előtte még soha. Más szempontból azonban a 19. század a bizonytalanság és a kudarc korszaka volt. A 18. század végére sok keresztény egyházat meg kellett volna reformálni, mégis ők uralták az európaiak jelentős többségének szívét és gondolkodásmódját. Európa keresztény kontinens volt, és ezen az elmúlt ezer év sem változtatott. Az uralkodó egyházak — a római katolikus délen, a protestáns északon és az ortodox keleten — gazdagok és befolyásosak voltak. Az egyes egyházak saját területükön az állam oltalmát élvezték, és általában egyedül ők gondoskodtak az oktatásról. Vidéken gyakran a falusi lelkész volt a közösség egyetlen művelt tagja. A Biblia a kontinens legkelendőbb olvasmányának számított, és egy plébános értelmezése szerint a jó és rossz viselkedést illetően a legfőbb mércének az európaiak számára. Egy maroknyi francia és brit értelmiségi kinevette a kereszténységet, de ők a kis számú, népszerűtlen kisebbséget alkották. Skóciában a tömeg feltépte David Hume, a tiszteletreméltó filozófus sírját 1776-ban bekövetkezett halála után, mert azt bizonygatta, hogy nevetséges dolog a Bibliában leírt csodákban hinni.

A 19. század végére más lett a helyzet. Európa még mindig keresztény földrésznek látszott, de a kereszténységnek a tanult emberek gondolkodásmódja és érzelmei feletti hatalma gyöngült — miközben egyre nőtt a tanult emberek száma. 1886 karácsonyán az itáliai Cremona püspöke írt a pápának, hogy „az értelmiségi fiatalság, amely egy nap a társadalom talpköve lesz, egyre inkább függetleníti magát az egyháztól”. Ugyanebben az időben a tudós T. H. Huxley, akit a vallás elszánt ellenfeleként, de nem az elhamarkodott jóslatok embereként ismertek, azt írta: „szerintem kétségtelen, hogy ez a kereszténység bukásra ítéltetett.” 1789 és 1914 közt a keresztény vallás Európában komoly csapásokat szenvedett el, melyeket azóta sem hevert ki teljesen.

A csapások három irányból sújtották. Először is az európai államok csökkenő hajlandóságot mutattak valamely egyház védelmére. Ehelyett inkább a különböző, egymással vitatkozó keresztény és nem keresztény csoportok bíráivá váltak, főként az oktatás tekintetében. E fejlődés leginkább Nyugat-Európát jellemezte. Másodsor, a történelmi és tudományos gondolkodás előrehaladása kérdéssé tette a keresztény hit néhány sarkalatos pontjának igazságát. Harmadsor, a városiasodás új központokat alakított ki, melyekhez az egyházak szervezete (mivel eredetileg a vidék szükségleteinek kielégítésére alakult) nem mindig tudott alkalmazkodni.

Egyház és állam

Amint a 2. fejezetből is látszik, a francia forradalom során komoly viszályok bontakoztak ki egyház és állam között, és 1815-re a legtöbb katolikus vezető elítélt mindent, amit a forradalom támogatott, és az abszolút monarchiák pártját fogta a liberális forradalmárok ellenében. Franciaországban a Bourbon-királyok, XVIII. Lajos és X. Károly mindent megtettek, hogy helyreállítsák a katolikus egyház korábbi hatalmát (vagyis az 1789 előtti állapotot), melyet saját tekintélyük fontos bástyájának tekintettek. Következésképpen a legtöbb francia, aki liberális és köztársaságpárti volt, többnyire antiklerikális lett. Ezért a sikeres 1830-as liberális forradalom a katolikus egyház hatalmának korlátozásához vezetett. Louis Bonaparténak, köztársasági elnöksége idején (1848—1851) és császárságának első éveiben (1852-1860) szüksége volt a katolikus egyház támogatására, így az egyház némileg visszaszerezte befolyását, különösen az oktatás terén. A második császárság utolsó időszakában az (1863—1870) és az 1870—1880-as években az inga az ellenkező irányba lendült. Az 1880-as évek köztársasági kormányainak egyik fő vonása erőteljes antiklerikalizmusuk volt, és a katolikus oktatási intézmények sok megpróbáltatáson estek át, különösen Ferry miniszterelnöksége alatt. Az 1890-es években a katolikus egyház igencsak belekeveredett a Dreyfus-ügybe, kiállva Dreyfus ellen, akit a liberálisok és köztársaságpártiak támogattak. Miután Dreyfus ártatlansága végképp bebizonyosodott, az egyház kínos helyzetbe került, a köztársasági kormány pedig megragadta az alkalmat újabb antiklerikális törvények bevezetésére. A katolikus rendeket és iskolákat az állam szigorúan ellenőrizte, 1905-ben pedig elvesztette érvényességét az a konkordátum, amelyet I. Napóleon írt alá a pápával még 1804-ben. A katolikus egyház a törvény értelmében csupán egyike lett a sokféle keresztény egyháznak Franciaországban, noha a gyakorlatban befolyása sokkal nagyobb maradt, mint bármely más egyházé.

Más katolikus többségű országok hasonló harcok színterévé váltak. Belgiumban az 1830-as hollandellenes liberális forradalmat a népesség minden rétege támogatta, és a forradalom utáni első kormányban liberálisok és katolikusok egyaránt részt vet-

tek. Oktatási ügyekben azonban rövidesen kiéleződtek az ellentétek. A katolikusok újjáélesztették a louvaini egyetemet, amire 1834-ben a liberálisok a brüsszeli egyetem megalapításával válaszoltak. Végül az ellentétek annyira elmélyültek, hogy — a vallási megosztottságot gyűlölő Lipót király erőfeszítései ellenére — egy külön katolikus párt alakult meg 1847-ben. Az ugyanazon évben tartott választáson a liberálisok győztek, és 1884-ig hatalmon is maradtak. Ők általában antiklerikális politikát követtek, különösen oktatási ügyekben. 1884-ben viszont a katolikus párt győzött és húsz éven át kormányozta Belgiumot. Azonnal visszaállította a vallásoktatást az állami iskolákban, és 1895-től ragaszkodott ahhoz, hogy kizárólag a római katolikus hittételeket tanítsák.

A legkiélezettebb és a legsúlyosabb következményekkel járó viszály egyház és állam között Itáliában robbant ki. A 19. század első felében a katolikus vezetők általában készek voltak együttműködni Metternichkel és az itáliai államok vezetőivel, a forradalom elkerülése érdekében. 1846 és 1848 között azonban IX. Pius, az egyesült Itália eszméjétől elragadtatva, kacérkodni kezdett azzal a gondolattal, hogy az itáliai szövetségi állam feje legyen, és így ideiglenesen a liberális forradalmárok oldalára állt. 1848-as tapasztalatai hatására azonban gyökeresen megváltoztatta nézeteit. Rossit, a pápai állam általa kinevezett miniszterelnökét egy szélsőséges forradalmár meggyilkolta, mire IX. Pius elmenekült Rómából, megtagadva a forradalmárokat és ügyüket. Hosszú élete hátralévő részében (1878-ban halt meg) 1859—1860-as sikereik ellenére sem volt hajlandó együttműködni az olasz liberálisokkal. Megpróbálta megakadályozni, hogy Viktor Emánuel katonái 1860-ban belépjenek a Pápai Államba, és a pápai sereg castelfidardói veresége után a franciákat hívta Róma védelmére. Amikor az osztrákok 1866-ban átadták Velencét Itáliának, Róma maradt az egyetlen város, amely nem tartozott az egyesített országhoz. Pius pápa mindenáron arra törekedett, hogy ez így is maradjon. Francia serege 1867-ben legyőzte Garibaldit, és az olasz kormány csak azután támadta meg Rómát, miután 1870-ben a franciákat visszahívták a poroszok elleni harcra. Pius pápa azonban még mindig nem adta be a derekát. Elrendelte, hogy a csapatok tovább harcoljanak, és a város csak súlyos utcai harcok után esett el. Ekkor sem volt hajlandó tárgyalni az olasz kormánnyal, amely mindennek ellenére biztosította számára a Vatikán feletti teljes hatalmat, saját postaszolgálattal és állami kegydíjjal. Pius pápa azonban a „Vatikán foglyának” nyilvánította magát, nem tudván beletörődni abba, hogy Róma és a Pápai Állam örökre elveszett. Inkább megtiltotta az olasz katolikusoknak, hogy együttműködjenek az olasz kormánnyal. Utódja, XIII. Leó (1878—1903) folytatta politikáját. Sok katolikus követte a pápai utasításokat. Tömegesen tartózkodtak az általános választásokon való részvételtől, és néhány igazán tehetséges olasz nem vállalt állást az új államban, mert lelkiismerete megakadályozta ebben. Nem meg-

lepő, hogy az olasz kormányok 1861 után antiklerikális politikát folytattak. 1866-ban sok rendházat és a paptanár-képzésben részt vevő szemináriumot oszlattak fel. Csupán 1905 után tettek némi engedményt. Abban az évben X. Pius pápa felhatalmazta a püspököket, döntsék el: részt vehetnek-e híveik a helyi politikában, és a katolikusok vonakodva bár, de egyre inkább együttműködtek a liberálisokkal a szocialisták ellen.

Németországban az egyház és az állam közötti harc hevesen, de gyorsan zajlott le. Nem sokkal az egyesítés után Bismarck arra a következtetésre jutott, hogy a németek túl nagy készséget mutatnak a nem német pápa útmutatásainak követésére. Ezért elindította az úgynevezett *Kulturkampf*ot (kulturharc). 1872-ben a jezsuitákat utasították ki Németországból, 1875-ben pedig az összes vallási rendet, a betegápolók kivételével Poroszországból. Bonyolult diplomáciai manőverezés után végül Bismarck kész volt egyezséget kötni XIII. Leó pápával, de a *Kulturkampf* eredményeként a katolikus nevelés Németországban még szigorúbb állami ellenőrzés alá került.

Nagy-Britanniában az állam támogatását a protestáns felekezetek közül az anglikán egyház élvezte. Ez is veszített azonban tekintélyéből és befolyásából a század során. 1800-ban az anglikán volt a legnagyobb és a leghatalmasabb a brit szigetek különböző egyházai között, de széles körben bírálták passzivitása és fásultsága miatt. Sokkal elevebben és érezhetően sikeresebben közvetítették a keresztény vallást a munkásosztály felé azok a protestáns szekták — például a metodisták, presbiteriánusok vagy baptisták —, amelyek nem élvezték az állam támogatását, és melyeket gyakran nonkonformistaként emlegettek. Az 1820—1830-as években megerősödött az anglikán egyház megreformálása iránti igény. A *Fekete könyv*, amely az egyház bűneit sorolta fel, nagy példányszámban jelent meg. Folytatása, a *Különleges fekete könyv* hasonló sikert ért el. „Mást se hallani — írta egy aggódó és konzervatív kortárs pap —, mint elégedetlenséget az egyházzal, annak túlkapásaival, romlottságával, hibáival szemben. Valójában nincs az egyház szent épületének egyetlen köve sem, melyet ne vizsgálnának meg, és ásnának alá tolaikodó és tudatlan kíváncsisággal.” Az anglikánok kiváltságos helyzete 1829-ben meggyengült, miután a kormány hatályon kívül helyezte azt a törvényt, amely megtiltotta, hogy a nem anglikánok (mint pl. a katolikusok és nonkonformisták) köztisztviselői állást töltsenek be. Az 1830-as években a főként katolikus Írországból az anglikán egyház hatalma csökkent. 1836 és 1841 között az egyház teljes szervezetét felülvizsgálták és átszervezték az újonnan kinevezett egyházfők. 1833 és 1870 között a kormány pénzt bocsátott az egyházi iskolák rendelkezésére, hogy ezzel is javítsa az oktatás országos színvonalát, de mivel sok helyütt az egyházi iskolák nem épültek fel elég gyorsan, az 1870-es oktatási törvény az egyházi ellenőrzéstől függetlenített állami iskolákat hívott életre. Noha a vallásoktatás kötelező volt, az nem lehetett egyértelműen anglikán, katolikus vagy

nonkonformista. Olyan sikeresek lettek ezek az iskolák, hogy a régebbiek egyre kevésbé tudtak versenyezni velük. Bár további oktatási törvények is segítettek az egyházi iskolák fennmaradását, a század során az anglikán és általában a keresztény egyház befolyása csökkent a brit iskolákban. E tendencia érvényesült egyetemi szinten is. 1800-ban három angol egyetem — Oxford, Cambridge és Durham — még csupán anglikán hallgatókat vett föl. 1828-ban a londoni egyetem („a Gower utcai istentelen intézmény”) véget vetett az anglikán monopóliumnak. Bárki tanulhatott benne, akár istenhívő volt, akár nem. 1871-ben Oxfordot és Cambridge-t törvény kényszerítette az anglikánok javára történő diszkrimináció felszámolására.

Ily módon egyház és állam viszonya, az egyházi intézmények és a nemzeti kormányok kapcsolata gyakran igen problematikusá vált Közép- és Nyugat-Európában, és a 20. század kezdetére a keresztény egyházak politikai hatalma Európa e részein jelentősen csökkent. Ezzel ellentétben Kelet-Európában egyház és állam viszonya sokkal jobb maradt. A keleti egyházak politikai hatalma a 19. században tovább erősödött. Ennek legfőbb oka Ausztria Habsburg-uralkodóinak és Oroszország Romanov-cárjainak azon meggyőződésében keresendő, hogy az állam támogatását élvező erős egyház szükséges az állam és az uralkodó dinasztia megvédéséhez a forradalom és rendbontás ellenében. Az 1848-as forradalmak hatására Ferenc József 1855-ben konkordátumot írt alá a katolikus egyházzal, amely a pápának szélesebb jogkört adott az osztrák katolikusok ügyeinek intézésében, a katolikus püspököknek pedig több beleszólást az oktatásba. Oroszországban az ortodox egyház csaknem a kormányzat közvetlen része lett. 1880 és 1905 között, amikor Pobedonoszcev volt a Szent Szinódus prokurátora, az egyházat a politikai és társadalmi nyugtalanság összes formája elleni küzdelemben felhasználták. Ezt állandó propaganda-hadjárat kísérte, amely arra hívta föl a figyelmet, hogy milyen veszélyes bármilyen reform, és milyen fontos a cár iránti teljes engedelmesség. Ez a szoros együttműködés a cári állammal azt jelentette, hogy az orosz egyháznak igen rossz pozícióból kellett átvészelnie az 1917-es forradalom viharait.

Kereszténység, tudomány és történelem

Amikor az egyházi emberek megpróbálták szembenézni az egyház és az állam problémájával, rá kellett jönniük, hogy azon tételeket, melyeket addig keresztény hitük alapjainak tartottak, a tudósok és történészek kétségbe vonják. Az előző évszázadban nem mutatkozott nyílt konfliktus a tudomány és kereszténység között. Descartes, a francia matematikus és Newton, az angol fizikus — 17. századi tudósok, akiknek a 18. század sokat köszönhetett — mélységesen vallásosak voltak. Newton ugyanannyit foglalkozott a hittudománnyal, mint a természettudománnyal. Úgy érezte, tudományos fölfedezései csupán Isten

dicsőséget szolgálják, mivel egy rendkívüli méretű világmin-
denségről tanúskodnak, amely olyan hozzáértéssel és olyan har-
monikusan készült, hogy a Teremtőnek, amint a Biblia mondja,
jóindulatúnak és mindenhatónak kell lennie. A Biblia szó sze-
rinti igazságát egy percig sem vonták kétségbe. Ezzel ellentét-
ben a 19. század geológiai és biológiai felfedezései a tudományt
kifejezetten a vallás ellen fordították. A geológusok, akik a föld
életkorát vizsgálták, feltárva a rétegeket és a kőületeket, és a
biológusok, akik az állatok és növények fajait osztályozták,
ugyanazt a kérdést tették fel önmaguknak: az élő szervezetek,
beleértve az embert, mikor és hogyan jutottak el mostani állapo-
tukba és milyen okból. A svéd természettudós, Linné munkájá-
ra építve Angliában Erasmus Darwin 1794-ben, Franciaország-
ban pedig Lamarck 1802-ben felvetette, hogy az állatfajok eset-
leg közös őstől származnak, és jelen formájukat igen hosszú
fejlődés során érték el. Magyarázatuk az evolúció folyamatára
éppúgy bizonyíték híján volt, mint ahogy eszméik kevés hívet
nyertek meg. 1830 és 1833 között azonban Sir Charles Lyell,
Anglia vezető geológusa megjelentette a *Földtani alapismeretek*
című művét. E kiterjedt kutatómunkán alapuló könyv a kőü-
letmaradványok vizsgálata alapján bebizonyította, hogy a föld
legalább 1 milliárd éves. Ezáltal értelmetlenné vált a kereszté-
nyek által vallott tétel, amely Ussher érsek számításai alapján,
az Ótestamentum adataira támaszkodva a világ teremtését Kr.
e. 4004-re helyezte. Kérdéssé vált az egész teremtéstörténet
is, ahogyan az a Teremtés Könyvében le van írva. Maga Lyell
tiszteletreméltó ember volt, és nem kívánva ellenségeskedést
szítani, inkább igyekezett elvonni a figyelmet elméletének vitát
kiváltó részeiről. Támadta azokat a biológusokat, akik La-
marckhoz hasonlóan a kőületekből nyert bizonyítékokat arra
használták föl, hogy kétségbe vonjanak egy másik, szintén a
Teremtés Könyvére alapozott hitet, nevezetesen azt, hogy min-
den állatot olyannak teremtett Isten, mint amilyen ma is, és
hogy valójában nem is volt evolúciós folyamat. Néhány kereszté-
ny, aki alaposabban olvasta Lyell könyvét, és felismerte érvei-
nek erejét, válaszképpen kidolgozott egy elméletet, mely szerint
Isten félrevezető növényi és állati maradványokat helyezett el a
kőzetekben, hogy még inkább próbára tegye az ember hitét!

Az 1840-es évek vitái után végül kitört a vihar, amikor Char-
les Darwin, Erasmus Darwin unokája, 1859-ben megjelentette
A fajok eredete című könyvét. Ebben a munkában, amely Marx
és Engels Kommunista Kiáltványával vetekedhet a 19. század
legnagyobb hatást kiváltó kiadványának címéért, Darwin kifej-
tette az evolúció elméletét (lásd a 14. fejezetet). A keresztények-
nek Darwin elmélete ellenszenves volt, mégpedig a következő
három okból. Először is, azt hangsúlyozta, hogy az evolúció
több millió év alatt zajlott le, és hogy az állatfajokat nem jelenle-
gi alakjukban alkották meg, s ezzel burkoltan célzott arra is,
hogy a Teremtés Könyve, benne Ádám és Éva olyannyira ked-
velt történetével nem lehet szó szerint igaz. Másodsor, mivel

a természet világát úgy festette le, mint a túlélésért vívott ádáz harcot, melyben az erősebb elpusztítja a kevésbé életképeset, s e megközelítés ellentmondott Newton harmonikus világképességének, amelyben az univerzum a bölcs és jóindulatú teremtő mesterműve. Harmadszor pedig az embert inkább az emberszabású majom, mint az angyalok leszármazottjaként tüntette föl. *A fajok eredete* és folytatása, *Az ember származása*, azonnali felzúdulást okozott Nagy-Britanniában, és gyorsan lefordították több nyelvre is. Érvei a tudományos világ nagy részét meggyőzték, és eszméit lelkesen terjesztették a laikusok körében is olyan tehetséges népszerűsítők, mint T. H. Huxley Nagy-Britanniában és Ernst Haeckel Németországban. A tudomány és vallás közti viszály nyílttá és szenvedélyessé vált. Haeckel élete vége felé írta, 1899-ben:

A végéhez közeledő század legjellegzetesebb vonása a tudomány és a kereszténység ellentétének növekvő heve. Ez egyaránt természetes és elkerülhetetlen. Amilyen ütemben a modern tudomány győzedelmes haladása elavulttá teszi a megelőző korok tudományos eredményeit, úgy bizonyosodnak be azon misztikus nézeteknek alaptalansága, amelyek a józan ész az állítólagos kinyilatkoztatás igájába fogják, és a keresztény vallás ebbe a csoportba tartozik.

E véleményt mind több európai osztotta.

A 19. század keresztény tanait tovább bírálták a történészek. A század elején fokozott érdeklődés nyilvánult meg a történelem tanulmányozása iránt, és a tudományos megközelítés eredményeként a történészek szigorú vizsgálatnak vetették alá azon eredeti dokumentumokat, amelyekre a múlt eseményeinek leírását és magyarázatát alapozták. A legjobb történészek németek voltak, és a tübingeni egyetemen több történész olyan kritikai vizsgálatnak vetette alá a Bibliát is, mint más történelmi dokumentumot, kiderítendő, hogy mennyire tekinthető pontosnak, mennyi benne a túlzás, és mennyi az, ami pusztán a képzelet műve. Hamarosan fény derült arra, hogy az Ótestamentum nagy része legenda, némi igazsággal a képzelet nagytömegű játéka között. Az Újtestamentum egyes részei emellett következtelenek is bizonyultak, és tisztázódott, hogy évekkel, talán egy emberöltővel is a leírt eseményeknél később íródott. 1835—1836-ban D. F. Strauss, aki Tübingenben tanult egy ideig, megjelentette a *Jézus élete (Leben Jesu)* című művét, melyben Jézust olyan halandó emberként ábrázolja, akinek élete legendává vált, melyet az Újtestamentum olvasásakor a hívők közös képzelete töltött meg tartalommal. Olyan erőteljes volt Jézus egyénisége, érvelt Strauss, hogy tanítványai — „egy újonnan megalakult közösség, melynek tagjai az alapító váratlan és tragikus végzete miatt még inkább rajongva tisztelték” — úgy próbálták halálát jóvátenni, hogy életének egyébként történelmileg hiteles előadását számos csodával, köztük a feltámadással bővítették. 1863-ban a francia Renan egy másik életrajzot írt Jézusról, s ebben a kereszténység megalapítóját naiv ember-

ként ábrázolja, aki „egyáltalán nem ismerte a világon uralkodó állapotokat. . . a lenyűgöző képtelenség, mely példázatait jellemzi, amikor királyokat és más hatalmasságokat említ, azt bizonyítja, hogy csupán saját naivsága tükrében szemlélte az uralkodó réteg világát”. Strausst és Renant egyaránt lefordították angolra, és széles körökben olvasták. Műveik azt bizonyították a művelt európaiaknak, hogy lehetséges, sőt az értelmes ember számára elfogadható a Bibliát érdekes történelmi dokumentumok gyűjteményének tekinteni anélkül, hogy Isten Igéjeként értelmeznék, melynek minden részletét szó szerint igaznak kell venni.

Mint látni fogjuk, a biológia, geológia és történettudomány együttes támadásával szemben a keresztény vallási vezetők egy ideig tanácstalanok voltak. Emiatt rohamosan nőtt azoknak az európaiaknak a száma, akik többé nem vallották magukat kereszténynek. 1911-ben az Angol Szabadegyházak Évkönyve aggodalommal jegyezte meg: „az az igazság — és szembe kell néznünk rémisztő realitásával —, hogy a művelt középosztály, főként a fiatalok, elvesztik a kapcsolatot Isten Házával.”

Városiasodás

A harmadik kihívás, amellyel a 19. századi hívőknek szembe kellett nézniük, a városiasodás volt. Birmingham városában 1851-ben csak a lakosság 30 százaléka számára volt templomi hely. 1880-ban Berlinben, a több mint másfél milliós városban csupán 25 ezer hívő számára jutott hely a templomokban. Sok munkás az egyházakkal szemben, különösen a régebben alapítottakkal szemben közönyt vagy gyűlöletet érzett. Egy angol chartista írta az 1840-es években, hogy „valamiféle. . . megvetést éreztünk irántuk (a papság iránt), mivel annyira álszenteknek hittük őket. Így gondolkodtunk a vallásról általában is. Kevés igazi gyűlölködést lehetett viszont tapasztalni velük szemben a munkások közt, amennyire én láttam. Mindössze ámításnak tartottuk, amely nem érdemes arra, hogy értelmes ember foglalkozzék vele.” A marxista szocialisták szerint a vallás kábítószer volt — „a népek ópiuma” —, vagy ahogy Marx másutt leírta, „egy csapásokkal sújtott teremtmény sóhaja, egy szívtelen világ lelke”. Sok szocialista vélte úgy, hogy a hagyományos kereszténység mítosz, melyet az uralkodó burzsoázia arra használ föl, hogy elvonja a munkások figyelmét a jelenlegi körülményekről a nem létező Paradicsom víziójával. A 19. századi Európa legegységesebben szocialista forradalmában — a párizsi kommünben — a forradalmi vezetők ellenségként fogták el a papokat, és végül sokukat, köztük a párizsi érseket, kivégezték.

Az egyházak válasza

A keresztény vallási vezetők reakciója ezekre az alapvető kihívásokra kétféle formát öltött. Először elhatározták — ez a század háromnegyedéig tartott —, hogy mindenáron fenntartják ha-

gyománys hitüket és rítusaikat. A század utolsó negyedétől viszont rugalmasabbak lettek, inkább késznek mutatkoztak valóságos hitük újraértelmezésére, s ez igen bölcs dolog volt a rohamosan változó társadalomban, melyhez maguk is tartoztak.

Az európai államok készsége, hogy függetlenítsék magukat azon egyházaktól, melyeket korábban védelmeztek, megdöbentette az egyházakat. Amikor a brit kormány csökkentette az anglikán egyház hatalmát Írországbán, az oxfordi egyetem számos tehetséges ifjú lelkésze igen elítélő szavakkal illette ezért, és mozgalmat szervezett a reform és liberalizmus erői ellen, az anglikán egyház — az angol társadalom legfontosabb lelki támasza — korábbi méltóságának visszaállítására. „Célunk merőben konzervatív volt — írta William Palmer, az oxfordi mozgalom egyik tagja —, az, hogy megtartsuk azon dolgokat, melyekben hittünk és nevelkedtünk, nem pedig az, hogy újításokat vezessünk be dogmáinkba és tanításainkba.” Minél inkább tanulmányozták azonban a mozgalom tagjai az anglikán egyházat, annál mélyebbnek tűntek a római katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatai. Newman, a mozgalom vezetője, 1845-ben végül katolizált, akik pedig az anglikán egyház kebelében maradtak, több színt és ceremóniát vezettek be templomaikba. Ezek a lépések a legtöbb anglikánt borzadályal töltötték el, így az oxfordi mozgalom megosztotta és demoralizálta az anglikán egyházat éppen akkor, amikor annak az egység minden erejére szüksége lett volna.

Franciaországban a katolikus egyház hasonlóképpen konzervatív módon reagált a liberális kormányok reformjaira, és azok a katolikusok, akik hűségesek akartak maradni egyházukhoz, de közben rokonszenveztek a liberalizmus politikai eszméivel is, lehetetlen helyzetbe kerültek. 1830-ban Lamennais, bretagne-i apát és tehetséges író, újságot alapított, a *L'Avenir*t (A jövő), remélve, hogy ráveszi a katolikus egyházat, ne csak a konzervatív, hanem a liberális kormányokkal is együttműködjenek. A francia katolikus püspökök azonban eleve elutasították a *L'Avenir*t, így 1831-ben Lamennais Rómába látogatott, hogy elnyerje XVI. Gergely pápa támogatását. Nem járt sikerrel. 1832-ben a pápa kijelentette, hogy a lelkiismereti és sajtószabadság liberális elvei helytelenek. Lamennais megdöbönt. Végül kilépett az egyházból, és az 1848-as forradalom után a francia nemzetgyűlés liberális képviselője lett. 1851-ben, halálos ágyán visszautasította az egyházi szentségeket. Más tehetséges liberális katolikusok, mint a német tudós, Dollinger és az angol Lord Aston vagy a helyi püspökkel, vagy a pápasággal kerültek összeütközésbe; az utóbbi kifejezetten konzervatív irányvonalat követett IX. Pius 1878-ban bekövetkezett haláláig. Maga IX. Pius, az évek múlásával egyre konzervatívabb lett. 1864 decemberében kiadta *A tévelygések szillabusát*, a modern társadalom azon „bűneinek” listáját, melyeket egy jó katolikusként helyteleníteni kell. A tévelygések közt szerepelt a szocializmus, kommunizmus, racionalizmus, sajtószabadság és lelkiismereti szabadság. Szintén tévelygés volt azt hinni, hogy „a pápának meg kellene

békülnie és alkalmazkodnia kellene a fejlődéshez, a liberalizmushoz és a modern civilizációhoz”. A szillabust hitetlenkedve fogadta Európa nagy része. Mintha a pápa, ahogy a római brit ügyvivő mondta — „olyan hatalmas egyházi összeesküvés élére állt volna, amely a modern társadalmat irányító elvek ellen irányul”. 1870-ben Pius még inkább megmutatta, hogy nem hajlandó az idők szellemével egyezsége lépni: kihirdette, hogy a pápa, mikor a katolikus egyház fejeként hivatalosan beszél a hitről és az erkölcsről, „tévedhetetlen”. *A tévelygések szillabusa* és a pápa csalhatatlanságának kinyilatkoztatása megosztotta a katolikusokat, és csökkentette a katolicizmus vonzerejét a művelt európaiak számára.

A természettudományok és a történelem kihívását mindenütt rémülettel kevert gyűlölettel fogadták. Nagy-Britanniában Darwint és népszerűsítőjét, Huxleyt hevesen bírálták. 1860-ban a Brit Egyesület gyűlést tartott Oxfordban, hogy nyilvánosan megvitassák Darwin elméletét és annak jelentését a vallás számára. Huxley beszélt a darwinisták nevében, Wilberforce pedig, nemzedékének legékesszólóbb püspöke az egyház nevében. Nem mindennapos találkozó volt, tele izgalommal. Egy kiváló társasági hölgy elájult az izgalomtól. Fitzroy kapitány, hívő keresztény, akinek hajóján, a *Beagle*-n Darwin körülutazta a világot és elvégezte azokat a kutatásokat, melyekre az evolúcióelméletet építette, talpra ugrott a Bibliát lobogtatva, és azt kiabálta, hogy abban van az igazság, és hogy mennyire sajnálja, hogy tudtán kívül ilyen kígyót túrt meg hajója fedélzetén. A gyűlésről beszámoló *Macmillan's Magazine* leírja, hogy: „gyűlölködő pillantások szegeződtek azokra, akik Darwin oldalán álltak.” A vita során Wilberforce, aki nem volt tudós, és keveset értett Darwin felfedezéséből, olcsó gúnyolódásra szorítkozott, például megkérdezte Huxleyt, vajon nagyapja vagy nagyanyja révén származik-e a majomtól. A keresztények még sokáig képtelennek bizonyultak a darwinizmus érdemleges megvitatására. „Ostoba kontárkodás, hogy találgatásai és spekulációi mindelestül hamis szövevényét valószínűsítse” — így utasította el a *Quarterly Review* *A fajok eredetét*. Németországban Haeckelnek ugyanilyen reakcióval kellett szembenéznie.

A történészek sem jártak jobban. Franciaországban Renan elveszítette tanári állását. Angliában egy csoport fiatal anglikán tanár közös munkájukban, az 1860-ban megjelent *Tanulmányok és beszámolókban* felvetették, hogy az anglikánoknak történelmi szempontból is tanulmányozniuk kellene a Bibliát, akárcsak Németországban, és olyan történelmi dokumentumként kellene azt kezelniük, amely tudományos magyarázatot igényel. Ezzel magukra uszították a közvéleményt. Az írók közül kettőt egyházi törvényszék elé állítottak, az angol püspökök testületileg elítélték a könyvet, és 11 ezer pap és 137 ezer világi személy írt alá egy nyilatkozatot, mely szerint az egész Biblia „nem csupán magában foglalja, de megtestesíti Isten igéjét”. Az effajta, szinte hisztérikus reakciók nem használtak az egyházaknak.

A 19. század utolsó éveiben jelentős mértékben megváltozott a keresztény vezetők magatartása, és határozottan javult a keresztény egyházak, főként a katolicizmus helyzete. Ez részben XIII. Leó pápának volt köszönhető, aki 1878-ban követte Pius-t, és 1903-ig élt. A szocialista eszmék terjedése szintén hozzájárult ehhez, mert a liberálisokat rákényszerítette a katolikus konzervatívokkal való együttműködésre.

XIII. Leó zseniális diplomata volt: rájött, hogy elkerülhetetlen bizonyos kiegyezés a modern civilizációval, ha a katolicizmus egyáltalán fönn akar maradni. Bízatta a francia katolikusokat, hogy szövetkezzenek a Harmadik Köztársasággal; ügyesen tárgyalt Bismarckkal, hogy fejezze be a *Kulturampfot*; támogatta azokat a katolikus gondolkodókat, akik megpróbálták összehangba hozni a modern tudomány fölfedezéseit a hagyományos katolikus tanításokkal. Azt is javasolta, hogy a katolikus vallású dolgozók alkossanak saját szakszervezetet. Bizonyos tekintetben azonban éppoly konzervatív volt — ha nem is olyan nyíltan —, mint IX. Pius. Soha nem törődött bele, hogy Róma pápai irányítása végleg megszűnt, és nem volt hajlandó együttműködni az olasz kormánnyal. A *Tévelygések szillabusa* és a pápa csalhatatlanságának elve továbbra is érvényben maradt. Mikor Alfred Loisy, vezető francia katolikus tudós a Bibliát némileg a modern történelemkritika fényében próbálta tanítani, megfosztották professzori címétől, akárcsak Renant. Mikor otthagya a papi hivatást és megkezdte a katolicizmus újfajta, a történelmi fejlődés tényeivel számot vető igazolásának kidolgozását, kiközösítették.

A katolikus egyház légköre Leó pápasága alatt mégis annyira más lett, hogy érdemesnek tűnt új javaslatokat előterjeszteni, és 1890 és 1908 között az úgynevezett „modernista” mozgalom mindent megtett, a természettudományok és a történelem kihívásának megválaszolására. Leó azonban 1903-ban meghalt, és utóda, X. Pius a gondolatszabadságot az egyházon belül zavarónak ítélte. 1910-ben minden katolikus papnak esküt kellett tennie, hogy nincs köze a „modernista” eszmékhez, és ellenőrzésükre minden egyházmegyében bizottságokat neveztek ki. Egy kétségbeesett olasz nemesember így panaszkodott: „Leó pápa halála óta a római Kúria olyan reakciós magatartással fordul a világ felé, amely IX. Pius napjaira emlékeztet, amikor az Egyház háborúban állt mindennel és mindenkivel.”

A század vége felé az egyházak határozott lépéseket tettek a városiasodás következményeinek semlegesítésére. Angliában már 1848-ban keresztényszocialista mozgalmat alapított néhány anglikán pap — Ludlow, Maurice és Kingsley —, akiket igen nyugtalanított a chartizmus. Miután az anglikán egyházi vezetők sem támogatták őket, mert nem látták be, hogy a munkásosztály szociális gondjaival nekik kellene foglalkozniuk, a mozgalom 1854-re kimúlt. Hatásosabbnak bizonyult az 1877-ben alakult Szt. Máté Egylet és az 1889-ben létrehozott Keresztényszociális Unió. Mindkét csoport ragaszkodott ahhoz, hogy

a keresztények számára az emberi társadalom egyetlen aspektusa sem lehet közömbös, és hogy az anglikán egyháznak is tevékenyen be kell kapcsolódnia a társadalmi kérdések megoldásába. A 19. században azonban az anglikánok sosem nyerték el oly mértékben a munkások bizalmát, mint a nonkonformisták, különösen a metodisták.

Franciaországban gyorsan visszhangra talált Leó pápa azon javaslata, hogy a katolikusok alakítsanak saját szakszervezeteket. Noha a munkaadók fenntartották kétségeiket, az igen erős marxista C. G. T. pedig nyíltan ellenséges maradt, 1900-ra létrejöttek a katolikus szakszervezetek. Azon franciák közül, akik megpróbálták összhangba hozni a katolikus és a szocialista eszméket, a legkiemelkedőbb az író Péguy volt. Ő olyan csoporthoz tartozott, amely 1904-től rendszeresen ülésezett, hogy katolikus nézőpontból vitassa meg az ipari társadalom kérdéseit. „A Jézustól való félelem — írta egyszer — rémítő a gazdagok számára. Ő ugyanis csak a szegényeket és a nincsteleneket szereti.” Noha Péguy és társai bajba kerültek, amikor Pius pápa fellépett a túlzott modernizmus ellen, „katolikus szocializmusuk” sokat tett a francia városi katolicizmus megerősítése érdekében. Egy másik keresztényszocialista párt Ausztriában alakult ki, Karl Lueger vezetésével. Antiszemitizmusa azonban erősebb volt, mint akár kereszténysége, akár szocialista volta.

Bármilyen problémákkal is küzdöttek Európában a keresztény egyházak, tengerentúli eredményeik igen látványosak voltak. Ahová csak az európai kalandorok és kereskedők behatoltak, keresztény hittérítők követték — olykor meg is előzték — őket, hogy megtérítsék a pogány bennszülött lakosokat. A legelső hittérítő vállalkozásokat a 19. században többek között épp a britek kezdeményezték. Az 1792 és 1813 közötti időszak a hittérítő társaságok alapításának kora volt — a Baptista, a Londoni, az Egyházi és a Metodista Missziós Társaság, a Brit és Külföldi Biblia Társaság mind ezekben az években bukkantak föl. 1815 után a római katolikus hittérítők a jezsuiták vezetésével az egész világon megvetették lábukat. Noha Franciaország Európa legantiklerikálisabb országa volt, mégis több katolikus hittérítőt küldött és támogatott, mint az összes többi ország együttvéve. Az olyan személyiségek hatására, mint a skót Livingstone és a francia Lavigerie, a hittérítő tevékenység az idő múltával egyre erősödött. 1900-ra több mint 61 ezer keresztény hittérítő működött Afrikában, Ázsiában és Óceániában, ebből 41 ezer katolikus, 18 ezer protestáns, 7 ezer pedig ortodox. Több mint 41 ezer Európán kívüli vallotta magát kereszténynek, nagy részüket 1870 és 1900 között térítették meg. A hittérítés, amelyhez minden keresztény felekezet hozzájárult, megmutatta, mekkora életerőt sugárzott még mindig a keresztény vallás.

16. A művészetek és az iparosodás kora

A 19. század az európai művészet fejlődésének ellentmondásos időszaka. Egyik stílus, egyik kísérlet a másikat követte. Sokat vitatkoztak az egymással versengő stílusok értékeiről, és mélyenszántó vita bontakozott ki magának a művészetnek a természetéről. Ráadásul a művészeknek a társadalomhoz való viszonya igencsak megváltozott. A francia forradalom utáni években az olyan művészeket, mind David, a festő és olyan zeneszerzőket, mint Beethoven, a forradalmi eszmék lelkesítették és egy új, egyre jobbra váló társadalom szerves részének érezték magukat. Műveiket a közvélemény túlnyomórészt azonnal bemutatásuk után értékelte. Fél évszázaddal később azonban Sir Kenneth Clark szavaival élve, „akkora úr támadt az európai gondolkodásmódban, amekkorát a kereszténység kettéválása okozott a 16. században, sőt még annál is aggasztóbb. Egyrészt az ipari forradalom új középosztályt nevelt fel. Reményteljes és lendületes, de értékmerce nélküli. . . A szakadék másik oldalán voltak az érzékenyebb lelkek — költők, festők, regényírók. Gúnyolták, kispolgároknak és barbároknak nevezték a tiszteletreméltó középosztályt. . .” Viszonzásképpen műveik java része közneveltség tárgya lett. A legtöbb művész rémülettel reagált az ipari forradalomra. Mikor Robert Burns, a skót költő 1787-ben meglátogatta a híres Carron Vasműveket, e sorokat karcolta az ablaküvegbe.

Nem néztük munkátok' azért,
Hogy bölcsebbek legyünk,
De meg nem döbbenünk, mer' úgy
A Pokolra megyünk.

Mélységes nosztalgiát éreztek az iparosodás előtti múlt iránt, mint azt William Morris (1834—1896) a „Földi paradicsom” című versében kifejezte.

Feledd a füstborított hat megyét,
Feledd a gőzgép horkanó dühét,
Feledd, mint terjed London szenny s pora —
Nézd, hátszló szökell amott tova,
S előtted London: szép, kicsiny, fehér,
Zöld kertek, merre a Temze habja ér . . .*

* William Morris: A földi paradicsom előhangjából — Szenczi Miklós fordítása

A század végére sok művész elszigetelődött az őt körülvevő társadalomtól, és ellenségessé vált vele szemben.

Ha vállaljuk a túlzott leegyszerűsítés kockázatát, 1789 és 1914 között az európai művészet három szakaszát különböztethetjük meg; ekkor a zene, a festészet, a szobrászat és az építészet ugyanazon uralkodó irányzat hatása alá került. Az első vagy klasszikus szakasz 1789-ben zárult le. Fő jellemzője, hogy mélységesen tisztelte az ókori görögök és rómaiak eredményeit és az ész hatalmát. A művészek bizonyos — főként ókori eredetű — formák és szabályok szerint fejezték ki magukat. 1800 és 1830 között következett a romantikus stílus. A romantika az ésszel szemben inkább az érzelmet hangsúlyozta. „A művész számára saját érzései jelentik a törvényt” — írta a német romantikus festő, C. D. Friedrich (1774—1840). „A minták és szabályok — hangsúlyozta az angol irodalomkritikus, William Hazlitt (1778—1840) — elpusztítják a tehetséget és a művészetet.” A művész érzelmeinek hangsúlyozásával és az elfogadott szabályok elvetésével a romantikus korszak szükségszerűen igen egyéni és kísérletező jellegű volt. A 19. század vége felé új hangulat kezdett uralkodni. A hangsúly többé nem a művész érzelmeire esett, hanem arra, hogy a lehető legjobban fejezze ki a művészet különböző formáinak — festészet, szobrászat, zene vagy építészet — lényegi természetét. „A művészet — írta Oscar Wilde 1891-ben — sohasem fejez ki semmit, csupán önmagát.” Mikor az orosz zeneszerzőt, Sztravinszkijt az I. világháború előtt megkérdezték, mi a fő célja mint zeneszerzőnek, azt felelte: „Magát a zenét adom. A zene megszenvedti, ha nem maga a cél.” A harmadik szakaszt az építészetben az amerikai Sullivan képviselte az 1880—1890-es években, a német Behrens és Gropius 1900 és 1914 között, a festészetben Picasso és Braque kubista korszaka Párizsban 1906 és 1914 között, a zenében 1907 után Bartók Magyarországon, 1910 után Sztravinszkij Párizsban. Ezt az irányzatot gyakran „modernizmusként” emlegetik, mert az akkori művészetek legfontosabb áramlatait az 1880—1914-es évek újításai inspirálták.

Zene

1789-ben Joseph Haydn 57 éves volt. W. A. Mozart 33. A világ két legnagyobbak közül való zeneszerzője tehát pályája csúcsára ért. Munkásságukkal tökélyre vitték a zene klasszikus formáját. Szonátákat és szimfóniákat írtak, melyekben a ritmus- és harmóniavilágot a kor zenészei által minden nehézség nélkül elfogadott szabályok irányították. Ennek a klasszikus keretnek a használata lehetővé tette Haydn és Mozart számára, hogy igen egyéni és nagy érzelmi töltetű zenét hozzanak létre, különösen áll ez Mozarra.

Mozart 1791-ben halt meg, mindössze 35 éves korában, Haydn 1809-ben. A következő nemzedék kimagasló zeneszerzője, Ludwig van Beethoven (1770—1827). Németországban

született, Bonnban, a kölni választófejedelem zenészének fiaként. Apja, miután észrevette fia zongorista-tehetségét, azt hamarosan családi jövedelemforrássá fejlesztette. Mindössze hét-éves volt Beethoven, amikor nyilvánosan fellépett mint csodagyerek. Szerencséjére zenei nevelését Neefe, a kölni udvari orgonista és kitűnő tanár vette kézbe. Nem voltak kétségei tanítványának tehetségét illetően; Beethoven még csak 12 éves, amikor Neefe feljegyezte: „biztosan egy második Mozart lesz belőle”. Beethoven 17 éves korában találkozott Mozarttal Bécsben. Mozart egy darabig hallgatta játékát, aztán megadott egy hangot, és kérte, rögtönözzön valamit. Oly nagy hatást tett rá Beethoven teljesítménye, hogy átkiáltott néhány, a szomszédos szobában várakozó barátjának: „tartsák szemüket ezen a fickón, egy nap még olyan valamit ad a világnak, amiről lesz mit mondani.”

Beethoven zeneszerzőként és zongoristaként egyaránt tehetségesnek bizonyult, és a bécsi arisztokrácia egy része pénzt ajánlott föl, hogy folytathassa tanulmányait és zeneszerzőként is fejlődhessen. Mindazonáltal húsz-egynéhány éves korában elsősorban zongoristaként vált ismertté. Harmincéves korában azonban a legszörnyűbb tragédia történt vele, ami csak zenészszel történhet: hallása romlani kezdett, és arra kényszerült, hogy a komponálásra összpontosítson. Végül oly mértékben elvesztette hallását, hogy semmit sem hallott saját szerzeményeiből. Zeneszerzői lendülete azonban ennek ellenére sem csökkent. Utolsó szerzeményeit, különösen a vonósnégyeseket minden idők legmegkapóbb kompozíciói között tartják számon.

Beethoven betegsége előtt is nehéz természetű ember volt. Szesélyes, gyanakvó, rendkívül büszke; pártfogóival gyakran igen nyersen bánt. Sohasem nősült meg, és hajlamos volt arra, hogy koszban éljen, anélkül, hogy ezt észrevette volna. „Társaságban — írta róla egyik kortársa — ügyes ember benyomását kelti, olyanét, aki egy lakatlan szigeten nőtt föl, és máról holnapra bevezették a civilizált világba.” Süketsége előrehaladtával szeszélyessége és gyanakvása csak nőtt, viselkedése pedig kifejezetten bogaras lett.

A könnyedén komponáló Haydntól és Mozarttól eltérően Beethoven művei hosszas gondolkozás és vívódás után születtek meg. Kilencedik szimfóniáján például 1812-ben kezdett el gondolkodni, és csupán 1823-ban fejezte be. Mégis hatalmas életművet hagyott hátra — kilenc szimfónia, tizenhét vonósnégyes, harminckét zongoraszonáta, és sok más hangszeres- és kórusmű, köztük egy opera. Beethoven igazi szabad szellemű zeneszerző. A szabadság, egyenlőség és testvériség eszméi nagy hatást gyakoroltak alkotásaira. Legjobban úgy érthetjük meg a 19. század eleji liberális eszmék érzelmi erejét, ha elmegyünk a *Fidelio* előadására, amelyben a szabadság és az erény diadalmasodik a zsarnokság fölött. Az egyik jelenetben a zsarnok kormányzó által igazságtalanul rabságban tartott politikai foglyokat néhány pillanatra kiengedik a szabad levegőre. Amint elő-

jönnek, himnuszt zengenek a szabadsághoz: — „Ó boldogság látni a fényt, levegőt szívni, s újra élni. Börtönünk sír. Ó, szabadság, jöjj el újra hozzánk.” A kórust kísérő zene is különlegesen szép.

Akárcsak Haydn és Mozart, Beethoven is általában a szonátavagy a szimfónia műfajában komponált. Az ő skálája azonban szélesebb. Szimfóniai hosszabb lélegzetűek. Nagyobb és változatosabb összeállítású zenekart kívánnak, ahol először jelenik meg a kistrombita és a harsona. Új lendület fűti őket, és kevésbé rejtik el az érzelmeket. Ezért Beethoven, noha szigorúan a klasszikus hagyományoknak megfelelően komponált, úgy is tekinthetjük, mint a romantikus zene előfutárát.

Az első vitathatatlanul romantikus zeneszerző C. M. von Weber volt (1786—1826), akit Beethoven igen nagyra tartott, noha tizenhat évvel fiatalabb volt nála. Bécsben találkoztak, Weber operájának, az *Euryanthé*nek előadásán. Beethoven elnyűtt zöld házikabátban fogadta, és így üdvözölte: „Hát itt van, fiam; maga ördögien ügyes fickó! Az Isten áldja meg!” Weber kompozíciói lazább elrendezésűek, mint Beethovenéi. Ő a hangulatok és érzések közvetlenebb ábrázolására törekedett. Vonzotta az irodalom és a zene közötti kapcsolat, és legmaradandóbbak azon operái — az *Oberon* és *A bűvös vadász* —, melyekben a szonáta vagy szimfónia műfajánál nyíltabban ki tudta fejezni az emberi érzelmeket zenei eszközökkel.

A Weber halála utáni években a különböző zeneszerzők az irodalom és zene további kapcsolatait tárták fel. Egy költemény, regény vagy színdarab hatására komponáltak zenét, hogy kifejezze az egész történet vagy bizonyos epizódjainak hangulatát. Liszt Ferenc például (1811—1886) a középkori olasz költő, Dante *Isteni Színjáték*ának ihletésére komponált szimfóniát, egy kortárs francia költő, Lamartine pedig zongoramű megírására inspirálta. Ebben az irányban a legmesszebbre a francia Hector Berlioz (1803—1869) ment. Az angol szerzők — például Shakespeare, Sir Walter Scott és Byron — állandó ihletforrásai voltak. A német Goethe szintén. Némely zenéje tulajdonképpen történetet mond el. Ma egyik legnépszerűbb műve az 1830-ban komponált *Fantasztikus Szimfónia*. A Berlioz által írt Bevezetés szerint a szimfónia „oly módon fejlődik, ahogy a művész életében a különböző helyzetek zeneiek lehetnek”. Minden egyes helyzetben a művész különböző hangulatban közelít ahhoz a nőhöz, akibe halálisan szerelmes. A tétel örömittasan kezdődik és teljes irtózáttal végződik, amikor a művész rájön, hogy a nőben egyáltalán nem lehet megbízni. A szeretett hölgyet mind az öt tételben ugyanaz a téma jeleníti meg, ezt Berlioz *idée fixe*-ként (rögeszme) határozta meg. Minden egyes tétel a történet más és más hangulatát ábrázolja. Berlioz monumentalitásra törekedett. 155 tagú zenekarra írt *Rekviem*jében 16 üstdob, négyszeres számú rézfúvós és egy 700-800 tagú kórus szerepel. Micsoda változás a klasszikus hagyományok eleganciájához és visszafogottságához képest!

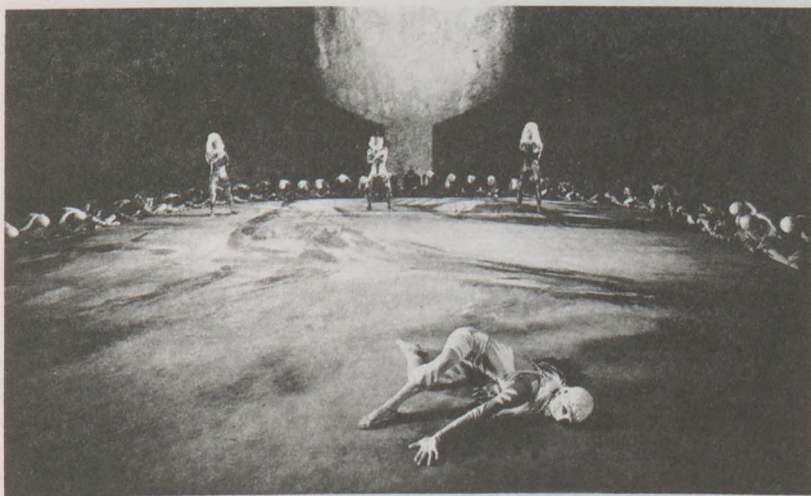

A zene romantikus időszakának kiemelkedő alakja Berlioz barátja, a német Richard Wagner (1813—1883) szász köztisztviselő fiaként született. Noha családjában kiemelkedő helyet foglalt el a zene, komolyzenei tanulmányait csak 17 éves korában kezdte. Életének fordulópontját az jelentette, mondta el később, amikor először hallotta Beethoven *Fidelio*jának előadását. Ez lánggra lobbantotta becsvágyát, és rövidesen operai karmesterként kereste kenyerét, közben pedig saját operákat komponált. Viharos életet élt. Operái először vegyes fogadtatásban részesültek, és mivel igen sokat költekezett, hitelezői állandóan gyötörték. Gyakran került politikailag nehéz helyzetbe. Mivel nyíltan rokonszenvezett az 1848-as forradalommal, 1849-től 1863-ig elűzték Németországból. 1864-től 1865-ig Münchenben élt, ahol a 18 éves bajor király, II. Lajos, aki csodálta zenéjét, otthont és járadékot biztosított neki. Ez azonban nem tartott sokáig; politikai ügyekbe avatkozott, felbőszítve ezzel a király öreg tanácsadóit, akik eltávolították őt Münchenből. Végül családjával egy kis bajor városban, Bayreuthban telepedett le, ahol utolsó éveit színházépítéssel töltötte, melyben operáit kívánta előadni. A jelentős anyagi nehézségek ellenére az építkezéssel elkészült, és a színház a mai napig a wagneri opera otthona. Wagner rendkívül dölyfösen, ötletszerűen és felelőtlenül járt el anyagi ügyekben. Zenei lángész, akinek operáit, vagy ahogy zeneszerzőjük szívesebben nevezte őket, zenedrámáit a 19. század kiemelkedő teljesítményei közt tartják számon.

Legtöbb operája történetét régi germán legendákból vette, és a szövegük is német nyelvű volt, noha addig a legtöbb operát olaszul írták. Librettóit saját maga írta, s így jobban összhangba tudta hozni a drámát és a zenét. Kifejlesztett egy technikát, amit *Leitmotiv*nak (vezérmotívumnak) nevezett el. Ahhoz hasonlóan, ahogy Berlioz beépítette *idée fixe*-ét a Fantasztikus Szimfónia minden egyes tételébe, Wagner jellegzetes zenei témákat alkalmazott az opera fő gondolatainak érzékeltetésére, és ezek változó formákban ismétlődtek a drámai kibontakozás folyamataiban. Hangszerelését kifinomultság és gazdagság jellemezte. Hasonlított Berliozhoz abban is, hogy nagyobb zenekarral dolgozott, sok rézfúvóssal, köztük tubával és harsonával. A hárfát és az ütőhangszereket szintén több helyen alkalmazta. Operái igen hosszúak, négy-öt óráig tartanak. A fel-felcsendülő dicsőhimnuszok a hősi német múltat magasztalják. Amikor Wagner nem komponált zenét, politikai pamfleteket írt. Erős antiszemita érzelmek fűtötték, és ahogy öregedett, a nacionalizmus és a demokráciaellenesség mind jobban hatalmába kerítette. Talán nem véletlen, hogy éppen ő volt Hitler kedvenc zeneszerzője.

A 19. század második felében a zeneszerzők annyiféle irányzattal próbálkoztak, hogy lehetetlenség egyetlen közös címkével ellátni őket. A nemzeti büszkeség sokukat hazájuk zenei múltjának felkutatására sarkallta, és az általuk felkutatott népzenei dallamok köré komponálták műveiket. Mások, mint Debussy és Ravel Franciaországban, egyértelműen Beethoven és Wagner

ellen fordultak és olyan műveket kívántak szerezni, melyekben a 18. századi zene tisztaságát és egyensúlyát új színekkel és élénkséggel ötvözték. Egy másik csoport — Bruckner, Mahler és Richard Strauss — továbbfolytatta a romantikus hagyományt, igen összetett és mély érzéseket ábrázolva szimfóniáikban és operáikban.

A romantikát a leghatározottabban a huszadik század első évében utasították el, a legegységesebben az orosz Igor Sztravinszkij (1882—1971). Szentpétervárott született, zeneértő családban — apja operaénekes —, mégis ügyvédnek tanult. Húszéves korában azonban találkozott a tehetséges zeneszerzővel, Rimszkij-Korszakovval, és elhatározta, hogy zenei pályára lép. Első tanára Rimszkij-Korszakov volt, akinek lányát 1908-ban feleségül vette. 25 éves korában ismerte meg Gyagilevet, a híres orosz balett igazgatóját, aki éppen új és sok vitát kiváltó táncsorozatokkal kísérletezett. Gyagilev három balettpartitúra megírásával bizta meg, alkalmat adva tehetsége bizonyítására. A *Tűzmadár* 1910-ben, a *Petruska* 1912-ben, a *Tavaszi áldozat* 1913-ban készült el. Az első kettő vidám volt, dallamos, népzenei ihletésű, nem okozott különösebb izgalmat. A *Tavaszi áldozat* azonban merőben más volt. A premieren nem sokkal a függöny felemelkedése után óriási láрма tört ki a nézőtérre. A közönség nagyobb része fütyült és pissegett, a kisebbség szeretne volna meghallgatni az új mesterművet. Akkor láрма volt, hogy sem a publikum, sem a táncosok nem hallották a zenekart, a zűrzavar pedig folytatódott. Egy néző így emlékezett vissza: „a páholyban egy mögöttem ülő fiatalember felállt a balett közben, hogy jobban láthasson. Óriási izgalma nyilvánvalóvá vált, amikor öklével őrjöngve ütni kezdte a fejemet.” Ami oly megbotránkoztató volt ebben a zenében, az az, hogy nincsen benne sem dallam, sem megszokott összhang. Ehelyett dallamfrázis-töredékek hangzottak, idegtépő ritmusok és disszonancia. Sztravinszkij nyilatkozata elképzeléseiről éppoly ellentmondásos volt, mint zenéje. Tagadta, hogy a zenének nem zenei gondolatot vagy tettet kell vagy kellene kifejeznie. Mint 1921-

ben írta, „színpadi munkáimban sohasem próbáltam zenével illusztrálni a cselekményt vagy a cselekménnyel a zenét... Sohasem írtam semmiféle alkalmazott zenét. Még a legrégebbi időkben is csupán a zenei konstrukció érdekelt. Az egyedüli forma amely érdemes valamire, az magából a zenéből ered.” A zene romantikus hagyományát ennél határozottabban aligha lehetett volna elutasítani.

Festészet

1785-ben a francia J. L. David megfestette *A Horatiusok esküje* című képét, melyet kortársai máris úgy tekintettek, mint az új reneszánsz kezdetét. A festmény témájában és formájában egyaránt szigorúan klasszikus vonásokat mutatott fel (lásd 277. oldal). Davidra nagy hatással voltak az ókori római szobrok, valamint a nem sokkal azelőtt feltárt pompeji és herculaneumi freskók. A festmény ereje egyszerűségében és a kompozíció kiegyensúlyozottságában rejlik. A színek komorak, és a szemet semmiféle ornamentika vagy tájképrészlet nem vonja el a központi figurákról.

David hamarosan a legtekintélyesebb művész lett Franciaországban és festőiskolát alapított az övéhez hasonló stílust követők számára. Örömmel üdvözölte a francia forradalmat; először a nemzetgyűlés küldöttjévé választották, majd a konvent elnö-

Girodet: Osszián fogadja a köztársaság tábornokait

David: *A Horatiusok esküje*

kévé. A forradalmi vezetők nagyra tartották, és megbízták a korszak néhány hősi eseményének megörökítésével. 1790-ben például a Jakobinus Klub fölkérte *A labdaházi eskü* megfestésére. A jakobinus vezetők iránti nagy tisztelete ösztönözte a *Marat halála* megalkotását, ezt ma is sokan főművének tartják. Robespierre bukása után Napóleonban látta Franciaország egyetlen lehetséges megmentőjét, és a hatalomátvétel után David lett Franciaország legjobb pártfogolt festője. Bálványozta a császárt és egy sor portrét és festményt készített róla, melyek közül a nagyszabású *Napóleon koronázása* a legismertebb, amely az egész Bonaparte-dinasztiát dicsőítette. Stílusa nem sokat változott. A képet ugyanaz a kiegyensúlyozottság és visszafogottság jellemezte, mint *A Horatiusok esküjét*. A kompozíció alapvetően egyszerű, és a ragyogó színeket inkább az ünnepi ruhák hiteles ábrázolásának igénye magyarázza, mintsem a művész fantáziája.

Napóleon azonban olyan festőket is bátorított, akiknek stílusa merőben eltért Davidétól. Vegyük például Girodet 1802-ben festett *Osszián fogadja a köztársaság tábornokait* című képét (lásd 276. oldal). „Nem értem ezt a festményt. Nem, barátom, egyáltalán nem értem” — mondta David Girodet-nek, és később így nyilatkozott egy ismerősének: „Vagy Girodet örült,

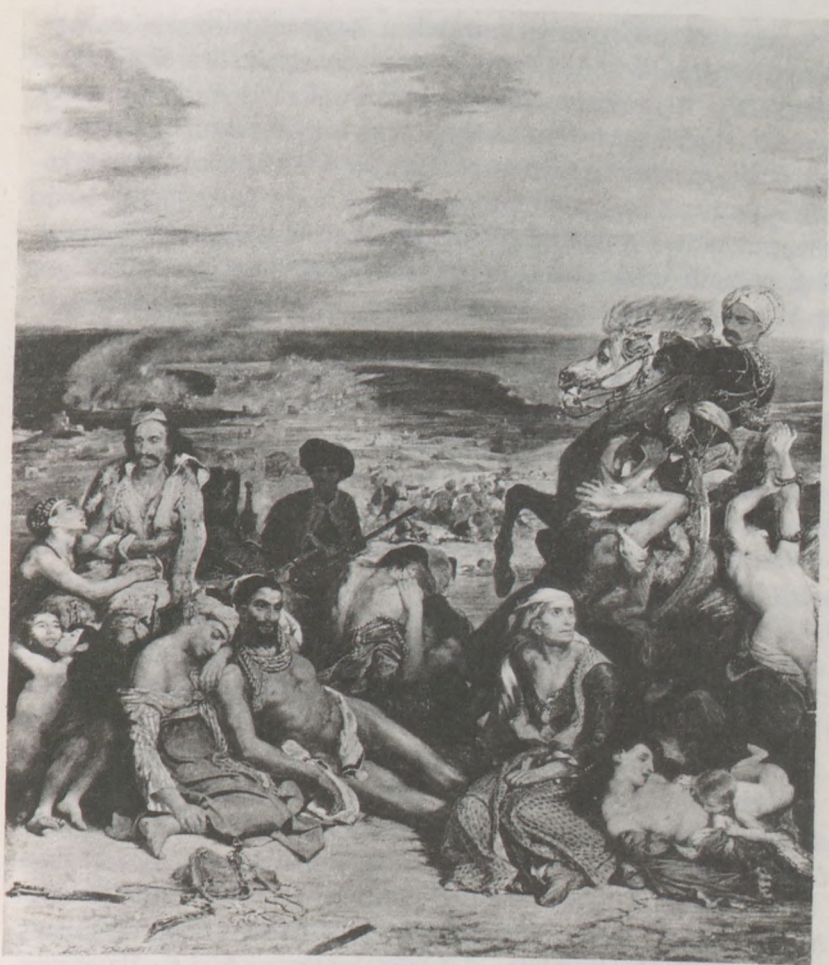
vagy én nem tudok már semmit a festészetről.” David zavara érthető. Festményeinek értéke a klasszikus hagyományok ápolásában rejlett, Girodet ezzel ellentétben a romantika felé fordult. Témáit fantázia és rejtély övezi. Az örvénylő kompozíciót ezer szembeötlő részlet bonyolítja. Kevés visszafogottság van benne, és semmi kiegyensúlyozottság. A kép célja mindenekfelett az, hogy kifejezze a dicsőség és a hősiesség érzését.

A romantika legnagyobb mestere a festészetben egy másik francia, Delacroix (1798—1873) volt. Személyisége éppoly feltűnést keltett, mint stílusa. Apja, majdnem bizonyosan Talleyrand, az egykori püspök volt, aki túlélte a forradalmat és Napóleont, hogy végül a trónra visszakerült Bourbonok külügyminisztere legyen. Delacroix kitűnő nevelést kapott, és olyan tehetséges volt, hogy hasonlóan kiemelkedő költő vagy zenész lehetett volna. Bár egészsége gyöngé lábakon állt, megjelenése mégis megragadó volt. Gautier, az író így emlékezett vissza rá: „vad szépsége különös, idegen, szinte zavarba ejtő.” Sokat utazott. Anglia nagy hatást tett rá, főként Shakespeare és Byron versei, valamint Constable tájképei. Spanyolország és Marokkó forró, színes egyszerűsége lenyűgözte. Az állatok, különösen a vadak, elkápráztatták, gyakran ment a párizsi állatkertbe etetési időben.

Davidtól eltérően, aki aprólékosan, kínos pontossággal készítette képeit, Delacroix szenvedélyesen dolgozott. Úgy érezte, csak így tudja teljes erővel kifejezni magát művészi képzelete. Egyik korai és leghíresebb műve *A chiosi mészárlás* (lásd 279. oldal). Bár ennek kompozícióját is alaposan megtervezte, ami itt azonnal felkelti a figyelmet, az az erőszak és a pusztítás megsemmisítő hangulata. Delacroix-nak az érzelmi intenzitás többet számított, mint a formai tökély. A klasszicizmus és romantika különbségeinek bemutatására az egyik legjobb példa *A chiosi mészárlás és A Horatiusok esküje* összehasonlítása.

A festészetben, akárcsak a zenében, annyiféle irányzat volt jelen a 19. század közepén, hogy nemigen lehet mindegyiket a romantikus kategóriába sorolni. A kor egyik jellemzője a tájképfestészet, amely egész Európában népszerű lett. Németország C. D. Friedrichet adta, Franciaország a barbizoni iskolát, Anglia pedig Constable-t és Turnert, akik a tájképfestészetet a legmagasabb fokra emelték. Constable-ról életrajzírója, Leslie ezt írta: „Láttam, amint olyan kitörő örömmel csodál egy szép fát, úgy, mintha valaki egy gyönyörű gyermeket tartana a kezében.” Életét annak szentelte, hogy megragadja a természet lényegét. Ő is, Turner is rájött arra, hogy a természetes környezet nem adható vissza vásznon pusztán másolással. Egy táj szépségét csak a színek, vonalak és fények élénk képzeletű használata közvetítheti. A hagyományokhoz ragaszkodó festők és bírálók visszataszítónak találták képeiket. Amikor Constable bemutatta a *Fűzek a patakánál* c. képét a Királyi Akadémia kiállításán, azt mondták neki: „vigye innen ezt az ocsmány zöld vacakot.” Hasonlóképpen Turner *Eső, gőz és sebesség* című képét, melyen

a gőzmozdony épphogy csak felismerhető, de az eső, gőz és sebesség benyomása rendkívül eleven, szintén elutasították az-
zal, hogy az egyike „Mr. Turner kis tréfáinak”.

A század második felében Franciaországban kísérletet tettek annak a kérdésnek a megoldására, mellyel Turner és Constable is próbálkozott. A kérdés: hogyan lehet a legjobban megragadni a tájkép lényegét a kétdimenziós vásznon? Ez a kísérlet a művészettörténet egyik leghíresebb csoportjának, az impresszionistáknak megalakulásához vezetett. A csoport létrejöttét valójában 1869-től számíthatjuk, ekkor kezdett Monet (1840—1926) és Renoir (1841—1919) rendszeresen találkozni a folyóparti La Grenouillère kávéházban Párizs mellett; azt tanulmányozták, miként lehet legjobban lefesteni a folyó hullámain és tükröződését. A csoport többi tagjai: Manet (1832—1883), Sisley (1840—1899), Pissarro (1830—1903) és mások arra a következtetésre jutottak, Monet szavaival, hogy „a fény a kép főszereplője.” Ahogy a fény változik, úgy változik a lefestett tárgy külseje. Mivel a fény a szabadban állandóan változik, a tájképfestő művész csak abban reménykedhet, hogy megragad egy tünékeny pillanatot, egy benyomást, amely elsősorban fény és szín egybeolvadása. Ezért az impresszionisták olyan képeket festet-

tek, amelyek a fényre és a színekre összpontosítottak. A napfényt, a párat, a ködöt vagy a vizet színfoltok idézték föl, és a tárgyakat ritkán körvonalazták tisztán. Kevés művészt tettek annyira neveltségessé, mint őket. Első kiállításukon 1874-ben a közönség nem hitt a szemének. Egy korabeli kritikus a következőképpen írta le érzelmeit: „Láttam, hogy az emberek majd megpukkadtak a nevetéstől, én azonban elszomorodtam, amikor magam is megvizsgáltam a képeket. Ezek az állítólagos művészek forradalmároknak nevezik magukat. Impresszionisták. Vesznek egy darab vásznat, festéket, ecsetet, taláломra mázolnak némi színt, és az egészre ráírják nevüket. Ez ugyanolyan téveszme, mint a tébolyda lakói köveket szednek föl az út széléről, és azt képzelik, hogy gyémántokat találtak.” Csak a század végén döbrent rá a nagyközönség az impresszionista szemléletmód érvényességére, hogy az a festészetbe a színek olyan ragyogását vezette be, amelyhez foghatót addig még senki sem látott.

Festőtársaikra gyakorolt hatásuk forradalminak bizonyult. Azáltal, hogy a pontos ábrázolás helyett a fényt, a színt és a benyomásokat hangsúlyozták, aláásták azt a réges-régi elgondolást, hogy a festő fő feladata a látottak lehető legpontosabb másolása. Ugyanakkor a fényképeszeti eljárások tökéletesedése tovább csökkentette a pontos másolás szükségességét, hiszen a fényképezőgép erre alkalmasabb volt. A festők következő generációja arra kényszerült, hogy mindent alaposan átgondoljon.

A következő nemzedék legjelentősebb alakja Paul Cézanne (1839—1906) volt. Apja először kalapkészítőként dolgozott, aztán sikeres bankár lett a dél-franciaországi Aix-en-Provence-ban. Az iskolában megmutatkozott Cézanne rajztehetsége, és elhatározta, festő lesz. Noha apja ügyvédnek szánta, 1861-ben mégis elengedte Párizsba, hogy képzőművész-hallgatóként szerencsét próbáljon. Megismerkedett a vezető impresszionistákkal, és bemutatta néhány festményét az 1874-ben rendezett kiállításukon. Sok éven át azonban sem képei eladásában, sem hírnévszerzésben nem járt sikerrel. Párizs és Provence között megosztva idejét, apja szűkmarkúan mért járadékából élt és megállás nélkül dolgozott, hogy továbbfejlessze stílusát.

Cézanne magányos, a társadalommal szembeforduló ember volt, önfejűségéről, és — lehetőségei ellenére — fukarságáról híres. Noha zsenialitását csaknem élete végéig nem ismerték el, sohasem kételkedett önnön képességében és szüntelenül dolgozott, viszonylag csekély figyelmet fordítva mások véleményére, néhány barátját kivéve.

Úgy érezte, az impresszionisták túlságosan sokat foglalkoznak a látszattal, a felszínnel. A célját így határozta meg: „az impresszionizmus egyesítése valami maradandóval, olyannal, mint a múzeumi művészet.” A szemünk által befogadható, tovatűnő benyomások felszíne alatt maradandó valóság létezik, és a művésznek az a feladata, hogy ezt fölfedezze. Cézanne összes képén, legyen az tájkép, csendélet vagy portré, a szín

alárendelődik a kompozíciót alkotó formáknak. Az embernek csak össze kell hasonlítani Cézanne tájképeit Monet műveivel, hogy érzékeljük, Cézanne mennyire hangsúlyozta a szerkezetet. Ahogy öregedett, egyre inkább arra törekedett, hogy kompozícióit bizonyos mértani alapformák szerint rendezze. „A természetben minden — írta — a gömbhöz, a kúphoz és a hengerhez igazodik.”

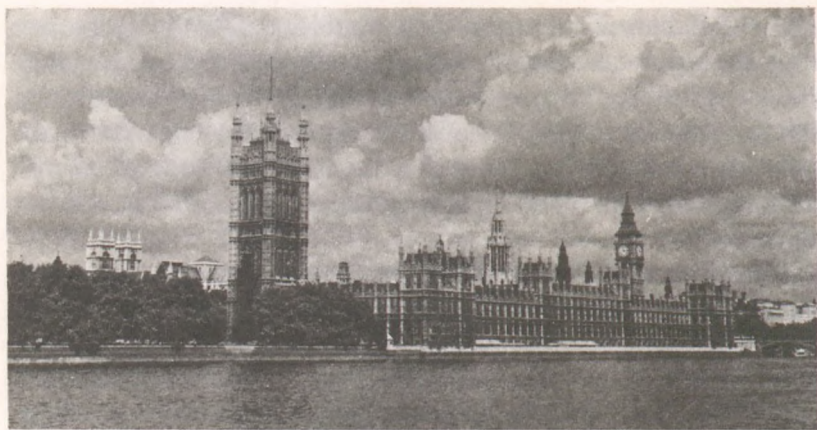
Utolsó geometrikus alkotása nagy hatást gyakorolt az 1907 és 1914 között Párizsban alkotó fiatal Braque-ra (1882—1963) és Picassóra (1881—1973). A tárgyak szerkezetének hangsúlyozásával és különböző nézőpontokból való lefestésével megdöbbentő kompozíciók születtek, amelyek első látásra kicsit inkább geometriai alakzatoknak tűntek. Tüzetesebb vizsgálat után arcok, alakok vagy tárgyak nyomai is fellelhetők. Mivel ezeken a műveken a kocka — franciául „cube” — állandóan visszatérő forma, a stílus „kubizmus” néven vált ismeretessé. A kubizmustól a teljesen absztrakt művészetig csupán egy rövid lépés vezetett; az első, teljesen absztrakt mű 1910-ben jelent meg Párizsban. Így a festészetben, akárcsak a zenében, a kora 20. század művészei elvetették a múlt céljait és módszereit.

Építészet

Az olasz reneszánsz óta Görögország és Róma építésze erősen befolyásolta az európai építészeket, és e tendencia jellemző maradt a 18. század végén is. Davidéval azonos elveket C. N. Ledoux (1736—1806) képviselt az építészetben. 1760 és 1806 között sok épületet tervezett Párizsban, közülük a leglátványosabbak a főváros szélére épült vámházak voltak. Ezek, akárcsak David festményei, a szilárdság, az erő és a kiegyensúlyozottság benyomását keltik. Bár Ledoux alkalmazott klasszikus részleteket, stílusa mégis nagyon egyéni.

Nem foglalkozott azokkal az építésekkel, akik csupán az ókori Róma épületeit kívánták lemásolni. A klasszikus részleteket csak akkor és ott szabad alkalmazni, ahol beleillenek az építész elképzeléseibe, melyek az általa tervezett épület funkcióját szolgálják. Az angol Sir John Soane (1753—1837) sok közös vonást mutatott Ledoux-val. Épületeit ugyanaz a sötét tömörség jellemzi, és a klasszikus részleteket egyéni módon használja föl. A korszak legeredetibb építéssze a porosz Friedrich Gilly (1772—1800). Élete olyan rövid volt, hogy csupán néhány elgondolása valósulhatott meg. A berlini Nemzeti Színház terve (1798) rendkívül modern épületet mutat. Vannak rajta klasszikus részletek, de egy egyszerű, tömör szerkezetnek alárendelve, amelyen látszik, hogy színház; nem célja, hogy görög templomnak tűnjön. Valójában 1800-ban úgy látszott, mintha új építészeti stílus alakulna ki, amely lerázza magáról minden építészettörténeti stílus kötöttségét, és mivel az új, iparosodó társadalom szükségleteit elégíti ki, merőben különbözik a múlt építészeti stílusaitól.

Barry és Pugin: A Westminster Palota (1836-ban kezdték el építeni)

A dolgok azonban másképpen alakultak. Még egy évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy az építészek ne tekintsenek állandóan a múltba. Ledoux, Soane és Gilly — általában neoklasszicizmusként ismert — korszaka utat engedett a romantikus szakasznak, melynek legfőbb jellemzője a történelmi stílusok újjászületése és a részletekre való összpontosítás; e részleteknek a lehető legaprólékosabb másolatoknak kellett lenniük. Sir Giles Gilbert Scott, kivételesen híres viktoriánus építész véleménye szerint az építészet fő feladata „a konstrukció díszítése”. Az a jó építész, aki a díszítést helyesen oldja meg.

A 19. század során a művészettörténet majdnem minden korábbi stílusa újjászületett valahol Európában. Az angolok különösen lelkesedtek a gótika újjáéledéséért (vagyis a középkori stílusokért). Horace Walpole már 1750-ben gótikus stílusban bővítette ki Strawberry Hill-béli házát közvetlenül London mellett. 1796-tól egy örült wiltshire-i milliomos, William Beckford Fonthillben egy középkori kolostor mintájára építtette házát. A 19. század elejére a gótika újjászületése már nem annyira fantasztikus, inkább komolyabb és művészibb jegyeket mutatott fel. E változásban fontos szerepet játszott A. W. Pugin (1812—1852), akinek atyja a forradalom idején menekült el Franciaországból, és 1793-ban Londonban települt le. Pályafutását színháztervezőként kezdte. Az 1830-as években áttért a római katolikus hitre, és élete hátralévő részét gótikus épületek tervezésének és építészeti tárgyú írásoknak szentelte. Pugin a gótikus stílus híveként lépett fel. Számára ez volt az egyetlen helyes stílus, mivel csupán ezt találta igazán kereszténynek. Gyűlölte az új, túlnépesedett, gyárakkal zsúfolt ipari városokat, amelyekkel a levegős, tágas gótikus templomok uralta középkori elődeiket állította szembe. A klasszikus stílust szintén ellenezte, mert az „pogány szörny, mely oly sokáig és oly erős hatalommal uralkodott az emberek szellemén”.

Leghíresebb munkáját Sir Charles Barryvel, a londoni parlament főépítészével közösen alkotta meg. Az épületet az 1834-es tűzvész után kellett újjáépíteni. Az alapterv Barry munkája, az épület gótikus belső és homlokzati részei Pugint dicsérik. Érdekes társulásnak bizonyult, mivel Barry klasszikus stílusban dol-

I. K. Brunel: A cliftoni függőhíd

Enteriőr a párizsi operaházból

gozott. Valójában az alapterv és a Westminster Palota homlokzatának kompozíciója a legjobb klasszikus hagyomány szerint készült, és Pugin állítólag rosszállással jellemezte az épület Temzére néző oldalát, mint „tisztá görögöt”. Az 1840–1850-es években a brit építészek a stílusok csatáját vívták: egyik oldalon a gótikus, a másikon a klasszicista stílus hívei. A század hátralévő részében a gótikusok győztek, bár ellenlábasaik is kivívtak néhány nevezetes sikert. Amikor Giles Gilbert Scott gótikus tervet ajánlott az új Külügyminisztérium felépítésére,

Lord Palmerston azonnal visszautasította, kizárólag a klasszicista stílust fogadva el (Scott nem is maradt ezzel adós). Gótikus tervei 1868-ban bukkantak föl újra Londonban, a St. Pancras állomáson.

Európa többi országa korántsem lelkesedett annyira a gótikus stílusért, mint az angolok, bár a franciák és a németek is emeltek néhány gótikus templomot. A neoreneszánsz és a neobarokk (vagyis a 15—16. század stílusának újjászületése) inkább megfelelt a kontinentális ízlésnek. Az első neoreneszánsz épület a müncheni Beauharnais palota volt (1816). A másik jó példa erre a párizsi Városháza, melynek korábbi, 16. századbeli változatát jelentősen bővítették és „megjavították” 1837 és 1849 között. Később a túlzóbb neobarokk jött divatba, melynek korai és híres példája az 1861-ben Charles Garnier tervei alapján készült párizsi Operaház (283. oldal, lent). Jó példa a neobarokk stílusra a Poelaert tervei alapján 1866 és 1883 között épült brüsszeli Törvényszéki Palota is.

Sok, 19. századi épületet azonban nem építészek, hanem mérnökök terveztek, és ez utóbbiak vezették be az olyan új építőanyagokat, mint a táblaüveg, a vas, az acél és a beton, melyek alkalmazását az ipari forradalom tette lehetővé.

A 19. századi mérnökök vívmányai jelentősek. Csodálatos hidakat építettek, mint I. K. Brunel függőhídja az Avon folyó fölött Cliftonnál, 200 méteres felfüggesztő sodronyával (283. oldal, fönt). Kiállítótermeket is alkottak, akkorákat, amilyenekről még a római császárok sem álmodtak. Az 1851-ben tartott nagy világkiállításra, a Hyde Parkban emelt Kristálypalota több mint 70 ezer négyzetméter területű. Tervezője, Joseph Paxton keveset tanult, és a devonshire-i herceg főkertészeként tett szert hírnévre. A herceg chatsworth-i házához hatalmas favázas üvegházat tervezett. A Kristálypalotához módosított a terven, a fakeretet vassal helyettesítette. Az egész épület előregyártott elemekből készült, és az építkezés mindössze kilenc hónapot vett igénybe.

Néhány igen újszerű, vasból és acélból álló épület készült Franciaországban. Az egyik legeredetibb és legnagyobb hatású 19. századi mérnök a francia Gustave Eiffel (1832—1923) volt. Eiffel először kémikus szeretett volna lenni, és csupán véletlenül lett mérnök. Miután rájött, milyen erős és rugalmas az európai gyárak által termelt újfajta vas és acél, új konstrukciós módszereket vezetett be, és hamarosan hidépítőként vált híressé. A portugáliai Douro folyó felett épített Maria Pia (1877—1878) és a közép-franciaországi Garabit melletti Truyère folyón át vezető hidak (1880—1884) nagy figyelmet keltettek modern stílusuk miatt. Eiffel megmutatta, hogy a hidaknál használt technikáját tetők és falak építésére is alkalmazni lehet, és a tervei értékesítésére 1867-ben alapított társaság egész Európából kapott megrendeléseket. Egyúttal igen hatásos propagandistája volt mind önmagának, mind pedig a vasnak és acélnek. 1887-ben engedélyt kapott, hogy egy 324 méter magas tornyot épít-

Az Eiffel-torony

sen Párizsban, a Szajna déli partján; ez a mai napig az ő nevét viseli. Megépülésekor ez volt a világ legmagasabb építménye. Joggal jelképezi a 19. századi építészetbe vetett bizalmat, és mutatja, milyen fontos lesz majd a vas és az acél a jövő építészetében.

A kortárs művészetkritikusok élesen bírálták a mérnököket. Egyikük sem ejtett egyetlen jó szót az Eiffel-toronyról. Paxton Kristálypalotáját Pugin „üvegszörnyként” utasította el. Ruskin pedig, az akkori idők legtekintélyesebb kritikusa „uborkának” titulálta. Ruskin nem tudta elfogadni, hogy a vas és acél alkalmazása új és lenyűgöző építészeti stílust teremthet. „Semmiféle új építészeti stílusra nem vagyunk kíváncsiak — írta 1849-ben —, az eddig megismert építészeti formák éppen elég jók nekünk.” A század végére azonban sok fiatal építész egészen másképpen gondolkodott. Szerintük az előző nemzedék mérnökei, nem pedig építészei terveztek jobb épületeket. Amikor Paxton megtervezte a Kristálypalotát, Eiffel pedig hídjait, mindketten olyan szerkezet létrehozására törekedtek, amelyek a lehető leggazdaságosabban töltik be funkciójukat. Terveik lenyűgöző szépsége szigorú funkcionális voltukból ered. Az építészek, ezzel ellentétben megpróbálták elrejteni épületeik funk-

cióját a „történelmi” díszlet mögé, olyan eredményekkel, melyet az elkövetkező építésznemzedék katasztrófálisnak tartott.

1900 és 1914 között az újjáélesztés divatjának ellenzői heves ellentámadásokat indítottak. Németország járt az élen. 1907-ben megalakult a *Deutscher Werkbund* (Német Iparegylet) azon céllal, hogy gyökeresen megjavítsa az ipari tervezést, és bebizonyította, hogy gyárakat és gépeket is lehet olyan vonzó formában tervezni, mint palotákat vagy bútorokat. Ugyanebben az évben Peter Behrenst (1868—1940) kinevezték az A.E.G. elektromos vállalat tervező-tanácsadójának. Behrens festészetet tanult, és a düsseldorfi festőiskola igazgatója volt, mielőtt az A.E.G.-hez csatlakozott. Addigra már jó néhány magánházat tervezett, melyek kizárólag funkcionális jegyeket viseltek. Az A.E.G.-nél mindent ő tervezett, a gyárépületektől kezdve a levélpapírig (285. oldal, fönt). Behrens hatását nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ha nem is tekinthetjük elsőrendű építésznek, de megmutatta, hogyan tudnak az építészek és az ipar együttműködni, és bebizonyította, hogy az új technológia modern építészetet igényel. Három híres huszadik századi építész dolgozott Behrens irodájában az első világháború előtt — Walter Gropius (1883—1969), Mies van de Rohe (1886—1969) és Le Corbusier (1887—1965). 1914-ben a *Deutscher Werkbund* kiállítást szervezett, melyre Gropius Adolf Meyerrel együtt egy gyármodellt készített. Ez még inkább huszadik századi vonást mutatott, mint Behrens gyára (285. oldal, lent). A teteje lapos, és a hangsúly a vízszintesen van. A csigalépcsők üvegből készültek, acélváz lépcsőházba futnak, így a belső szerkezet áttekinthető. A díszítő elemek hiányoznak. Az épület formája közvetlenül következik funkciójából.

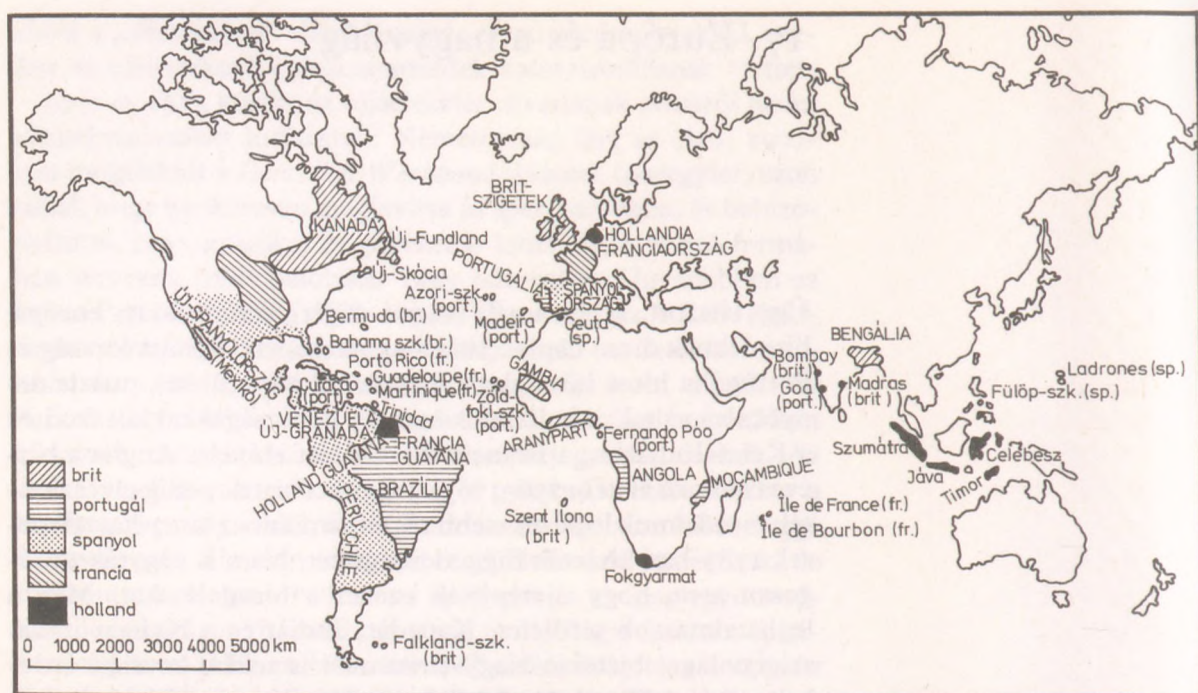

17. Európa és a nagyvilág

Úgy látszott, hogy a 18. század végére letűnnek az európai birodalmak dicső napjai (lásd a 15. térképet). Spanyolország és Portugália híres birodalmai egykori dicsőségüknek pusztá árnyékaivá váltak; a hollandok komoly nehézségekkel küszködtek a Kelet-Indiákon; a Francia Birodalmat elnyelte Anglia a hét-éves háború alatt (1756–1763), maguk a britek pedig elveszítették birodalmuk legértékesebb részét, amikor az amerikai telepesek 1783-ban kivívták függetlenségüket. Nem is vágytak túlságosan arra, hogy újraépítsék ezeket a birodalmakat. Még a leghatalmasabb területet, Kanadát, Indiát és a Nyugat-indiai szigetvilágot birtokló Nagy-Britanniát is sokkal kevésbé érdekelte az új területek meghódítása, mint világméretű kereskedelmének békés eszközökkel való kiterjesztése. Ha azonban a 14. térképre pillantunk, láthatjuk, hogy a helyzet a 19. század végére teljesen megváltozott. 1914-ben az egyetlen földrész, melyet nem közvetlenül Európa irányított, Amerika volt, noha természetesen az Egyesült Államok lakosságának túlnyomó része Európából származott. Afrika és Ausztrália nagy részét európaiak irányították. Még a hatalmas Ázsia fölött is Európa uralkodott. Oroszország északon és Közép-Ázsiában terjeszkedett. Nagy-Britannia még jobban megerősítette pozícióit Indiában, és meghódította Burmát és Malaysiát is. Nagy-Britannia és Oroszország osztozott Irán és Afganisztán irányításában. Délkelet-Ázsiában a hollandok ragaszkodtak a Kelet-indiai szigetek egy részéhez, a többi Nagy-Britannia kezében volt. A franciák Indokínát uralták. A büszke Kínai Birodalom megőrizte ugyan függetlenségének látszatát, legfontosabb kikötői és útjai azonban európai fennhatóság alatt álltak. 1914-ben az egyetlen jelentős Európán kívüli hatalom Japán volt; erejét az európai gazdaság és technika gyors utánzásának köszönhette.

A népességrobbanás és az ipari forradalom fontos szerepet játszott az európai hegemonia kialakításában. 1800-ban körülbelül 910 millió ember élhetett a világon, közülük ötből egy európai, háromból kettő ázsiai és tízből egy afrikai. A többi amerikai és ausztrál volt. 1914-re a világ népessége majdnem kétszeresére nőtt: 1 milliárd 800 millió lett. Három ember közül egy európai volt. Így, bár a világ népessége rohamosan nőtt, Európáé még annál is gyorsabban. Ennek a növekedésnek egyik eredményeként — amint azt már az 5. fejezetben láttuk — felgyorsult az ipari városok fejlődése; a másik következmény a kivándorlás. A 19. század közepén átlagosan 370 ezer európai vándorolt ki évente. 1890 és 1914 között az átlag 900 ezerre

15. A világ 1789-ben, az európai gyarmatokkal

emelkedett. 1846 és 1914 között 30–40 millió európai keresett új életet más földrészeken. A többség Amerikába ment, milliók pedig a többi földrészre. Az emberiség rendkívüli méretű elvándorlása volt ez. A „tömeges exodus Európából — állapította meg egy ENSZ-jelentés 1953-ban —, a modern kor legjelentősebb kivándorlásának tekinthető, talán a legnagyobbnak az emberiség történetében”.

A „népvándorlás” azonban nem elég a világ meghódításához. Európa országai számára az tette lehetővé a többi földrész egymás közötti felosztását hosszas hódító hadjáratok nélkül, hogy az ipari forradalom eredményeképpen jelentős haditechnikai fölényre tettek szert. Egyik hatásos fegyver a pontos ágyúval felszerelt gőzhajó volt. Egy elképedt kínai tábornok, aki megkísérelve a főváros védelmét egy angol–francia flottával szemben, üzenetet küldött a mandzsu uralkodónak: feladatát lehetetlenség végrehajtani, mert „az ellenség hajói átrepülnek a vízen szél vagy tengerjárás nélkül is, akár az áramlattal, akár azzal szemben”. Szárazföldön a Martini-Henry-puska és a Maxim-géppuska hasonló előnyöket nyújtott. Hilaire Belloc a következőképpen összegezte Nagy-Britannia gyarmatosító háborúinak sikereit: „Nekünk van Maxim-puskánk, nekik pedig nincs.” Az 1893-as matabele-háborúban, amely során Rhodesia európai gyarmat lett, a győzedelmes gyarmatosító hadsereg Bulawayót, a matabele fővárost öt halott és tizenkét sebesült árán vette be. Az afrikai veszteség ennek ezerszerese volt.

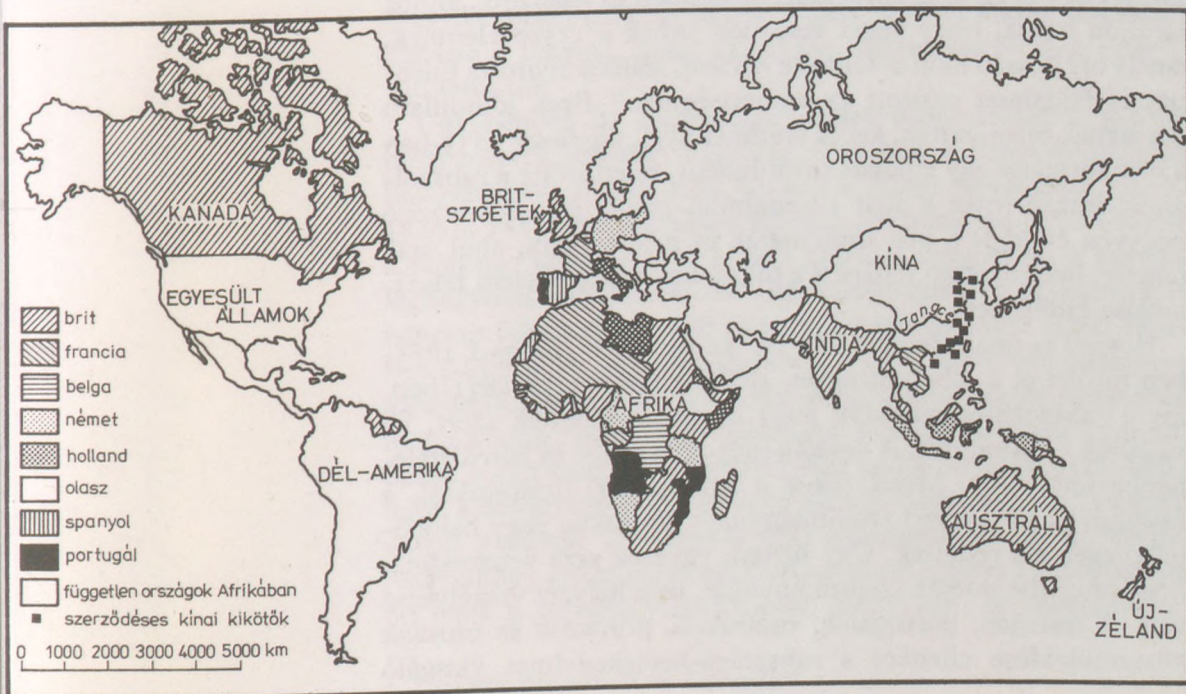
Az ipari forradalom nem csupán katonai fölényt nyújtott az európaiaknak, hanem arra ösztönözte az európai üzletembere-

ket, hogy új, tengerentúli piacokat keressenek. A 19. század során Európa a kereskedelmi haszon reményében hatolt be más kontinensekbe. Lord Elgin, aki 1862-től 1863-ig India alkirálya volt, leírta, mint özönlöttek az angolok Távols-Keletre, abban bízva, hogy „egy új, kereskedelmük számára nyitott világot találnak, akkorát, hogy Lancashire összes gyára sem tud majd elegendő árut biztosítani akárcsak egyetlen tartományuk számára”. Hasonlóképpen a gumi a belgákat csalta a kongói dzsungelbe, a gyémánt a németeket Délnyugat-Afrikába. Azonban nem csak a haszon volt a cél, és nem csupán a kereskedők utaztak. Felfedezők, hittérítők, tudósok, kalandorok, katonák, köztisztviselők, mezőgazdasági és ipari munkások mind a tengerentúlra utaztak, és a maguk módján hozzájárultak Európa növekvő világhatalmához. Más civilizációkkal összehasonlítva az európai rendkívül erőteljesnek bizonyult, és ez az erő sokféle módon fejeződött ki.

Európa terjeszkedését a 19. században három szakaszra oszthatjuk: 1789-től 1830-ig, 1830-tól 1875-ig és 1875-től 1914-ig. Az elsőben egyedül Nagy-Britannia játszott aktív szerepet, fő érdekét pedig az új piacok felfedezésében és a rabszolga-kereskedelem beszüntetésében látta. A második szakaszban nőtt a kivándorlás, és néhány nemzet, nevezetesen Francia- és Oroszország egyre nagyobb érdeklődést tanúsított más földrészek iránt. Az utolsó szakaszban, amely azzal kezdődött, hogy a britek megvásárolták a Szuezi-csatorna Társaság részvényeinek többségét, Európa összes hatalma, az Osztrák—Magyar Monarchia kivételével, az egész világon örült versenybe kezdett a gyarmatokért.

6. A világ 1914-ben, az európai gyarmatokkal

A napóleoni háborúk kimerítették Európát, egyedül Nagy-Britanniának maradt elegendő energiája ahhoz, hogy terjeszkedő politikát folytasson a tengerentúlon. 1815-ben ereje teljében volt. Flottája akkora, mint Európa összes többi országáé együttvéve, és a Bécsi Szerződéssel számos part menti települést és szigetet biztosított magának, s ez lehetővé tette számára a világ kereskedelmi útjainak megkaparintását.

Az indiai szubkontinensen a brit politikai hatalmat a helyi uralkodókkal vívott háborúkkal terjesztették ki, a gazdasági hatalmat pedig készáruik — amelyek közül a lancashire-i textil volt a legfontosabb — eladásával. 1815 és 1832 között tizenhat-szorosára nőtt az Indiába kivitt brit pamutáru mennyisége. Emiatt az addig virágzó indiai textilipar összeomlott: ugyanazon idő alatt éves bevételei 1 millió 300 ezer fontról 100 ezerre zsugorodtak. Keletebbre a brit befolyást kalandorok terjesztették, mint Stanford Raffles és James Brooke. 1819-ben Raffles rábeszélte a tétovázó brit kormányt: vegye meg Szingapúr lakatlan szigetét Johore szultántól. „Ami Málta nyugaton — jelentette ki —, az lehet Szingapúr keleten.” Brooke minden brit hivatalos segítség nélkül kinevezte magát Sarawak örökös és abszolút uralkodójává!

A brit hatalom azonban kevésbé önző célokért is működésbe lépett. A 18. század borzalmas rabszolga-kereskedelme, amelyen Nagy-Britannia is rengeteg pénzt keresett, végül nemzetközi hadjáratokhoz vezetett a rabszolgaság megszüntetéséért. Ebben a hadjáratban a brit kormány tevékeny részt vállalt. 1807-ben a rabszolga-kereskedelmet eltörölték a Brit Birodalmon belül. 1815-ben Nagy-Britannia meggyőzte a Bécsi Kongresszust, hogy ítélje el az emberkereskedelmet, és legalább „ahhoz járuljon hozzá, hogy véget vessenek annak a veszedelemnek, amely oly hosszú időn át feldúlta Afrikát, lealacsonyította Európát és fájdalmat okozott az emberiségnek.” Ezek jóindulatú szavaknak bizonyultak, kevés eredménnyel, úgyhogy 1833-ban a brit kormány egy lépéssel továbbment, és eltörölte a rabszolgaság intézményét a Brit Birodalmon belül. Az elkövetkező negyven év alatt a brit diplomaták és a brit flotta, ahol csak tehetett, határozottan fellépett a rabszolga-kereskedelem felszámolása érdekében.

Hosszú és nehéz feladat volt ez. Az Egyesült Államok 1865-ben törölte el a rabszolgaságot, Brazília pedig csak 1871-ben, így a rabszolga-kereskedők nagy haszonra tehettek szert, ha vállalták a kockázatot. A veszély még ügyesebbé és könyörtelebbe tette őket. Mivel félték a brit tengeri őrjáratoktól, a kapitányok élő emberi szállítmányukat hordókba vagy hajókötélkötegek alá rejtették. Úgy hírllett, egyesek arra vetemedtek, hogy tengerbe dobják szállítmányukat, ha a helyzet veszélyessé vált. A franciák, portugálok, osztrákok, poroszok és oroszok közreműködése ellenére a rabszolga-kereskedelmet vizsgáló

brit rendőrfelügyelőknek 1844-ben ezt kellett jelenteniük, hogy „egyre növekszik, és talán módszeresebben irányítják, mint valaha”. A korszak egyik legravaszabb kereskedője a spanyol Don Pedro Blanco volt. Saját birodalommal rendelkezett a Gallinas folyó torkolatánál fekvő, megközelíthetetlen szigeten. Háremet tartott egy mocsár közepén, és amint olasz üzlettársa később leírta, „állandóan távcsővel pásztázta a látóhatárt, hogy azonnal észrevegye a rabszolga-kereskedőkre vadászó cirkálók érkezését”. A brit flotta teljes ostromzárára volt szükség a Gallinas-környéki kereskedelem megszüntetéséhez, és az Atlanti-óceánon folyó emberkereskedelem csak az 1870-es években fejeződött be, amikor az amerikai piac végre megszűnt.

A második szakasz: 1830—1875

Az európai terjeszkedés második szakasza 1830-ban kezdődött, amikor a franciák megtámadták Algériát. A támadás ürügye az az incidens volt, amelynek során az algériai dej* (előző foglalkozására nézve kalóz) legyezőjével meglegyintette a francia konzult (aki tisztességtelen pénzügyi vállalkozásba keveredett). X. Károly kormánya úgy döntött, hogy a francia hadseregnek lépnie kell, és különben is hasznos a nép figyelmét elvonni az otthoni dolgokról. A háború a vártnál sokkal keményebbnek bizonyult. Egy zseniális gerillavezér — Abd el-Kader — gyűjtötte össze az algériaiakat, és bár nem tudták megakadályozni, hogy a franciák megkaparintsák Algírt, a hegyes-völgyes belső területeken szilárd állásokat építettek ki. Kegyetlen harc folyt. 1841-ben egy, a gerillák elleni hadjáratból hazatérő francia tiszt elmondta, hogy „maguk a katonák is szégyenkeztek. Mintegy 18 ezer fát vágtak ki; házakat égettek föl; nőket, gyermekeket, öregembereket mészároltak le”. Csak 1879-re konszolidálódott annyira a helyzet, hogy az ország katonai irányítását polgári válthatta föl.

Ugyanebben az időszakban Afrika többi részét is jobban megismerték. Mungo Park, az 1805-ben a Bresa-zuhatagnál bekövetkezett halála előtt feltárta a Niger folyó nagy részét. 1849 és 1853 között a német Barth a Földközi-tengertől eljutott a Nigerig. 1840 és 1856 között David Livingstone, a korszak legnagyobb felfedezője beutazta Közép-Afrikát, egyszemélyes háborút folytatva az arab rabszolga-kereskedelem ellen, eközben pedig feltérképezte a Zambezi folyót. Algériától eltekintve azonban az európaiak csak a kontinens délibb részén hódítottak meg több területet. Nagy-Britannia Fokvárost a napóleoni háborúk során szerezte meg, 1823-ban pedig birtokba vette Durbant, a dél-afrikai partvonal egyetlen jó kikötőjét. Nem a britek voltak azonban Dél-Afrika első gyarmatosítói. A hollandok (vagy ahogy akkor ismerték őket, a búrok) már a 17. század óta ott éltek a Jóreménység-fokának környékén, és ellenszenvvel

* a török helytartó címe Algériában

viseltettek a brit uralommal szemben, különösen amikor az 1833-ban bejelentette az afrikai rabszolgaság eltörlését, a tulajdonosok megfelelő kártalanítása nélkül. 1835 és 1837 között sok búr örökre elhagyta Fokföldet. Északnyugat felé utaztak, először az Orange, majd a Vaal folyón keresztül, és két új államot alapítottak: Orange Szabadállamot és Transvaalt. A britek és a búrok egyaránt véres háborút vívtak a bantu népekkel, akik éppen dél felé vándoroltak Közép-Afrikából. Egyik legnagyobb vezérük a zulu Saka király volt. Amikor 1828-ban két féltestvére halálra sebezte, haldokolva ezt mondta gyilkosainak: „Azt hiszitek, ti lesztek a törzsfők, ha én meghalok. De nem így lesz, mert jön a fehér ember, ti pedig rabszolgái lesztek.” 1879-ben a britek örökre véget vetettek a zulu hatalomnak az Ulundinál vívott csatában.

1830 és 1875 között a fehér ember Ausztráliát is uralma alá vetette. A 19. század elején mintegy 70 ezer brit fegyencet deportáltak Ausztráliába, s ezt a számot több ezer szabad kivándorló növelte. Ezek a telepések hamarosan összeütköztek Ausztrália őslakóival, akik nomádokként éltek, majd elűdözték őket hagyományos vadászterületeikről, hogy helyükön farmokat létesítsenek. Amikor a bennszülöttek megpróbálták visszatérni, lemészárolták őket; különösen véres öldöklésekre került sor Pinjarrában 1833-ban, majd 1838-ban a Myall-öbölben. 1843 után a brit kormány felelősséget vállalt a földrésért, és megpróbálta megvédelmezni őslakóit. Messziről azonban nem sokat tehetett. Mielőtt a britek megjelentek Ausztráliában, ősla-

*Livingstone és Stanley Ujjiból
a Rusizi folyón Közép-
Afrikába megy 1872-ben*

kóinak száma 100 és 200 ezer között mozgott. Száz év európai gyarmatosítás eredményeként ez a szám azonban ijesztő mértékben lecsökkent.

1830 és 1875 között Ázsia ugyancsak elszenvedte az európaiak behatolását. Oroszország szerezte a legtöbb területet, először Közép-Ázsia, majd a Kínai Birodalom népeinek rovására. Muravjev, Kelet-Szibéria kormányzója, Ignatyev gróf segítségével az Orosz Birodalmat egészen a Csendes-óceánig kiterjesztette. 1860-ban megalapították Vlagyivosztok kikötőjét. Kína ősi birodalma Oroszország mellett más európai hatalmaknak is áldozatul esett. A kínaiak sok szempontból nevezhették magukat olyan civilizáltaknak, mint az európaiak. A mandzsu dinasztia századokon át fenntartotta a békét, törvényt és a rendet, és hatékony államigazgatással rendelkezett, amelyet művelt nemesek, a mandarinok irányítottak. Azonban komoly bajok is akadtak. A hadseregben többé nem lehetett megbízni. A helyi kormányzati rendszer megakadályozta a császárt, hogy szükséghelyzetben gyorsan cselekedjék. A leggyengébb pontot mégis az jelentette, hogy a kínai hivatalnokok a Kínán kívüli világot lenéző módon semmibe vették. Előttük az idegen szükségszerűen barbárnak számított. A külföldi diplomatáknak alázatuk jeléül a császár jelenlétében földre kellett borulniuk. A kínai kikötők tisztjei a külföldi kereskedőkkel hasonlóan önkényes módon bántak. Következésképpen a kínaiak sem katonailag, sem szellemileg nem voltak felkészülve az európai kihívásra.

Kína először Nagy-Britanniával ütközött össze, mert e hatalom diplomatái, Lord Macartney 1793-ban és Lord Amherst

az ópiumháború: a Nemesis (Végzet) nevű brit gőzhajó pusztítása a kínai dzsunkák előtt az Anson-öbölben, 1841. február 7-én

1816-ban nem voltak hajlandóak földre borulni a császár előtt. A nyílt háború 1840-ben tört ki az ópium miatt, melyet a britek Indiából hajón szállítottak. A kínaiak, megrémülve romboló társadalmi hatásától és az import következtében kialakult kedvezőtlen pénzügyi helyzetűől, megpróbálták betiltani a kereskedelmet. Kanton kikötőjének tisztjei hosszú éveken át rendszeresen összezördültek a brit kereskedőkkel, majd néhány 1839-es incidens után, melyek során brit állampolgárokkal igen durván bántak, Nagy-Britannia hadat üzent Kínának. A brit flotta Pekinget fenyegette, bevette Nankingot, és egyezkedésre kényszerítette a kétségbeesett császárt. A nankingi békével, amely 1842-ben lezárta az ópiumháborút, a britek 20 millió dollárt kaptak, Hongkong szigetét, és kikényszerítették öt kínai kikötő megnyitását. Ezenfelül a brit diplomatákat egyenlő félként kellett kezelni. Csaknem egyidejűleg a franciák kereskedelmi jogokat vívtak ki maguknak Kínától a whampooi szerződéssel.

Az ópiumháború csupán az első megaláztatás volt a sok közül, melyet Kínának a 19. században még el kellett szenvednie. 1850 és 1864 között, amikor a császár hatalmát megrendítette a tajping felkelés, Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország további területeket nyert. 1857-ben az angol—francia erők megkaparintották Kantont. 1860-ban megszállták Pekinget, felégették a Nyári Palotát, és kikényszerítették a pekingi szerződést, amely az európai kereskedőknek szabad hajózást biztosított a Jangce folyón (Közép-Kína legfőbb kereskedelmi útján), és további tengeri kikötőket nyitott meg az európai kereskedők számára. A nyugat és dél felé nyomuló oroszok elfoglalták az Amur és az Usszuri folyók közötti területet. Mindezen kudarc ellenére a kínaiak változatlanul megvetették az idegeneket. „Véleményem szerint — írta Kung herceg, a császár egyik tanácsadója —, minden barbárnak brutális, állati természete van. A britek legfékezhetetlenebbek, az oroszok viszont a legraszababbak.” Néhány komolyabb gondolkodó azonban nyíltan megkérdőjelezte, nincs-e valami alapvető hiba a kínai társadalomban. 1864-ben Li-Hung Csang főhivatalnok feljegyzésében ezt írta följebbvalóinak: „köztisztviselőink elmerülnek a klaszszikus szövegek értelmezésében és a betűrajzolás művészetének tökéletesítésében, miközben katonáink többnyire tudatlan fajnokok. Úgy látszik, oktatásunk elválík a gyakorlattól. Békében megvetjük a külföldi találmányokat, ha pedig jön a baj, megmagyarázzuk, hogy lehetetlen megtanulnunk effajta fortélyokat.” Az efféle realizmus azonban Kínában ritka maradt az elkövetkező jó néhány esztendőben.

A szomszédos Japán az európaiak számára még váratlanabban nyílt meg. A 19. század elején, bár létezett japán császár, az igazi hatalom, beleértve a külpolitika irányítását is, a Tokugavacsalád kezében összpontosult, a Tokugavák fejét a sogun cím illette meg. 1637 óta a sogunok politikája az Európától való teljes elszigeteltség fenntartására irányult. A 19. században azonban hatalmuk — amely még a katonák és parasztok társa-

dalmában alakult ki — hanyatlani kezdett. 1850-re a japán nagyvárosok növekedésnek indultak, és létrejött egy feltörekvő kereskedőréteg. 1854-ben Perry amerikai hajóskapitány a Tokiói-öbölbe hajózott, és követelte, hogy a japán kikötőket nyissák meg a külkereskedelem számára. Ugyanolyan reménytelen helyzetben, mint amilyenbe a kínai császár került a nyugati tengeri hatalmakkal szemben, a japánok úgy tettek, ahogy Perry parancsolta. A kanagawai egyezmény (1854) két kikötőt nyitott meg az amerikai hajók számára, és hamarosan Nagy-Britannia, Oroszország, Franciaország és Hollandia is megkapta a kereskedelmi jogokat.

A japánok sokkal hatékonyabban válaszoltak az európai kihívásra, mint a kínaiak. Li-Hung Csang 1864-ben azzal folytatta följegyzését, hogy rámutatott, milyen sokat tanulhatnak a kínaiak a japánoktól. „Régen — írta — Nagy-Britannia és Franciaország azt hitte: azt csinálnak Japánban, ami nekik tetszik, de az ország népe bátorságot merített felháborodásából, és legtehetségesebb ifjaitak műhelyekbe és fegyvergyárakba küldték tanulni. Gépeket is szereztek a fegyvergyártáshoz, hogy az egész felszerelést otthon készíthessék. Most már tudnak gőzhajót kormányozni és ágyúkat gyártani.” Valójában politikai és társadalmi forradalom zajlott le Japánban. 1868-ban a Tokugawa sogunátust megdöntötték, és a Meidzsi császár hatalmának látszólagos visszaállításával egy csoport okos politikus megkezdte Japán nyugati értelemben vett modernizálását. Intézkedéseiket olyan siker koronázta, hogy bizonyos szempontból Japán Európánál is európaibb lett. 1907-ben ezt írja egy japán útikönyv: „A japán hivatalnokok szalonkabátban vagy zsakettben járnak hivatalba, és az európai látogatóknak is hasonlóképp kell öltözniük. Kerti összejöveteleken és különleges társadalmi rendezvényeken szalonkabátot és cilindert illik viselni.” A modernizációs program biztosította Japán függetlenségének

megőrzését, és az európai példaképekhez hasonlóan kifejezetten agresszívvé vált. 1894-ben Japán is részt vett a Kína elleni támadásban és megszerezte Formosát, a Pescadores-szigeteket, 1904—1905-ben pedig Oroszország felett győzedelmeskedett.

A Távols-Kelet másik, európai irányítás alá vont része Indokína (a mai Vietnam, Laosz és Kambodzsa) volt. Az első francia gyarmat, amelybe Saigon is beletartozott, 1862-ben alakult. 1867-ben és 1874-ben további területeket csatoltak hozzá, 1882-ben pedig elfoglalták Hanoit. Francia mérnökök leválasztották Ázsiáról Afrikát. Ferdinand de Lesseps, a francia és a brit tőke támogatásával 1869-ben megépítette a Szezei-csatornát, ily módon több mint hatezer kilométerrel lerövidítve a Nyugat-Európa és India, illetve a Távols-Kelet közötti utat.

Harmadik szakasz: Versengés a gyarmatokért 1875—1914

1830 és 1875 között tehát jelentősen megnőtt az európai befolyás az Európán kívüli területeken. Ez olykor hódítás és gyarmatosítás formájában történt, mint például Algériában vagy Ausztráliában, olykor pedig bővülő kereskedelmi tevékenységgel (mint Dél-Amerikában vagy a Távols-Keleten). Az 1860-as években az európai kormányok nem sok lelkesedést mutattak a további gyarmatosítás iránt: „Az a sok nyomorult gyarmat — írta Disraeli Ausztrálázsira hivatkozva — megannyi kolonc a nyakunkban.” 1871-ben a francia kormány felajánlotta Bismarcknak összes gyarmatát, ha megkíméli Elzász-Lotaringiát. Az ajánlatot megvetéssel utasították el. Németország a gyarmatokkal, mondta Bismarck, „olyan lenne, mint a lengyel nemesi családok selyem gyászruhában, miközben nincsen egy ingük sem”. Az 1870—1880-as években azonban ez a magatartás teljesen megváltozott. Az imperializmus, vagyis a gyarmati birodalmak tengerentúli kiépítése megmozgatta Európa népeinek fantáziáját. Először utazók és felfedezők, majd újságírók és professzorok álltak a tengerentúli terjeszkedést sürgetők élére. Gyarmatosító társaságok jöttek létre, például Németországban a Gyarmatügyi Társaság, Nagy-Britanniában pedig a Gyarmati Szövetség Ligája. A feltörő politikusok, mint a francia Ferry vagy az angol Joseph Chamberlain szenvedélyes imperialisták voltak, de az idősebbek sem tudták kivonni magukat a közhangulat hatása alól. 1874 és 1880 között Disraeli nyíltan bátorította a gyarmatosító politikát. Bismarck 1885 után lépett erre az útra.

Hogy egész pontosan miért történt ez a változás, és 1875 és 1914 között miért döntöttek úgy Európa nemzetei, hogy a világ akkora részét hódítják meg, illetve vonják be kereskedelmükbe, amekkorát csak lehetséges, nehéz lenne megmagyarázni. Lenin, a sikeres 1917-es orosz forradalom vezére elmés magyarázattal szolgált, melyet a legtöbb kommunista még mindig helytállónak tekint. A kapitalizmus, érvelt, olyan fejlettséget ért el az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában, hogy a 19. század vége

felé új tengerentúli területeket kellett találnia a befektetésekhez, különben elpusztul. Az imperializmust a kapitalizmus legvégső szakaszának tartotta. Új piacok híján a kapitalizmust Nyugat-Európában összeomlás fenyegeti, ahogy azt Marx, a kommunizmus megalapítója megjósolta. Lenin szerint tehát a gazdasági szükség kényszerítette Európát a világ meghódítására. Ez az elmélet azonban túlságosan agyafúrt, és a gazdasági statisztika nem igazolja. Nem magyarázza meg azt sem, hogy olyan gazdaságilag elmaradott országok, mint Oroszország vagy Portugália, miért voltak éppen annyira gyarmatosítók, mint Nagy-Britannia, Francia- vagy Németország. Bár kétségtelenül fontos tényezőnek bizonyult a pénzszerzési vágy, ezenkívül számos oka volt annak, hogy az európaiak 1875 után hirtelen elkezdtek versenyezni a gyarmatokért.

Az Európán belüli hatalmi egyensúly ingatagsága bizonyára nagymértékben hozzájárult ehhez. 1871 után az a vad nacionalizmus, amelyet akkoriban Európán belül nem lehetett egy komoly háború veszélye nélkül levezetni, sokkal kisebb kockázatokkal fejeződhetett ki a gyarmatosítási versenyben. „Minden férfias nép kiépítette gyarmati hatalmát” — mondta Treitschke, a berlini professzor egyetemi hallgatóságának, és az a hír, hogy honfitársuk kitűzte a zászlót egy újabb távoli idegen határköre, a bennszülött lakosság rémülete és ámulata közepette, Európa népeit a férfiaság érzésével töltötte el. A gyarmati terjeszkedés gyakran alig látszott többnek valami hatalmas vetélkedőnél, melyben a győztes jutalma haszon, hatalom és tekintély.

A nagyhatalmi érdekek mellett nemesebb célok is fel-felbukkantak, vagy legalábbis voltak, akik ezt állították. Sokan úgy érezték, el kell vinniük a civilizációt oda, ahol addig babárság uralkodott, vagy elő kell segíteniük a kereszténység győzelmét a pogányság felett. Mikor a francia Ferryt a képviselőház megtámadta indokínai terjeszkedő politikája miatt, ő azt hangsúlyozta, hogy a francia kormány köteles a francia civilizációt az egész Távoll-Keleten elterjesztetni. A britek méginkább kitartottak amellett, hogy a gyarmatosítás erkölcsi kötelesség. Mint Gladstone mondta 1884-ben, amikor Németország gyarmatosítani kezdett: „Ha Németország gyarmatosító hatalom kíván lenni, egyet mondhatok: Isten vezérelje útján! Szövetségesünk és társunk lesz a Gondviselés nagy céljainak véghezvitelében az emberiség javára!” A korszak egyik angol költője, Rudyard Kipling találta ki a „fehér ember kötelessége a színesekkel szemben” fordulatot azt az óriási felelősséget hangsúlyozva, melyet a gyarmati hódítás magában hordoz. 1907-ben a birminghami városházán tartott beszédében India egykori alkirálya, Lord Curzon kifejtette, hogy „egy birodalmat csak úgy lehet létrehozni és fenntartani, ha biztos erkölcsi alapokon áll. . . Szerintem ez azért szükséges, mert a brit törekvés mélyén a mennyei láng szikrája ég, hogy a Gondviselés ily gazdagon áldotta meg vállalkozásainkat.” Meg kell mondani azonban, hogy hatalmas adag képmutatás rejlett abban, hogy az európai-

ak a gyarmatosítást úgy állították be, mint erkölcsi kötelességet, és a britek ebben élen jártak. Az ír drámaíró, G. B. Shaw jegyezte meg közvetlenül az első világháború előtt: „Egy angol sosem jön zavarba az erkölcsi állásfoglalást illetőleg. Mint a szabadság és függetlenség bajnoka, meghódítja a fél világot, és ezt gyarmatosításnak nevezi. Ha új piacot akar silány manchesteri áruinak, egy hittérítőt küld, hogy a béke evangéliumát hirdesse. A bennszülöttek megölik a hittérítőt: ő fegyverben rohan a kereszténység védelmére, harcol érte, hódít érte, és azt állítja, hogy a piac az Ég jutalma!”

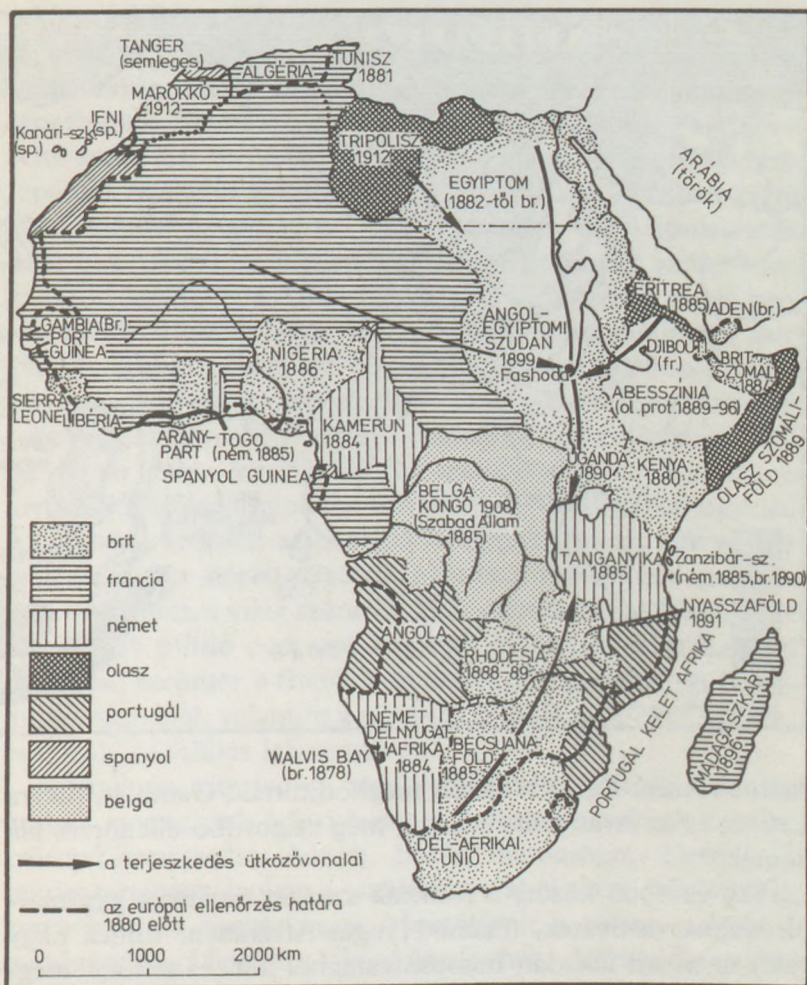
Bármire is törekedtek, az európai gyarmatosítók az 1875—1914-es időszakban rendkívüli energiáról tettek tanúságot. 1875-ben Disraeli, akkor már Nagy-Britannia miniszterelnöke, a Rotschild Bank segítségével felvásárolta a brit kormány számára a Szezei-csatorna Társaság részvényeinek többségét. A következő évben II. Lipót, Belgium királya nemzetközi konferenciát hívott össze Közép-Afrika fejlődésének megvitatására. Ez a két esemény először az Afrika megszerzéséért, majd a világ minden egyéb hódításra érdemesnek látszó területéért való versengéshez vezetett.

Disraeli lépése, a Brit Birodalom elsőrendű fontosságú kereskedelmi útvonalának, az Indiába vezető tengeri útnak a védelmére azonnal bonyodalmat okozott. Egyiptom alkirálya, akitől Disraeli megvette a részvényeket, reménytelenül eladósodott a brit és francia üzletembereknél, végül 1878-ban Nagy-Britannia és Franciaország közösen átvette az egyiptomi gazdaság ellenőrzését. Ez az együttműködés nem tartott sokáig. Az egyiptomi nemzeti felkelés elől a franciák elhajóztak, a britek pedig átvették először Egyiptom, majd 1898-ban Szudán kormányzását. Franciaország az egyensúlyt Észak-Afrikában akarta helyreállítani, ezért megtámadta Tunéziát és 1914-re Marokkó nagy részét is ellenőrzése alá vonta.

Livingstone és Stanley közép-afrikai fölfedezései mozgásba hozták a belga Lipót fantáziáját. „Nincsenek kis nemzetek — vélte —, csupán kis lelkek.” Meggyőződése volt, hogy a birodalmak nem szükségszerűen a legfőbb hatalmak monopóliumai. „A földgömb felszínén minden, még el nem foglalt terület — érvelt —, működésünk és sikerünk színtere lehet.” Anyagi támogatást nyújtott a Nemzetközi Afrika Társaságnak, amely Stanley vezetésével feltárta a Kongó medencéjét. Lipót tervei hamarosan nyugtalanítani kezdték mind a briteket, mind a portugálokat, mert az ő területeiknek Dél-Afrikában, Angolában és Mozambikban nem voltak egyértelmű határai. Ezt követően a belga király nemzetközi konferenciát hívott össze, amelyen egymás ellen játszották ki a nagyhatalmakat. A konferencia végén elismerték a független Kongó Állam királyának, és megállapodtak abban, hogy európai állam bármilyen afrikai területet megszállhat.

A gyarmatokért folyó verseny most kezdődött el igazán. 1884 után a német kormány aktív támogatást nyújtott a felfedező Dr.

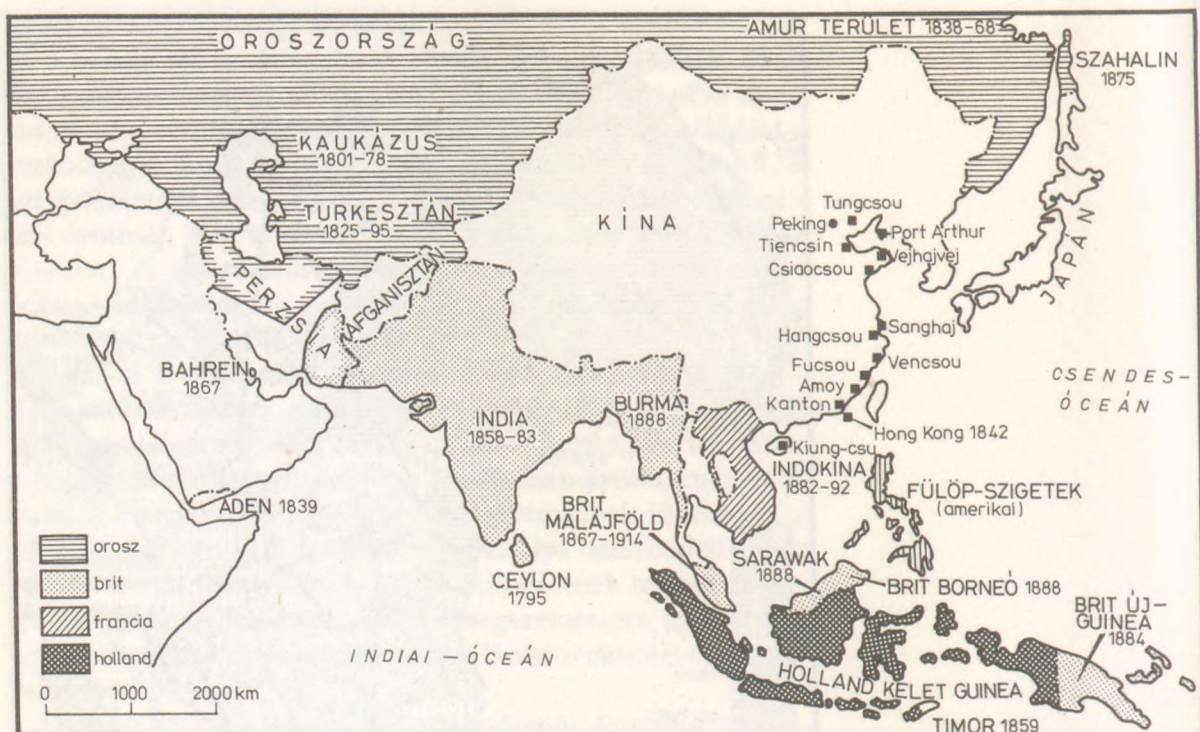

7. Afrika felosztása

Petersnek Kelet-Afrikában; 1885-ben az olaszok megvetették a lábukat Eritreában. Ugyanebben az évben a franciák birtokba vették a Kongó északi partját, Francia (Egyenlítő) Afrikának nevezve el. Nagy-Britannia gyorsan cselekedett, hogy megghiúsítsa ezeket a lépéseket, melyekben saját erős kereskedelmi pozícióinak fenyegetését látta. 1885-ben bekebelezte Becsuanaföldet, 1889-ben Rhodesiát, 1893-ban pedig Nyasszaföldet. A terjeszkedés mögött Cecil Rhodes, Fokföld miniszterelnöke állt. Egy Bishops Stortford-i lelkész családjában született, és dél-afrikai arany- és gyémánt-multimilliomos lett belőle. Olyan vasútról álmodozott, amely Kairótól Fokvárosig brit területen vezetne keresztül. A Németországtól való félelem, Rhodes nagyratörő tervei és a Johannesburg környéki arany iránti éhség vezette Nagy-Britanniát 1899-ben az Orániai Szabadállam és Transvaal búr köztársaságai elleni háborúhoz. Három évi keserves harc után (az angol—búr háború) a Dél-Afrikai Unió bekebelezte a köztársaságokat. Dr. Peters kelet-afrikai (a mai Tanzánia) sikereitől tartva a brit kormány uralma alá vonta Brit Kelet-Afrikát (a mai Kenyát és Ugandát). A franciák nyugat-afrikai sikerei aktivitásra sarkallták a briteket a kontinensnek

azon a részén. Egész Nigériát meghódították, Gambiát, Sierra Leonét és az Aranypartot pedig még szigorúbb ellenőrzés alá vonták.

18. Ázsia felosztása

1889 és 1900 között a franciák szintén hatalmas gyarmatbirodalmat szereztek, főként Nyugat-Afrikában. Ennek nagy része azonban lakatlan homoksivatagból állt, és amikor megpróbálták Szudánban kormányt alakítani, Kitchener brit tábornok azonnal közbelépett és eltávolította őket. A Felső-Nílus völgyében, Fasodánál 1898-ban olyan brit—francia incidensre került sor, amely a gyarmatosítás eme mozgalmas időszakában a lehető legközvetlenebbül fenyegetett háború kitörésével. Ugyanebben az időszakban a németek négy meglehetősen nagy területű gyarmatot vettek birtokba — Délnyugat-Afrikát, Német Kelet Afrikát, Kamerunt és Togót —, miközben az olaszok Olasz Szomáli-földet kelet-afrikai birtokaikhoz csatolták. E siker ellenére Olaszország úgy érezte, lemarad a versenyben. Meggondolatlan kísérletet tett, hogy kétszeresére növelje afrikai birtokait: megtámadta a hegyes-völgyes Abesszília királyságát. Az olasz hadsereg Aduánál teljes vereséget szenvedett az abesszin Menelik tábornoktól. E megaláztatást — lévén az egyetlen európai hatalom, amely ebben az időszakban Európán kívüli erőktől szenvedett vereséget — bizonyos mértékig elfeledték, amikor 1911-ben Olaszország az észak-afrikai Tripolit megszerzte magának a hanyatló Török Birodalomtól.

1875 előtt Afrika nem egészen egytized részén uralkodtak európaiak. 1914-ben viszont Libéria és Abesszília kivételével az egész földrészt gyarmatosították (lásd a térképet a 299. oldalon).

Ugyanebben az időszakban zajlott le Ázsia hasonló, bár kevésbé teljes felosztása (lásd a 18. térképet). Itt Franciaország és Oroszország vetette meg a lábát. Franciaország 1881-ben megkaparintotta Tahiti szigetét, majd az azt követő évben megnövelte indokínai területeit. 1875-ben Oroszország megszerezte Japántól Szahalin szigetét, az 1870—1880-as években pedig kiterjesztette hatalmát dél felé: Perzsiára és Afganisztánra. Akárcsak Afrikában, Nagy-Britannia megpróbálta ezeket a terjeszkedő lépéseket meghiúsítani, mert fenyegetést látott bennük meglévő birodalmára nézve. 1886-ban meghódította Burmát, 1904-ben csapatokat küldött Tibetbe. 1907-ben Perzsiát három — brit, orosz és semleges — befolyási övezetre osztották. 1900-ban az egyesített német—francia és brit erők megtámadták Kínát, hogy leverjék az Európa-ellenes boxerlázadást, és további kikötőket csatoltak birtokaikhoz. Az Amerikai Egyesült Államokkal közösen az európai hatalmak felosztották egymás közt a Csendes-óceán szigeteit. Miután a versengés véget ért, a Brit Birodalom a világ szárazföldfelületének 20 százalékára terjedt ki (27 millió 200 ezer km²-re), és 400 millió főt foglalt magában, szemben a franciák 11 millió 700 ezer km²-ével és 52 millió lakosával, valamint a németek 2 millió 600 ezer km²-ével és annak 14 milliós lakosságával.

A hatalmas kiterjedésű meghódított területeken az európai uralom egyeseknek óriási hasznot hajtott, másoknak azonban szörnyű szenvedést okozott. Békét, biztonságot, törvényt és rendet teremtett azokon a területeken, ahol törzsi háború dúlt, zsarnokság és barbarizmus. Hozzájárult a rohamos ipari és mezőgazdasági fejlődés kibontakozásához. A franciák például

Ípót király uralkodásának egyik áldozata Kongóban

bevezették Indokínában a gumiipart, és megkényszerítették a rizszel bevetett területeket. Marokkóban Lyautey marsall impozáns mennyiségű közmunkát végeztetett az első világháborút megelőző években. A britek Indiában kiterjedt vasúthálózatot építettek, a Gangesz völgyében pedig kiterjedt öntözőrendszert. Ezenfelül ahol az európaiak letelepedtek, bevezették a 19. századi Európa legfontosabb társadalmi vívmányait is — orvostudományt, közegészségügyet, oktatást, villamosságot és így tovább. Az Európán kívüliek nagy részének az európai megszállás nagyobb biztonságot és jólétet jelentett.

*Az indiai brit alkirály
elefánton vonul be fővárosába,
Delhibe*

Másrészt azonban a gyarmatosítás túlságosan gyakran iszonyú szenvedést és megaláztatást okozott az Európán kívüliek számára. A britek legyilkolták az ausztrál őslakókat, a franciák az algériaikat és az indokínaiakat, a hollandok az indonézeket. Még ennél is szörnyűbb rémtetteket követtek el a belgák Kongóban, a németek Délnyugat-Afrikában. Lipót király legfőbb érdekeltsége Kongóban a jövedelmező gumiipar volt. Fehér tisztjei és afrikai alárendeltjei rémuralmat vezettek be, hogy a lehető legolcsóbban jussanak gumihoz. 1903-ban a kongói brit konzul, Roger Casement hajmeresztő jelentéseket küldött haza; egyikben egy afrikai szemtanút idéz a következőképpen: „Gumit keresve mind mélyebbre mentünk az erdőbe, és ha nem jártunk sikerrel és a gumi fogytán volt, a katonák városunkba jöttek, és megölték bennünket. Sokat közülünk lelőttek, egyeseknek levágták a fülét, másokat összekötöztek és elvittek.” Végül a Kongóban történtek nemzetközi botrányt idéztek elő és 1908-ban a belga kormány átvette irányítását a királytól, aki

addig személyes felelősséggel tartozott a terület sorsáért. Ezután némi javulás következett be. Délnyugat-Afrikában a here-ro törzs 1904-ben fellázadt a földjét elrabló németek ellen. A német hatóságok 15 ezres csapatot küldtek oda Trotha tábornok vezetésével; az ő bevallott politikája „vér- és pénzáradat felhasználása volt a felkelő törzsek megsemmisítésére,” 60 ezer és 80 ezer között lehetett a megölt hererók száma; ezenkívül több ezret elszállítottak otthonukból napszámosnak európai farmokra.

Gazdaságilag is kizsákmányolták őket. Bár az európai tőke tengerentúli befektetése némi életszínvonal-emelkedést eredményezett a területen, a haszon zöme európai zsebekbe vándorolt. A dél-afrikai aranyat, a kongói gumit és az indokínai sót nem a bennszülöttek hasznára tárták föl, ők szörnyű szegénységben éltek, és olcsó munkaerejük óriási hasznot biztosított az általában kivételesen gazdag londoni, párizsi és brüsszeli részvényeseknek.

Emellett még állandóan és szükségtelenül megalázták az Európán kívüli népeiséget. Kétségbevonhatatlan technikai fölényük és a különböző fajelméletek hatására, melyek akkoriban közhelyszámba mentek, majdnem minden európai természetesen vette, hogy ők, a fehérek magasabb rendűek, és magától értetődően kiérdemlik az uralmuk alatt élő alsóbbrendű színes fajok tiszteletét és szolgálatát. Az Indiában élő britek viselkedtek a legkomiszabbul. 1883-ban a brit alkirály szörnyű felzúdulást váltott ki a brit lakosság körében, mikor azt javasolta, hogy az indiai tisztviselőknek meg kellene adni azt a jogot, hogy pert indíthassanak az ott élő európaiak ellen. E terv, mondta Mrs. Beveridge, az ellenzék vezetője, „civilizált nőket vetne alá olyan férfiak igazságszolgáltatásának, kiknek társadalmi eszméi a külsőleges civilizáció határán vannak”. A 19. század vége felé egy indiai tiszti klubban ezt a feliratot kellett kitenni: „Kérjük az urakat, tartózkodjanak a bennszülöttek ütlegelésétől!”

Nemcsak a briteket jellemezte azonban a faji önteltség. „A kínai — írta egy francia jezsuita pap — gyűlöli az idegeneket, mert azok felsőbbrendűsége nyilvánvaló. Nem különösen tiszta sem személyében, sem öltözetében, sem környezetében. Nincsenek magasztos eszméi, kötelességérzete, megbízhatósága, bátorsága és hiányoznak belőle a magasabb erkölcsi értékek.” Ami pedig a dél-afrikai hollandokat illeti, gyakran nem vették emberszámba az afrikaiakat. 1798-ban egy Fokföldre látogató angol beszámolt egy búr gazda gyötrelmeiről, akit a brit hatóságok megkorbácsoltak és bebörtönöztek, mert kegyetlenül bánt egy bennszülöttel. „Ez azonban nem a testi fájdalom gyötrelme volt, hanem dühkitörés és harag, amiért a Zwarte Natie (fekete bennszülött) szintjére helyezték; hiszen azok és maguk közt a búrok akkora különbséget látnak, mint önmaguk és a barmok közt.”

E felsőbbrendűség magabiztos tudatában az európai nemzetek ritkán voltak hajlandóak politikai felelősséget ruházni szí-

nesbőrű alattvalóikra. Csupán korszakunk legvégén kezdtek Indiában a britek és Indokínában a franciák komolyan fontolóra venni, hogy hatalmukat megosztják alattvalóikkal, de a gyarmati területek függetlenségének esetleges elismerése csak az első világháború végeztével merült fel. Következésképpen nagy gyűlölet mutatkozott az erőteljes és öntelt európaiakkal szemben szerte az egész világon, és a nacionalizmus és demokrácia európai eszméi egyre inkább arra ösztönözték az Európán kívüli népeket, hogy ellenálljanak uraiknak.

Ennek a nemzeti érzésnek első lángolásait valamennyire a Brit Birodalomban is lehetett észlelni. Az 1857-es indiai szipójlázadás bizonyos tekintetben nemzeti felkelésként robbant ki a hagyományos vallási szokásokba túlságosan beavatkozó idegen urak ellen. Egyiptomban 1882-ben Arabi ezredes vezetett felkelést a gyűlölt idegenek ellen, ezt tekinthetjük az első afrikai nemzeti felkelésnek. A 19. század végén a Brit Birodalom indiai ellenzéke először Gokhale, majd Tilak vezetésével még félelmetesebbé nőtt. Tilak, szentül meggyőződve arról, hogy a briteket csak erővel lehet eltávolítani, 1905-től 1909-ig terrorista hadjáratot kezdeményezett, amely csak bebörtönzése után szűnt meg. Indokínában 1883-ban kezdődött meg a teljes függetlenség kivívását végcélul kitűző mozgalom a francia uralom ellen. 1885-ben az ifjú Ham-Nghi császár „a gazdagoktól javaikat, a hatalmasoktól erejüket, a szegényektől kezüket kérte, hogy visszaszerezze az országot a megszállóktól”. Annak ellenére, hogy a császár a franciák oldalára állt, a gerillaharc 1913-ig tartott. Még keletebbre, Kínában az Európa-ellenes érzés rettenetes és erőszakos formát öltött, amikor a „boxerek”, egy titkos és fanatikusan keresztényellenes társaság, 1900-ban megkezdte a keresztény hittérítők és áttért híveik kiirtását. Bár az európai hadsereg behatolt Pekingbe és szörnyű bosszút állt, a kínai nacionalizmus továbbra is fennmaradt.

Egy bizonyos esemény 1914 előtt végképp megrendítette a fehér ember tekintélyét a világ szemében. Ez Oroszország Japántól elszenvedett 1905-ös veresége volt. Az európaiakat végül is le lehet győzni! 1906-ban egy angol Perzsiában így határozta meg a különbséget: „Úgy látszik — írta —, hogy a Kelet ébredzik álmából, és hamarosan tanúi lehetünk eme türelmes milli-ók felkelésének a gátlástalan Nyugat kizsákmányolása ellen.” (Lásd a 16. térképet.)

*Egy tibeti harcost géppuska
kaszabol le Younghusband
1904-es hadjáratában*

18. Készen a háborúra

A 19. század Európa történetének egyik legbékésebb évszázada volt. Korábban a kontinens uralkodói vagy államai gyakran több éven át harcoltak egymás ellen. Ezekbe a háborúkba — mint például a spanyol örökösödési háború (1740—1748) — általában több európai állam is belekeveredett. Ezzel ellentétben, a napóleoni háborúk befejeződésével, a 19. század egyetlen fegyveres konfliktusa, amely több mint két nagyhatalmat érintett és néhány hónapnál tovább tartott, a krími háború volt, és azt is behatárolt földrajzi területen, Európa peremén vívták. A többi jelentősebb háború gyorsabban lezajlott és egyetlen helyre korlátozódott, mint például az 1859—1860-as Risorgimento-hadjárat, vagy az 1864-es, 1866-os és 1870—1871-es porosz győzelmek, és egyszerre csupán két nagyhatalmat érintettek. A napóleoni háborúkat követő kontinentális méretű összecsapás az első világháború volt. Mindazonáltal egyetlen évszázad sem alakította át jobban a háborúzás módszereit, mint épp a 19. A tipikus 18. századbeli hadsereg létszámát tízezrekkel mérték. Saxe marsall, az osztrák örökösödési háború (1740—1748) sikeres francia tábornoka azzal érvelt, hogy egy 46 ezer főnél többet számláló hadsereg túlságosan nagy ahhoz, hogy irányítani lehessen. 1914-ben a Franciaországot Belgiumon keresztül megtámadó német seregek létszáma 840 ezer fő volt. Míg a 18. századbeli hadsereget arisztokrata amatőrök vezényelték és csavargók meg bűnözők alkották, aminek eredményeként a dezertálás komoly mértékben csökkentette ütőképességét, addig az 1914-es seregeket alaposan kiképzett hivatásos tisztek vezették és olyan katonák alkották, akik maguk is tanultak, fegyelmezettek voltak és harci szellem dolgában sem álltak rosszul. A 18. századi lövészeket előltöltős, kanócos puskákkal szerelték fel, amelyeknek legnagyobb lőtávolsága (persze itt már nem célzott lövésről van szó) 200 méter körül mozgott. 1914-ben a katonának tölténytárral felszerelt, hátultöltő puskájuk volt, legnagyobb lőtávolságuk 2 ezer méter és 600 méterig tudtak pontosan célozni. Az alakulatokat géppuskákkal is ellátták. A 18. század közepén az ágyúk bronzból készültek, és oly nehezek voltak, hogy csak ökörfogattal lehetett igen lassan mozgatni őket. Az ágyúgolyók néhány száz méternyire röpültek. 1914-ben anyaguk már acél, és lóval viszonylag gyorsan voltak mozgathatók. Nagy hatású robbanólövedékeiket viszonylagos pontossággal juttatták célba, lőtávolságukat gyakran mérőfoldekben lehetett mérni. A 18. századbeli tengeri hadihajóra jó példa az Angliában először 1765-ben vízre bocsátott, fából készült, 3500

tonna vízkiszorítású *Victory* (Győzelem). Négy fedélzete, három árboca és száz ágyúja volt, melyeket bronzból öntöttek és közeli célpontok elleni tüzelésre terveztek. 1914-ben a 25 ezer tonna vízkiszorítású *Dreadnought* (Rettenthetetlen) típusú hadihajó acélból készült. Olajtüzelésű turbinái 25 csomos sebességgel repítették, tíz darab harminc centis ágyújával ezer méterre lehetett célzott lövést leadni (lásd 320. oldal).

Őfelsége hajója, a Victory

Tragikus módon szinte senki sem látta pontosan előre azokat a szörnyűségeket, melyeket a modern hadseregek és a tökéletesített fegyverzet okozott később az egész földrészre kiterjedő háborúban. Erre a huszadik századnak kellett rádöbbsennie.

A fegyverek és a katonai gondolkodás terén jelentős fejlődés történt már közvetlenül a francia forradalom előtt. Francia és brit mesterembereknek sikerült a hagyományos bronzágyúknál könnyebb, és azokénál jobb tűzerejű vaságyúkat szerkeszteniük. Ezek elég könnyűek voltak ahhoz, hogy lóval lehessen szállítani őket. Így a tűzérés sokkal mozgékonyabbá vált. Három francia tiszt, Du Teil, Gribeauval és Guibert először dolgozta ki az ehhez az új mozgékony ágyúhoz illő stratégiát és taktikát, és sok gondolatuk belekerült az 1791-es francia szolgálati szabályzatba. Napóleon tiszti kiképzése alatt alaposan tanulmányozta a hadsereg elméletét, és Guibert különösen nagy hatást gyakorolt rá. Itáliai hadjárata (1796—1797), melynek során gyors előretörésekkel és visszavonulásokkal zavarta meg az ellenséget, az ágyúk és hadoszlopok újszerű alkalmazása, készsége újólagos támadások indítására mind-mind igen szerencsés példa az új módszer gyakorlati felhasználására. A franciák vezették be a modern hadviselés másik létfontosságú elemét is — az általános hadkötelezettséget. A Közbiztonsági Bizottságot irányító Carnot kötelező katonai szolgálati rendszert vezetett be 1793-ban. Ezzel nem egészen egy év alatt a francia hadsereg létszámát 300 ezerről 750 ezerre növelte. 1798 után minden

húsz és huszonöt év közötti francia férfinak katonai szolgálatot kellett teljesítenie. A francia kihívással szemben a nagyhatalmak, Nagy-Britannia kivételével, kénytelenek voltak ugyancsak bevezetni egyfajta kötelező katonai szolgálatot a napóleoni háborúk idején, és 1813-ban a lipcsei csatában csaknem egymillió ember harcolt.

A hajóépítésben 1815 előtt nem történt különösebben fontos előrelépés. A britek szolgáltak néhány újdonsággal. Az 1780-as években Kempenfelt és Howe tengernagy kidolgozta a hajók közti zászlójelzést, amely lehetővé tette az összehangolt tengeri taktikát, amint azt Howe 1794-ben a „dicsőséges június elsején” megmutatta, amikor a franciák vonalát szél oldali irányból áttörte és nagy győzelmet aratott. Az effajta manőver végzetes lett volna a zászlójelzések alkalmazása nélkül. 1794 és 1805 között a britek hat döntő győzelmet arattak a franciák felett. Az utolsó és a legjelentősebb Nelsoné volt 1805-ben Trafalgarnál. Nelson zseniális parancsnok volt, csodálatos képességekkel bírt tisztjeinek és embereinek lelkesítésére. Trafalgarnál a szél oldali irányból indított áttörést tökélyre vitte. Két oszlopban végrehajtott támadása háromfelé vágta a francia—spanyol flottát, és harminc ellenséges hajóból tizennyolcat elfogtak. Trafalgar a brit flottát a világ óceánjainak urává tette az elkövetkező évszázadra.

Az ipari forradalomnak a haditechnikára gyakorolt hatását 1815-ig nem is lehetett érezni. Aztán találmányoknak olyan áradata következett, amely nemcsak hogy nagymértékben megnövelte a fegyverek pusztítókéességét, hanem teljesen új hadászati stratégiát is igényelt. 1842-re a gyutacs bevezetése a puska használatát az időjárástól függetlenítette. A fegyvercsöveket huzagolták, hogy pontosabban lehessen célózni velük, és 1850-re Minié francia százados olyan lövedéket talált föl, amely

Ábra: Tüzérség a 19. század
képeiről
Ábra: Karabély a 19. század
képeiről

Daumier: A gyűjtős puska
feltalálójának álma

elsütéskor tágul, és a gáz révén biztosan illeszkedik a csőbe, jelentősen megnövelve a fegyver hatótávolságát és pontosságát. Közben 1839-ben Johannes Dreyse hátultöltő szerkezetet tervezett, amelyet a porosz hadseregben 1842-től rendszeresítettek (az úgynevezett „ütőszeges puska”). A hátultöltős puska nemcsak gyorsabban sült el, mint előltöltős társai, de a katona fekvő helyzetben is használhatta. Az először az Egyesült Államokban kifejlesztett tölténytárákat a franciák 1866-ban szerelték hátultöltős fegyverekre, majd a britek 1871-ben. Ágyúkhöz nehezebb volt megbízható hátultöltő szerkezetet kifejleszteni. William Armstrong Angliában elért bizonyos sikereket 1859-ben, és a hátultöltős Krupp-ágyút felhasználták a hétéves háborúban. Ezek azonban nem bizonyultak túlságosan megbízhatónak, ezért az előltöltős ágyúkat csak a század utolsó éveiben vonták ki a csapatoktól.

A tengereken a technológia élvonalában Franciaország és az Egyesült Államok álltak. Nagy-Britannia hatalmas faépítésű vitorlás flottáját nem kívánta kivonni a hadrendből, és gyanakvónak mutatkozott minden új ötlettel szemben. A tengernagyi hivatal visszautasította a svéd Ericsson gőzgéppel hajtott propellercsavarjának tervét, az Egyesült Államok viszont átvette, és 1843-ban tengerre bocsátotta az első csavarmeghajtású hadihajót, a *Princetont*. 1850-re Franciaország és Nagy-Britannia egyaránt követte Amerika példáját, és attól fogva a vitorla sorsa megpecsételődött. 1850 és 1870 között páncélosok — fából készült gőzhajók, melyek hajótestét több mint tíz centiméter vastag vaspáncél védte — tűntek fel egyre erősebb és jobb hatásfokú motorokkal. 1870-ben a brit flotta teljesen felhagyott a vitorlával.

Az 1820-as években egy zseniális francia tüzér, Paixhans ezredes olyan robbanólövedéket tervezett, melyet tengeri ágyúból lehetett kilőni. Ez a lövedék olyan volt, mint egy puskaporral töltött bomba, a robbanást időzített gyújtókészülék irányította. Egy ilyen robbanótöltet egyszerűen szilánkokra szaggatta a fából készült hajótestet. 1837-ben a franciák rendszeresítették a robbanólövedékes ágyút, és a britek meg az amerikaiak hamarosan követték példájukat. A robbanólövedékek ellen a fémpancél látszott a legbiztosabb védelemnek és a franciák 1857-ben tengeri páncélflottát kezdtek építeni. Ennek hatására még pusztítóbb fegyvereket hoztak létre, melyek még vastagabb páncélréteget kívántak. Az 1870-es években némelyik hadihajó páncéljának vastagsága már elérte a 60 centimétert. Jó példa az 1870-es évek hadihajójára az 1875-ben készült brit *Devastation* (*Rombolás*). 9330 tonna vízkiszorítású volt, és súlyának 27 százalékát a páncélzat tette ki. Maximális sebessége 15 csomó, erős vágósarkantyúval látták el, és négy darab 35 tonnás ágyút vitt két páncéltoronyban. Vízrebocsátásának idején úszó szénbányára épített legyőzhetetlen erődítménynek tartották.

E különleges találmányok mellett két másik — a vasút és az elektromos távíró — szintén hatott a katonai gondolko-

dásra. 1830 és 1860 között Európa vasúthálózatát úgy építették ki, hogy mellé telepítették a távírópóznákat. A csapatok szállítását addig elképzelhetetlen gyorsasággal lehetett végrehajtani.

Európa katonai vezetői azonban lassan szervezték át erőiket e változások legjobb hasznosítására. A krími háború (1854—1856), melyben Franciaország, Nagy-Britannia, Oroszország, Piemont és Törökország seregei harcoltak, oly emlékezetes maradt képzetlen tábornokai miatt, hogy kevés más tanulságot szűrtek le a modern háború természetéről azontúl, hogy elengedhetetlenül fontos a jól képzett, hivatásos katonák bevetése a kiváltságos amatőrök helyett. Nagyjából ugyanez volt igaz az 1859-es észak-olaszországi csatákra is, melyeket Franciaország és Ausztria vívott egymással. Bár a francia sereget vonattal gyorsan az olasz határhoz vitték, az utánpótlás rendszere hamarosan csődöt mondott. A legvéresebb ütközet a solferinói, végzetes véletlen következménye volt (lásd 170. oldal). A seregek úgy botlottak egymásba, hogy egyik sem várta a másikat.

Azonban volt egy európai állam — Poroszország — amely módszeresen modernizálta hadseregét, fölhasználva az új vívmányokat. I. Frigyes Vilmos uralma óta (1713—1740) a porosz hadsereg Európa legjobbjai közé tartozott. A lakosság számához viszonyítva a legnagyobb volt, és minden porosz tartománynak be kellett soroznia lakossága bizonyos hányadát. „A háború — írta Mirabeau, francia államférfi a 18. század végén — Poroszország nemzeti ipara.” Az országban levonták a tanulságokat az 1806-ban Napóleontól elszenvedett megsemmisítő vereségeket követően. Francia mintára bevezették a kötelező katonai szolgálatot, 1813-tól minden 17 és 40 közötti férfinak valamilyen katonai szolgálatot kellett teljesítenie. A legtöbb európai országgal ellentétben Poroszország nem szüntette be 1815-ben a kötelező katonai szolgálatot. 1858-ban a régens, Vilmos, és hadügyminisztere, Roon, lényeges reformok mellett döntött. Szerencséjükre két kivételes ember segített nekik ebben. Bismarck 1862-től kancellárként vívta és nyerte meg a politikai harcokat a porosz országgyűléssel, lehetővé téve így a hadsereg megújítását. 1857-től Moltke pedig a hadsereg vezérkari főnöként be is vezette a reformokat.

Helmut von Moltke (1800—1891) a modern hadviselés legfontosabb alakja. E ragyogó tehetségű és nagy munkabírási férfiú rájött arra, hogy ha a nagy, modern seregeket hatékonyan akarják működtetni, és teljes mértékben fel akarják használni a vasúthálózatot és tüzerőt, központi szervezetüknek tökéletesen kell működni. Ezért rengeteg időt töltött a porosz vezérkar kiépítésével. Minden évben személyesen ellenőrizte a Hadiakadémia tizenkét legjobb végzős hallgatójának munkáját. Azokat, akik nem ütötték meg a mértéket, habozás nélkül alkalmatlannak minősítette. 1870-re nemcsak Európa legnagyobb létszámú és legjobban képzett vezérkarát szervezte meg, hanem a porosz dandár- és hadosztályparancsnokok nagy részét is ő képezte ki.

Így a porosz hadsereget a magas szintű stratégiai felkészültség és egységes irányítás jellemezte.

Moltke aprólékos gonddal dolgozta ki terveit, és seregét minden eshetőségre felkészítette. Poroszországnak három lehetséges ellensége volt — Franciaország, Ausztria és Oroszország —, és 1866-ra mindegyik ellen készen állt a haditerv. Moltke stratégiájának kulcstényezője a gyors vasúti mozgósítás lett. A porosz katonai vezérkar hamar rájött a vasúthálózatnak háborús időkben betöltött szerepére, és a porosz vasúthálózat egy része a katonai igények figyelembevételével készült. Moltke kidolgozta, miként vihető végbe a lehető leggyorsabb mozgósítás, és hogyan lehet a legjobban összevonni a mozgósított csapatokat az ellenség sikeres megtámadása érdekében. Az 1866-ban Ausztria ellen elrendelt mozgósítással — a porosz sereg elsőprő győzelme ellenére — csak részben volt elégedett. Ezért megreformálta a mozgósítás műveletét, éppen időben, az 1870-es, franciák ellen vívott háborúra. Ezúttal simábban ment a dolog, amely kulcsszerepet játszott egy újabb gyors és fölényes győzelem kivívásában.

Azok a reformok, amelyeket Bismarck és Roon verekedett ki a porosz országgyűlésen, 1870-re egy több mint egymillió kiképzett katonából álló hadsereget biztosítottak Moltke számára. A hadsereget Moltke Dreyse-féle ütőszeges puskával és Krupp-féle hátultöltős ágyúkkal fegyverezte föl. A hadviselés új korszaka következett be, amikor ez a félelmetes hadigépezet az osztrák haderőt 1866-ban hét, a franciát 1870-ben nyolc hét leforgása alatt tönkrevverte.

E porosz győzelmek eredményeként létrejött az egyesített Németország, amely katonai szempontból Európa legerősebb nemzete lett. 1870 és 1914 között egyetlen európai hatalom sem érezte biztonságban magát szomszédai támadása ellen, beleértve Németországot is, és mindegyik kétségbeesetten munkálkodott katonai ereje fokozásán. Valamennyi nagyhatalom, Nagy-Britannia kivételével, német mintára bevezette a hadkötelezettséget. 1898-ra Oroszországnak négymillió katonája volt, Franciaországnak és Németországnak külön-külön három-, az Osztrák—Magyar Monarchiának több mint kétmillió. Minden nemzet kiépítette saját, jól képzett vezérkarát, és tisztjei képzésére is sokkal több gondot fordított. 1874 és 1896 között a nagyhatalmak hadikiadásai 50 százalékkal növekedtek. A puskákat és pisztolyokat tovább tökéletesítették, és mindenütt rendszeresítették a géppuskát (lásd 312. oldal). Egy anekdota szerint amikor egy Hiram S. Maxim nevezetű amerikai 1881-ben Párizsban járt, egy barátja azt tanácsolta neki: „Ha egy halom pénzt akarsz szerezni, találj föl valamit, amivel az európaiak könnyebben vágják el egymás torkát.” Az eredmény Maxim géppuskája volt; 1883-ban szabadalmaztatták az Egyesült Államokban, a brit hadseregben pedig módosított formában 1891-ben alkalmazták. A brit változat, amely Vickers néven volt ismeretes, mindössze 20 kg-ot nyomott, és 650 lövést adott le

Működő géppuskák a Balkánon 1912-ben

percenként. 1900-ra a hátultöltős ágyút is tökéletesítették, amely most már robbanótöltettel működött.

A haditengerészetben még gyilkosabb verseny bontakozott ki. Az 1870-es években a nehéz vaspáncélt felváltotta az erős, könnyű acél, így a hadihajók fürgébbek lettek, de sebezhetőbbek, mivel a hajóágyúk még hatékonyabbá váltak. Tipikus 19. századi hadihajó volt a 15 ezer tonna vízkiszorítású brit *Royal Sovereign* (Királyi felség), amely 18 csomós sebességgel tudott haladni, ágyúinak átmérője pedig 30 cm volt. Hat évvel később háttérbe szorította a még nagyobb ágyúkkal felszerelt *Dreadnought* (Rettenthetetlen), amely nehezebb volt és gyorsabb, még nagyobb kaliberű ágyúkkal. A torpedót először 1877-ben az oroszok a törökök ellen használták eredményesen. 1899-ben a franciák tengeralattjárót készítettek, a *Gustave Zédé*t, amely 8 csomóval tudott haladni, húsz méterrel a tenger felszíne alatt; két évvel később már 23 tengeralattjáró állt bevetésre készen. Ugyanabban az évben a Brit Tengernagyi Hivatal megrendelte 5 tengeralattjáró építését, noha óvatosan megjegyezte, egyelőre rejtély, hogy mi lesz e hajók értéke a jövőben. 1904-re azonban Sir John Fisher tengernagy teljes mértékben meggyőződött felhasználhatóságukról. „Semmi kétség — írta —, hogy a tengeri hadviselésben és stratégiában milyen nagy szerepet játszik a tengeralattjárók megjelenésével kibontakozó forradalom.” 1914-re már minden jelentősebb flotta rendelkezett tengeralattjáróval.

A stratégiai gondolkodásnak nem sikerült lépést tartania a fegyverkezési versennyel. Moltke olyan káprázatos sikereket aratott 1864 és 1870 között, hogy 1870 és 1914 között majdnem minden katonai tervező feltételezte: a következő komolyabb háborút Moltke módszereivel fogják megnyerni. „Egy határai védelmét megszervezni kívánó nemzet fő gondja — írta 1890-

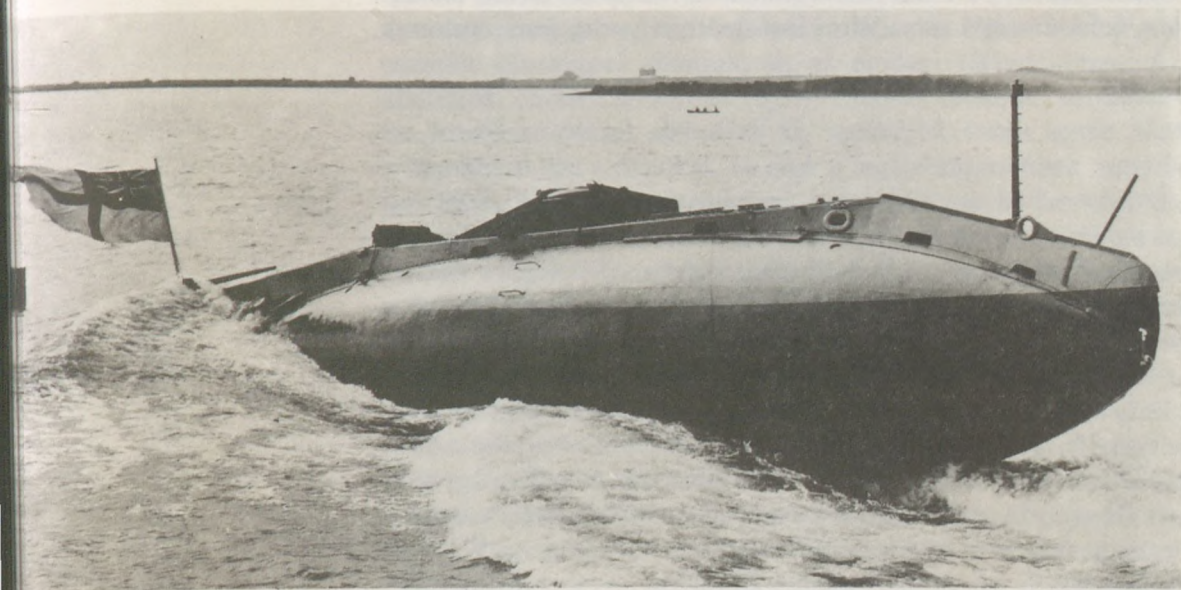

ben a francia Derrécaigaix tábornok — nem az lesz, hogy erő-
övezettel vegye körül magát, hanem az, hogy területén a gyors
csapatösszevonás lehetőségét biztosító vasúthálózatot építsen
ki.” Ha már egyszer a gyors, vasúti mozgósítással lebonyolítot-
ták az összevonást, indulhat a győztes támadás. „Bármilyenek is
a körülmények — írta egy másik francia tábornok, Foch —, az
a szándékunk, hogy minden erőnkkel támadásba lendüljünk.”
A háború legyen gyors, célratörő és mindent eldöntő. A védel-
mi stratégiának viszonylag kevés figyelmet szenteltek.

Ha a stratégiák alaposabban elemezték volna közelmúltjuk
háborúit a francia—porosz háborún kívül, más következteté-
sekre jutottak volna. Az amerikai polgárháború (1861—1865)
azt mutatta, hogy a nagy csapattestek összecsapása modern
fegyverekkel nem feltétlenül tart rövid ideig, és hogy a puska a
védelemben is éppolyan hatásos, mint a támadásban. Az is
kiderült volna, hogy a vasút, noha feltétlenül szükséges az
utánpótlás szállításához, éppúgy csökkentheti, mint ahogy nö-
velheti a harcászati mozgékonyt. Másik példa az 1877—
1878-as orosz—török háború. A török parancsnok, Oszmán
pasa úgy döntött, hogy megvédi Plevna városát az orosz előre-
nyomulással szemben. Sáncokkal erősítette meg állásait, és csa-
pataival mély árkokat ásott. A létszámában sokszoros túlerő
ellen harcoló török védelem, a legmodernebb puskákkal és
ágyúkkal felfegyverezve, egymás után verte vissza az oroszok
támadását csaknem fél éven keresztül. Plevna megmutatta,
hogy a modern tüzert igen hatékonyan lehet felhasználni a
védelemben is.

1898-ban Ivan S. Bloch, lengyel üzletember írt egy könyvet,
amely *A háború jövője* címmel jelent meg. A modern fegyverek,
érvelt Bloch, növekvő erőt adnak a hadviselés védelmi módsze-
reinek. Bármilyen eljövendő konfliktus esetén a katonáknak be-
kell ásnia magukat, különben hatalmas veszteséggel kell számol-

első brit tengeralattjáró

ni. A csatatéren nem lehet döntést kicsikarni, ezért patthelyzet alakul ki. Ha a felek úgy határoznak, hogy véget vetnek ennek az állapotnak, hosszas harccal kell szembenéznük, amely minden gazdasági és katonai erejüket felemésztí. Először nélkülözés, majd éhség következik be a polgári lakosság körében. Végül az államszervezet összeomlik a terhek alatt.

Bár Oroszországban Miklós cárt olyan aggodalom fogta el *A háború jövője* elolvasása után, hogy Hágában nemzetközi békekonferenciát hívott össze a fegyverzetcsökkentés megvitatására, Bloch hatása elenyésző maradt. Civil volt, amatőr, akit a hivatásos katonák teljes nyugalommal figyelmen kívül hagyhattak. Hasonló okokból ugyanígy figyelmen kívül hagyták az amerikai polgárháború tanulságait. Az amerikai katonákat műkedvelőknek tekintették. Európai sereg nem akadhat meg ennyire, és nem szenvedhet el ekkora veszteséget. A hivatásos hadvezérek gyors támadásokra alapozott és a határozott hadviselési stílusba vetett bizalmát megerősítette az orosz—japán háborúról (1904—1905) készített elemzésük. Szárazföldön a japánok döntő győzelmet arattak Mukdennél támadó stratégia alkalmazásával úgy, hogy hatvan kilométeres arcvonalon 310 ezer embert vettek be. Tengeren Togo tengernagy az orosz flottát átkaroló stratégiával semmisítette meg a Csuzima-szorosnál. Így aztán a németek 1905-ben kidolgozott terve (a Schlieffen-terv), amelyet egy Franciaország ellen vívandó háború esetére készítettek, s amelyet 1914-ben valósítottak meg, azzal számolt, hogy teljes győzelmet aratnak hat hét alatt. Eközben Nagy-Britanniában befolyásos katonai körök azon fáradoztak, hogy megszervezzék a lovasságot, amelynek fontos szerepet szántak az általános támadás keretében.

Végül Blochnak lett igaza, nem pedig a hivatásos katonáknak. Amikor 1914-ben kitört az európai háború, gyors döntő győzelem helyett állóharc alakult ki. A patthelyzet megtöréséhez szükséges négy év alatt tízmillió ember vesztette életét, Közép- és Kelet-Európa társadalmi intézményei pedig összeomlottak.

19. A világegés kezdetét veszi

A 19. század utolsó évében a főbb európai hatalmak képviselői összeültek Hágában, hogy megvitassák: lehetséges-e a fegyverkezési verseny megállítása. A konferencia kudarcba fulladt. Akárcsak egy 1907-es találkozón, e hatalmak annyi bizalmatlanságot tápláltak egymás iránt, hogy nem kételkedtek: ellenségeik azért sürgetik a verseny leállítását, mert sikerült az élre kerülniük, és attól tartanak, hogy megelőzik őket. Az évek múltával ez a gyanakvás egyre inkább elmélyült. 1911-re az európai diplomaták általában elfogadták, hogy előbb vagy utóbb háború tör ki. 1914 augusztusában ez be is következett, de jóval komolyabbnak, hosszabbnak, véresebbnek és katasztrofálisabbnak bizonyult, mint azt bárki is képzelni merete volna.

Több oka is volt annak, hogy 1914-ben háború robbant ki. Az egyik legfontosabb: kevés európai rettegett igazán a háborútól. Az 1914-es nemzedék a legélénkebben az 1859-es Risorgimentóra, az 1866-os osztrák—porosz háborúra és az 1870-es francia—porosz háborúra emlékezett. Ezek rövid háborúk voltak, gyors hadmozdulatokkal, döntő győzelmekkel. Csak katonák vesztették életüket, és kevés civilnek kellett szenvednie. Ráadásul dicsőség koronázta őket: nemzetállamokat hoztak létre. A legtöbb nép úgy vélekedett, hogy a következő háború is nagyjából hasonló lesz — gyors és célratörő, a csábító földj pedig az egész Európa feletti uralom. A kor leghatásosabb politikai elméletei nemcsak a nemzeti büszkeséget bátorították, hanem azt az álláspontot is, hogy a háború a nemzetállamok versengésének természetes formája. Charles Darwin biológiai eszméit készséggel alkalmazták az emberi társadalomra. Az állatfajok, érvelt Darwin az 1850—1860-as években, természetes kiválasztódással alakultak ki, amelynek során egyik állat zsákmányul ejti a másikat, és csak a legéletképesebbek maradnak fenn. A modern társadalom, érveltek a szociáldarwinisták, ugyanígy alakul ki. Az erős nemzetek legyőzik a gyöngébbeket, és csak a legéletképesebbek maradnak fenn. Az effajta folyamat a dolgok természetes rendjébe illeszkedik. Jól irányított állam az, amely biztosítja, hogy fennmaradjon a nemzetek véget nem érő harcában. Egy másik, sokkal régebbi politikai elmélet, Hegelé, hasonló következtetést sugall. Ő azzal érvelt, hogy a történelem tanulmányozásából kitűnik: fejlődés csupán az ellentétes erők szüntelen harca során történt. Nemzetközi téren a fejlődés a nemzetállamok közötti harc eredményeképpen következik be, és végül egy nemzet — szerinte Németország (a berlini egyetem professzora volt) — uralkodik majd a világon. Az az alapeszme,

hogy az erőszak és harc természetes, nélkülözhetetlen eleme a nemzetállam létezésének, a közgondolkodás szerves részévé vált. Amint egy német cigarettahirdetés közvetlenül a háború kitörése előtt megfogalmazta: „A háború csupán egyetlen elem a dolgok Istentől való természetes rendjében.”

Miközben a nacionalista hév Belfasttól Belgrádig ismét tetőfokára hágott, és mindenki úgy érezte, hogy a háború legalább olyan jó módszer a nemzetközi viták megoldására, mint bármely más, Európa szövetségi rendszereivel két ellenséges táborra oszlott. Bismarck ügyes szövetségi politikája — a titkos és nyílt szerződések rendszere, amelynek segítségével 1871-től 1890-ig teljesen elszigetelte Franciaországot — túlságosan bonyolultnak bizonyult ahhoz, hogy utódai folytathassák. Lemondása után úgy látszott, hogy a császár veszi át a külpolitika irányítását. „Csupán egyetlen férfi lehet az úr ebben a birodalomban, és nem szándékozom másikat eltérni — jelentette ki. — Én vagyok a hatalmi egyensúly kulcstényezője Európában, mivel a német alkotmány rám bizza a külpolitikai döntéseket.” II. Vilmos azonban nem volt igazán uralkodásra termett férfi. Sorvadásos karral született, emiatt nehéz gyermekkorra volt és angol születésű anyjával is szembekerült. Értelmes, ám nyughatatlan férfivá serdült; méltósága tudatában hajlamos volt a lenyűgöző és elhamarkodott gesztusokra, de mindig is hiányzott belőle az önbizalom. Következésképpen sok embernek megengedte, hogy részt vegyen a külügyek intézésben — kancellároknak, minisztereknek, tábornokoknak és tengernagyoknak. Ezért külpolitikája, bár általában harciasnak látszott, gyakran bizonytalan volt, olykor pedig ellentmondásos. Az erőskezü irányítás hiánya 1914-ben, a béke utolsó napjaiban vált nyilvánvalóvá. A háború fenyegető közeledtével a tábornokok és tengernagyok azelőtt is jelentős befolyása még jobban növekedett, a hivatásos diplomatáké és politikusoké pedig ennek megfelelően csökkent. Végül a történelmi súlyú kérdést Berchtold, osztrák kancellár tette fel: „Vajon ki parancsol Berlinben, Moltke (a hadsereg vezérkari főnöke) vagy Bethmann-Hollweg (a német kancellár)?”

Határozott irányítás hiányában a német külpolitika 1890 után egyre inkább a német közvélemény harcias nacionalizmusát tükrözte. A németek tudták, hogy az ő katonai erejük a legnagyobb egész Európában, és a világ dolgaiban erejükkel arányban álló szerepet szándékoztak betölteni. Gyarmati birodalom kiépítésére törekedtek, mivel egy nemzet gyarmati területeit általában a nemzeti hatalom és a tekintély fokmérőjének érezték. Noha 1914-re tengerentúli birodalmuk csaknem 2 millió 600 ezer négyzetkilométer volt 14 millió lakossal, a németek kiszorítva érezték magukat. A Francia Birodalom több mint 11 millió 700 ezer négyzetkilométerre terjedt ki, 52 millió lakossal, a britek pedig 27 millió 200 ezer négyzetkilométert mondhattak a magukénak, több mint 400 millió lakossal. A németek hajlamosak voltak a többi európai nemzet brit vezetésű összeesküvé-

sének hangoztatására, melyet állítólag annak megakadályozására szöttek, hogy Németország elfoglalja jogos „helyét a nap alatt”. Olyan érzésük is támadt, hogy lassan bekerítik őket Európában, és ezzel fenyegetik az általuk kivívott hatalmi pozíciót. A bekerítéstől való félelemnek volt bizonyos valós alapja. 1891-ben a császár hagyta, hogy érvényét veszítse Bismarck viszontbiztosítási szerződése Oroszországgal, és három évvel később, 1894-ben aláírták azt a szerződést, amelytől Bismarck annyira rettegett: a francia—orosz egyezményt. Ez védelmi szövetség volt, melyben a két fél ígéretet tett, hogy harmadik hatalom támadása esetén a másik segítségére siet. Nem számított titoknak, hogy ez a harmadik hatalom — noha nem nevezték meg — Németország.

Sok szempontból azonban a németek senkit sem vádolhattak e fejleményért, csupán saját magukat. Nacionalizmusuk épp elég agresszív volt ahhoz, hogy a szomszédaik háta borsózzék tőle. Egy hírhedt beszédében, melyet 1900-ban egy Kínába harcolni induló német csapattest előtt tartott, a császár kijelentette: „Nincs kegyelem, ne ejtsetek foglyokat! Amiként ezer éve Attila hunjai könyörtelen erőszakukkal olyan hírnévre tettek szert, amely azóta is él; szerezzen hát a német név is hasonló hírnevet, amely ezer évig fennmarad!” Ráadásul a német társadalom rendkívül büszke volt hadseregére és annak erejére. Egy korabeli porosz történész így emlékszik vissza: „A porosz főhadnagy olyan peckesen lépdelt, mint egy ifjú isten, a polgári foglalkozású tartalékos hadnagy pedig, mint egy félisten. Az embernek tartalékos tisztnek kellett lennie ahhoz, hogy szava lehessen a felső középosztályban, főként az állami hivatalokban. A katonai szellem áthatotta az egész középosztály életét, a hagyományos porosz jelleggel együtt, és a porosz életvitel naiv és öntelt csodálatával. Az eredmény a szellemi és politikai látókör beszűkülése volt.” Mivel a német hadsereg volt a legnagyobb (1880-ban 1 millió 300 ezer fő) és a legjobb egész Európában, aligha meglepő, hogy Franciaország és Oroszország közeledni kezdett egymáshoz biztonságuk érdekében.

1900-ban tehát Németország, az Osztrák—Magyar Monarchia és Olaszország szövetségesek voltak, ellenük pedig Franciaország és Oroszország fogott össze. A rá következő években Nagy-Britannia, az egyetlen még el nem kötelezett nagyhatalom vonakodva bár, de egyre inkább kezdte feladni egykori elzárkózását, mivel az kifejezetten kényelmetlenné vált. 1898-ban Nagy-Britannia kis híján háborúba sodródott Franciaországgal, úgy, hogy közben egyetlen szövetséges sem volt a láthatáron. 1899 és 1902 között a búrokkal kellett harcolnia Dél-Afrikában, noha az európai helyzet is konfliktussal fenyegetett. Bár mindkét összeütközésből győztesként került ki, elkezdett szövetségesek után nézni. Hamarosan két egyezmény született. 1902-ben hivatalos szövetségi megállapodást írtak alá Japánnal, amely biztosította a brit gyarmatosítók érdekeit a Távol-Keleten. Sokkal nagyobb horderejű volt az 1904-ben

létrejött angol—francia megegyezés (*entente*). Kezdetben az antant csupán az afrikai érdekszférákra vonatkozott, de a Németországtól való félelem hamarosan valóságos szövetséggé alakította Nyugat-Európa védelmére a német támadás ellen.

Nagy-Britannia számos okból egyre kevésbé bízott meg Németországban. Az egyik tényező hatalmas és gyorsan fejlődő gazdasága volt, amely igen gyorsan utolérte a britekét; a másik a németek beavatkozása a Közel-Keleten, vagyis azon a területen, amelyet a britek sajátjuknak tekintettek. Konstantinápolyban például 1899-ben úgy látszott, hogy a német katonai és gazdasági tanácsadók fenyegetik a brit érdekeket. II. Abdül Hamid szultán biztosította a német vállalkozóknak azt a jogot, hogy a Berlin—Konstantinápoly közötti vasútvonalat Bagdadig megépítsék. A legnagyobb ellentétet azonban a két nemzet között a német flotta okozta.

Ez a flotta közvetlen kihívást jelentett Nagy-Britannia tengeri fölényével szemben, a németek mégsem érezték magukat soha különösebben provokatívnak. Az 1890-es években az új flotta a nemzeti fejlődés igen fontos jelének számított. Az évtized egyik sikerkönyve az amerikai Mahan tengernagy munkája, *A tengeri hatalom hatása a történelemre* volt, amely azt bizonygatta, hogy gyarmati és kereskedelmi előnyökre ritkán tett szert nemzet tengeri hatalom nélkül. Mahan művét egész Európában olvasták, de bizonyára kevesen olvasták figyelmesebben, mint Németországban Tirpitz tengernagy. „Tengeri hatalom nélkül — vonta le a tanulságot — Németország helyzetét a világban egy héj nélküli kagyló érzékelteti a legjobban.” Úgy látta, hogy Nagy-Britannia, amely ötször annyi páncélozott hadihajóval rendelkezett, mint Németország, és 1888 óta négyszer annyit költött a haditengerészetre, s amely bevallotta, hogy akkora flottát akar fenntartani, mint az utána következő két másik európai hatalom együttvéve, mindenáron meg akarta akadályozni Németországot, hogy azt a helyet foglalja el a világ nemzetei között, amelyre egyesítése és gazdasági fejlődése egyértelműen feljogosította. Tirpitz zseniális propagandadistának bizonyult. 1892-ben rábeszélte a császárt: flottát kell építeniük, hogy méltó vetélytársa legyen a brit flottának az európai vizeken. A Tengerészeti Liga segítségével hozzákezdett honfitársai — kiket elsősorban a hadsereg érdekelt — „megtérítéséhez”. „Tirpitz csodálatot keltő feladatra vállalkozott — emlékezett vissza a császár —, arra, hogy egy egész népet irányítson, 50 millió vad, rövidlátó németet, és megnyerje őket az ellenkező nézet számára. Ezt a látszólag lehetetlen feladatot nyolc hónap alatt oldotta meg. Csakugyan hatalmas ember!” 1897-ben haditengerészeti törvénytervezetet fogadtak el a Reichstagban, hogy anyagilag biztosítsák a hatéves tengerészeti program megvalósítását, melyben hat csatahajó felépítése is szerepelt. Három évvel később ezt a programot kibővítették, és nyíltan bevallották a célt — Nagy-Britannia hajóépítő programjával akartak versenyezni.

A német kormány azonban sosem fogta föl igazán, milyen érzékeny Nagy-Britannia, amikor a flottájáról van szó. A brit szárazföldi hadsereg ütőképessége nagy volt, de létszáma európai mértékkel jelentéktelennek számított. Inkább gyarmati feladatokra szánták, mint egy európai háborúra. A brit flotta tehát nem csupán a brit gyarmatosításnak és kereskedelemnek nyújtott hasznos segítséget, hanem az ország egyetlen igazi védelmét jelentette. Tirpitz terve tehát Nagy-Britannia elevenjébe vágott, és az igen élesen reagált. A németek akkor félreagyarázták e reakciót. Annak a biztos jelét látták benne, hogy Nagy-Britannia agresszív módon igyekszik Németországot teljesen bekeríteni és megfojtani.

A britek először 1902-ben válaszoltak a kihívásra. Augusztusban a *The Times* kijelentette: „nem engedhetjük meg nekik (mármint a németeknek), hogy fölülkerekedjenek rajtunk, míg nem tettük kockára mindenünket.” A tengernagyi hivatal felgyorsította saját építési terveit, és nekiállt, hogy a technikai színvonalat tökéletesítse. 1904-ben Nagy-Britannia Tirpitznek adandó válaszként Sir John Fishert nevezte ki a Tengernagyi Hivatal vezetőjévé. Ő mélyen hitt abban, hogy legjobb, ha sietnek, és azzal döbbsentette meg a flottát, hogy minden megszokott kööttséget elutasított és átalakította a szolgálatot, többek határozott tiltakozása ellenére. Nem volt kétsége afelől, hogy Németország a fő ellenség, s nem is akármilyen. Egyszer, jellemző módon azt javasolta VII. Edward királynak, hogy a német-kérdés legjobb megoldása az lenne, ha flottájukat meglepetésszerűen bekerítenék, és hadüzenet nélkül elpusztítanák, akárcsak annak idején Nelson a dán hajórajt Koppenhágában. „Te jó ég, Fisher, maga megőrült!” — felelte a király; ettől fogva Fisher arra összpontosított, hogy biztosítsa: háború esetén a hajóhad messzemenően megfeleljen a kívánalmaknak. Első lépésként sok, technikailag elavult, de még használatban lévő hajót kicserélt. Ezután átszervezte a hadiflottát, melynek egységei addig az egész világban szét voltak szórva, a gyarmatok igényeitől függően. Három fő egységet alakított ki: a Csatorna-flotta támaszpontja Dover volt, az Atlantié Gibraltár, a Földközi-tengerié pedig Málta. A hajóknak az európai tengerekre való összevonása kifejezetten az új német kihívásra adott választ. Fisher azonban ezzel sem elégedett meg, és tervezőivel egy forradalmian új hadihajótípust készíttetett. Mivel a tengeri ágyúk erősebbek, nagyobb lőtávolságúak és pontosabbak lettek, Fisher azt bizonygatta, hogy az a leghatékonyabb hadihajó, amelyik a legnagyobb ágyúkkal van felszerelve, és a legnagyobb sebességgel képes haladni. Egy ilyen hajó fel tudja kutatni és el tudja süllyeszteni ellenségét, míg ő maga lőtávolságon kívül marad. Az eredmény az 1906-ban vízre bocsátott *Dreadnought* volt, amely minden addig létezett hadihajót elavulttá tett (lásd 320. oldal). Ez azonban csöppet sem kedvetlenítette el a németeket. Egyszerűen kihívást láttak benne technikai és mérnöki szakértelmükkel szemben, és hamarosan ők maguk is épí-

tettek *Dreadnought*-típusú hajókat. A haditengerészeti verseny folytatódott.

*Őfelsége hajója, a
Dreadnought*

1905-ben azonban liberális kormány került hatalomra Nagy-Britanniában, amely kifejezetten pacifista elveket vallott, és költséges társadalmi reformterveket kívánt megvalósítani. Abban a reményben, hogy csökkenti katonai kiadásait és rábeszéli Németországot az egyre inkább elhatalmasodó fegyverkezési verseny megállítására, a kormány 1907-ben és 1908-ban csökkentette a haditengerészeti kiadásokat, az 1907-es hágai leszerelési konferencián pedig javasolta, hogy Németország is kövesse példáját. A németek azonban meg voltak győződve arról, hogy a brit javaslat képmutató, és csak ideiglenes előnyük fenntartását szolgálja. Váratlan tengeri támadástól is tartottak, ezért folytatták a hadihajók építését. Az 1908-as év végére a brit közvélemény erősen németellenessé vált. Széles körben adtak hangot félelmüknek, hogy esetleg elvesztik a haditengerészeti versenyt. „Nyolc új hadihajót akarunk, és nem várunk tovább” — hangoztatták, és 1909-től a brit haditengerészeti kiadások hirtelen megnövekedtek. Közvetlenül az 1914-es háború előtt Nagy-Britannia flottája jelentős számbeli fölényre tett szert, bár a német hajók technikailag valamivel fejlettebbek voltak. A haditengerészeti verseny diplomáciai következményei végzeteseknek bizonyultak. 1897-ben Nagy-Britannia és Németország még hajlott arra, hogy lehetséges szövetségesként gondoljon egymásra, sok baráti és érdekkötéllel. A haditengerészeti verseny először bizalmatlanságot szült, majd félelmet, végül pedig, különösen brit oldalról, gyűlöletet.

Az 1904-es antant után Európa egymással rivalizáló szövetségei a következők voltak: a központban Németország, Ausztria —Magyarország és Olaszország; a másik oldalon pedig Francia-

ország és Oroszország, hozzájuk Nagy-Britannia félhivatalosan csatlakozott. Az elkövetkező tíz évben egy sor diplomáciai váltság még erősebben egymáshoz kötötte a szövetségeket, elmélyítette a tömbök közötti gyűlöletet, rendkívüli módon megnövelte a fegyverkezési költségeket, végül pedig háborúhoz vezetett (lásd a 19. térképet).

Két fő ütközési ponton nem sikerült kielégítő kompromisszumot kötni. Az első Marokkó volt. A huszadik század elején az észak-afrikai állam még őrizte függetlenségét, de a lázadó alattvalók állandó gondot okoztak szultánjuknak. 1899 óta a franciák, akik a szomszédos Algériát irányították, arra törekedtek, hogy kiterjessék hatalmukat Marokkóra is. A Marokkóba vezető út szabadabb tétele érdekében, Delcassé francia külügyminiszter megegyezésre törekedett Nagy-Britanniával. Ha Nagy-Britannia szabad kezet ad neki Marokkóban, Franciaország ugyanazt teszi Nagy-Britanniával Egyiptomban. Németország azonban nem kívánt ölbe tett kézzel ülni, miközben legfőbb vetélytársai újabb darabot hasítanak ki Afrikából. Ezzel gazdasági érdekeit és nemzeti büszkeségét egyaránt semmibe vennék. „Németországnak tiltakoznia kell Marokkó javasolt átvétele ellen, nem csupán gazdasági alapon, hanem sokkal inkább tekintélye megőrzése érdekében” — jegyezte meg Holstein, a császár diplomáciai ügyekben befolyásos tanácsadója. 1905-ben a császár ezért földközi-tengeri útja során megállt Tangerben, és szenvedélyes beszédet mondott. Kifejezte ebbeli reményét,

hogya a szultán irányította független Marokkó nyitva áll majd az összes szabad nemzet kereskedelme előtt, és utalt arra, hogy gondja lesz a német érdekekre. Beszéde azonnali diplomáciai válsághoz vezetett, majd 1906-ban egy nemzetközi konferenciához Algécirasban, Spanyolország déli partján. Bár a németek harciassága meggyőzte a francia kormányt, hogy a konferencia kezdete előtt menessze Delcassét, a német küldötteknek nem sikerült érvényesíteni akarataikat Algécirasban a franciák és britek szövetségre lépett diplomáciájával szemben. Míg Marokkó függetlenségét és a nagyhatalmak egyenlő kereskedelmi jogait biztosították, elfogadták, hogy Franciaországnak rendőri hatalmat gyakorolhasson a viszályoktól sújtott területen, s ez természetesen uralkodó hatalommá tette. Algéciras tehát egyértelmű kudarcot hozott Németországnak, és az angol—francia antant elmélyüléséhez vezetett. 1904-ben ez még csak egy egészen általános megegyezés volt a két hatalom között a gyarmati befolyási zónákkal kapcsolatban. A németek azonban Marokkó ügyében 1905-ben és 1906-ban olyan fenyegetően léptek fel, hogy az antant egyre szorosabb szövetséggé és egyre németellenesebbé vált. A brit és a francia diplomaták nemcsak együttesen foglaltak állást a németek ellen, mint Algécirasban, hanem 1905-től a két fél katonai szaktekintélyei elkezdtek titokban találkozni, hogy közös tervet dolgozzanak ki egy mindkettőjüket fenyegető ellenség támadása esetére. Egyetlen lehetséges ellenség volt: Németország. E találkozók 1914-ig folytatódtak, amikor is a közös terveket az életben is ki kellett próbálni. Az 1905—1906-os első marokkói válság másik eredménye az lett, hogy Nagy-Britannia szorosabbra fonta kapcsolatait Oroszországgal. Algécirasban Oroszország támogatta Nagy-Britanniát és Franciaországot Németországal szemben. Közös félelmük Németország növekvő közép-keleti befolyásától, amely főként a Berlin—Bagdad vasútvonal megépítésével függött össze. 1907-ben Nagy-Britanniát és Oroszországot egy másik antant aláírására ösztönözte, közös érdekeik megvédése érdekében. Ily módon Németország, az Osztrák—Magyar Monarchia és Olaszország Hármasszövetsége méltó ellenfélre talált Franciaország, Oroszország és Nagy-Britannia Hármasszövetségében. Az antant-kapcsolatok talán kevésbé látszóttak hivatalosnak, mint a központi hatalmaké, de a válságos pillanatban éppoly erősnek bizonyultak.

A marokkói helyzet egy második, és még veszélyesebb válságot okozott 1911-ben. 1906 óta a szultán hatalma tovább csökkent, és a franciák fel tudták használni rendőri hatalmukat, hogy növeljék befolyásukat a területen. Elterjedt a hír, hogy Dél-Marokkó kivételesen gazdag ásványi kincsekben, és a német mérnökök és kereskedők mindent megtettek gazdasági helyzetük erősítésére. 1911-ben a berberek ismét föllázadtak, és megostromolták a szultán fővárosát, Fezt. Ő a franciákat hívta segítségül, akik azonnal 20 ezres csapatot küldtek. Ez tiltakozást váltott ki a német és a spanyol kormány részéről (az utóbbiak

szintén érdeklődni kezdtek a terület iránt), és a német kormány, úgy gondolva, hogy eljött az ideje a franciák visszaszorításának és saját üzletemberei megsegítésének, egy ágyúnaszádot, a *Panther*t küldték a dél-marokkói kikötőbe, Agadirba.

Ez a harcias lépés számítási hibának bizonyult, mivel a tengeri hadmozdulatokra annyira érzékeny briteket a franciák mellé állította. Nagy-Britanniában az a nézet uralkodott, hogy a németek állandó tengeri támaszpontot akarnak alapítani Agadirban. Az izgatott közhangulatra reagálva Lloyd George pénzügyminiszter híres beszédet tartott a londoni Mansion Houseban. „Ha úgy bánnak Nagy-Britanniával, mintha semmit sem számítana a nemzetek tanácsában — jelentette ki —, akkor nyomatékosan kijelentem, hogy ilyen áron egy olyan hatalmas nemzetnek, amilyen Anglia, elviselhetetlen megaláztatás volna eltérni a békét.” 1911 augusztusában végig úgy látszott, hogy a béke csupán hajszálon múlik, de szeptember elején Németországnak inába szállt a bátorsága. Megállapodás született, mely által Marokkó gyakorlatilag francia védnökség alatt álló területté vált, Németország pedig kártérítésképpen 227 900 négyzetkilométert kapott Francia Kongóból. Mivel ennek a területnek nagy részét őserdő vagy mocsár borította, a németek jogosan azt a következtetést vonták le, hogy rossz üzletet csináltak, és a második marokkói válság másodszor is megalázta őket diplomáciailag, mert a franciák és a britek ismét összeesküdtek ellenük, hogy ne nyerhessék el „jogos helyüket a nap alatt”. Még egy ilyen presztízaveszteséget Németország már nem viselhetett el. Franciaország és Nagy-Britannia a maguk részéről pedig meggyőződtek arról, hogy Németország veszélyesen agresszív, és további sakkban tartásához további fegyverkezés szükséges. 1912-ben a britek bővítették a haditengerészeti programot, 1913-ban pedig, az erős szocialista tiltakozás ellenére a francia országgyűlés jóváhagyott egy új törvényjavaslatot, amely három éven át növelni és modernizálni kívánta a francia hadsereget.

A másik legfőbb veszélyforrás, amellyel kapcsolatban nem sikerült békés megoldást találni, a Balkán volt (lásd a 11. és a 20. térképeket). A 19. század második felében a balkáni kérdést a híres keleti kérdés jelentette, csupán más néven. Mint a 7. fejezetben láttuk, az európai államférfiak nem találtak megoldást a keleti kérdésre a század első felében. Utódaik a század második felében semmivel sem bizonyultak eredményesebbnek. Bizonyos szempontból a probléma még bonyolultabbá vált. Miközben a török kormány egyre gyöngült — bár az együttműködésre éppoly kevésbé hajlott, mint korábban —, az európai hatalmak versengését tovább bonyolította Németország megjelenése és érdeklődése a Közel-Kelet iránt. A helyzetet élezte a szláv népek feltámadt nacionalizmusa. Energiáikat először a törökök ellen irányították, majd a törökök gyengülésével egymás ellen. A népi és vallási csoportok együttélése kaotikus vonásokat mutatott, a szerbek, bolgárok, románok, görögök,

albánok, horvátok közötti ellenségeskedésnek megszámlálhatatlan oka volt. A balkáni népek civódásai Európa főbb hatalmait is érintették. Oroszország, szláv nemzet lévén, hajlott a balkáni szlávok támogatására, mind a törökök, mind az osztrákok ellen. Szerbia fokozottan számított az orosz segítségre. Vele ellentétben Ausztria úgy tekintette a balkáni szláv népek, különösen Szerbia törekvéseit, mint soknemzetiségű birodalmának veszélyeztetését. A 19. század végére tehát a balkáni viszályok összekapcsolódtak a nagyhatalmak ellenségeskedésével, s ez a területet „Európa lőporos hordójává” tette.

A krími háború vége és az első világháború kitörése között a Balkán és a Földközi-tenger keleti medencéje gyakori és veszélyes nemzetközi válságok fészke volt. A krími háborút 1856-ban lezáró párizsi egyezmény semmit nem rendezett el, és nem tudott mit kezdeni a balkáni népek függetlenségi törekvéseivel, amelyek a török uralom lerázására irányultak. Függetlenségük azonban egyre inkább valóságossá vált. 1856 után Szerbia gyakorlatilag független lett. Az egyetlen jog, amelyet a törökök fenntartottak maguknak, az volt, hogy zászlajuk a szerb színek mellett loboghasson Belgrád bástyáin. Az 1860-as években a románok nem vették figyelembe a párizsi egyezményt, amely csupán részleges függetlenséget biztosított nekik a törökökkel szemben Moldvában és Havasalföldön. 1861-ben a két fejedelemség bejelentette egyesülését, 1866-ban pedig a független Román Fejedelemség állampolgárainak nyilvánították magukat. Mivel néhány szláv csoportnak sikerült elnyernie szabadságát, a pánszlávizmus, az a kulturális és politikai mozgalom, amely az európai szláv nemzetek egységét hangsúlyozta, azzal a csodálatos jövővel együtt, amelyet egységük valósít majd meg, sok hívet toborzott magának. „Mi, szétszórt szlávok — írta a szlovák költő, Jan Kollar —, egyesüljünk teljesen, ne csak töredékesen; s akkor egész Európa letérdel majd ez előtt a bálvány előtt, melynek feje a felhők fölé emelkedik, léptei pedig megrázzák a földet.” A Lengyelországban és az Osztrák—Magyar Monarchiában élő szlávok még soha nem számítottak annyira a többi szláv segítségére, mint akkor. A második pánszláv kongresszuson az oroszok — például a természettudós Danyilevszkij és a történész Pogogyin — azt bizonygatták, hogy Oroszországnak, az egyetlen szláv nagyhatalomnak a sok millió, még mindig idegen kormány uralma alatt élő szláv bajnokaként kell föllépnie. Ezt a szerepet az orosz kormányok boldogan játszották el.

1875-ben súlyos válság robbant ki: a bosnyákok és a bolgárok felkeltek török uraik ellen. Szerbia és Montenegro úgy döntött, hogy a felkelés jó alkalmat kínál a háborúra Törökországgal. A bolgár felkelők meggyilkoltak néhány török hivatalnokot, majd ennek megtorlásaként a törökök számos falut földig romboltak, és sok nőt és kisgyermeket is lemészároltak. E bulgáriai rémtettek, azzal a hírrel tetézve, hogy a dühöngő török csőcselék meggyilkolta a francia és német konzult, egész Európát elbor-

orosz uralom alá kerültek Besszarábiával (ez Oroszország része lett a berlini egyezményvel). A boszniaiak és a hercegovinaiak tudatára ébredtek annak, hogy az egyik idegen uralomtól (a törököktől) megszabadultak ugyan, de helyébe másikat kaptak (az osztrákokat). A bolgárok, akik fellázadtak, szenvedtek, és 1877-ben látszólag elnyerték függetlenségüket a törököktől, egy év múlva rádöbbenek, hogy szabadságuk nem teljes és nemzetük nem egységes. És sok görög, bolgár, albán, szerb és horvát még mindig török uralom alatt maradt. Ilyen feltételek mellett nem lehetett béke a Balkánon.

A török uralom egyre gyöngült és egyre erőszakosabbá vált. 1876-tól a szultán II. Abdül Hamid volt, egy óvatos, fukar és körmönfont ember, aki annyira rettegett egy esetleges merénylettől, hogy uralkodása éveit javarészt föld alatti átjárókkal és rejtett erődökkel teli palotájában bujkálva töltötte. Besúgóinak és titkos ügynökeinek hálózatával minden ellenkezést elnyomott, minden bírálatot elfojtott. Mottója egy Mohamed próféta tulajdonított mondás volt: „Minden újdonság újítás, minden újítás tévelygés és minden tévelygés a pokol tüzébe vezet.” Uralma alatt az ottomán birodalom stagnált, amikor csak gyökeres reformok erősíthették volna meg.

A törökök gyöngesége 1885-ben ismét megmutatkozott, miután a kelet-ruméliai bolgárok elűzték török kormányzójukat és kikiáltották Bulgáriával való egyesülésüket. A hagyományos szövetségek csődöt mondtak. Szerbia, könnyű hódítást keresve, megtámadta az új bolgár államot, ám teljes vereséget szenvedett, és csak Ausztria mentette meg a területi veszteségektől. Ausztria ugyanis a szláv szomszédok iránti baráti politikával igyekezett ellensúlyozni az orosz befolyást a Balkánon. Az Oroszországtól való félelem vitte Ausztriát az 1879-ben Németországgal kötött Kettős Szövetségbe, Oroszországot pedig az Ausztria balkáni terjeszkedésétől való félelem és a konstantinápolyi német befolyás sodorta az 1893-ban a Franciaországgal aláírt Kettős Szövetségbe. A balkáni civódás így európai háborúval fenyegetett.

Bármilyen robbanékony volt is a Balkán 1900-ban, a 20. század első éveit viszonylag csöndesen teltek el. 1897 és 1905 között az orosz erőfeszítések Ázsiára és a Japánnal vívott háborúra összpontosultak; csupán a japánoktól elszenvedett vereség után foglalkoztak ismét a Balkánnal. Nemsokára újabb válság tört ki. 1908-ban az „ifjú törökök” — akik az intézmények nyugati mintákat követő megreformálására törekedtek — forradalmat szítottak, s először arra kényszerítették II. Abdül Hamidot, hogy alkotmányt vezessen be, majd egy év múlva elűzték a trónról. Három hónappal a forradalom után Ausztria, kihasználva a szultán nehéz helyzetét, annektálta az 1878 óta megszállt Boszniát és Hercegovinát. Az annexiót bonyolult diplomáciai küzdelem előzte meg. Az osztrák külügyminiszter vagy nem magyarázta el a dolgot orosz kollégájának vagy pedig kijátszotta őt. Oroszország fölháborodott az annexió miatt. A

Abdül Hamid: a „Vén
átkocsikázik
Konstantinápolyon, nem sokkal
1908-as Ifjú Török
Forradalom után, amely
fosztotta őt hatalmának
székhelyétől

szerbek nemkülönben, mert ők az összes délszláv nép egyesítését remélték — köztük a bosnyákokat és az osztrák birodalom szlávjaiét is — egyetlen hatalmas királyságban, Belgrád fővárossal. Mégsem lett háború, mert Oroszország még nem készült föl rá. De, akárcsak Németország Agadir után, elhatározta, hogy a legközelebbi válság alkalmával nem lepik meg még egyszer.

A független balkáni államok ezután nekiálltak, hogy felosszák azt, ami Törökországból még megmaradt Európában. Szerbia és Bulgária egyaránt szeretett volna tengeri kijárához jutni — Szerbia az Adriai-tengerhez, Bulgária pedig az Égei-tengerhez. Görögországgal és Montenegróval együtt megalkották a Balkán-szövetséget; 1912 októberében hadat üzentek a szorongatott törököknek, akik már Tripolitániában (Észak-Afrika) bajba kerültek, miután az olaszok megtámadták őket. A szövetség mindenütt győzedelmeskedett, a bolgárok gyorsan előrenyomulva mintegy 40 kilométerre megközelítették Konstantinápolyt. A nagyhatalmak ismét közbeléptek, hiszen Ausztria éppoly kevésbé kívánta, hogy a szerbek megvessék lábukat az adriai partokon, mint Oroszország egy bolgár sereget Konstantinápolyban. Konferenciát tartottak Londonban, és újabb megállapodás született, melyet a háborúban részt vevő összes nemzet aláírt. Európából egyetlen rész maradt meg a törököknek: Konstantinápoly és közvetlen környéke. A többit szétosztották a győzedelmes Balkán-szövetség tagjai között.

Ám alighogy a szerződésen megszáradt a tinta, a győztesek marakodni kezdtek a zsákmányon. A bolgároknak a szerbekkel támadt nézeteltérésük, majd a görögökkel. 1913 júniusában kirobbantották a második balkáni háborút, megtámadva egykori szövetségeseiket. Ellenségük számbeli fölénye azonban óriási volt, különösen miután a románok, sőt a törökök is csatlakoztak a szerbekhez és a görögökhöz. A bolgárok hamarosan vereséget

szenvedtek, és a bukaresti szerződéssel arra kényszerültek, hogy lemondjanak azon előnyökről, melyeket az előző évben nyertek az első balkáni háborúban. A két háború messzemenő következményekkel járt Európa többi része számára. Az elkeseredett, legyőzött Bulgária Ausztriához és Németországhoz fordult segítségért a gyűlölt szerbek ellen. Szerbiát — amely a második háborúból a legerősebbként került ki a balkán népek közül — majd szétvetette az önbizalom. Ugyanakkor haragudott Ausztriára, amiért megakadályozta az annyira áhított adriai kijárat elnyerésében. „Az első kört megnyertük — jelentette ki Pašić, a szerb miniszterelnök. — Fel kell készülnünk a másokra az osztrákok ellen.” Bécsben, az osztrák fővárosban a diplomaták és tábornokok figyeltek és vártak. Szerbia nyilvánvalóan veszélyesnek látszott és bizonyára még veszélyesebb lesz. Ha Ausztria lépni akar, hát inkább előbb tegye, mint később.

Így hát Európában 1914-re a háború több okból is bármelyik pillanatban kitörhetett. Mint láttuk, a kontinens két, egyértelműen ellenséges táborra oszlott, és az idő múltával mindkettő egyre erősebben fegyverkezett. Két területen — Marokkóban és a Balkánon — olyan ellentétek maradtak a nagyhatalmak közt, amelyek békés eszközökkel történő megoldása lehetetlennek látszott. A marokkói válságok azt az érzést hagyták Németországban, hogy több megaláztatást Franciaországtól és Nagy-Britanniától már nem viselhet el. A Balkán-háborúk Ausztriát győzték meg arról, hogy nem hagyhatják Szerbiát tovább erősödni, Oroszországot meg arról, hogy Ausztria nem győzheti tovább Szerbiát. Európa államférfiai sejtették, hogy háborúnak kell jönnie, így hát megkérdezték tábornokaikat: „Ha már mindenképpen jönnie kell, mikor lenne nekünk a legmegfelelőbb?” Erre a kérdésre a britek, a franciák és az oroszok azt felelték: „minél később, annál jobb.” A német és osztrák válasz azonban ennek épp az ellenkezője volt. Moltke tábornok már 1912-ben azt mondta Vilmos császárnak: „A háború elkerülhetetlen, és minél előbb tör ki, annál jobb.” Az 1913-as új francia törvény, amely 1916-ra korszerűsítette volna teljesen a francia hadsereget, arra készítette a németeket, hogy mielőbbi háborút fontolgassanak. Az osztrákok szintén úgy érezték, hogy a szerb fenyegetést csírájában kell elfojtani, amilyen gyorsan csak lehet.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy 1914-ben a háborúnak elkerülhetetlenül ki kellett törnie. 1914 tavasza diplomáciailag nyugodtabb volt, mint a korábbi éveké. Bár a 20. században már addig is több veszedelmes válság robbant ki, mindegyiket sikerült rendezni nagyobb háború nélkül. Még az 1912—1913-as év heves és bonyolult balkáni viszályait is ellenőrizni tudták az összehangoltan működő európai nagyhatalmak. Látszólag nem volt különösebb oka annak, hogy a jövőben a válságokat ne hasonló módon oldják meg, és amikor 1914. június végén egy újabb incidens lobbantotta lángra a Balkánt, kevés európai államférfi aggódott különösebben. Ezúttal azonban másként történt: alig hat héttel később a kontinens nagy része harcban

állt, nem mintha az európai államférfiak ezt annyira szerették volna, hanem mert elvesztették az ellenőrzést az események felett. Bizonyos értelemben a fegyverek maguktól sütkérek el. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan is történt mindez, figyelmesen követnünk kell az eseményeket 1914 júniusától szeptemberéig.

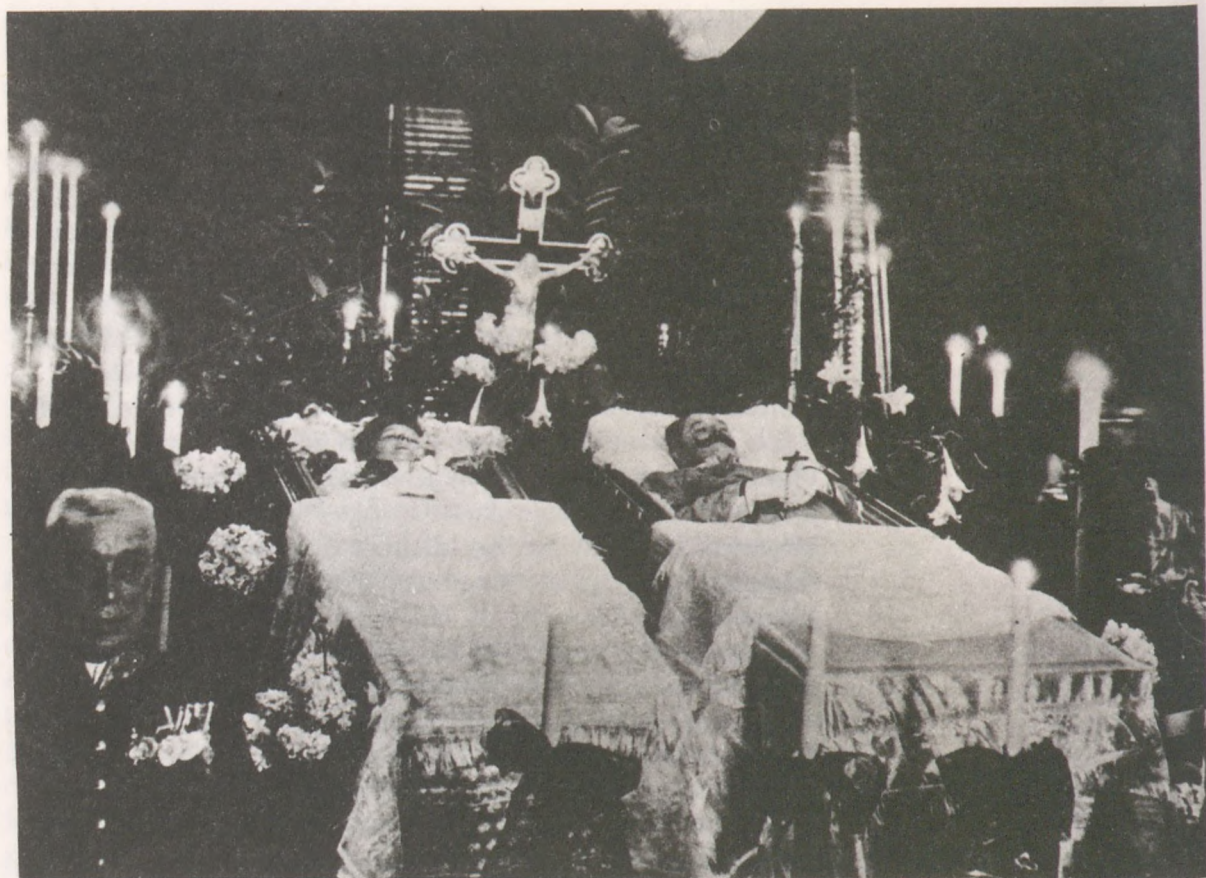
Június 28. Szt. Vítus napja a szerb naptár ünnepi dátuma. Az 1389-es koszovói csata évfordulója, mikor a szerb hadsereg az utolsó emberig hőiesen harcolva vereséget szenvedett a törököktől, és a szerb függetlenség évszázadokra véget ért. Azt, hogy Ferdinánd főhercegnek, az osztrák trónörökösnek Bosznia fővárosába, Szarajevóba teendő látogatását 1914-ben épp erre a napra időzítette, sok bosnyák és szerb úgy tekintette, mint a szerb nép szándékos megsértését, és felbőszültek. Egy titkos társaság tagjai Gavriło Princip vezetésével elhatározták, hogy meggyilkolják a trónörökösöt, és a — hatóságok hanyagsága következtében, akik egy hat kilométeres útszakaszra mindössze százhusz rendőrt állítottak — tervüket siker koronázta (lásd a 330. oldalt).

A gyilkosság meggyőzte az osztrák kormányt arról, hogy eljött a Szerbiával való leszámolás ideje. Megbizonyosodva a német támogatásról (július 8.), és azzal az átlátszó ürüggyel, hogy Princip és bűntársai sosem jártak volna sikerrel a szerb hatóságok segítsége nélkül, Ausztria július 23-án ultimátumot nyújtott át Szerbiának. A dokumentum olyan terjedelmes volt, hogy a legtöbb európai államférfi úgy értelmezte, mint egy újabb, bár nem túl komoly válság első lépését. Azt gondolták, hogy mint addig is annyiszor, ezúttal is eljön majd a nagyhatalmak konferenciája alkudozásokkal, egyezkedéssel, végül pedig egyezménnyel.

Azonban a dolgok ezúttal igencsak rosszra fordultak — szé-
dületes gyorsasággal és jóvátehetetlenül — főleg azért, mert a politikusok nem voltak urai tábornokaiknak. Mint ahogy a 18. fejezetből is láttuk, a hadvezérek 1914-ben szilárdan hitték, hogy az elkövetkező háborút az nyeri meg, aki a leggyorsabban mozgósítja seregeit, erőit összevonva támad, míg az ellenség éppen csapatait mozgósítja. Mialatt katonáik gyors hadüzenetet követeltek, a politikusok kifutottak az időből.

Szerbia, miután megkapta az osztrák ultimátumot, megpróbált lélegzetvételnyi időt nyerni Ausztria majdnem minden feltételének elfogadásával. Ausztria azonban ebbe nem nyugodott bele, és július 28-án hadat üzent Szerbiának. Szazonov orosz külügyminiszter nem szándékozott cserbenhagyni Szerbiát, ám, hogy ne provokálja Németországot, úgy döntött, a legjobb, ha az orosz erőket csak részlegesen mozgósítja és egyenesen Ausztria ellen irányítja. Ezen a ponton azonban közbeléptek az orosz tábornokok. Ha csak Ausztria ellen mozgósítanak részlegesen — hangzott tiltakozásuk —, a szükséges csapatmozgósítás szerkezete lehetetlenné tenné a Németország elleni általános mozgósítást az elkövetkező néhány hónapra. Egy Ausztria elleni részleges mozgósítás tehát gyakorlatilag

védtelessé tenné Oroszországot legveszélyesebb ellenségével, Németországgal szemben. Ugyanakkor figyelmeztetés jött Németországból: még a részleges mozgósítás is háborút jelentene. A döntés felelőssége Miklós cárra hárult. Július 29-én és 30-án Szazonovval és a hadügyminiszterrel alaposan megvitatták. A hadügyminiszter győzött, és július 31-én az általános mozgósítás értelmében orosz csapatokat szállító vonatok indultak nyugat felé.

Németország azonnal megkezdte a háborús készülődést. Moltke tábornoknak és kollégáinak mindössze egyetlen tervük volt. Abból indultak ki, hogy ha Oroszországgal kell harcolniuk, biztosan Franciaországgal is szembekerülnek. Egy ilyen kétfrontos háború megnyerése érdekében először Franciaországot kell gyorsan és teljesen megverniük. Csak ezután engedhetné meg magának Németország, hogy offenzívát indítson Oroszország ellen. Válaszul az orosz mozgósításra Franciaország ellen készítettek elő támadást. Ráadásul a Franciaország ellen kidolgozott német támadási terv igen rugalmatlan volt. Először is, a fő támadást belga területen keresztül akarták megindítani, függetlenül attól, hogy a belgák beleegyeztek-e ebbe vagy sem. Másodszor: a francia védelem gyors szétzúzására négy sereget, összesen 840 ezer embert kellett mozgósítani a lehető leggyorsabban a fő frontra. A német vasúthálózat adottságai következtében mindannyiuknak át kellett haladniuk Aachen pályaudva-

A meggyilkolt főherceg és felesége a ravatalon

*A csapatok boldogan vonulnak
a háborúba*

rán, csupán néhány kilométerre a belga határtól. A mozgósítás megkezdésével, a csapatszállító vonatoknak állandó ütemben kellett áthaladniuk Aachenen, másképp zűrzavar keletkezik. A belga határon nem lehetett megállni, ha a német stratégia a nyugati fronton hatékony kívánt lenni.

E merev terv szörnyű következményei augusztus elsején váltak nyilvánvalóvá. Az előző napon a német kormány elfogadta

Moltke tanácsát, hogy az orosz hadműveletekre teljes mozgósítással feleljenek, és előzetes mozgósítási rendeleteket adott ki. A következő napon a császár alá akarta írni az általános mozgósítást elrendelő utasítást. Mielőtt azonban megtette volna, Sir Edward Grey, a brit külügyminiszter, tudtára adta, hogy ha tartózkodik Franciaország megtámadásától, számíthat Nagy-Britannia semlegességére. A császár el volt ragadtatva. Egyáltalán nem kívánt Nagy-Britanniával harcolni, és igazán Franciaországgal sem. „Remek, igyunk pezsgőt — jelentette ki —, meg kell állítanunk a nyugati menetet.” Ebben a stádiumban azonban ez 11 ezer vonat leállítását jelentette volna. „Lehetetlen — mondta Moltke —, az egész hadsereg összezavarodik.” Akárcsak Oroszországban, Németországban is a katonák győztek.

Attól fogva Németország egyetlen pillanatra sem ingott meg. Még aznap, augusztus 1-jén, német repülőgépek bombázták Nürnberg városát, és a német kormány, azt állítva, hogy a gépek franciák voltak, hadat üzent Franciaországnak. A nagyhatalmak közül csupán Nagy-Britannia volt még kívülálló. A brit közvélemény és a liberális kormány egyaránt habozott, hogy Franciaország megtámadása háborúra kötelezi-e Nagy-Britanniát. Csak Grey, néhány kormánybéli kollégája és pár katonai főtanácsadó tudta, milyen komolyan kötelezik Nagy-Britanniát a Franciaországgal 1905 óta folytatott titkos tárgyalások Párizs megsegítésére. A brit kormány vonakodása a nyílt állásfoglalástól megdöbbenette és megijesztette a franciákat. Augusztus 4-e reggelén azonban a németek, haditervükhöz híven, a belga kormány tiltakozása ellenére elárasztották Belgiumot. Ez a hír egységessé formálta a brit közvéleményt, és cselekvésre bírta a kormányt. Grey ultimátumot küldött Berlinbe, azzal a kijelentéssel, hogy ha éjfélig nem kapnak ígéretet Belgium semlegességének tiszteletben tartására, Nagy-Britannia hadban áll Németországgal. Nem kaptak semmiféle ígéretet. Augusztus 6-án Ausztria hadat üzent Oroszországnak — kissé későn kapva észbe, hiszen az eredeti válság a Balkánon tört ki —, és hat nappal később, augusztus 12-én a szörnyű előkészületek az Ausztriának szóló francia—brit hadüzenettel befejeződtek.

„Különös láz volt a levegőben — írta Winston Churchill 1914-ben a Tengernagyi Hivatal vezetőjeként. — Az anyagi jólétükkel elégedetlen népek nyughatatlanul a harc felé fordultak.” 1914 elején egy amerikai látogató Európában, a Colonel House-ban ugyanezt a hangulatot érzékelte. „Őrületes fokozott militarizmus” — írta. Mindenütt, de legfőképp Németországban, a katonaság veszélyesen kicsúszni látszott a kormány irányítása alól. Ki is csúszott. Július és augusztus vérgőzös napjaiban a katonai gépezetek szinte önmaguktól lendültek támadásba, és Európa népei meggondolatlanul, ujjongva rohantak az emberiség történetének legszörnyűbb háborújába.

Térképek jegyzéke

1. Európa 1789-ben 10
2. Európa 1970-ben 11
3. Párizs a forradalom alatt 23
4. A forradalmi harcok 1792—1801 38
5. Napóleon 1805—07. és 1809. évi hadjáratai 51
6. Európa Tilsit után 53
7. Napóleon spanyolországi hadjárata 56
8. Az oroszországi hadjárat 57
9. Európa iparosodása 1850-ben 74
10. Európa a bécsi kongresszus után 101
11. Délkelet-Európa az 1850-es években 118
12. A Földközi-tenger keleti medencéje a 19. század közepén 127
13. Itália 1859—60-ban 169
14. Németország 1864 és 1871 között 178
15. A világ 1789-ben, az európai gyarmatokkal 288
16. A világ 1914-ben, az európai gyarmatokkal 289
17. Afrika felosztása 299
18. Ázsia felosztása 300
19. Európa 1914-ben 321
20. A Balkán 1881-ben 325

Képek forrásjegyzéke

- Vidéki élet a 18. sz.-i Franciaországban. Mansell Collection 8
- Lafayette megsebesül az amerikai függetlenségi háborúban. Mansell Collection 18
- A rendi gyűlés megnyitása Versaillesban, 1789 májusában. La Documentation Française—Photothèque 22
- A Bastille bevétele. La Documentation Française—Photothèque 24
1789. július 17. XVI. Lajos az új nemzeti színeket viselve jelenik meg a városházán. La Documentation Française—Photothèque 25
- Egy nemesember a dühöngő parasztokat terített asztalnál „kenyerezi le”. La Documentation Française—Photothèque 26
- Grégoire apát az első pap, aki hűségeskürt tesz az új alkotmányra. La Documentation Française—Photothèque 29
- XVI. Lajos kivégzése. La Documentation Française—Photothèque 31
- Marie Antoinette útban a nyaktiló felé. J.-L. David vázlata. Mansell Collection 32
- A szeptemberi mézárálás. La Documentation Française—Photothèque 33
- A touloni Jakobinus kör épülete. Photographie Bulloz 34
- Robespierre. Mansell Collection 34
- A guillotine. Photographie Bulloz 36
- A nyaktiló működés közben: kilenc nemes kivégzése a Terror idején. Photographie Bulloz 37
- Danton. Radio Times Hulton Picture Library 37
- Jemappes: a csata vége. La Documentation Française—Photothèque 39
- A francia sereg hadjáraton. Österreichische Nationalbibliothek 43
- A nilusi csata másnapján. National Maritime Museum 45
- Átkelés a Szent Bernát-hágón: az osztrákok elleni hadjárat során, amely Marengónál ért véget. La Documentation Française—Photothèque 48
- A francia hajók, melyeknek a hadsereget kellene átvinniük a Csatornán, Boulogne-ban várakoznak. La Documentation Française—Photothèque 50
- Austerlitz, 1805. Réunion des Musées Nationaux, Versailles 51
- Tilsit, 1807. Calcographie du Louvre 52
- A kontinentális zárlat brit nézőpontból, 1807-ből származó karikatúra. La Documentation Française—Photothèque 54
- Goya: spanyolokat mézárólnak le. The Hispanic Society of America 55
- Visszavonulás Moszkvából. La Documentation Française—Photothèque 58
- A győztes szövetségesek diadalmenetben vonulnak be Párizsba 1814-ben. Österreichische Nationalbibliothek 59
- A „száznapos uralom”: Grenoble polgárai óriási lelkesedéssel üdvözlik a császárt. La Documentation Française—Photothèque 60
- Waterloo után. A fogoly Napóleont a Bellerophon átviszi a Csatornán. The Tate Gallery, London 62
- A londoni tőzsde. Mansell Collection 65
- Liverpool a 18. században. Radio Times Hulton Picture Library 67
- Stephenson Rocketja, a híres Rainhill mozdonyverseny győztese 1829-ben. Mansell Collection 70
- Vasútépítés a Liverpool—Manchester vonalon 1830-ban. Radio Times Hulton Picture Library 71
- A Toulouse—Párizs expressz 1912-ben. Radio Times Hulton Picture Library 72
- Egy francia luxusexpresszvonat étkezőkocsija a 19. század végén. Mansell Collection 72
- A berlini Borsig mozdonygyár a 19. század végén. Dr Franz Stoedner 73
- A párizsi értéktőzsde az 1860-as években. Mansell Collection 75
- Vitte gróf. Mansell Collection 76

- Werner Siemens. Deutsches Museum, München 78
- A Siemens-féle „Concorde” elektromos villamos, az 1881-es párizsi Vilamossági Kiállításon. Mary Evans Picture Library 78
- Alfred Krupp. Krupp 79
- A gyár, amelyet Alfred Krupp 1826-ban örökölt. Krupp 79
- Az esseni gyáróriás részlete, melyet Krupp 1887-ben utódaira hagyott. Dr Franz Stuedner 80
- London gyors növekedése, ahogy azt a karikaturista Cruikshank 1829-ben látta. Times Newspapers 84
- Háziipar: fonás a 18. században. Mansell Collection 85
- Gyáripar: fonás a szakaszos működésű fonógép segítségével 1835-ben. Baines *History of Cotton Manufacture* 86
- Csillésfiúk munka közben. Mansell Collection 88
- Kimerült gyermek munkanapja végén. Mansell Collection 88
- A kivándorlás vonzereje, 1849-es karikatúra. Mansell Collection 89
- A Fleet csatorna menti nyomornegyed 1836-ban. Radio Times Hulton Picture Library 91
- Munkásfelkelés Lyonban, 1834 áprilisában. La Documentation Française—Photothèque 92
- Géprombolók a Habsburg Birodalomhoz tartozó Csehországban 1844-ben. Deutsche Fotothek, Dresden 93
- Karl Marx (1818—1883). Mansell Collection 94
- Friedrich Engels (1820—1895). Marx és Engels, a modern kommunizmus megalapítói életük végéig barátok voltak. Mansell Collection 95
- Orosz parasztok 1823-ban. Radio Times Hulton Picture Library 97
- A Bécsi Kongresszus. Isambey. La Documentation Française—Photothèque 99
- A franciák megrohamozzák a cadizi Trocadero erődöt. La Documentation Française—Photothèque 107
- A Cato Street-i összeesküvőket elfogják a hatóságok emberei. Mansell Collection 109
- X. Károly megkoronázása. La Documentation Française—Photothèque 111
- A „Három Dicső Nap” egyik epizódja, 1830. La Documentation Française—Photothèque 112
- Mazzini. Mansell Collection 114
- Balkáni tájkép a 19. század elején. Radio Times Hulton Picture Library 117
- Felkelések a görög függetlenségi háború kezdetén. Mansell Collection 120
- Byron. Mansell Collection 121
- A navarinói csata, 1827. Mansell Collection 122
- „Ellátmánygondok” — karikatúra a Punchból, 1855. Bodleian Library, Oxford 128
- A könnyűlovasság támadása, 1855. Radio Times Hulton Picture Library 129
- Politikai bankett egy soissons-i ellenzéki küldött tiszteletére. La Documentation Française—Photothèque 132
- A Bastille tere 1848. február 24-én. La Documentation Française—Photothèque 134
- Louis Bonaparte Ham erődjében. La Documentation Française—Photothèque 137
- A császár (III. Napóleon). Réunion des Musées Nationaux, Versailles 140
- A császárné (Eugénie). Réunion des Musées Nationaux, Versailles 141
- Párizs újjáépítése: a Latin Negyed egy részének lebontása. Mansell Collection 142
- Választógyűlés 1869-ben, Párizsban. La Documentation Française—Photothèque 145
- A francia sün: a Punch karikatúrája. Bodleian Library, Oxford 147
- III. Napóleon megadja magát a poroszoknak a sedani csata után. La Documentation Française—Photothèque 149
- Windischgraetz. Österreichische Nationalbibliothek 153
- Schwarzenberg. Österreichische Nationalbibliothek 153
- Radetzky. Österreichische Nationalbibliothek 153
- Kossuth. Österreichische Nationalbibliothek 153
- Pio Nono. Mansell Collection 159
- Forradalom Palermóban. Museo Centrale del Risorgimento 159
- Az osztrákokat kikergetik Milánóból. Museo Centrale del Risorgimento 161
- Giuseppe Garibaldi. Mansell Collection 162

- Daniel Manin. Radio Times Hulton Picture Library 163
- Camillo Cavour. Mansell Collection 167
- Az 1859-es solferinói csata. G. Doré festménye. La Documentation Française—Photothèque 170
- Garibaldi Nápoly mellett találkozik Viktor Emánuellel. Mansell Collection 173
- Bismarck I. Vilmostal. Ullstein Bilderdiens 176
- I. Vilmost Versailles-ban a francia—porosz háború után kinevezik Németország császárájának. Mansell Collection 183
- Szocialista kör Párizsban a 1870-es években. Mary Evans Picture Library 188
- Tizen meghaltak a május elsejei, bányászok és rendőrök közti összecsapás után 1891-ben, az észak-franciaországi Fourmies-ben. Snark International 189
- Az osztrák császárné meggyilkolása 1898-ban. Snark International 194
- Bismarck lemondása, ahogy a Punch egyik leghíresebb karikatúrája látta. Bodleian Library, Oxford 197
- „Patkánysor” Párizsban 1871-ben. A Punch karikatúrája. La Documentation Française—Photothèque 199
- A fellázadt párizsi csapatok. La Documentation Française—Photothèque 200
- Boulangier tábornok fekete lován. Snark International 201
1895. január 13. A Petit Journal címlapja. Az „áruló” Dreyfus megszégyenítése. Snark International 202
- Az „Auróra” főcíme. Bibliothèque Nationale, Paris 203
- Az ifjú Mussolini. Radio Times Hulton Picture Library 205
- Ferenc József fogad egy német küldöttséget. Heeresgeschichtliches Museum, Wien 206
- Politikai foglyok szibériai kényszermunkája. Snark International 208
- II. Miklós cár és a cárné koronázási díszben. Ullstein Bilderdiens 209
- A szentpétervári „Véres Vasárnap”, 1905. Novosztzyi 210
- Ágost porosz herceg. Bildarchiv Foto Marburg 227
- A francia Stamaty család. Mansell Collection 227
- Munkások Londonban, 1909. Greater London Council 227
- Lancaster House. Radio Times Hulton Picture Library 228
- A londoni East End az 1870-es években. G. Doré metszete. Mansell Collection 228
- Karikatúraterv egy tipikus párizsi bérházzal az 1860-as évekből. Flammation 229
- Az angol „vidéki” öltözet. Boilly festménye, 1801 körül. Frederico ArboRIO Mella 232
- Illendő öltözet csónakázásra, 1902 körül. Radio Times Hulton Picture Library 232
- Párizsi divat, 1859. *The Illustrated London News* 233
- Francia hölgy divatos fogadáson. Tissot festménye. Albright-Knox Art Gallery 234
- Az első diáklányok a londoni Holloway College-ben. Radio Times Hulton Picture Library 235
- Telefonoskisasszonyok a 19. század végén. Radio Times Hulton Picture Library 236
- A francia karikatúra a Júliusi Monarchia cenzúráját gúnyolja ki 1833-ban. La Documentation Française—Photothèque 238
- 1891-es kupadöntő. Blackburn Rovers és Notts County között. Fulton Picture Library 240
- Az első újkori olimpiai játékok. Mansell Collection 241
- Darwin. Mansell Collection 249
- Egy operáció, mely során a Lister által kifejlesztett karbol sprayt alkalmazták. Radio Times Hulton Picture Library 250
- Lavoisier és felesége. Mansell Collection 251
- Faraday bemutatja néhány felfedezését egy gyermekeknek tartott karácsonyi előadáson a Királyi Intézetben, 1856-ban. Radio Times Hulton Picture Library 252
- Liebig híres kutatólaboratóriuma Giessenben. Deutsches Museum, München 254
- Pasteur ellenőrzi Joseph Meister oltását. Radio Times Hulton Picture Library 255
- A „Tavaszi áldozat” előadásának táncosai. Roy Round 275
- Girodet: Ossián fogadja a köztársaság tábornokait. Mansell Collection 276

- David: A Horatiusok esküje. Mansell Collection 277
- Delacroix: A chiosi mézszárlás. Mansell Collection 279
- Barry és Pugin: A Westminster Palota. J. Allan Cash 282
- I. K. Brunel: A cliftoni függőhíd. Radio Times Hulton Picture Library 283
- Enteriőr a párizsi operaházból. H. Roger-Viollet 283
- Az Eiffel-torony. Mansell Collection 284
- Behrens: A. E. G. Turbinagyár. Courtauld Institute of Art 285
- Gropius és Meyer: Mintagyár az 1914-es kölni kiállításához. Dr Franz Stedner 285
- Livingstone és Stanley Ujijiből a Rusizi folyón Közép-Afrikába megy 1872-ben. Radio Times Hulton Picture Library 292
- Az ópiumháború: a Nemesis (Végzet) nevű brit gőzhajó pusztítása a kínai dzsunkák közt az Anson-öbölben, 1841. január 7-én. The Parker Gallery 293
- Elnyugatiasodás Japánban. Radio Times Hulton Picture Library 295
- Lipót király uralkodásának egyik áldozata Kongóban. Ullstein Bilderdienst 301
- Az indiai brit alkirály elefánton vonul be fővárosába, Delhibe. Mansell Collection 302
- Egy tibeti harcost géppuska kaszabol le Younghusband 1904-es hadjárataiban. National Army Museum 304
- Őfelsége hajója, a Victory. National Maritime Museum 306
- Tüzérség a 19. század elejéről; karabély a 19. század elejéről. National Army Museum 307
- Daumier: A gyűjtős puska feltalálójának álma. Mansell Collection 308
- Működő géppuskák a Balkánon 1912-ben. Hadtörténeti Múzeum, Belgrad—Kalemegdor 312
- Az első brit tengeralattjáró. Vickers Ltd. 313
- Őfelsége hajója, a Dreadnought. Mansell Collection 320
- II. Abdül Hamid átkocsikázik Konstantinápolyon. Bibliothèque Nationale, Paris 327
- A meggyilkolt főherceg és felesége a ravatalon. Ullstein Bilderdienst 330
- A csapatok boldogan vonulnak a háborúba. Radio Times Hulton Picture Library 331

Irodalmi áttekintés

I. ÁLTALÁNOS MŰVEK

a/ Európa

A *New Cambridge Modern History* idevágó kötetei kiválóak, de egyben emészthetetlenek is:

8. kötet: *American and French Revolutions 1763—1793*
9. kötet: *War and Peace in an Age of Upheaval 1793—1830*
10. kötet: *The Zenith of European Power 1830—1870*
11. kötet: *Material Progress and World-wide Problems 1870—1901*
12. kötet: *The Shifting of World Forces 1898—1945.*

Talán fontosabbak, de mindenképpen gondolatébresztőbbek a William L. Langer által szerkesztett *The Rise of Modern Europe* c. sorozat egyes darabjai, amelyeket az irodalmi áttekintés megfelelő fejezeteiben említek meg.

Egy másik kitűnő és modern sorozat a Denys Hay szerkesztette *Longman General History of Europe*. Az idevágó kötetek: H. Hearder: *Europe in the Nineteenth Century 1830—1880* és J. M. Roberts: *Europe 1880—1945*.

Angol nyelvű, igen érdekes forrásgyűjtemény a G. A. Kertesz által szerkesztett és válogatott *Documents in the Political History of the European Continent 1815—1939*.

A számos egykötetes összefoglaló munka közül D. Thomson *Europe since Napoleon* c. műve a leggazdagabb gondolatokban, bár szerkezete kissé nehezen áttekinthető. Merész, vitatható magyarázatok találhatók L. C. B. Seaman *Vienna to Versailles* c. könyvében.

b/ Egyes országok

Az egyes európai országok történelmére lásd:

- D. Mack Smith, *Italy: A Modern History*
- R. Albrecht-Carrié, *Italy from Napoleon to Mussolini*
- J. T. P. Bury, *France 1815—1940*
- A. Cobban, *A History of Modern France (3 kötet)*
- A. J. P. Taylor, *A Course of German History*
- A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1815—1918*
- R. Flenley, *Modern German History*
- N. Riasanovsky, *A History of Russia*.

E munkák közül többen is hasznos bibliográfia található a további tanulmányokhoz, de a korszakról szóló két legkiválóbb bibliográfia:

- A. Bullock és A. J. P. Taylor, *A Select List of Books on European History 1815—1914*
- W. N. Medlicott, *Modern European History 1789—1945. A Select Bibliography* (Historical Association: Helps for Students of History, No. 60).

c/ E. J. Hobsbawm nagyszerű, a kor első évtizedeiről szóló, *The Age of Revolution 1789—1848* c. munkája a gazdasági és a politikai változások közötti szoros összefüggéseket mutatja be.

d/ Nagyszerű képi bevezetéssel szolgál az 1880-tól 1914-ig terjedő korszakhoz az A. J. P. Taylor és J. M. Roberts által szerkesztett *The History of the Twentieth Century*.

II. MŰVEK AZ EGYES FEJEZETEKHEZ

1. A fenti felsorolásban az egyes országoknál említett munkák többsége megfelelő bevezetőket tartalmaz az európai történelemnek a francia forradalmat közvetlenül megelőző korszakához. Ugyanezzel kecsegteti az olvasókat G. Rudé *Revolutionary Europe 1783—1815* c. munkája. Nagy haszonnal forgatható J. Lough *Introduction to Eighteenth Century France* c. műve is, míg a XVIII. századi Európáról átfogó képet nyújt az *Absolution and Enlightenment 1660—1789* c. könyv, R. W. Harris tollából.
Végül említést érdemel két, témába vágó és érdekesítő dokumentumgyűjtemény:
J. F. Lively, *The Enlightenment*
S. Andrews, *Enlightened Despotism*.
2. Szerfölött nehéz feladat a francia forradalomról és a napóleoni időkről szóló könyvtárnyi irodalomból kiemelni néhány művet. Jó bevezetés G. Rudé *Revolutionary Europe 1783—1815* c. munkája, bár a Langer-sorozatban C. Brinton tollából megjelent mű, az *A Decade of Revolution* teljesebb képet nyújt. A francia forradalomról szóló alapmű J. M. Thompson *The French Revolution* c. könyve.
Ajánlható még:
N. Hampson, *A Social History of the French Revolution* (ez a mű eredeti forrásokra épít)
C. Brinton, *The Jacobins*
M. J. Sydenham, *The Girondins*.
3. Rudé már említett műve itt is számításba jöhet, akárcsak G. Bruun *Europe and the French Imperium 1799—1814* c. munkája.
A számos Bonaparte-életrajz közül talán J. M. Thompson *Napoleon Bonaparte — his Rise and Fall* c. könyve örvend a legnagyobb tekintélynek. F. M. Markham *Napoleon and the Awakening of Europe* c. műve érdekes és tömör összefoglalás. J. C. Herold *Bonaparte in Egypt* c. munkája a nagyra törő egyiptomi hadjárat lebilincselő elbeszélése.
Az egymással ütköző történelmi interpretációk összefoglalásával a császár pályafutásának értékelése kapcsán felvetődött viharos ellentéteket érzékelteti P. Geyl *Napoleon — for and against* c. könyvében.
4. Rövid, de gondolatgazdag bevezetés a korszakban gyorsan növekvő nagybritanniai ipar történetéhez: T. S. Ashton, *The Industrial Revolution 1760—1830*. E. J. Hobsbawm *Industry and Empire* c. könyve marxista alapokon áll magyarázat, amely távolról sem érdektelen, s akkor még nem is szótunk Karl Marx főművéről, *A tőkéről*.
Az európai kontinens iparának fejlődéséről szóló legfontosabb munkák:
J. Clapham, *The Economic Development of France and Germany*
R. E. Cameron, *France and the Economic Development of Europe*
W. O. Henderson, *The Industrial Revolution on the Continent: Germany, France and Russia 1800—1914*
W. O. Henderson, *The Industrial Revolution in Europe* c. műve a legjobb általános összefoglalás.
5. Az eme időszak alatt felhalmozódott osztályfeszültségek alapvető szerepét hirdeti Marx és Engels *Kommunista Kiáltványa*. A marxizmus teljes és kritikai magyarázata egyébként R. N. Carew Hunt *Theory and Practice of Communism* c. művében található meg. A szervezett munkásság erejének növekedését illusztrálja a brit példával H. Pelling *A History of British Trade Unionism* c. műve, amelynek végén bőszes bibliográfia található.
6. Az 1815-ös békeszerződést a maga teljességében tárgyalják: H. Nicholson *The Congress of Vienna* és C. K. Webster *The Congress of Vienna*. A status

quo ante visszaállításának diplomáciai eredményeit vizsgálja *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace* c. dolgozatában H. Kissinger. Azoknak, akik egy, nem a diplomáciára koncentrálnak, s ennél fogva kevésbé konkrét, de mégis gondolatébresztő elméletre kíváncsiak, bátran ajánlhatom H. G. Schenk *The Aftermath of the Napoleonic Wars: the Concert of Europe — an experiment* c. munkáját.

A kor diplomáciáját Metternich testesítette meg, tanulmányozásához ennél fogva hasznonnal forgathatók Metternich életrajzai. Ezek közül ajánlható pl.: A. Cecil, *Metternich*.

A korszak első felének józan, megbízható összefoglalása: F. B. Artz, *Reaction and Revolution 1814—1832*.

7. (Az ehhez a fejezethez ajánlott könyvek háttéranyagként szolgálnak a 19. fejezethez is.)

A problémakör általános bevezetője: L. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, jöllehet M. S. Anderson *The Eastern Question* c. dolgozata mindent egybevéve jobb elemzést ad. Törökország későbbi fejlődését beszéli el B. Lewis *The Emergence of Modern Turkey* c. műve.

Egyéb remek, egyes speciális témákat feldolgozó munkák:

C. M. Woodhouse, *The Greek War of Independence — its Historical Setting*

G. B. Henderson, *Crimean War Diplomacy*

C. Woodham-Smith, *The Reason Why*.

8. A második köztársaságról és a második császárságról 1856-ig bezárólag az alappművek F. A. Simpson tollából a következők:

The Rise of Louis Napoleon

Louis Napoleon and the Recovery of France 1848—1856. A legteljesebb tanulmány talán J. M. Thompson *Louis Napoleon and the Second Empire* c. műve, bár gondolatgazdag, sőt provokatív magyarázatokért T. Zeldin sem megy a szomszédba; két fontos műve a forráskutatásokra alapozott, a második császárság választásainak az eredményeit elemző *The Political System of Napoleon III* és az *Emile Olivier and the Liberal Empire of Napoleon III*.

9. Az eseménydús 1848-as esztendőhöz korrekt bevezetéssel szolgál P. Robertson *Revolutions of 1848* c. dolgozata, amit pompásan egészít ki L. Namier kitűnő esszéje: *1848, The Revolution of the Intellectuals* és I. Collins *Liberalism in the Nineteenth Century* (Historical Association Pamphlet, G. 34) c. munkája.

A franciák balvégzetű királyáról irt rokonszenvező tanulmányt T. E. B. Howarth, melynek címe: *Citizen King; the Life of Louis Philippe*.

Igen nagy népszerűségnek örvend a történészek körében az itáliai forradalmi mozgalom. Hasznos forrásgyűjtemény S. J. Woolf *The Italian Risorgimento* c. kiadványa. A legjobb életrajzok közül kettőt említenék meg: G. O. Griffith, *Mazzini, Prophet of Modern Europe* és E. E. Y. Hales, *Pio Nono*.

10. R. C. Binkley *Realism and Nationalism 1852—1871* c. munkája a korszak általános összefoglalása. A német egyesítés kiválóan nyomon követhető két életrajz tükrében: A J. P. Taylor, *Bismarck: Man and Statesman* és O. Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany*, jöllehet ez utóbbi stílusa kissé száraz. A diplomáciai kérdéseket tárgyaló tanulmányok legjobbika: W. E. Mosse, *The European Powers and the German Question*. Az olasz egyesítés két remekbe szabott krónikája G. M. Trevelyan dicséreti: *Garibaldi and the Thousand* és *Garibaldi and the Making of Italy*. A két nemzeti hős kapcsolatát elemzi D. Mack Smith *Cavour and Garibaldi in 1860* c. művében. Lásd még: Agatha Ramm, *The Risorgimento* (Hist. Assoc. Pamphlet).

11. A korszak szövevényes diplomáciájáról mesteri módon rántja le a leplet A. J. P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe 1848—1918* és W. L. Langer *European Alliances and Alignments 1871—1890* c. műve.

- Az egyes országokra vonatkozóan oly bőséggel áll rendelkezésre anyag, hogy a válogatás szükségszerűen önkényes:
- R. D. Charques, *Twilight of Imperial Russia*
 W. E. Mosse, *Alexander II and the Modernisation of Russia*
 H. Troyat, *Daily Life in Russia under the Last Tzar*
 A. J. May, *The Habsburg Monarchy 1867—1914*
 D. W. Brogan, *Development of Modern France*
 D. Thomson, *Democracy in France*
 K. S. Pinson, *Modern Germany: its History and Civilisation*
 E. Eyck, *Bismarck and the German Empire*.
12. Az európai társadalmi gondoskodás kezdeteiről lásd J. H. Clapham idézett művének 10. és 11. fejezetét, de a témáról hasznos információkkal szolgálhatnak az egyes országok történetei is.
13. A tizenkilencedik századi Európa életét élénk színekkel lefestő regények százai közül az itt felsorolt klasszikusok fordításai könnyedén beszerezhetőek:
- Balzac: *Goriot apó*
 Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*
 Flaubert: *Bovaryné*
 Stendhal: *Vörös és fekete*
 Tolsztoj: *Háború és béke*
 Tolsztoj: *Anna Karenina*
 Zola: *Germinal*.
- A tizenkilencedik századi urbanizációról és annak a városi élet minőségére gyakorolt hatásáról fejt ki érdekes gondolatokat Lewis Mumford *The City in History* c. művében.
14. Ezen a történésszek által meglehetősen elhanyagolt területen szűkösen akad ismeretterjesztő jellegű munka. W. M. McGovern *From Luther to Hitler* c. műve mindemellett tanulságosan tárgyalja a természettudományok és a társadalmi eszmék közötti kapcsolat történetét, míg a technika fejlődéséhez jó bevezető: J. D. Bernal, *Science and Industry in the Nineteenth Century*.
- Lásd még:
- G. Himmelfarb, *Darwin and the Darwinian Revolution*
 J. D. Bernal, *Science in History*, II. köt.
 C. Singer (szerk.), *A History of Technology*
 W. P. D. Wightman, *Growth of Scientific Ideas*.
15. Az egyház és az állam kapcsolatához az egyes európai országokban lásd ezeknek az országoknak a történetét, amelyekre már történt utalás. Ezek mellett említést érdemel még: A. C. Jemolo, *Church and State in Italy*.
- Lásd még:
- E. E. Y. Hales, *The Catholic Church in the Modern World*
 J. N. Figgis, *Churches in the Modern State*
 A. R. Vidler, *The Church in the Age of Revolution*.
16. A téma további tanulmányozásához természetesen elengedhetetlen maguknak a műalkotásoknak a megismerése. Mindazonáltal íme egy hevenyészett lista az egyes művészeti ágakhoz kapcsolódó másodlagos irodalomról:
- B. Croce, *European Literature in the Nineteenth Century*
 E. H. Gombrich, *The Story of Art*
 H. R. Hitchcock, *Architecture, Nineteenth and Twentieth Centuries*
 E. Newton, *European Painting and Sculpture*
 N. Pevsner, *History of European Architecture*
 P. Scholes, *The Oxford Companion to Music*
 J. M. Richards, *An Introduction to Modern Architecture*.
17. Az európai imperializmus pompás áttekintése: M. E. Townsend és C. H. Peake, *European Colonial Expansion*. A klasszikus marxista elmélet a témáról: V. I. Lenin: *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*.

A kolonializmusról hasznos, egy-egy földrajzi egységhez kapcsolódó tanulmányok még:

R. Coupland, *The Exploitation of East Africa 1856—1890*

J. T. Pratt, *The Expansion of Europe into the Far East*

A. J. Hannan, *European Rule in Africa* (Historical Association Pamphlet G. 46.).

A gyarmati versengés diplomáciai vonatkozásai jól nyomon követhetők W. L. Langer *The Diplomacy of Imperialism* c. dolgozatából.

Eme ellentmondásos téma különféle interpretációihoz nyújt remek bevezetést D. K. Fieldhouse *The Theory of Capitalist Imperialism* c. munkája.

18. Ha valaki a hadművészet tanulmányozására adja a fejét, talán a konkrét háborúk és csaták vizsgálata a legcélravezetőbb és legérdekesebb módszer. Enciklopédikus igényű feldolgozás ebben a tárgyban: J. F. C. Fuller, *Decisive Battles of the Western World* (3 kötet). Néhány könnyen emészthető, konkrét eseményeket elemző munka:

M. Howard, *The Franco-Prussian War*

C. Woodham-Smith, *The Reason Why*.

A korszak végének fejleményeiről lásd G. Ritter, *The Schlieffen Plan* (a stratégia rejtett oldalairól) és E. L. Woodward, *Great Britain and the German Navy* (a fegyverkezési versenyről). Montgomery tábornok *History of Warfare* c. munkája első osztályú általános elemzés, alpmű.

19. (A balkáni események hátterét a 7. fejezet, ill. az ahhoz kapcsolódó bibliográfia tárgyalja.)

B. Schmitt *The Origins of the First World War* c. munkája (Hist. Assoc. Pamphlet, G. 39.) hasznos, figyelmes munka. A háborúhoz vezető események aprólékos leírása azonban S. B. Fay *The Origins of the World War* (2 kötet) és L. Albertini *Origins of the War 1914* (3 kötet) c. munkáiban található meg.

A háborút kirobbantó végzetes merénylet a tárgya R. W. Seton-Watson *Sarajevo* c. művének.

Személy- és földrajzinév-mutató

- Aachen 104, 330, 331
 Abdel Káder algériai hadvezér (1808—1883) 291
 Abdül Hamid, II. török szultán (1876—1909) 318, 326
 Abdül Medzsid török szultán (1839—1861) 125, 126
 Aberdeen, George Hamilton, A. lordja, brit politikus (1784—1860) 125, 126, 237
 Abesszínia 205, 300
 Abukir-öböl 43
 Adda folyó 43
 Adriai-tenger 116, 118, 136, 162, 327
 Adwa (Adva) 186, 205, 300
 Afganisztán 287, 301
 Afrika 186, 205, 269, 287, 296, 298, 300, 301, 304, 321, 323, 327
 Aire folyó 230
 Aix-en-Provence 280
 Akko ('Akko) 46, 124
 Albánia 325
 Albert, Alexandre Martin francia politikus (1815—1895) 133
 Al-Duna 116
 Alexandria (Al Iskandriyah) 44, 124
 Algeciras 322
 Algéria 111, 139, 291, 296, 321
 Algír 111, 291
 Ali pasa (janinai) *l.* Muhammad Amin Ali
 Alma folyó 127
 Alpok 38, 78, 171
 Amerika 94, 104, 287, 288
 Amerikai Egyesült Államok (USA) 64, 66, 73, 77, 83, 84, 88, 96, 136, 146, 151, 173, 193, 233, 239, 241, 246, 287, 290, 296, 301, 309, 311
 Amherst, Jefferey Sir angol tábornok (1717—1797) 293
 Amiens 132
 Ampère, André Marie francia fizikus (1775—1836) 245
 Amszterdam 151, 192
 Amur 294
 Anglia 10, 53, 64, 68, 71, 82, 92, 93, 95, 96, 121, 122, 124, 125, 131, 132, 148, 187, 198, 213, 216, 236, 239, 240, 246, 249, 258, 263, 267, 268, 278, 287, 305, 309 *l. még* Nagy-Britannia
 Angola 298
 Antwerpen 69, 70
 Appenninek 169
 Appennini-félsziget 15
 Aranypart 300
 Arábi, Ahmed egyiptomi katonatiszt, hadügyminiszter, ellenállási vezető (1839—1911) 304
 Arcole 43
 Argentína 96
 Arkwright, Richard Sir angol gépész (1732—1792) 67
 Armstrong, William George Sir angol gyáros, mérnök (1810—1900) 309
 Arnold, Matthew angol író, irodalom- és társadalomkritikus (1822—1888) 217
 Arras 34
 Artois, d' gróf (XVI. és XVIII. Lajos öccse) 22—24, 110 *l. még* Károly, X. francia király
 Aspern 55
 Aspromonte 175
 Aston, Francis William angol kémikus (1877—1945) 266
 Athén 241
 Atlanti-óceán 18, 83, 96, 291, 319
 Auerstlitz 52
 Austerlitz 51
 Ausztrálázsia 296
 Ausztrália 91, 94, 96, 287, 292, 296
 Ausztria 15, 46, 55, 73, 82, 96, 102—104, 115, 122, 124, 127, 144, 145, 147, 151, 157, 161, 168, 170—172, 175, 176, 178, 180—182, 186, 194, 207, 214, 219, 221, 262, 269, 310, 311, 324, 326—329, 332 *l. még* Habsburg Birodalom, Osztrák—Magyar Birodalom
 Ausztria—Magyarország *l.* Osztrák—Magyar Monarchia
 Autun 40
 Auxonne 41, 42
 Avignon 110
 Avogadro, Amadeo olasz fizikus (1776—1856) 248
 Avon Gorge (völgyszakadék) 284

- Azeglio, Massimo Taparelli d' olasz író, politikus (1798—1866) 159, 167, 171
- Ázsia 15, 186, 269, 287, 293, 296, 301, 326
- Bach, Alexander osztrák politikus, igazság-, belügyminiszter (1813—1893) 96
- Badeni Hercegség 156, 181, 183
- Bagdad 318, 322
- Bailly, Jean Sylvain francia csillagász és politikus (1736—1793) 23
- Bajorország 14, 181
- Bakunyin, Mihail Alekszandrovics orosz forradalmár és teoretikus (1814—1876) 191, 193
- Balacava 128
- Balbo, Cesare herceg olasz politikai író (1789—1853) 158
- Balfour, Arthur James brit miniszterelnök (1848—1911) 257
- Balkán 9, 14, 16, 60, 116, 117, 165, 186, 194, 207, 220, 323—328, 332
- Baltikum 13, 15
- Balti-tenger 48, 130
- Balzac, Honoré de francia író (1799—1850) 223, 224
- Barcelona 193
- Barnes, Thomas angol újságíró (1785—1841) 237
- Barras, Paul François Vicomte de francia politikus (1755—1829) 41
- Barrès, Maurice francia író (1862—1923) 185
- Barrot, Odilon francia politikus, kormányfő (1791—1873) 138
- Barry, Charles Sir angol építész (1795—1860) 283
- Barth, Heinrich német felfedező, utazó (1821—1865) 291
- Bartók Béla magyar zeneszerző (1881—1945) 271
- Baylen 54, 55
- Bayreuth 274
- Bazaine, Achille francia marsall (1811—1888) 149
- Beauharnais, Eugène olasz alkirály (1781—1824) 62
- Beauharnais, Hortense holland királyné (1783—1837) 135
- Beauharnais, Joséphine (J. Tascher de La Pagerie) francia császárné (1763—1814) 41, 55
- Bebel, August német politikus (1840—1913) 188, 235
- Beckford, William angol író (1760—1844) 283
- Bécs 16, 51, 59, 73, 77, 96, 98, 100, 104, 150, 151, 154, 161—163, 180, 190, 207, 221, 230, 328
- Beccuanaföld 299
- Beethoven, Ludwig van német zeneszerző (1770—1827) 49, 270—274
- Behrens, Peter német építész (1868—1940) 271, 286
- Bejrút (Bayrut) 124
- Belfast 316
- Belgium 12, 13, 14, 43, 53, 68, 70, 76, 80, 81, 97, 101, 113, 115, 141, 148, 214, 220, 221, 229, 240, 259, 260, 298, 305, 332 *l. még* Osztrák Németalföld
- Belgrád 116, 119, 131, 316, 324, 327
- Belloc, Hilaire angol író (1870—1953) 288
- Benedetti, Vincent gróf francia diplomata (1817—1900) 148, 181
- Berchtold, Leopold gróf osztrák politikus, közös külügyminiszter (1863—1942) 316
- Beresford, William Carr angol hadvezér, marsall (1768—1854) 106
- Berlin 52, 78, 83, 131, 148, 150, 156, 157, 177, 182, 185, 190, 215, 230, 239, 265, 281, 297, 315, 318, 322, 325, 326, 332
- Berlioz, Hector francia zeneszerző (1803—1869) 273, 274
- Bernètti, Tommaso olasz bíboros (1779—1852) 114
- Bernstein, Eduard német politikus (1850—1932) 192
- Berry, Charles Henri de herceg (1778—1820) 108, 110
- Berthier, Louis Alexandre herceg, marsall (1753—1815) 42, 43
- Berzelius, Jöns Jacob báró svéd kémikus (1779—1848) 247
- Besant, Mrs. angol feminista 236
- Bessemer, Henry Sir angol mérnök (1813—1898) 71, 72, 79
- Besszarábia 101, 326
- Bethmann Hollweg, Theobald von német politikus, birodalmi kancellár (1856—1921) 197
- Betlehem 125
- Beveridge, Mrs. brit parlamenti képviselő 303
- Biarritz 147
- Biedermann, Karl Friedrich német politikus, professzor (1817—1903) 85
- Birmingham 77, 221, 265
- Bishops Stortford 299
- Bismarck, Herbert von herceg német diplomata (1849—1904) 197

- Bismarck-Schönhausen, Otto von herceg porosz-német politikus, miniszterelnök, kancellár (1815—1898) 88, 147—149, 164, 166, 167, 175, 177, 179—183, 185, 194, 196, 197, 217, 219, 221, 261, 296, 310, 311, 316, 317, 325
- Blanc, Louis francia szocialista politikus, író (1811—1882) 133, 212, 213
- Blanco, Pedro don hajós, rabszolga-kereskedő 291
- Blanqui, Adolphe francia közgazdász (1789—1854) 89
- Bloch, Ivan S. orosz államtanácsos, író (1836—1902) 313, 314
- Bloomer, Amelia Jenkins amerikai feminista és divattervező (1818—1894) 233
- Bonaparte-család 50, 62, 125, 135, 136, 139, 140, 277
- Bonaparte, Jérôme (Napóleon herceg) 140
- Bonaparte, Jérôme Vesztfália királya, marsall (1784—1860) 62
- Bonaparte, Joseph első királyi herceg, Nápoly, majd Spanyolország királya (1768—1844) 40, 41, 54, 62
- Bonaparte, Laetitia (Marie-Laetitia Ramolino) (1750—1836) 40
- Bonaparte, Louis (Charles-Louis-Napoléon) 134—138, 162, 217, 238, 259 *l. még* Napóleon, III.
- Bonaparte, Louis főparancsok, majd Hollandia királya (1778—1846) 52, 62, 134, 135
- Bonaparte, Lucien Canino hercege, majd belügyminiszter (1775—1840) 47
- Bonaparte, Napoléon I. Napóleon, I. Bordeaux 32, 81, 198
- Borogyino 57
- Bosznia 325, 326, 329
- Boszporuszi-szoros 124
- Boulanger, Georges tábornok, hadügyminiszter (1837—1891) 201
- Boulogne 136
- Boulton, Matthew angol iparos és mérnök (1728—1809) 77, 82
- Bourbon Monarchia *l.* Franciaország
- Bourbon-dinasztia 10, 15, 54, 59, 100, 102, 106, 109, 112, 172—174, 217, 237, 259, 278
- Bourmont, Louis-Auguste-Victor herceg francia tábornok és politikus (1773—1846) 111
- Bowring, John Sir brit diplomata (1792—1872) 86
- Bradford 188
- Bradlaugh, Charles brit radikális, ateista (1833—1891) 236
- Brandenburg 177
- Braque, Georges francia festő (1882—1963) 271, 281
- Brazília 290
- Bresa-zuhatag 291
- Breslau (Boroszló, Wroclaw) 90
- Bretagne 37, 266
- Brienne 40, 42
- Bright, John brit politikus (1811—1889) 220
- Bristol 66
- Brit Kelet-Afrika 299
- Brooke, James Sir brit felfedező (1803—1868) 290
- Browning, Robert angol költő (1812—1889) 105
- Bruckner, Joseph Anton osztrák zeneszerző, orgonista (1824—1896) 275
- Brunel, Isambard Kingdom angol mérnök (1806—1859) 284
- Brüsszel 38, 39, 60, 69, 70, 113, 191, 238, 284
- Buda 154
- Buffon, Georges Louis Leclerc francia természettudós (1707—1788) 249
- Bulaway 288
- Bulgária 123, 184, 187, 324, 326—328
- Bülow, Berhard von herceg német politikus, kancellár (1849—1929) 197
- Buonaparte, Charles-Marie (1746—1785) 40
- Burgundia 254
- Burke, Edmund brit politikus, író (1729—1797) 40
- Burma 287, 301
- Burns, Robert skót költő (1759—1796) 270
- Byron, George Gordon Lord angol költő (1788—1824) 121, 273, 278
- Caesar, Gaius Julius római politikus, hadvezér (i. e. 100—44) 42, 186
- Cádiz 107
- Calais 70
- Calabria 173
- Calatafimi 173
- Calder, Robert Sir angol admirális (1745—1818) 50
- Calonne, Charles Alexandre francia pénzügyminiszter (1734—1802) 20
- Cambridge 219, 240, 262
- Camphausen, Ludolf porosz politikus, miniszterelnök (1803—1890) 156, 157
- Campo Formio 43
- Canizzaro, Stanislao olasz kémikus (1826—1910) 248

- Canning, Stradford I. Redcliffe, Stradford de, Lord
- Cánovas del Castillo, Antonio spanyol író, politikus, miniszterelnök (1828—1897) 193
- Caprera 173
- Caprivi, Georg Leo gróf német politikus, kancellár (1831—1899) 197
- Carcassone 110
- Cardigan, James Thomas Brudennel, Lord, angol tábornok (1797—1868) 129
- Carducci, Giosuè olasz költő (1835—1907) 186
- Carlos, Don, Maria Isidro de Borbón spanyol infáns, Molina hercege (1788—1855) 108
- Carnot, Lazare gróf francia politikus, matematikus, had- és belügyminiszter (1753—1823) 35, 38, 68, 193, 306
- Carnot, Nicolas Léonard Sadi francia fizikus (1796—1832) 243, 244
- Carrara 170
- Carrier, Jean-Baptiste francia tábornok (1758—1794) 36
- Cartwright, Edmund angol feltaláló (1743—1823) 67
- Casement, Roger David Sir kongói brit konzul (1864—1916) 302
- Castelfidardo 174
- Castiglione 43
- Castlereagh, Robert Stewart, Viscount brit politikus, író miniszterelnök, brit had- és külügyminiszter (1769—1822) 100, 103, 104
- Cavaignac, Louis-Eugène francia tábornok, politikus, hadügyminiszter (1802—1857) 134, 135
- Cavour, Camillo Beuso di gróf olasz politikus, piemonti pénzügyminiszter, miniszterelnök (1810—1861) 77, 102, 103, 113, 144, 145, 159, 166—172, 174, 179
- Ceylon 48, 101
- Cézanne, Paul francia festő (1839—1906) 280, 281
- Chadwick, Edwin Sir angol orvos, politikus (1800—1890) 214, 215
- Chamberlain, Joseph brit politikus, kereskedelmi, gyarmatiügyi miniszter (1836—1914) 221, 296
- Chambord, Henri de Bourbon, Bordeaux grófja (V. Henrik néven trónkövetelő), 1820—1883
- Changarnier, Nicolas francia tábornok, politikus (1793—1877) 138
- Chaptal, Jean Antoine gróf francia kémikus és politikus (1756—1832) 66
- Charlotte mexikói császárné (1840—1927) 146
- Chateaubriand, François René, vicomte de francia író (1786—1848) 19
- Chatsworth 284
- Cherasco 42
- Cheshire 229
- Chevalier, Michel francia mérnök, közgazdász (1806—1879) 140, 141, 143
- Chios (sziget) 122
- Chistlehurst 149
- Churchill, Winston Leonard Spencer Sir angol politikus, miniszterelnök, író (1874—1965) 332
- Ciprus 325
- Clarendon, Edward, Hyde gróf angol politikus, lordkancellár (1609—1674) 126
- Clark, Kenneth McKenzie Sir angol művészettörténész (1903—1983) 270
- Clemenceau, Georges francia politikus, miniszterelnök (1841—1929) 218
- Clermont 92
- Cobden, Richard brit gyáros, közgazdász, politikus (1804—1865) 220
- Cockerill, John angol gyáros, mérnök (1759—1832) 79—82
- Cockerill, William angol gyáros 80
- Codrington, Edward Sir angol tengernagy (1770—1851) 123
- Constable, John angol festő (1776—1837) 278, 279
- Cork 187
- Corradini, Enrico olasz politikus, író (1865—1931) 186
- Cort, Henry angol feltaláló (1740—1800) 67
- Coubertin, Pierre de báró francia sportpedagógus, történész (1863—1937) 241
- Coulomb, Charles de francia fizikus (1736—1806) 245
- Cremona 258
- Crispi, Francesco olasz politikus, belügyminiszter, miniszterelnök (1818—1901) 205
- Crocker, Charles amerikai üzletember, bankár (1822—1888) 90
- Croker, John Wilson ír néprajztudós, publicista, politikus (1780—1857) 137
- Crompton, Samuel angol takács, feltaláló (1753—1827) 67
- Curie-Sklodowska, Marie francia kémikus, fizikus (1867—1934) 237

- Curzon 297
 Custozza 161, 163, 175
- Csehország 69, 77, 96, 152, 154, 164, 207, 240
 Csendes-óceán 293, 301
 Csernaja folyó 128, 130
 Csuzima-szoros 314
- Dalton, John angol fizikus, kémikus (1766—1844) 247
 Dánia 13, 102, 156, 157, 221, 245
 Dante, Alighieri olasz költő (1265—1321) 273
 Danton, Jacques francia politikus (1759—1794) 36
 Danyilevszkij, Nyikolaj Jakovlevics orosz kultúrtörténész (1822—1885) 186, 324
 Darby, Abraham angol kohómérnök (1711—1763) 67
 Dardanellák 126
 Darlington 69
 Darmstad 253
 Dartmouth, William Legge Earl, Viscount Lewisham brit államférfi (1731—1801) 232
 Darwin, Charles Robert brit természettudós (1809—1882) 249, 250, 263, 267, 315
 Darwin, Erasmus angol orvos, természettudós (1731—1802) 249, 263
 David, Jacques Louis francia festő (1748—1825) 270, 276—278, 281
 Davout, Louis herceg, francia marsall (1770—1823) 52
 Davy, Humphrey Sir angol fizikus, kémikus (1778—1829) 245, 252, 253
 Debussy, Claude Achille francia zeneszerző (1862—1918) 274
 Decazes, Élie herceg francia politikus, miniszterelnök (1770—1860) 110
 Decrès, Denis herceg francia admirális (1761—1820) 63
 Delacroix, Eugène francia festő (1798—1863) 278
 Delane, John Thaddeus angol újságíró (1817—1879) 237
 Delcassé, Théophile francia politikus, külügyminiszter (1852—1923) 321, 322
 Depretis, Agostino olasz politikus (1813—1887) 205
 Derrécaigaix, Victor Bernard francia tábornok, író (1833—1915) 312
 Desaix (Louis Charles Antoine Des Aix) francia tábornok (1768—1800) 47
- Descartes, René (Renatus Cartesius) francia filozófus, matematikus, természettudós (1596—1650) 17, 243, 262
 Dél-Afrika 291, 298, 299, 317
 Dél-Afriakai Unió 299
 Dél-Amerika 66, 104, 106, 162, 249, 296
 Dél-Franciaország 41, 280
 Dél-Itália 15, 106, 136, 174
 Délkelet-Európa 16
 Délkelet-Ázsia 287
 Dél-Marokkó 322, 323
 Dél-Németország 47, 195, 219
 Délnyugat-Afrika 289, 300, 302, 303
 Dél-Olaszország 68, 174, 204
 Déroulède, Paul francia politikus (1846—1914) 185, 186, 203
 Dickens, Charles angol író (1812—1870) 223, 226
 Diderot, Denis francia író, filozófus (1713—1784) 17
 Disraeli, Benjamin gróf brit politikus, író (1804—1881) 296, 298, 321
 Dollinger, Ignaz von, német katolikus teológus és történész (1799—1890) 266
 Donegal grófság 229
 Donyec 76
 Dorset 91
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics orosz író (1821—1881) 223
 Douro folyó 284
 Dover 319
 Dreyfus, Alfred francia katonatiszt (1859—1935) 201—203, 259
 Dreyse, Johannes német technikus (1787—1867) 309, 311
 Drezda (Dresden) 58, 70
 Drinápoly l. Edirne
 Du Teil francia tüzértiszt 306
 Ducos, Roger francia politikus, konzul (1747—1816) 47
 Dugommier, Jacques François (Coquille) francia tábornok (1738—1794) 41
 Dumas, Jean Baptiste André francia kémikus (1800—1884) 247, 248, 255
 Dumouriez, Charles du Périer francia tábornok (1739—1823) 33, 38
 Duna 116, 130
 Duna-medence 16
 Dunkerque 39
 Dupont de L'Étang, Pierre-Antoine herceg francia tábornok és politikus (1765—1840) 54
 Durban 291
 Durham 262

- Duruy, Victor francia történész, politikus, közoktatási miniszter (1811—1894) 217
- Dusán István *l.* István, Dusán
- Eaton Hall 229
- Edgeworth, Henry Allen apát, XVI. Lajos gyóntatója (1745—1807) 31
- Edinburgh 71
- Edirne (Drinápoly) 123
- Edison, Thomas amerikai feltaláló (1847—1931) 246
- Edward, VII. (Hannoveri) angol király (1901—1910) 319
- Égei-tenger 327
- Egyesült Tartományok 13, 18 *l. még* Hollandia
- Egyiptom 44—46, 48, 116, 122, 124, 125, 298, 304, 321
- Eiffel, Gustave francia építész (1832—1923) 284, 285
- Elba 59, 98, 100, 177
- Elberfeld-Barmen 69
- Elgin, Thomas Bruce, E. hercege angol diplomata (1766—1841) 289
- Ellis, William Webb angol diák 240
- Elzász-Lotaringia 75, 76, 185, 194, 198, 296
- Engels, Friedrich német teoretikus és mozgalmi vezető (1820—1895) 64, 89, 94, 155, 191, 263
- Enghien, Louis Antoine Henri de Condé herceg (1772—1804) 48
- Ércheység (német) 93
- Erdély 152
- Ericsson, Johan svéd mérnök és feltaláló (1803—1889) 309
- Eritrea 205, 299
- Erzsébet (Amalia-Eugenia bajor hercegnő) osztrák császárné és magyar királyné (1837—1898) 193
- Essen 79, 64
- Esterhazy, Marie Charles Ferdinand Walsin francia katonatiszt (1847—1923) 203
- Észak-Afrika 298, 327
- Észak-Finnország 13
- Észak-Franciaország 69
- Észak-Itália 15, 47, 98, 114, 160, 167, 168, 172, 174
- Északnémet Szövetség 181, 182, 183
- Észak-Németország 74, 180
- Északnyugat-Európa 229
- Északnyugat-Franciaország 215
- Észak-Spanyolország 106
- Eugénie (Eugénie de Montijo) francia császárné (1853—1870) 140, 148, 149, 233
- Eylau 52
- Falloux, Alfred Frédéric de gróf francia politikus (1811—1886) 217
- Faraday, Michael angol fizikus (1791—1867) 245, 246, 252, 253, 256, 257
- Farini, Luigi Carlo olasz politikus (1812—1866) 172
- Fashoda *l.* Kodok 300
- Fekete-tenger 15, 16, 116, 120, 124, 130, 207
- Felső-Nílus 300
- Fenezano, G. olasz szociológus 88
- Ferdinánd, I. (Habsburg) osztrák császár (1835—1848) magyar és cseh király (mint V. Ferdinánd, 1830—1848) 151, 152, 154
- Ferdinánd spanyol herceg 54
- Ferdinánd, IV. (Bourbon) nápolyi és (I.) szicíliai király (1759—1825) 106, 107, 160
- Ferdinánd, VII. (Bourbon) spanyol király (1808—1833) 106—108
- Ferenc Ferdinánd Habsburg főherceg, trónörökös (1863—1914) 329
- Ferenc, I. (Habsburg) osztrák császár (II. német-római császár), magyar és cseh király (1792—1835) 43, 51, 55, 151
- Ferenc József, I. (Habsburg) osztrák császár (1848—1916), magyar király (1867—1916) 154, 164, 206, 207, 262
- Ferry, Jules francia politikus, közoktatási miniszter, miniszterelnök (1832—1893) 218, 259, 296, 297
- Fez 322
- Finisterre-fok 50
- Finnország 52, 101, 102, 214
- Firenze 160
- Fisher, John Arbuthot Sir brit tengernagy (1841—1920) 312, 319
- Fitzroy, Robert angol hajóskapitány (1805—1865) 267
- Flandria 151 *l. még* Belgium
- Flaubert, Gustave francia író (1821—1880) 223
- Fleurus 39
- Foch, Ferdinand francia tábornok (1851—1929) 63, 313
- Fokföld 292, 299, 303
- Fokváros 291, 299
- Földközi-tenger 38, 45, 49, 59, 116, 117, 123—125, 291, 319, 321, 324
- Fonthill 283
- Formosa 296
- Forster, William Edward brit politikus (1818—1886) 219
- Fouché, Joseph herceg francia politikus, rendőrminiszter (1759—1820) 62

- Francia (Egyenlítői) Afrika 299
 Francia Guyana 139
 Francia Kongó 323
 Francia Nyugat-Indiák 202
 Franciaország, Francia Birodalom 10
 —13, 17—19, 21, 26, 27, 30, 32, 35,
 37, 43, 44, 46, 48—53, 59—62, 66,
 68, 75—77, 82, 84, 86, 91, 92, 95, 97,
 100—102, 104, 108, 109, 111, 113,
 115, 121, 122, 125—127, 130—133,
 135, 136, 138, 140, 141, 144, 145
 —149, 152, 158, 169—172, 174,
 181, 184, 189, 192—195, 198, 205,
 210, 213, 215—217, 219—222, 226,
 232, 235, 237, 240, 247, 249, 252,
 258, 259, 263, 266, 267, 269, 276
 —279, 283, 284, 287, 289, 295, 297,
 298, 301, 305, 309—311, 314, 316,
 317, 320—323, 326, 328, 330, 332
 Frankfurt 156—158, 166
 Franklin, Benjamin amerikai politi-
 kus, fizikus, filozófus (1706—1790)
 245
 Friedland 52
 Friedrich, Caspar David német táj-
 képfestő (1774—1840) 271, 278
 Frigyes, II. (Hohenzollern, Nagy) po-
 rosz király (1740—1786) 14, 157,
 176, 213
 Frigyes, III. (Hohenzollern) német
 császár, porosz király (1831—1888)
 197
 Frigyes, VII. (Augustenbergi) dán ki-
 rály (1848—1863) 180
 Frigyes Vilmos, I. (Hohenzollern) po-
 rosz király (1713—1740) 216, 310
 Frigyes Vilmos, II. (Hohenzollern)
 porosz király (1786—1797) 14
 Frigyes Vilmos, III. (Hohenzollern)
 porosz király (1797—1840) 151
 Frigyes Vilmos, IV. (Hohenzollern)
 porosz király (1840—1861) 151,
 156, 157, 166, 176, 178

 Gaeta 161
 Gagern, Heinrich von birodalmi báró
 német politikus, a Frankfurter Nem-
 zetgyűlés elnöke, az 1849-es biro-
 dalmi minisztérium vezetője (1799
 —1880) 156
 Gallinas 291
 Galvani, Luigi olasz orvos, fizikus
 (1737—1798) 245
 Gambetta, Léon francia politikus, mi-
 niszterelnök (1838—1882) 185
 Gambia 300
 Gangesz 302
 Garabit 284
 Garda tó 171
 Garibaldi, Giuseppe olasz szabadság-
 hős (1807—1882) 138, 162, 163,
 165, 172, 173, 175, 260
 Garnier, Charles francia építész (1825
 —1898) 284
 Gauss, Karl Friedrich német matema-
 tikus, fizikus, csillagász (1777—
 1855) 245
 Gautier, Théophile francia író (1811
 —1872) 278
 Gay-Lussac, Louis Joseph francia ké-
 mikus, fizikus (1778—1850) 253
 Genf 18, 190
 Genova 9, 101, 167, 173
 Genovai Köztársaság 15, 16, 40, 102
 Gent 69
 Gentz, Friedrich német publicista, po-
 litikus (1764—1832) 102, 105
 Gergely, XVI. (Bartolomeo Alberto,
 Fra Mauro Cappelleri) pápa (1831
 —1846) 160, 266
 Germanosz, Patrasz érseke (1771—
 1826) 121
 Gibraltár 319
 Gilchrist, Percy Carlyle angol kohász
 (1851—1835) 72
 Gilly, Friedrich német építész (1772
 —1800) 281, 282
 Gioberti, Vincenzo olasz politikus, fi-
 lozófus 158, 160
 Giolitti, Giovanni olasz politikus,
 pénzügyminiszter, miniszterelnök
 (1842—1928) 205
 Girardin, Stanislas herceg francia poli-
 tikus (1762—1827) 90
 Girodet-Trioson, Anne-Louis (Giro-
 det de Roucy) francia festő (1767
 —1824) 277, 278
 Gironde francia megye 32
 Gladstone, William Ewart Sir brit po-
 litikus, kereskedelmi-, gyarmat-,
 pénzügyminiszter, miniszterelnök
 (1809—1898) 174, 219, 297
 Glasgow 77, 247
 Goethe, Johann Wolfgang von német
 költő, író, politikus (1749—1832)
 273
 Gokhale, Gopal Krishna indiai-brit
 politikus (1866—1915) 304
 Görgey Artúr magyar honvéd tábor-
 nok (1818—1916) 154, 163
 Görögország 16, 104, 116, 120, 121,
 123, 187, 212, 240, 241, 281, 325,
 327
 Göttingen 177
 Gramont, Agénor herceg francia poli-
 tikus, külügyminiszter (1819—
 1880) 148
 Gravelotte 149

- Greenock 77
 Grenoble 20, 59
 Grey, Edward Sir, Viscount brit politikus, külügyminiszter (1862—1933) 332
 Gribeauval, Jean-Baptiste Vaquette de francia tábornok (1715—1789) 306
 Grimm, Jakob német nyelvész, irodalomtudós (1785—1863) 156
 Gropius, Walter német építész (1883—1969) 271, 285
 Guesde, Jules Mathieu (Basile) francia politikus (1845—1922) 189
 Guibert francia tüzértiszt 306
 Guizot, François francia történész, politikus, belügy-, közoktatás-, külügyminiszter, miniszterelnök (1787—1874) 111, 132, 133, 166, 217
 Gyagilev, Serge (Szergej Pavlovics) orosz baletzigazgató (1872—1929) 275
 György, I. (Dán) görög király (1863—1913) 123
 György, III. (Hannoveri) angol király (1760—1820) 18, 110, 183
 Habsburg Birodalom 14, 15, 18, 30—32, 37, 42, 44, 51, 77, 96, 100, 105, 158, 163, 207, 212, 219, 324
 Habsburg-dinasztia 14, 15, 22, 42, 55, 58, 102, 105, 119, 146, 152, 154, 155, 181, 186, 206, 207, 262
 Haeckel, Ernst német filozófus, zoológus (1834—1919) 264, 267
 Halske, Johann Georg német elektrotechnikus (1814—1890) 78
 Hambach 114
 Hamburg 225
 Hampton Court 253
 Hannover 180
 Hanoi 296
 Hansemann, David porosz politikus, bankár (1790—1864) 156
 Hargreaves, James angol feltaláló (?—1778) 67
 Hasner, Leopold von német politikus, miniszterelnök (1818—1891) 219
 Hasse, német katonaosztályos 185
 Haussmann, Georges Eugène báró francia államhivatalnok (1809—1891) 81, 140, 141, 143
 Havasalföld 126, 130, 324
 Haydn, Joseph osztrák zeneszerző (1732—1805) 271—273
 Haynau, Julius von báró osztrák katonatiszt, főparancsnok (1786—1853) 154, 164
 Hazlitt, William angol író (1778—1830) 271
 Hága 315
 Hám-Nghi (Ngyuyen) vietnami császár (1884—1885) 304
 Hátsó-India 94
 Hegel, George Wilhelm Friedrich német filozófus (1770—1831) 315
 Heine, Heinrich német költő, újságíró (1797—1856) 114
 Helgoland 101
 Helmholtz, Hermann német fizikus (1821—1894) 244
 Henri, Hubert Joseph francia katonatiszt (1846—1898) 203
 Hercegovina 325, 326
 Hessen-Darmstadt 181
 Hébert, Jacques René francia újságíró, forradalmár (1757—1794) 36
 Hitler, Adolf német politikus, kancellár, birodalmi vezető (1889—1945) 186, 190, 274
 Hohenlinden 48
 Hohenlohe-Schillingfürst, Chlodwig herceg német politikus, kancellár, porosz miniszterelnök (1819—1901) 197
 Hohenzollern-dinasztia 148, 182
 Hollandia 10, 13, 38, 39, 53, 62, 66, 94, 96, 98, 101, 135, 214, 215, 229, 236, 295 *l. még* Egyesült Tartományok
 Holstein 180
 Holstein, Friedrich von német diplomata (1837—1909) 321
 Homérosz görög költő (i. e. VIII. sz.) 121
 Hondschoote 39
 Hong Kong 294
 Hood of Whitley, Samuel angol tengernagy (1724—1816) 41
 Horvátország 152
 Howe brit tengernagy 307
 Hughes, David angol-amerikai feltaláló (1831—1900) 76
 Hugo, Victor francia író (1802—1885) 80, 150
 Hume, David skót filozófus, történész, közgazdász, író (1711—1776) 258
 Huntsman, Benjamin angol feltaláló (1794—1776) 71, 79
 Hutton, James skót geológus, kémikus, természetudós (1726—1797) 249
 Huxley, Thomas Henry angol biológus (1825—1895) 258, 264, 267

- Ibériai-félsziget 115
 Ibrahim tábornok, egyiptomi alkirály (1789—1848) 122, 124
 Ignatyev, Nyikolaj Pavlovics gróf orosz politikus (1828—1908) 293
 India 44, 66, 287, 289, 294, 296—298, 302—304
 Indiai Birodalom 116
 Indiai-óceán 44
 Indokína 287, 296, 301, 302, 304
 Inkermann 128
 Ipszilantisz (Ypszilanti), Alexandrosz herceg, görög szabadságharcos (1792—1828) 120, 121
 Irán 287
 Írország 13, 68, 95, 151, 184, 228, 261, 266
 Isére folyó 91
 Isére megye 91
 Isonzo folyó 43
 István, I. (Árpádházi, Szent) magyar király (997—1038) 152, 154
 István, Dusán (Dušan, Stefan) szerb fejedelem (1331—1355) 116
 Itália 15, 41—43, 46, 48, 81, 102, 104, 106, 107, 114, 115, 135, 145, 146, 151, 159, 160, 163—165, 167—169, 171, 172, 212, 260, 306 *l. még* Olaszország
 Itáliai-félsziget 158
 Itáliai Szövetség 160, 170
- Jackson, John (Jackson, az atléta) angol sportoló (1769—1845) 239
 Jacquard, Joseph-Marie francia mérnök (1752—1838) 67
 János, VI. (Branganza) portugál király (1816—1826) 108
 Jangce 294
 Japán 186, 287, 294—296, 301, 317, 326
 Jaurès, Jean francia politikus (1859—1914) 192
 Jeanne d'Arc, az orléans-i szűz, francia nemzeti hősnő (1412—1431) 186
 Jellasics (Jellačić), Josip báró horvát bán, hadvezér (1801—1859) 154, 164
 Jemappes 38, 112
 Jéna 14, 52, 58
 Jeruzsálem 125
 Johannesburg 299
 Jón-szigetek 101
 Jóreménység-fok 101, 291
 Joule, James Prescott angol fizikus (1818—1889) 244, 252
 József (Habsburg-Lotharingiai), II. osztrák császár, cseh és magyar király (1765—1790) 12, 14, 30, 216
- Juarez Garcia, Benito mexikói politikus, forradalmár, köztársasági elnök (1806—1872) 146
 Jugoszlávia 119
- Kairó 45, 299
 Kambodzsa 296
 Kamerun 300
 Kanada 287
 Kanton 294
 Karagyorgye (Crni Djordje Petrović) szerb fejedelem (1762—1817) 119, 121
 Karagyorgyevics-dinasztia 119
 Karib-tengeri szigetek 50
 Károly, I. (Nagy) frank király, császár (768—814) 49
 Károly, X. (Bourbon) francia király (1824—1830) 110—112, 259, 291
 Károly, IV. (Bourbon) spanyol király (1788—1808) 54
 Károly, XII. (Palotagrófok háza) svéd király (1697—1718) 13
 Károly Albert (Carignanoi) piemonti király (1831—1849) 159, 160, 162, 165, 166, 168
 Károly Lajos osztrák főherceg (1771—1847) 46, 55
 Károly Vilmos Ferdinánd braunschweigi herceg (1780—1806) 30, 32, 37
 Katalin, II. (Nagy) (Sophie Friderike Auguste von Anhalt—Zerbst) orosz cárnő (1762—1796) 15, 16, 216
 Kay, John angol gépész, mérnök, fel-találó (1704—1764k.) 67
 Kay, Shuttleworth James angol pedagógus (1804—1877) 218
 Kekulé, Friedrich August von német kémikus (1829—1896) 248
 Kelet-Afrika 299, 300
 Kelet-Európa 9, 15, 96, 98, 115, 165, 228, 230, 262, 314
 Kelet-indiai szigetvilág 287
 Kelet-Poroszsország 52
 Kelet-Rumélia 325, 326
 Kelet-Szibéria 293
 Kelvin, Lord *l.* Thomson, William Sir
 Kempfenfelt, Richard angol tenger-nagy 307
 Kenya 299
 Kína, Kínai Birodalom 287, 293, 294, 296, 301, 304, 317
 Kingsley anglikán pap 268
 Kipling, Joseph Rudyard angol író, költő (1865—1936) 297

- Kitchener, Horatio Herbert Lord brit tábornok, Egyiptom kormányzója, hadügyminiszter (1850—1916) 300
- Klepht, Odüsszeusz görög szabadsághős, bandavezér 121
- Knoop, Franz német biokémikus (1875—1946) 76
- Koch, Robert német orvos (1843—1910) 251
- Kodok (Fashoda) 300
- Kollar, Jan szlovák politikus, költő, tudós (1793—1852) 324
- Köln 79
- Kolokotronisz, Theodorosz görög szabadsághős, tábornok (1770—1843) 121
- Kolowrath-Liebsteinsky, Franz Anton von gróf osztrák miniszter (1778—1861) 151
- Kongó 298, 289, 302
- Kongó folyó 298, 299
- Konieh 124
- Königrätz (Hradec Králové) 147, 180, 181
- Konstantin Pavlovics (Romanov) orosz nagyherceg (1779—1831) 108
- Konstantinápoly 16, 70, 116, 119, 122, 124—126, 130, 318, 325, 327
- Koppenhága 48, 319
- Korinthoszi-öböl 123
- Korzika 40, 41
- Kossuth Lajos magyar politikus, államférfi (1802—1894) 152, 154, 163
- Közel-Kelet 318, 323
- Közép-Afrika 205, 291, 292, 298
- Közép-Amerika 203
- Közép-Ázsia 287, 293
- Közép-Európa 9, 14, 88, 90, 98, 100, 150, 151, 163—165, 181, 262, 314
- Közép-Franciaország 284
- Közép-Itália 43, 114, 162, 169, 171, 172, 175
- Közép-Kína 294
- Közép-Németország 74
- Krasiński, Zygmunt lengyel költő, író (1812—1859) 114
- Kréta 123, 125
- Krím 81, 125, 127, 130, 144, 168, 185, 208, 237, 310, 325
- Kropotkin, Pjotr Alekszejevics herceg orosz földrajztudós, forradalmár, író (1842—1921) 193
- Krüdener, Barbara Julianne von Vietinghaft bárónő, orosz—francia író-nő (1764—1824) 100, 103
- Krupp, Alfred német nagyiparos (1812—1887) 79, 80, 82, 309, 311
- Krupp család 79, 80, 84
- Krupp, Friedrich Alfred német nagyiparos (1854—1902) 79
- Kung herceg, Jin-Szin kínai államférfi, régens (1833—1898) 294
- La Bourdonnaye francia tábornok, politikus, miniszter 111
- La Coruna 54
- La Fayette, Marie-Joseph de Montier francia politikus, tábornok (1757—1834) 112, 121
- La Manche csatorna 13, 38, 50, 51, 132, 319
- La Spezia 167
- Laffitte, Jacques francia bankár, politikus, pénzügyminiszter, miniszterelnök (1767—1844) 111, 112
- Lajos (Wittelsbach), II. bajor király (1864—1886) 183, 274
- Lajos (Bourbon), XIV. francia király (1643—1715) 11, 12, 14, 213
- Lajos (Bourbon), XV. francia király (1715—1774) 12, 244
- Lajos (Bourbon), XVI. francia király (1774—1792) 11, 12, 20, 22, 23, 26—32, 34, 37, 59
- Lajos (Bourbon), XVIII. francia király (1814—1824) 32, 59, 100, 108—110, 259
- Lajos Fülöp (Orleans), francia király (1830—1848) 112—114, 131—133, 135
- Lamarck, Jean-Baptiste Antoine de francia zoológus, botanikus (1744—1829) 249, 263
- Lamartine, Alphonse-Marie-Louis Prat de francia költő, irodalomtörténész, történetíró, politikus, külügyminiszter (1790—1869) 131, 133, 163, 166, 273
- Lamennais, Félicité Robert de apát, francia teológus, író (1782—1854) 266
- Lamoignon, Chrétien François francia politikus, nemzetgyűlési elnök (1735—1789) 20
- Lancashire 80, 84, 86, 90
- Langensalz 180
- Laosz 296
- Lassalle, Ferdinand német politikus, filozófus (1825—1864) 188, 213, 235
- Lavigerie, Charles francia püspök, bíboros (1825—1892) 269
- Lavoisier, Antoine Laurent de francia kémikus (1743—1794) 246, 247, 251, 252
- Le Bas, Philippe francia pedagógus 135

- Le Corbusier (er. Charles-Édouard Jeanneret) francia építész (1887—1965) 286
- Le Mans 235
- Leblanc, Nicolas francia kémikus, mérnök (1753—1806) 247
- Ledoux, Claude Nicolas, francia építész (1736—1806) 281, 282
- Ledru-Rollin, Alexandre-Auguste francia politikus, belügyminiszter (1807—1874) 163
- Leeds 230
- Lengyelország 14—16, 52, 56, 101, 102, 108, 113, 115, 184, 187, 195, 324
- Lenin (Uljanov), Vlagyimir Iljics orosz politikus, gondolkodó (1870—1924) 190, 192, 193, 296, 297
- Leónidasz (Agaida) spártai király (i. e. 488—i. e. 480) 121
- Leó, XIII. római pápa (1878—1903) 196, 260, 261, 268
- Leslie, Charles Robert angol festő, műíró (1794—1859) 278
- Lesseps, Ferdinand-Marie de francia mérnök (1805—1894) 296
- Leuben 43
- Levy, Michell francia sajtómágnás, könyvkiadó (1821—1875) 239
- Lewisham Viscount I. Dartmouth, William Legge
- Libéria 300
- Libia 205
- Liebig, Justus von német kémikus (1803—1873) 231, 247, 248, 253, 257
- Liebknecht, Wilhelm német politikus, publicista (1826—1900) 188
- Liège 69, 81
- Ligny 60
- Li-Hung-Csang kínai politikus (1823—1901) 294, 295
- Lille 89, 92, 132
- Lincoln, Abraham amerikai politikus, elnök (1809—1865) 238
- Linné, Carl von svéd természettudós (1707—1778) 249, 263
- Lipce (Leipzig) 58, 70, 190, 307
- Lipót, I. (Szász-Koburg) belga király (1831—1865) 113, 260
- Lipót, II. (Szász-Koburg) belga király (1865—1909) 298, 302
- Lipót, II. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király (1790—1792) 14
- Lipót (Leopold von Hohenzollern) német főherceg, spanyol királyjelölt (1835—1905) 148
- Lissa 175
- Lisszabon 54, 66, 69
- Lister, Joseph Lord brit sebész (1827—1912) 251
- Liszt Ferenc magyar zeneszerző (1811—1886) 273
- Liverpool, Robert Banks Jenkinson Lord brit politikus, külügy—, belügy—, hadügy—, majd tenger— és gyarmatügyi miniszter, miniszterelnök (1770—1827) 108
- Livingstone, David brit misszionárius, felfedező (1813—1873) 269, 291, 298
- Lloyd George, David brit politikus, kereskedelmi, pénzügy-, majd hadügyminiszter, miniszterelnök (1863—1944) 323
- Lodi 43
- Lodigin, Alekszandr Nyikolajevics orosz mérnök (1847—1923) 246
- Loire 36
- Loisy, Alfred francia egyházi író (1857—1940) 268
- Lombardia 15, 43, 102, 160, 169, 171
- Loménie, Étienne Charles, de Brienne gróf francia politikus (1727—1794) 20
- London 9, 71, 78, 83, 96, 126, 128, 131, 137, 163, 173, 193, 203, 214, 231, 238, 241, 248, 252, 262, 283, 284, 323, 327
- Lucan, George Charles Bingham, Earl brit katonatiszt (1800—1888) 128, 129
- Ludd, Ned angol gépromboló (XVIII. sz.) 90
- Ludlow, Edmund anglikán pap (1617—1692) 268
- Lueger, Karl osztrák politikus, Bécs főpolgármestere (1844—1910) 190, 221, 269
- Luxemburg 148
- Lyautey, Louis Hubert Gonzalve francia gyarmati hadvezér (1854—1934) 302
- Lyell, Charles Sir angol geológus, természettudós (1797—1875) 249, 263
- Lyon 35, 59, 75, 81, 86, 92, 93, 251
- Maas (Meuse) 69, 80
- Macartney, George Lord brit diplomata, gyarmati kormányzó (1737—1806) 293
- Macedónia 117, 325
- MacMahon, Marie Edme Patrice Maurice herceg francia marsall (1808—1893) 149

- Madrid 54, 107
 Magenta 171
 Magyarország 96, 152, 154, 155, 163, 164, 206, 207, 219, 240, 271
 Mahan, Alfred Thayer amerikai tengernagy és tengerészettörténész (1840—1919) 318
 Mahler, Gustav osztrák zeneszerző (1860—1911) 275
 Malaysia 287
 Málta 44, 48, 101, 319
 Manchester 69, 84, 89—91, 230
 Manet, Édouard francia festő (1832—1883) 279
 Manin, Daniel olasz szabadságharcos, Velence diktátora (1804—1857) 159, 160, 163, 165, 166, 168
 Mann, Thomas német író (1875—1955) 225
 Mantova 43
 Marat, Jean-Paul francia forradalmár, publicista (1743—1793) 32, 252
 Marathon 121
 Marche 169
 Mária Lujza francia császárné (1810—1814) 55
 Marie Antoniette francia királyné (1755—1793) 22, 30
 Marlborough, John Churchill herceg brit miniszterelnök (1650—1722) 42
 Marokkó 278, 298, 302, 321—323, 328
 Marsala 173
 Marseille 114
 Marx, Karl német filozófus, közgazdász (1818—1883) 82, 85, 93, 94, 155, 188, 191, 238, 263, 297
 Massa 170
 Masséna, André herceg francia tábornok (1758—1817) 42, 43, 47
 Mastai-Ferretti bíboros 160 *l. még* Pius, IX.
 Matonette 42
 Maubeuge 39
 Maupas, Charlemagne Émile de francia politikus (1818—1888) 139
 Maurice anglikán pap, keresztényszocialista politikus 268
 Mauritius 100
 Maxim, Hiram S. amerikai mérnök (1840—1916) 288, 311
 Maxwell, James Clerk angol fizikus (1831—1879) 246, 256
 Mayer, Julius Robert német orvos, természettudós (1814—1878) 244
 Mazzini, Giuseppe olasz politikus, a Római Köztársaság vezetője (1805—1872) 114, 115, 158, 162, 163, 166, 168, 173
 McKinley, William amerikai elnök (1843—1901) 193
 McManners, angol történész 137
 Meidzsi japán császár *l. Mucuhito*
 Meiklejohn, R. S. holland katonai szakíró 244
 Meister, Joseph német fiú, Pasteur kísérleti alanya 256
 Melbourne, William Lamb Viscount brit politikus, belügyminiszter, miniszterelnök (1779—1848) 91, 212
 Mendel, Gregor Johann morva származású osztrák biológus (1822—1884) 250
 Menelik, II. etióp császár (1889—1913) 186, 300
 Mensikov, Alekszandr Danyilovics herceg orosz tábornok (1673—1729) 126—128
 Mentana 175
 Messinai-szoros 174
 Metternich-Winneburg, Clemens Lothar Wenzell herceg osztrák politikus, külügyminiszter, kancellár (1773—1859) 55, 98, 100, 103—106, 114, 115, 122, 150—152, 156, 160, 161, 163, 164, 166, 194, 237
 Metz 149
 Mexikó 81, 146
 Meyer, Adolf német építész 286
 Miguel, I. (Braganza) portugál király (1828—1834) 108
 Miguel portugál herceg *l. Miguel, I. portugál király*
 Miklós, I. (Nyikolaj Pavlovics Romanov) orosz cár (1825—1855) 108, 109, 113, 114, 123—126, 130, 154, 164, 207, 208
 Miklós, II. (Nyikolaj Alekszandrovics Romanov) orosz cár (1894—1917) 186, 209, 211, 314, 330
 Miksa osztrák főherceg, mexikói császár (1864—1867) 146
 Milánó 42, 52, 150, 162, 171, 205, 206
 Mill, John Stuart angol filozófus, közgazdász (1806—1873) 235
 Millerand, Alexandre Étienne francia politikus, hadügyminiszter, miniszterelnök és külügyminiszter, köztársasági elnök (1859—1943) 192
 Milos (Obrenović) szerb fejedelem (1815—1839) 119
 Miltiadész athéni hadvezér, államférfi (i. e. 550/540 k.—489) 121
 Minden 79
 Minié, Claude-Étienne francia tüzértiszt (1804—1879) 307

- Mirabeau, Honoré Gabriel Riquetti gróf francia publicista, politikus (1749—1791) 23, 30, 310
- Missolunghi 121
- Modena (állam) 102, 169—171
- Mohamed (Mahmud), II. török szultán (1808—1839) 123, 124
- Mohamed (Mehmet) Ali pasa, egyiptomi helytartó (1769—1848) 122—124
- Moldávia, Moldva 120, 126, 130, 324
- Moltke, Helmuth Karl Bernhard von gróf porosz tábornok (1809—1891) 149, 180, 310—312
- Moltke, Helmuth von német tábornok (1848—1916) 328, 330, 332
- Mondovi 42
- Monet, Claude Oscar francia festő (1840—1926) 279, 281
- Monpellier 237
- Mont Cenis 70
- Montenegró (Crna Gora) 118, 324, 325, 327,
- Montesquieu, Charles-Louis de Secon-dat báró francia politikai, jogel-méleti gondolkodó (1689—1755) 17
- Montessori, Maria olasz orvos, peda-gógus (1870—1952) 237
- Montijo, Eugénie Marie de Guzman *l.* Eugénie francia császárné
- Moore, John Sir brit tábornok (1761—1809) 54
- Moreau, Jean Victor francia tábornok (1761—1813) 47, 48
- Morny, Charles Auguste Louis Joseph herceg francia politikus, belügymi-niszter (1811—1865) 139, 140, 143, 144
- Morris, William angol író, költő, ipar-művész (1834—1896) 270
- Morvaország 152
- Moszkva 57, 62, 83, 191, 224
- Moszkva folyó 57
- Mozambik 298
- Mozart, Wolfgang Amadeus osztrák zeneszerző (1756—1791) 271—273
- Mucuhito (Meidzsi) japán császár (1867—1912) 295
- Muhammad Amin Ali török politikus (1815—1871) 117, 121
- Mukden 314
- München 254, 274, 284
- Münchengraz 115
- Muravjov-Amurszki, Nyikolaj Nyiko-lajevics gróf orosz tábornok, politi-kus (1809—1881) 293
- Musschenbroek, Peter van holland fi-zikus (1692—1761) 244
- Mussolini, Benito olasz politikus, mi-niszterelnök, diktátor (1883—1945) 206
- Myall-öböl 292
- Nagy-Britannia, Brit Birodalom 13, 16, 18, 37—39, 44, 46, 48, 50—53, 58, 64—66, 68, 69, 75, 76, 78, 91, 95—97, 100, 101, 103, 104, 107, 113, 115, 116, 122—127, 130, 141, 144, 146, 168, 171, 188, 194, 214, 215, 217, 220—222, 226, 229, 230, 232, 235, 236, 239, 241, 261, 264, 267, 287—291, 293—299, 301, 304, 307, 309—311, 317—323, 325, 328, 332 *l. még* Anglia
- Nanking 294
- Nantes 36
- Napier, Charles angol tengernagy (1786—1860) 124
- Napóleon, I. (Bonaparte) francia csá-szár (1804—1815) 14, 20, 34, 37, 40—62, 100, 102, 105, 110, 134—138, 201, 217, 225, 234, 237, 259, 277, 278, 306
- Napóleon, II. (François-Charles-Joseph Bonaparte) Reichstadt her-cege (1811—1832) 134—136
- Napóleon, III. (Charles-Louis Bona-parte) francia köztársasági elnök, császár (1852—1870) 76, 81, 125, 126, 130, 131, 140, 143—147, 149, 163, 166, 169—171, 181, 182, 190, 217, 233 *l. még* Bonaparte, Louis
- Napóleon herceg *l.* Bonaparte, Jérôme
- Nápoly 172—174
- Nápolyi Királyság 62, 102, 106
- Navarino-öböl 123
- Necker, Jacques francia pénzügyi-miszter (1732—1804) 20, 21, 23, 24
- Neefe, Christian Gotlob német zene-szerző, orgonista (1748—1798) 272
- Neerwinden 38
- Nelson, Horatio brit tengernagy (1758—1805) 44, 45, 49, 50, 307, 319
- Német Kelet-Afrika 300
- Német Szövetség 73, 74, 102, 114, 155, 156, 175, 178, 180
- Németalföld *l.* Belgium, Hollandia, Luxemburg
- Németország, Német Birodalom 46, 48, 51, 58, 70, 73—79, 82, 84, 88, 92, 94, 95, 97, 114, 115, 135, 141, 147, 151, 155—158, 164, 165, 175, 177, 181—186, 192, 194—196, 202, 205, 214—219, 225, 236, 238, 240, 251, 261, 264, 267, 271, 274, 278, 286, 296, 297, 299, 311, 315, 317—323, 327—330, 332,

- Német-Római Birodalom 13, 51, 102
 Newcastle on Tyne 69
 Newcomen, Thomas angol gépész, mérnök (1663—1729) 66, 77
 Newhaven 133
 Newman, az oxfordi mozgalom vezetője 266
 Newton, Isaac Sir angol fizikus, természettudós (1643—1727) 17, 243, 262, 264
 Ney, Michel francia marsall, Moszkva hercege (1729—1815) 57—60
 Nezib 124
 Niccolini, Giovanni olasz költő (1782—1864) 158, 159
 Niger folyó 291
 Nigéria 300
 Nightingale, Florance angol ápolónő (1820—1910) 128, 237
 Nílus 45
 Nizza 145, 146, 162, 170, 172, 173
 Nobel, Alfred svéd mérnök, feltaláló (1833—1896) 76
 Nolan brit őrnagy 129
 Nore 44
 Normandia 37
 Northcliffe, Alfred Charles William Harmsworth baron angol sajtómágnás (1865—1917) 239
 Norvégia 13, 102, 214
 Nottingham 91, 93
 Novara 107, 162, 163, 167
 Nürnberg 332
- Nyasszaföld 299
 Nyeman 52, 57
 Nyugat-Afrika 300
 Nyugat-Bajorország 51
 Nyugat-Európa 9, 16, 17, 48, 76, 81, 83, 90, 115, 163, 184, 211, 259, 262, 296, 297
 Nyugat-indiai szigetek 50, 287
 Nyugat-Macedónia 117
 Nyugat-Oroszország 108
- Obrenović-dinasztia 119
 Odessza (Ogyessza) 84, 120
 Oersted, Hans Christian dán fizikus, kémikus (1777—1851) 245, 253
 Offenbach, Jacques (Jacob) német származású francia zeneszerző (1819—1880) 141
 Ohm, Georg Simon német fizikus (1789—1854) 245
 Olasz Szomáliföld 300
 Olaszország, Olasz Királyság 108, 115, 155, 174, 175, 193, 195, 204, 205, 213, 214, 220, 221, 236, 240, 300, 317 *l. még* Itália
- Ollivier, Émile francia politikus, miniszterelnök (1825—1913) 148
 Olmütz (Olomouc) 176
 Olympia 241
 Orange Szabad Állam 292, 299
 Orániai-dinasztia 13
 Oroszország, Orosz Birodalom 9, 13, 15, 16, 46, 51, 52, 55, 56, 70, 76, 78, 94, 96, 100, 101, 103—105, 108, 109, 113, 115, 115, 122—127, 130, 144, 165, 184, 186, 190, 194, 195, 207—209, 216, 220, 246, 262, 287, 289, 293—297, 301, 304, 310, 311, 314, 317, 321, 322, 324—328, 332
 Orsini, Felice gróf (1819—1858) 145, 169
 Ostrolenka 114
 Oszman Nuri pasa, török hadvezér (1832—1900) 313
 Oszmán (Ottomán) Birodalom 16 *l. még* Törökország
 Osztrák Németalföld 12, 18, 30, 37, 38, 101 *l. még* Belgium
 Osztrák—Magyar Monarchia 186, 189, 195, 204—207, 289, 311, 317, 320
 Ottomán Birodalom *l. Oszmán Birodalom*
 Ottó görög király (1832—1862) 123
 Ottó bajor herceg 123 *l. még* Ottó görög király
 Oxford 219, 240, 262, 267
- Ördög-sziget 201
- Pagenstenger, Heinrich Alexander német politikus, a frankfurti nemzetgyűlés tagja 166
 Paixhans, Henry-Joseph francia mérnök, katonatiszt (1783—1854) 309
 Pál, I. (Pavel Petrovics Romanov) orosz cár (1796—1801) 98
 Palacký, František cseh történész (1798—1876) 152
 Palermo 131, 160, 173
 Palesztina 46
 Palmer, William Waldegrave, comte, brit politikus, dél-afrikai kormányzó (1859—1942) 266
 Palmerston, Henry John Temple, Viscount brit politikus, hadügyminiszter, külügyminiszter, miniszterelnök (1784—1865) 115, 124, 125, 130, 284
 Panama-csatorna 203
 Paoli, Pasquale korzikai szabadságharcos (1726—1807) 40
 Pápai Állam 15, 102, 114, 146, 161, 169, 260

- Párizs 9, 18, 20, 23—28, 33—35, 38, 41, 46, 49, 54, 58, 59, 75, 81, 83, 92, 105, 130, 131, 133—136, 140, 141, 143, 144, 146, 148—150, 157, 160, 178, 182, 185, 198, 223, 225, 230, 231, 233, 236, 240, 241, 251, 253, 254, 271, 279, 280, 281, 284, 285, 311, 324
- Párma 102, 169, 171
- Park, Mungo angol felfedező (1771—1806) 291
- Parnell, Charles Stewart ír nacionalista (1846—1891) 187
- Parsons, Charles Algernon Sir angol mérnök (1854—1931) 73
- Pašić, Nikola szerb politikus, miniszterelnök (1846—1926) 328
- Paskievics, Ivan Fedorovics gróf varsói herceg, orosz tábornok (1782—1856) 154
- Pasteur, Louis francia kémikus, bakteriológus (1822—1895) 215, 248, 251, 254, 256
- Patrasz 121
- Paxton, Joseph Sir angol botanikus (1802—1856) 284, 285
- Peel, Robert Sir brit politikus, belügyminiszter, miniszterelnök (1788—1850) 91, 125
- Péguy, Charles francia író (1873—1914) 269
- Peking 294, 304
- Pellico, Silvio olasz író (1789—1854) 158, 159
- Pepe, Guglielmo nápolyi tábornok (1783—1855) 106—108
- Péreire, Émile Jacques portugál-francia bankár (1800—1875) 81, 82, 140, 141, 143
- Péreire, Isaac portugál-francia bankár (1806—1880) 81, 82, 140, 141, 143
- Perkin, William Henry Sir angol kémikus (1838—1907) 248
- Péronne 9
- Perry, Matthew Calbraith amerikai hajóskapitány (1794—1858) 295
- Persigny, Jean Gilbert Victor Fialin herceg francia politikus (1808—1872) 140
- Peru 173
- Perzsia 301, 304
- Pescadores-szigetek 296
- Pesztyel, Pavel Ivanovics ezredes, orosz forradalmár (1793—1826) 108
- Péter, I. (Petrovic Njegos) montenegrói király (1781—1830) 118
- Peters, Karl német utazó (1856—1918) 299
- Picasso, Pablo francia festő (1881—1973) 271, 281
- Picquart, Marie Georges francia tábornok, hadügyminiszter (1854—1914) 202, 203
- Piemonti Királyság 15, 42, 44, 77, 101, 107, 144, 145, 160, 161, 163, 165, 167—172, 204, 310
- Pinjarra 292
- Pio Nono I. Pius, IX.
- Pireneusi-félsziget 58
- Pireneusok 38, 39, 54, 58, 107
- Pissarro, Camille francia festő (1830—1903) 279
- Pitt, William ifj., brit politikus, miniszterelnök (1759—1806) 37
- Pius, VI. (Giovanni Angelo Braschi) pápa (1775—1799) 29
- Pius, VII. (Luigi Barnaba Chiaramonti) pápa (1800—1823) 49, 61
- Pius, IX. (Giovanni Maria Mastai-Ferretti, gróf) pápa (1846—1878) 160, 161, 163, 172, 175, 196, 204, 260, 261, 266—268
- Pius, X. (Giuseppe Sarto) pápa (1903—1914) 268, 269
- Plehanov, Georgij Valentyinovics orosz filozófus (1856—1918) 190
- Plevna 313
- Plombières 145, 169
- Pobedonoszcev, Konsztantyin Petrovics orosz politikus, jogtudós (1827—1907) 209, 211, 262
- Poelaert francia építész 284
- Pogogyin, Mihail Petrovics orosz történész, publicista (1800—1875) 324
- Polignac, Jules Auguste Armand Marie herceg francia politikus, külügyminiszter, miniszterelnök (1780—1847) 111, 112
- Poroszország 14, 15, 30—32, 37, 39, 52, 58, 73, 101—105, 113, 115, 124, 146—148, 157, 165, 175—183, 215, 218, 261, 310, 311
- Portugália 10, 53, 106, 108, 115, 287, 297
- Posen (Porosz Lengyelország) 156
- Pozsony (Bratislava) 51
- Prága 73, 154
- Priestley, Joseph angol-amerikai filozófus, kémikus, fizikus, prédikátor (1733—1804) 246
- Princip, Gavrilo szerb nacionalista (1895—1918) 329
- Proudhon, Pierre Joseph francia politikus (1809—1865) 187, 193
- Provence 280
- Provence grófja I. Lajos, XVIII. francia király

- Pugacsov, Jemeljan Ivanov orosz kalandor, felkelő (1726—1775) 15
- Pugin, Augustus Welby Northmore angol építész, iparművész (1812—1852) 283, 285
- Puskin, Alekszandr Szergejevics orosz költő, író (1799—1837) 98
- Quatre Bas 60
- Radetzky, Joseph osztrák tábornok (1766—1858) 161, 161, 164
- Raffles, Thomas Stamford angol gyarmati hivatalnok, jávai alkormányzó (1781—1826) 290
- Raglan, Fitzroy James Henry Somerset Lord angol tábornok (1788—1855) 127, 128
- Rajna 38, 39, 48, 102, 147, 148, 155, 171
- Rajna-vidék 42, 43, 69, 98, 105, 155
- Rajnai Szövetség 51, 102
- Rattazzi, Urbano olasz politikus, miniszterelnök (1808—1873) 175
- Ravel, Maurice francia zeneszerző (1875—1937) 274
- Ravenna 162, 206
- Redcliffe, Stratford de brit diplomata 104, 108, 124, 126
- Reichstadt herceg I. Napóleon, II. Reims 110
- Renan, Ernest francia orientalista, teológiai író, gondolkozó (1823—1892) 264, 265, 267
- Renoir, Pierre-Auguste francia festő, szobrász (1841—1919) 279
- Rhodes, Cecil John brit politikus, főkföldi miniszterelnök (1853—1902) 299
- Rhodesia 288, 299
- Rhône 110
- Ricasoli, Bettino olasz politikus (1808—1880) 172, 175
- Richelieu, Armand Emanuel Duplessis herceg francia politikus (1766—1822) 110
- Riego, Rafael y Nuñez spanyol szabadságharcos, tábornok (1784—1823) 106, 107
- Rieti 107
- Rigas (Rhigas), Konsztantinosz újjörög költő, szabadságharcos (1753—1798) 120
- Rigómező 118
- Rimszkij-Korszakov, Nyikolaj Andrejevics orosz zeneszerző (1844—1908) 275
- Rivoli 43
- Robespierre, Augustin de (1763—1794) 41
- Robespierre, Maximilien de francia politikus, pártvezér (1758—1794) 31—36, 41, 46, 277
- Rohe, Mies van de belga építész (1886—1969) 286
- Romagna 172
- Róma (város) 15, 138, 146, 160, 161, 165, 170, 174, 175, 204, 260, 266, 268, 281
- Római Birodalom 52, 212
- Római Köztársaság 162
- Románia (Román Fejedelemség) 96, 130, 187, 324, 325
- Romanov-dinasztia 209, 262
- Roon, Albrecht von gróf német tábornok had- és tengerügyi miniszter (1803—1879) 179, 180, 310, 311
- Rossi, Pellegrino de olasz politikus (1787—1848) 161, 260
- Rouen 20
- Rousseau, Jean-Jacques francia író, filozófus (1712—1778) 17, 34
- Ruhr folyó 79
- Ruhr-vidék 73
- Ruskin, John angol műkritikus, író (1819—1900) 187, 285
- Russel, William George angol újságíró (1821—1907) 128, 237
- Saigon 296
- Saint-Arnaud, Jacob Leroy de francia marsall (1796—1854) 127
- Saint-Cloud 46
- Saint-Just, Louis Antoine Léon de francia politikus (1767—1794) 35, 36
- Saint Louis 241
- Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy gróf francia utópista, filozófus (1760—1825) 81, 141
- Saka zulu király (1816—1828) 292
- Salerno 174
- Salisbury, Robert Arthur Talbot Lord brit politikus, külügyminiszter, miniszterelnök (1830—1908) 239
- Sambre 69
- San Domingo 100
- Santa Lucia 100
- Santarosa, Santore Annibale de Rossidi Pomarolo comte piemonti politikus (1783—1825) 107, 108
- Sarawak 290
- Savoya 145, 146, 159, 170, 172, 173
- Savoyai-dinasztia 15
- Saxe, Maurice francia marsall (1696—1750) 305

- Sándor, I. (Romanov) orosz cár (1801—1825) 51, 52, 55, 57, 59, 98, 100—105, 108
- Sándor, II. (Romanov) orosz cár (1855—1881) 130, 208, 209
- Sándor, III. (Romanov) orosz cár (1881—1894) 209
- Sándor (Alexandrosz), III. (Nagy) makedón király (i. e. 336—323) 42, 44
- Scheele, Karl Wilhelm svéd gyógyszerész, kémikus (1742—1786) 246
- Schleswig 180
- Schleswig-Holstein 147, 156, 157, 180, 181
- Schlieffen, Alfred von német marsall (1833—1913) 314
- Schwarzenberg, Felix herceg osztrák politikus, miniszterelnök (1800—1852) 154, 157, 163, 164, 167, 176, 178
- Scott, Giles Gilbert Sir angol építész és művészettörténész (1811—1878) 282, 283
- Scott, Walter Sir angol író (1771—1832) 273
- Scutar (Üsküdar) 128
- Sedan 149, 198
- Séjur, Louis Philippe, comte de S. d'Agusseau, francia politikus, történetíró (1753—1830) 18
- Seraing 80, 81
- Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper Lord angol politikus (1801—1885) 132, 220, 273, 278
- Shakespeare, William angol író, költő (1564—1616) 273, 278
- Shaw, George Bernard angol író, kritikus (1856—1950) 298
- Sheffield 79
- Siemens, Werner von német fizikus, feltaláló és gyáros (1816—1892) 73, 78, 82, 246
- Sierra Leone 300
- Sieyès, Emmanuel-Joseph abbé, francia politikus (1748—1836) 21, 46, 47
- Sinop 127
- Sisley 279
- Skócia 251, 258
- Smeaton, John angol kohómérnök (1724—1792) 67
- Smith, Adam angol filozófus, közgazdász (1723—1790) 216
- Smith, Sidney Sir angol politikus, író (1771—1845) 46
- Smith, William (Lajos Fülöp francia király álneve) 133
- Snyder, Carl amerikai tudományos újságíró 243
- Soane, John Sir angol építész (1753—1837) 281, 282
- Soho (város) 77
- Solferino 171
- Sorel, Jules Georges francia politikus (1847—1922) 193
- Soult, Nicolas Jean de Dieu dalmát herceg francia politikus, marsall (1769—1851) 124
- Spanyolország 9, 10, 53, 54, 62, 68, 100, 102, 104, 106, 108, 110, 115, 146, 193, 213, 236, 278, 287, 322
- Spithead 44
- Stanley, Henry Morton Sir angol újságíró, felfedező (1841—1904) 298
- Staël, Mme de (Anne-Louise-Germaine Necker) francia író (1766—1817) 50
- Stephenson, George angol mérnök (1781—1848) 69
- Stocker német tábori lelkész 185
- Stockholm 241
- Stockton 69
- Strasbourg (Strassburg) 136
- Strauss, David Friedrich német teológiai író (1806—1874) 264, 265
- Strauss, Richard Georg német zeneszerző (1894—1949) 275
- Strawberry Hill 283
- Stuttgart 158
- Sullivan, Louis Henry amerikai építész (1856—1942) 271
- Surtees, Robert Smith angol író (1803—1864) 231
- Svájc 16, 18, 77, 135, 215, 220, 221
- Svédország 13, 16, 46, 52, 56, 77, 102, 214, 236, Svédország 240
- Swan, Joseph Wilson angol feltaláló (1929—1914) 246
- Symons, J. C angol utazó 68
- Szahalín 301
- Szajna 31, 285
- Szaniszló, (Poniatowski) II. lengyel király (1764—1795) 15
- Szarajevó 329
- Szardínia 15
- Szász Királyság I. Szászország
- Szász-Koburg-dinasztia 113
- Szászország (Szász Királyság) 87, 93, 102
- Szazonov, Szergej Dimitrijevic orosz politikus, külügyminiszter (1861—1927) 329, 330
- Szent Ilona 52, 60, 134, 135
- Szent Római Birodalom I. Német-Római Császárság
- Szent Vincent-fok 44

- Szentföld 125
 Szentpétervár 57, 78, 104, 191, 208, 211, 223, 275
 Szerb Királyság *l.* Szerbia
 Szerbia 116, 118, 119, 130, 186, 187, 207, 324—329
 Szevasztopol 127, 128. 144
 Szibéria 109
 Szicília 15, 158, 173, 174
 Szicíliai Királyság 15
 Szilézia 73, 93, 151, 152, 155
 Szingapúr 290
 Szíria 46, 123
 Szmolenszk 56
 Sztolipin, Pjotr Arkagyevics orosz politikus, miniszterelnök (1862—1911) 96, 211
 Sztravinszkij, Igor Fjodorovics orosz zeneszerző (1882—1971) 271, 275
 Szudán 298, 300
 Szezi-csatorna 289, 296
 Szuworov, Alekszandr Vasziljevics orosz hadvezér (1730—1800) 46
 Tahiti 301
 Talleyrand, Charles Maurice de herceg francia politikus, külügyminiszter, történész (1754—1838) 100, 102, 112, 278
 Tangerang 172, 321
 Tanzánia 299
 Távol-Kelet 211, 289, 296, 296, 297, 317
 Temesvár 154
 Tennyson, Alfred Lord angol költő, író (1809—1892) 129, 130
 Tesla, Nicola horvát-amerikai fizikus (1856—1943) 73
 Thermopülai 121
 Thiers, Adolphe francia politikus, miniszterelnök, köztársasági elnök, történész (1797—1877) 112, 124, 135, 198
 Thomas, Sydney Gilchrist angol mérnök (1850—1885) 72
 Thomson, William Sir (Lord Kelvin) angol fizikus (1824—1907) 244
 Thuküdidész görög történetíró (i. e. 460?—396?) 121
 Tibet 301
 Ticino folyó 171
 Tilak, Bálgangádhár indiai politikus, matematikus, filozófus (1856—1920) 304
 Tilsit 52, 55, 100
 Tirol 15
 Tirpitz, Alfred von német politikus, tengernagy (1849—1930) 197, 318, 319
 Tobago 100
 Tocqueville, Alexis Charles-Henri Clérel de francia politikus, politológus (1805—1859) 90
 Todleben, Eduard Ivanovics orosz tábornok (1818—1884) 127, 130
 Togo 300
 Togo, Heihasino japán tengernagy (1847—1934) 314
 Tokiói-öböl 295
 Tokugava család, japán sógundinasztia 294
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics gróf orosz író (1828—1910) 193, 223, 224, 230
 Torino 167, 171
 Toszkána 102, 169, 172
 Toulon 41, 49
 Toulouse 58, 92
 Törökország, Török Birodalom 16, 46, 56, 101, 117, 120, 122—126, 130, 194, 205, 214, 300, 310, 325, 327 *l. még* Oszmán Birodalom
 Trafalgar-fok 50, 307
 Transvaal 292, 299
 Treitschke, Heinrich von német történész (1834—1896) 185, 297
 Trinidad 48
 Tripoli 300
 Tripolitánia 205, 327
 Trotha, Adolph von német altengernagy (1868—1940) 303
 Trubeckoj, Pavel Petrovics herceg orosz szobrász (1866—1938) 108
 Tübingen 264
 Tullahobaghy 229
 Tunézia 205, 298
 Tunisz (Tunézia) 203
 Turati, Filippo olasz politikus (1857—1932) 205
 Turgenyev, Ivan Szergejevics orosz író (1818—1883) 223
 Turner, Joseph Mallord William angol festő (1775—1851) 278, 279
 Uganda 299
 Új-Zéland 96
 Uljanov, Vlagyimir Iljics 190 *l. még* Lenin
 Ulm 51
 Ulundi 292
 Umberto, (Szavojai) I. olasz király (1878—1900) 193, 205
 Umbria 169
 Unkiar Szekelessz (Iszkelesz) 124, 125
 Urál 76
 Ussher, James (Jacobius Usseus) anglikán érsek, teológus (1581—1656) 263

- Usszuri folyó 294
 Utrecht 104
- Valmy 37
 Varennes 30, 32
 Varsó 101, 108, 114
 Varsói Nagyhercegség 52
 Velence (város) 43, 102, 146, 160, 162, 163, 165, 169, 172, 174, 175, 260
 Velencei Köztársaság 15, 16, 43, 102
 Verdi, Giuseppe olasz zeneszerző (1813—1901) 159
 Verdun 33
 Verona 42, 104
 Versailles 20, 21, 23, 25—27, 104
 Verviers 81
 Vesztfália 62, 104
 Vesztfáliai Királyság 52
 Vienne 91
 Vietnam 296
 Viktor Emánuel, II. (Szavojai) olasz király (1849—1878) 162, 164, 167, 172, 174, 260
 Viktor Emánuel, III. (Szavojai) olasz király (1900—1934) 171, 205
 Viktória, I. (Hannoveri) angol királynő (1837—1901) 229
 Világos 154
 Villafranca 171, 172
 Villeneuve, Pierre Charles Jean-Baptiste Silvestre de francia altengernagy (1763—1806) 50
 Villermé, Louis René francia orvos, szociológus (1782—1863) 87
 Vilmos György, dán herceg *l.* György, I. görög király
 Vilmos, I. (Hohenzollern) német császár (1861—1888) 148, 166, 178, 179, 183, 195, 197, 310
 Vilmos, II. (Hohenzollern) német császár (1888—1918) 197, 316, 328
 Vilnius 56
 Virchow, Rudolf német orvos (1821—1902) 215
 Vitkovice 69
 Vitte, Szergej Juljevics gróf orosz politikus (1849—1915) 76, 210, 211
 Vityebszk 56
 Vlagyivosztk 293
 Volta, Alessandro comte olasz fizikus (1745—1827) 245
 Voltaire, François-Marie Arouet francia író, filozófus (1694—1778) 13, 17, 29
- Volturno folyó 174
 Vrangél, Pjotr Nyikolajevics báró orosz tábornok (1878—1928) 157, 164
- Wadram 55
 Wagner, Richard német zeneszerző (1813—1883) 274
 Wales 68
 Walewski, Alexandre Florian Joseph Colonna gróf francia politikus és diplomata (1810—1868) 140, 144
 Walpole, Horace brit politikus, író (1717—1797) 283
 Washington, George amerikai tábornok, politikus, elnök (1732—1799) 121
 Waterloo 60, 110, 135
 Watt, James angol mechanikus, feltaláló (1736—1819) 66, 77, 82
 Wattignies 39
 Weber, Carl Maria von német zeneszerző (1786—1826) 273
 Weitling, Wilhelm német politikus (1808—1871) 155
 Wellesley, Arthur Sir *l.* Wellington
 Wellington, Arthur Wellesley herceg brit tábornagy, politikus (1769—1852) 54, 58, 60, 104, 123, 131
 Whampoo 294
 Wilbeforce, Samuel anglikán püspök (1805—1873) 267
 Wilde, Oscar ír-angol költő, író (1854—1900) 246, 271
 Windischgraetz, Alfred, herceg osztrák politikus, tábornok, cseh kormányzó (1787—1862) 154, 164
 Wingfield, Walter brit őrnagy 240
 Wöhler, Friedrich német kémikus (1800—1882) 254
 Wolstonecraft, Mary angol író, feminista (1759—1797) 235
 Württemberg 181
- York 91
 Yorkshire 230, 252
 Young, Arthur angol mezőgazdász, szakíró (1741—1820) 19, 24
 Ypszilanti *l.* Ipszilantisz
- Zambézi folyó 291
 Zola, Émile francia író (1840—1902) 203, 206

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1992
Nyomdai táskaszám: 21200
Felelős szerkesztő: Barabás József
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A fedéltervet készítette: Killer Marcella
Kiadványszám: 2928
Megjelent 46,86 (A/5) ív terjedelemben

Az angol szerző az 1789 és 1914 közötti Európa bel- és külpolitikai eseményeit, az ipari forradalom történetét elfogulatlanul és tárgyilagosan, hazáját is kritikusan szemlélve mutatja be, s a szociális kérdéseket, az osztályok ellentétét a modern angolszász történeti irodalom legújabb eredményeit is felhasználva, korszerű szellemben tárgyalja. E fejezeteket nemcsak a szokásos irodalmi vagy művészeti vonatkozású részekkel egészíti ki, de ezt meghaladva igyekszik sokkal teljesebb körképet rajzolni. E nagyívű tablót a kor kiemelkedő egyéniségeinek életrajza és a sok szemléletes térkép, rajz, kép és mutató teszi még színesebbé.

A kötet nagy tapasztalatokkal rendelkező történész tanár munkája, aki elsősorban középiskolások számára kíván olyan korszerű történeti ismereteket összegező kézikönyvet adni, amely megszilárdítja a tárgyalt korszakra vonatkozó általános ismereteket, és további segítséget, tájékoztatást nyújt az Európa története iránt érdeklődőknek.

Kapcsolódó kötetünk: Martin Roberts:

**Európa története 1900—1973
Az új barbárság kora?**

Ára: 550,- Ft